

DICTUM FACTUM

“СКАЗАНО - ЗРОБЛЕНО”

юридичний збірник

№ 1(17)

2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – *Матвійчук Анатолій Васильович*, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Правосуддя Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Заступник головного редактора – *Добкіна Катерина Робертівна*, доктор юридичних наук, професор, декан Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Відповідальний секретар – *Подольня Юлія Олександрівна*, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри Господарського та транспортного права Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Члени редакційної колегії:

Армаш Надія Олексіївна, доктор юридичних наук, доцент, заступник директора Центру судових експертиз ГО;

Барабаш Ольга Олегівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та конституційного права ННІ права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ.

Беззубов Дмитро Олександрович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України;

Дурнов Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції;

Ільєсова Гульжазіра Актурсьєвна, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри Цивільного та трудового права Карагандинського державного університету ім. академіка Є.А.Букетова, Республіка Казахстан;

Карпенко Михайло Олегович к.ю.н., доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого;

Клюєва Євгенія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри Господарського та транспортного права Юридичного факультету ІУТП ДУІТ;

Коваль Ірина Федорівна доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Ковальчук Андрій Трохимович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського та транспортного права Державного університету інфраструктури і технологій, керівник апарату Київської обласної державної (військової) адміністрації;

Litvin Istvan, PhD, associate professor, ректор Інституту освітнього і професійного розвитку м.Будапешт, Угорщина;

Легеза Юлія Олександрівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Інститут гуманітарних та соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка».

Мірошников Іван Юрійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Науково-дослідного інституту права Київського Національного університету імені Тараса Шевченка;

Муляр Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, викладач-методист Київського професійно-педагогічного фахового коледжу імені Антона Макаренка;

Новосельська Ірина Василівна, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародного та європейського права факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету;

Романова Альона Сергіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна;

Россіхін Василь Васильович, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник освіти України, проректор Харківського національного університету радіоелектроніки;

Россіхіна Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Європейської академії природничих наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Сидоров Ярослав Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та господарського права Запорізького національного університету;

Скок Павло Олександрович, кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ДУІТ;

Цукан Оксана Миколаївна, кандидат юридичних наук, радник ректора з гендерних та міжнародних питань Харківського національного університету внутрішніх справ, доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін;

Шатіло Володимир Анатолійович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету.

Явор Ольга Анатоліївна, доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного університету інфраструктури та технологій, (Протокол № 23 від 30.04.2025р.)

DICTUM FACTUM

Державний університет інфраструктури та технологій

№ 1(17), 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Бурдоносова М. А.</i>	ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ З ПОГЛЯДУ ЗВИЧАЙНОГО ТА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ	8
<i>Котюк І. І.</i>	ОКРЕМІ ІСТОРИЧНІ, МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	16
<i>Максимович Р. О. Смоляр І. П.</i>	ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ В ОБМЕЖЕННЯХ НА ВОРОЖІ ДІЇ	24
<i>Мозолюк-Боднар Л. М.</i>	ПРАВООХОРОННІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ	33

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Заяць Н. В.</i>	НЕДОЛІКИ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ	40
<i>Озель В. І.</i>	ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: КРИЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ	45
<i>Скрипнюк О. О.</i>	АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ КИТАЮ ТА ЕКСПАНСІЯ АВТОРИТАРИЗМУ ЯК ПЕРЕШКОДИ ДОСЯГНЕННЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА	51

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Зигрій О. В.</i>	ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ	58
<i>Мусієнко В. В. Мусієнко А. В.</i>	РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПРИВАТНОГО ПРАВА, ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄС	65
<i>Новосельська І. В.</i>	ISSUES OF IMPLEMENTATION OF EU NORMS CONCERNING EMPLOYEE LABOR PROTECTION	69

<i>Сарнацький М. А.</i>	ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЕЛЕКТРОННИХ СИСТЕМАХ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	78
<i>Ткачов А. С.</i>	ІНСТРУМЕНТИ ЗАЛУЧЕННЯ КАПІТАЛУ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ	87
<i>Щур Ю. Д.</i>	ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ПОЛІГАМНИХ ШЛЮБІВ У КРАЇНАХ ІСЛАМУ	92

ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРАНСПОРТНЕ ПРАВО

<i>Білецький А. Л.</i>	НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕВІЗНОГО ПРОЦЕСУ	98
<i>Вітко О. Ю.</i>	ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	109
<i>Волковинський О. А.</i>	ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ КОНТРОЛЮ НА ОСНОВІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ІСПИТІВ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ В УКРАЇНІ	117
<i>Клюєва Є. М.</i>	ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РІЧКОВОГО ТРАНСПОРТУ	124
<i>Мойсей Г. М.</i>	ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ	130
<i>Озель В. І. Цибко О. О.</i>	ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ БЕЗПЕКИ НА ВОДНОМУ ТРАНСПОРТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	136
<i>Подольян Ю. О.</i>	ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ВИКОНАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ	141
<i>Поліщук Р. М.</i>	КЛЮЧОВІ ТРУДНОЩІ У ВИЯВЛЕННІ ТА УДОСКОНАЛЕННІ ШЛЯХІВ ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ У БАНКРУТНИХ ПРОЦЕДУРАХ	148
<i>Приліпа М. М.</i>	ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ	160

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

<i>Барабаш О. О.</i>	ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ, ПРОЗОРОСТІ ТА ДОСТУПНОСТІ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ	170
<i>Беззубов Д. О.</i>	ПРИНЦИП ІНСТИТУЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ	177
<i>Россіхін В. В. Омаров А. М. Россіхіна Г. В. Панченко В. В.</i>	КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ТА ЗАВДАНЬ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	183

<i>Смуригін Є. О.</i>	ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ	190
<i>Стародубова О. А.</i>	ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА	198
<i>Строцький Р. Є.</i>	ЕТИКА СЛУЖБОВОЇ ПОВЕДІНКИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ	202
<i>Циганок Ю. В.</i>	ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ КОДЕКС ЕТИКИ, ЯК КВАЗІ-ДЖЕРЕЛО ФІНАНСОВОГО ПРАВА	210

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

<i>Бабич В. А. Муляр Г. В. Шуст Г. П.</i>	РОЛЬ ПОТЕРПІЛОГО ТА ПІДОЗРЮВАНОВОГО В УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ В РОЗРІЗІ ПРОВЕДЕННЯ МЕДІАЦІЇ	217
<i>Бегма А. П. Ханов А. О. Часова Т. О.</i>	ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ ЩОДО ПІДОЗРЮВАНИХ У КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ	222
<i>Геник В. М.</i>	ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	228
<i>Киренко С. Г.</i>	КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ	234
<i>Копанчук В. О. Осмолян В. А. Туровець Ю. М. Кравчук О. В.</i>	СЛІДЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ – АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗМІСТУ ТА ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МЕТОДУ	239
<i>Максимович Р. О. Смоляр І. П.</i>	РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ	245
<i>Матвійчук А. В.</i>	РОЛЬ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ У РОЗСЛІДУВАННІ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ	253
<i>Миткалик С. І.</i>	ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У ВИЯВЛЕННІ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ: АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ 2021-2024 РОКІВ	258
<i>Михайлов В. О.</i>	ІСТОРІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	265
<i>Подольян Ю. О. Савицька С. Л.</i>	ВИРОК НА ПІДСТАВІ УГОДИ: ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ	273
<i>Рендаренко Г.В. Шарко В.В.</i>	СЛІДЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ – АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗМІСТУ ТА ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МЕТОДУ	280

<i>Сперкач Н. А.</i> <i>Якимчук О. Я.</i> <i>Шемчук Є. В.</i>	ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РОЗВИТОК ЗЛОЧИННИХ ТЕНДЕНЦІЙ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ	285
<i>Чекін Д. О.</i>	СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОТИДІЇ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ	291

Трибуна Молодого Вченого

<i>Павло Гриценко</i>	ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА НА ДЕРЖАВНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ	298

Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, та якість перекладу цитат з іношомовних джерел!

Шановні колеги, читачі та автори!

Від імені редакційної колегії я радий вітати вас на сторінках нашого наукового журналу DICTUM FACTUM.

Кожен новий випуск — це не просто збірка статей, а важливий крок у розвитку наукової думки, обмін ідеями та розширення горизонтів знань.

Наш журнал завжди прагнув бути платформою для публікації високоякісних оригінальних досліджень, що охоплюють різні галузі юриспруденції. Ми пишаємося тим, що можемо надавати простір для представлення як фундаментальних теоретичних розробок, так і прикладних рішень, які мають потенціал змінити наше сьогодення та майбутнє.

У сучасному світі, що стрімко змінюється, роль наукових видань стає ще більш значущою. Вони не лише фіксують досягнення, але й стимулюють дискусії, сприяють формуванню нових напрямків досліджень та допомагають науковій спільноті залишатися на вістрі прогресу.

Цей випуск, як і попередні, є результатом наполегливої праці багатьох людей: авторів, які діляться своїми поглядами; рецензентів, які забезпечують об'єктивну та конструктивну оцінку; та, звичайно ж, команди редакції, яка координує весь процес. Я висловлюю щирі вдячності кожному, хто долучився до створення цього видання.

Ми запрошуємо вас до активної участі в житті нашого журналу. Ваші відгуки, пропозиції та, безумовно, нові наукові статті є рушійною силою нашого розвитку. Разом ми можемо продовжувати розбудовувати міцну наукову спільноту та сприяти поширенню знань.

*З повагою,
Анатолій МАТВІЙЧУК
Головний редактор наукового журналу "DICTUM FACTUM"*

УДК 340.12

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-8-15><https://orcid.org/0000-0003-1050-6892>**Бурдоносова Марина Анатоліївна,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного та адміністративного

права, Юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

Київ, Україна

ПРАВОПОРУШЕННЯ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ З ПОГЛЯДУ ЗВИЧАЙНОГО ТА ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ

Анотація. У статті розглядаються проблеми криміналізації підлітків у контексті сучасної правової системи, яка часто заснована на репресивних підходах. Аналізуючи групи неповнолітніх правопорушників, автори роблять висновок, що позбавлення волі, особливо повторне, сприяє закріпленню злочинної поведінки, а не її корекції. Найбільш кримінально активними виявляються підлітки, які вже пройшли через систему тюремного покарання. Автори підкреслюють неефективність сучасних каральних заходів, наводячи як приклад ланцюг подій, що призводить до поглиблення криміналізації: перше правопорушення, умовне засудження без реабілітаційної роботи, повторне злочинне діяння, позбавлення волі та засвоєння кримінальної субкультури.

Особливу увагу приділено історичним аспектам правосуддя, включаючи римське право, яке мало на меті забезпечення рівності громадян перед законом та справедливості. У сучасному суспільстві існує конфлікт між трьома основними типами справедливості: тією, що забезпечується законом та владою, індивідуальним розумінням справедливості і справедливістю як громадським ідеалом. У статті наголошується, що цей конфлікт особливо відчутний у сфері ювенального правосуддя, де покарання часто не враховує реальні потреби підлітків та їхні індивідуальні особливості.

Розглядаються також альтернативні моделі правосуддя, зокрема концепція відновного правосуддя Зера Ховарда, яка спрямована на примирення сторін правопорушення. Такий підхід передбачає активне залучення правопорушника та потерпілої сторони до процесу пошуку спільного рішення конфлікту. Основна мета відновного правосуддя — не покарання, а відшкодування шкоди та зцілення постраждалих.

У статті аналізуються також особливості підліткового віку, що мають важливе значення для розуміння причин правопорушень серед молоді. Підлітковий вік є періодом формування особистості, який супроводжується кризами і конфліктами, що часто призводить до девіантної поведінки. Автори зазначають, що ефективна робота з неповнолітніми правопорушниками має враховувати їхній соціальний та психологічний розвиток, а також спрямовуватися на реабілітацію, а не виключно на покарання.

Ключові слова: криміналізація, неповнолітні правопорушники, позбавлення волі, каральна політика, ювенальне правосуддя, відновне правосуддя, соціальний конфлікт, кримінальна субкультура, реабілітація.

Annotation. The article addresses the issue of juvenile criminalization within the context of a modern legal system often based on repressive approaches. By analyzing groups of juvenile offenders, the authors conclude that imprisonment, particularly repeated imprisonment, reinforces criminal behavior rather than correcting it. Juveniles who have already been through the prison system tend to exhibit the highest levels of criminal activity. The authors emphasize the ineffectiveness of current punitive measures, citing a chain of events that lead to deeper criminalization: initial offense,

probation without rehabilitation work, a repeat crime, imprisonment, and immersion in criminal subculture.

Special attention is given to the historical aspects of justice, including Roman law, which aimed to ensure equality before the law and fairness. In contemporary society, there is a conflict between three main types of justice: that provided by law and authority, individual understanding of justice, and justice as a societal ideal. The article stresses that this conflict is especially pronounced in the area of juvenile justice, where punishment often fails to address the real needs of adolescents and their individual characteristics.

The article also explores alternative models of justice, such as Zehr Howard's concept of restorative justice, which focuses on reconciling the parties involved in an offense. This approach actively involves both the offender and the victim in finding a common resolution to the conflict. The primary goal of restorative justice is not punishment but the restoration of harm and healing for the victims.

The article also analyzes the specifics of adolescence, which are crucial for understanding the causes of juvenile delinquency. Adolescence is a period of personality formation, often accompanied by crises and conflicts, which can lead to deviant behavior. The authors note that effective work with juvenile offenders must take into account their social and psychological development, aiming at rehabilitation rather than purely punitive measures.

Keywords: *Criminalization, juvenile offenders, imprisonment, punitive policy, juvenile justice, restorative justice, social conflict, criminal subculture, rehabilitation.*

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція до зростання кількості кримінальних злочинів та правопорушень, скоєних підлітками та молоддю. Серед факторів, які сприяють даному явищу, можна виділити складну економічну ситуацію, руйнування соціальних і суспільних зв'язків, скорочення соціальних програм, загальну кризу культури та інші подібні аспекти. Враховуючи ці обставини, виникає питання про справедливість існуючих законодавчих норм і правових систем, які застосовуються до цієї категорії населення. Чи є доцільним направляти молодих осіб, що перебувають на стадії формування своєї особистості, до виправних установ, де вони мають усі шанси завершити навчання у так званих «кримінальних університетах»?

Згідно зі статтею 22 Кримінального Кодексу України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за: умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження жорстоке поводження з тваринами, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, сексуальне насильство, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство [1]. При визначенні зниженого віку кримінальної відповідальності законодавець виходив з таких міркувань: по-перше, якщо особа здатна на один з перелічених злочинів у молодому віці, значить і здатна понести покарання за нього; по-друге, дані злочини є досить поширеними серед підлітків, а також серед організованих груп дорослих, з використанням неповнолітніх. Тобто чітко прослідковується превентивно-виховна мета даного переліку.

Крім того, не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності,

тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Тобто, законодавство передбачає навіть таку обставину, як відставання людини у психічному розвитку, недоумство.

Аналізуючи даний аспект, варто звернути увагу на кілька ключових моментів. Сучасні медичні та педагогічні дослідження вказують на те, що в Україні близько половини підлітків і молоді відстають у психічному розвитку, а серед засуджених цей показник є значно вищим. Проте, це не є єдиним важливим аспектом. Як Кримінальний кодекс визначає критерії правопорушення з точки зору особистісної відповідальності? Правопорушення має місце у випадку, коли особа не лише порушила закон, але й повною мірою усвідомлювала суспільну небезпеку своїх дій або бездіяльності, а також могла вільно контролювати їх.

Однак постає питання: чи здатний середній мешканець виправної колонії чи в'язниці, зокрема підліток або неповнолітній, адекватно усвідомлювати свої протиправні дії? Необхідно врахувати, що значення та застосування моральних понять злочинцями є специфічними і не завжди відповідають прийнятим у суспільстві нормам. Від третини до половини правопорушників не усвідомлюють наслідків своїх вчинків, а аналіз особистісних передумов правопорушень свідчить про те, що свідомість потенційного правопорушника суттєво відрізняється від тієї ідеальної та одночасно схематичної моделі свідомості, на яку спирається Кримінальний кодекс.

Крім того, вільно керувати своїми діями потенційний правопорушник, як правило, не може: він перебуває під сильним впливом кримінально орієнтованої групи. Відомий кримінолог Ганс Йоахім Шнайдер в роботі «Кримінологія: точки зору і проблеми» пише, про вплив соціальних груп на формування особистості. Зокрема, згадується, як швидко розростання Чикаго в 1920-х роках призвело до руйнування соціальної структури, що, в свою чергу, вплинуло на контроль злочинності. «Первинний контроль» над злочинністю, який зазвичай забезпечується соціальними групами (такими як сім'я, школа, професійні та дозвільні групи), не зміг органічно розвинутися через швидку урбанізацію. Це послаблення соціальних груп сприяло зростанню організованої злочинності.

Таким чином, Шнайдер стверджує, що коли вплив цих фундаментальних соціальних груп слабшає, злочинність може процвітати, оскільки зменшується неформальний, повсякденний соціальний контроль. Натомість цю нішу займає організована злочинність [2, с. 109]. Крім того, він зазначає, що «протиправні дії – це в груповий феномен», що відповідає загальному переконанню сучасної науки, оскільки сучасні дослідження у кримінології, показують, що більшість злочинів, особливо насильницьких, мають колективний або груповий характер. Подібні ідеї часто згадуються у контексті соціологічних та кримінологічних досліджень. На подібному переконанні побудовано й низку кримінологічних концепцій, наприклад, «теорія диференційної асоціації». У викладі Дональда Рея Крессі її основні положення звучать так:

- злочинної поведінки вчать;
- злочинна поведінка засвоюється під час інтеракції (взаємодії) з іншими людьми у процесі спілкування;
- найважливіша частина навчання кримінальної поведінки здійснюється у групах;
- оволодіння кримінальною поведінкою включає вивчення способів скоєння злочинів [4, с. 314].

Людина стає злочинцем, коли засвоєні ним моделі поведінки, які увійшли в звичку, сприяють злочину та переважають у його свідомості зразки законослухняної поведінки.

Паралельно постає проблема перевиховання молоді та підлітків у колоніях та в'язницях. Тут основне питання, що більше впливає на розвиток людини, яка потрапила до пенітенціарного закладу: формальне виховання у формі навчання та педагогічних бесід або ж дієві та страшні за своїм впливом настанови кримінальних «вчителів» (авторитетів, злодіїв у

законі тощо). Обговорюючи цю дилему, Говард Зер, автор книги «Відновне Правосуддя: новий погляд на злочин і покарання» пише: «Чи зрозуміє юнак у в'язниці зразки ненасильницької поведінки? Навряд. Швидше навпаки, в'язниця навчить його ще більшої жорстокості. Чи зможе суспільство захиститися в такий спосіб? Можливо, але лише на якийсь час: зрештою, він вийде на волю і тоді, цілком ймовірно, буде небезпечнішим, ніж до ув'язнення. У в'язниці він може стати небезпечним і для своїх сусідів по камері. Чи стане в'язниця стримуючим чинником нових злочинів? Можна припустити що його досвід утримає інших від кримінального шляху, але більш ніж сумнівно, що він позначиться таким чином на ньому самому.

Як зазначалося раніше, існує значна ймовірність, що особа, яка вчинила злочин, знову порушить закон через втрату навичок адаптації до повсякденних життєвих умов та на основі зразків поведінки, засвоєних у місцях позбавлення волі. Більше того, в'язниця може втратити свій ефект залякування та стримування, оскільки ув'язнений буде знати, що здатний там вижити. Дійсно, після тривалого перебування у в'язниці, вона може стати для нього рідним домом, внаслідок чого поза її межами він відчуватиме невпевненість. Деякі ув'язнені, які провели значний час у пенітенціарних установах, після звільнення вчиняють нові злочини виключно для того, щоб повернутися до звичної обстановки. Вони вважають за краще жити в середовищі, для якого мають навички виживання, аніж стикатися з небезпеками малознайомого їм життя.

Отже, сучасне законодавство, судочинство та пенітенціарні установи ґрунтуються на певній антропологічній моделі, яка передбачає, що особа чітко усвідомлює свої вчинки та вільно їх контролює, а також на припущенні, що в пенітенціарних установах правопорушники виправляються і зазнають покарання відповідно до тяжкості скоєного злочину. Проте сучасні дослідження та аналіз юридичної практики свідчать про те, що ці постулати є сумнівними і, насправді, рідко виконуються. Можна поставити й інше запитання: чи еквівалентна міра призначеного судом покарання реальному вчинку юного правопорушника? Вважається, що еквівалентна. Але чи це так? У стародавньому світі, принцип еквівалентності був закладений у самому змісті закону. Згадаймо закони Вавилону, *Codex Hammurabi* 53: «Якщо селянин під час догляду за своїм полем не стежитиме за траншеєю і допустить утворення отвору, через який вода піде з траншеї, то цей селянин повинен компенсувати зіпсований ним урожай» [6]. А ось витяги з книг Мойсея, «*Leviticus* 17: Хто вб'є будь-яку людину, той буде відданий смерті. 19. Хто зробить ушкодження на тілі ближнього свого, тому має зробити те саме, що він зробив. 20. Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб: як він зробив ушкодження на тілі людини, так і йому має зробити».

Проте вже у Стародавній Греції принцип еквівалентності перестає працювати. Як пам'ятаємо, відповідно до звинувачення, висунутого судом, Сократа засудили до смерті за безбожність і розбещення молоді (його філософськими ідеями). Але хіба смерть еквівалентна безбожності та розбещенню молоді? Відповісти це питання неможливо у принципі, оскільки тут порівнюються абстрактні сутності смерть, безбожжя і філософія.

На основі яких міркувань встановлюється покарання? Ми змушені відповісти, що на основі рішення держави, яка приймає на себе функції деміурга, законодавця, судді та виконавця покарання. «Общинне правосуддя, пише З. Говард, у своєму ідеальному прояві полягало в перемовинах та відшкодуванні шкоди. Суть такого правосуддя може бути виражена поняттям «*frith*», яке було в ході у німецьких племен і позначало горизонтальне примирення, засноване на взаємній згоді. У свою чергу державне правосуддя - вертикальне, побудоване на суворій ієрархії, примусове, каральне.

Ці зміни відбулися не раптом, не в один день держава перебрала на себе судові повноваження, представники держави впроваджувалися в обвинувальний процес поступово.

Наприклад, римський народ, як і багато інших народів, до утворення державного суду пережив епоху приватної розправи з порушниками правил поведінки. Кожний, хто вважав, що його право несправедливо порушено, розправлявся з кривдником власними силами або силами

своїєї сім'ї. Поступово органи держави перебирають на себе розв'язання відповідних справ, що їм сприяло зникненню варварського способу вирішення спорів.

Перехід від приватної саморозправи до державного суду відбувався поступово. Етапами були:

- а) система регламентації приватної розправи шляхом встановлення певного порядку застосування насильства до кривдника («око за око, зуб за зуб»);
- б) система викупів (штрафів);
- в) передача справи захисту права органам держави.

При цьому дозволявся самозахист, тобто самоуправне відбивання від насилля, яке загрожувало порушенням права: проти насилля дозволялося застосовувати рівноцінну силу і таким чином попереджувати порушення права. Однак, якщо право вже було порушено, заборонялося застосовувати силу для його відновлення через деякий час (тобто не відразу в момент нападу, а пізніше). Інакше кажучи, заборонялося самоуправне відновлення порушеного права за винятком тих випадків, коли невжиття негайних заходів могло привести до значних втрат. Наприклад, протидія розбійному нападу, чи ситуація, коли не сплативши боргу, боржник намагався втекти. У такому випадку кредитор дозволалося його затримати і силою змусити сплатити борг.

З 389 року до н.е. саморозправа в Римі була повністю заборонена. Недозволене самоуправство тягнуло за собою негативні наслідки. Кредитор, який самовільно захопив річ боржника для задоволення своїх вимог, зобов'язаний був цю річ повернути. Разом з тим він втрачав своє право вимагати цю річ від боржника, коли з'ясовувалося, що загарбник (кредитор) не мав права власності на цю річ, то він не тільки повертав її, але й сплачував вартість речі особі, в якій ця річ була захоплена. Це були первісні основи сучасного поняття перевищення меж необхідної оборони [8, с. 56-57].

В літературі відсутній детальний опис стародавнього порядку переслідування осіб, які порушували інтереси держави, і про порядок розгляду державними органами спорів між окремими особами. Тим більше, що особливих судових органів і спеціального порядку розгляду цивільних справ у цей період не існувало. Спочатку втручання державних органів (насамперед, царів – рексів) мало місце лише в тих випадках, коли сторони самі визнавали їх в якості арбітрів чи обраних суддів і просили вирішити суперечку або визначити, яким має бути відшкодування, яке відповідач був зобов'язаний виплатити потерпілій стороні замість помсти. Пізніше сформувався звичай, за яким царі виконували роль судді у будь-якій вагомій суперечці, що виникала у Римі. Вони також слідкували за виконанням судового рішення [9, с.4]. Таким чином, узявши на себе функцію розслідування, держава зрештою стала обвинувачем. Почавши з претензії на участь у справах, держава, зажадала й повного верховенства.

Так, у Франції до 1498 року закон встановив, що король чи королівський прокурор є стороною у всіх справах. Нові кримінальні кодекси, прийняті революційним урядом та Наполеоном, відобразили цю тенденцію. Вони надали державі ще більше прав на переслідування. Ці кодекси мали варіанти застосування покарань, хоча й більш раціональних і справедливих. Основним інструментом заподіяння страждань стала в'язниця. У цю епоху було достатньо причин для запровадження санкції тюремного ув'язнення. Однак привабливість такого виду покарання була зумовлена, перш за все, тим, що терміни ув'язнення можна було встановлювати відповідно до тяжкості злочинів. В'язниці дозволили вимірювати покарання в одиницях часу, створюючи видимість раціональності та науковості вироків.

Змінилася не лише технологія заподіяння страждань, а й кінцева мета. У ранню епоху Просвітництва об'єктом покарання було тіло, і покарання могло бути дуже жорстоким. Сьогодні в'язниця, за словами французького історика Мішеля Фуко, намагається дістатись душі злочинця. Американські квакери, захисники в'язниць, вірили, що результатом позбавлення волі можуть стати покаєння та перевиховання. У пізніших аргументах на користь тюремного ув'язнення стверджувалося, що в'язниця є лабораторією перетворення нової особи.

Крім того, Зер Ховард показує, що сучасне судочинство, побудоване на змагальності та застосуванні численних законів та вторинних правових норм, гранично ускладнює для правопорушника та потерпілого можливість усвідомити, що ж з ними трапилося, а для правопорушника покаятися [5, с.129-130; 140-142].

Подібна політика сприяє ще більшій криміналізації населення і насамперед молоді, аналіз співвідношення різних груп засуджених неповнолітніх показує, що стійкість злочинної поведінки набула найбільшого поширення серед раніше засуджених до позбавлення волі. Найвищою кримінальною активністю характеризуються неповнолітні, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі. І хоча застосування покарання у вигляді позбавлення волі мотивується неефективністю такого заходу як умовне засудження, перебування підлітків у колонії показало ще більшу неефективність. Можна умовно виділити деякий ланцюжок криміналізації підлітків: скоєння злочину, умовне покарання поза межами реабілітаційної роботи та застосування відновлювального способу вирішення кримінальної ситуації, скоєння другого злочину, позбавлення волі, освоєння кримінальної субкультури, потрапляння в кримінальний світ.

Для багатьох дослідників та аналітиків проблемою діяльності правоохоронних органів є посилення карального підходу. Для того, щоб зрозуміти напрями його трансформації, необхідно виділити його функцію для суспільства та держави. Предметом аналізу та визначення трансформації є способи, носії та інституційні умови застосування легалізованного примусу. Правоохоронні органи та прокуратура є корпораціями, що культивують зразки застосування репресивності. Дії поліції це, в певному сенсі, модель ставлення влади до населення. Терпимість до цих дій з боку найрізноманітніших соціальних груп свідчить про «розповзання» репресивності по всьому суспільству. Якщо ця модель буде єдиною та домінуючою, то вона і визначатиме зміст соціалізації молоді в плані освоєння певних форм взаємовідносин між людьми. Розширення галузі репресивних практик є відповіддю на соціальні катаклізми в суспільстві. Однак, в майбутньому, слід усунути репресивність як форму реалізації владою своїх інтересів і перевести дії влади в обмежене та схвалене суспільством застосування сили.

Історичний контекст свідчить, що держава не завжди орієнтувалася на каральні методи та створення «карального правосуддя» (термін З. Ховарда). Наприклад, у Стародавньому Римі судова система сприяла встановленню рівності перед законом і справедливості. Ідея права в Римі полягала у створенні механізмів, що гарантують справедливість, переходячи від етичних міркувань до організаційних та управлінських рішень. Сучасне право балансує між трьома полюсами: справедливістю, гарантованою владою та законом; індивідуальним уявленням про справедливість; і громадським ідеалом права. Проблема полягає в тому, що в сучасній правовій системі ці три складові часто суперечать одна одній.

В наш час у нашій країні всі ці три типи справедливості увійшли в суперечність один з одним і, крім того, різними суб'єктами культури розуміються по-різному. Повертаючись до теми ювенального правосуддя, зауважимо, що сьогодні стосовно підлітків та молодих людей не спрацьовує саме ідея справедливості. По суті вона взагалі не проглядається безпосередніми учасниками правового конфлікту, і зрозуміло чому. Що являє собою конфлікт у соціальній сфері? Одна людина завдає шкоди іншій: краде, здійснює насильство і т.д. Як правило, більшість конфліктів (принаймні в нашій культурі) вирішується зовсім не у сфері права: люди домовляються між собою, звертаються до посередників чи громади, іноді просто уникають вирішувати проблему (оскільки собі дорожче). Коли вони звертаються до суду, то розв'язання конфлікту опосередковується масою законів і дією незрозумілої звичайній людині машини правосуддя, пов'язано з репресивним механізмом покарання. Людині, яка виявилася залученою всередину цієї мегамашини (неважливо, як: обвинуваченого чи постраждалого, а часто навіть і юристу), може бути незрозуміло, яким чином тут проявляється і діє справедливість. Тим більше, що, закони, за якими судять, ґрунтуються на антропологічній моделі, яка слабо враховує маргінальність та особливості особистості правопорушника.

Намагаючись повернути у правову площину ідею справедливості, Зер Ховард пропонує звернутися до вихідної ситуації соціального конфлікту, щоб заново обговорити його зміст та форми вирішення. Він пропонує побудувати іншу процедуру, в якій учасники правового конфлікту могли б усвідомити зміст суперечки, визначити прийнятний для всіх спосіб його вирішення, контролювати процедуру і характер вирішення конфлікту. Конкретно, Зер Ховард пропонує звести на посередницькому ґрунті (сім'ї, сусідів, громади, правозахисних організацій) правопорушника та постраждалого, щоб вони спільно усвідомили сенс того, що сталося з ними, намацали точки дотику та розуміння, виробили план кроків щодо примирення, спрямованих на відшкодування шкоди, допомоги потерпілому, власну зміну та розвиток. При цьому у разі вдалого вирішення справи обвинувачений не підлягає покаранню; він під контролем посередників і влади починає здійснювати намічений план примирення. Зер Ховард не обмежується лише пропагандою ідей примирення, він іде значно далі, намагаючись сформулювати нову, як він пише, парадигму правосуддя, яку він називає «відновним правосуддям». «Якщо злочин, пише він, це заподіяння шкоди, то що таке правосуддя? І знову Біблія вказує нам вірний шлях. Якщо злочин завдає людям шкоди правосуддя має ставити собі за мету відновлення справедливості, добрих відносин. Коли відбувається зло, основним питанням має бути не «як слід покарати злочинця?» або «на що злочинець заслуговує?». Замість цього слід запитати «що зробити для відновлення справедливості?». Таким чином визначення правосуддя як відплати, ми розумітимемо його як відновлення. Якщо злочин зло, то правосуддя має виправляти його і сприяти зціленню. Звичайно, ми не можемо гарантувати повне відновлення, але справжнє правосуддя має поставити собі за мету створення умов, у яких цей процес міг би розпочатися. Першочерговою метою правосуддя має бути відшкодування збитків та зцілення постраждалих» [5, с.129-130; 140-142].

Вже перші антропологічні дослідження сильно змінили уявлення про підлітковий вік, оскільки відвели центральну роль соціальним факторам розвитку і показали, що особливості підліткового періоду, так само як і його тривалість детермінуються соціальними інститутами, за допомогою яких суспільство забезпечує перехід від дитячого стану до дорослого».

Підліткова культура починає формуватися, коли батьки (суспільство) віддають дитину до школи, де від неї, особливо під час переходу від початкової ланки навчання до середньої, вимагають діяти самостійно. Значною мірою і школа та батьки блокують тепер для дитини можливість вирішувати свої проблеми у сфері гри та фантазій, казок. Навпаки, обсяг навчання постійно зростає, а вимога діяти раціонально стає основною. Суттєво змінюються й соціальні відносини: замість батьківського піклування та підтримки складаються двосторонні владні (з педагогами та значущими дорослими) та рівноправні (з друзями) відносини.

Необхідність визначати у цей період самостійну поведінку обумовлює створення підлітком «образу себе», у якого формуються як його свідомість, і діяльність. Саме становлення образу себе та дія з ним (осмислення в рамках цього образу своїх станів, проектування його в минуле та майбутнє, тлумачення та пояснення за його допомогою спостережуваних явищ та власної діяльності) призводить, з одного боку, до усвідомлення свого «Я», минулого і майбутнього, розуміння станів, емоцій, та й самого життя, як належать собі, з іншого до усвідомлення поза собою навколишнього світу та різних реальностей. Хоча об'єктивне спостереження показує, що образ себе складається при ототожненні себе з привабливим «Іншим», суб'єктивно підліток вважає, що Я це він сам. Ціла низка ознак свого «Я» у підлітка обумовлена впливом шкільного навчання та освіти. Це пояснює, чому образ себе частково є раціональною будовою. Цікаво, що процес освоєння образу включає план гри і фантазії. Підліток як би грає у дорослого, але усвідомлюються ним ці ігри цілком серйозно, як справжнє життя.

У підлітків самостійна поведінка, що спирається на образ себе, часто входить у суперечність з його реальною поведінкою і відносинами, які сформувалися в цей період. Проблеми, з якими доводиться стикатися в цей період, викликають як негативні переживання, так і особливі форми поведінки впертість, конфлікти, заперечення дорослих, самоприниження,

прагнення будь-якою ціною довести свою значущість і т.п. У результаті починається новий цикл розвитку. Через таку неодноразову зміну образу себе підліток намагається віднайти відповідну позицію у світі дорослих і освоює більш реалістичні форми поведінки.

Висновки. Таким чином, для нашої теми особливо важливим є розуміння, що підліток це людина з ще неусталеними поглядами, особистість, яка перебуває в процесі становлення, орієнтована, з одного боку, на значущих інших (як рольові моделі), з іншого на образ себе, сконструйований самою особистістю. Особистість підлітка істотно відрізняється від особистості дорослого, як у плані цінностей, так і можливостей по дорослому усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Сучасна кримінальна юстиція та пенітенціарна система потребують переосмислення своїх основоположних принципів. З огляду на те, що велика частина молоді, яка перебуває в місцях позбавлення волі, не усвідомлює наслідків своїх дій, виникає питання щодо доцільності застосування традиційних покарань. Тривале перебування у в'язниці може формувати у молодих людей стійкі моделі поведінки, які в подальшому сприяють повторним правопорушенням. Важливо враховувати індивідуальні особливості підлітків та молоді, їх психічний стан і соціальне середовище, щоб розробити більш ефективні та гуманні способи реабілітації.

Крім того, необхідно переосмислити роль пенітенціарних установ не лише як місць покарання, а й як центрів, які сприяють соціальній адаптації та реінтеграції колишніх правопорушників у суспільство. Розробка програм реабілітації, орієнтованих на розвиток життєвих навичок, психосоціальної підтримки та навчання, може допомогти зменшити рівень рецидивів і забезпечити більш позитивні результати для молоді, що скоїла злочини. Лише через комплексний підхід, що враховує особистісні та соціальні аспекти, можна досягти суттєвих змін у системі правосуддя та забезпечити безпечніше суспільство для всіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
2. Schneider, Hans Joachim, Kriminologie: Standpunkte und Probleme, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin, New York, 1974 (open access from 2019). 287 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=te4IEAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
3. Sutherland E. H., On Analyzing Crime. Chicago: University of Chicago Press, 1973. 284 p.
4. Sutherland E. H., Cressey D. R. Principles of Criminology. 7th ed. Chicago: Lippincott, 1966. 721 p.
5. Zehr, Howard, Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice (Christian Peace Shelf), Published by Herald Pr, 1990, 364 p.
6. Klengel H. Hammurapi von Babylon und seine Zeit. B., 1978.
7. Sellin T. Culture Conflict and Crime. Readings in Criminology and Penology / ed. By D. Dressler. New York Chichester: Columbia University Press, 1972. P. 361–364.
8. Основи римського приватного права / За ред. В.І.Борисової. Л.М. Баранової. Х.: Право, 2008. 224 с. <http://surl.li/ivcmgm>
9. Олійник О. С. Досудові способи захисту порушених прав у Стародавньому Римі. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/.pdf>
10. Hentig H., The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime). N.Y., 1948. 400 p.
11. Єфремов С.А. Кримінологічне значення конкретної життєвої ситуації при скоєнні умисних убивств: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук. Київ, 1994. 27с.

УДК 342.7(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-16-23>

<https://orcid.org/0000-0002-2475-0370>

Котюк Іван Ілліч,

доктор юридичних наук, професор

ОКРЕМІ ІСТОРИЧНІ, МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено історичний огляд формування мовної політики в Україні та проаналізовано нормативні акти, які були спрямовані на її реалізацію, на предмет їхньої актуальності, відповідності методологічним, морально-етичним і політичним настановам, скоординованості з Конституцією України та відповідними міжнародно-правовими актами, розкрито їхні проблемні аспекти та внесені пропозиції, спрямовані на вдосконалення правового регулювання цих питань.

Ключові слова: мова, політика, закон, права та обов'язки, публічні відносини, патріотизм, мета, завдання, методологічні настанови.

Annotation. The article provides a historical excursion to language policy formation in Ukraine and Law on Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as State is Analyzed on its relevance, compliance with methodological, moral and ethical and political guidelines, coordination with the Constitution and other legal acts, and prospects for its implementation. Suggestions made to improve it.

In particular, attention is drawn to the fact that natural rights of people in their relations with the state may be restricted. At the same time, if the state is legal, then it is bound by its stated rights to guarantee everyone, and therefore its attempt to oblige everyone to use only the state language would be wrong.

Attention is drawn to the fact that the legal regulation of issues related to language requires special attention and should be based on a high culture of law-making process and fundamental legal knowledge. All these shortcomings give the false impression that the requirements of this Law apply to each and all spheres of public life, while its content indicates that it extends only to a certain circle of persons, to the bodies, institutions and organizations designated by it, and public spheres defined by him. The authors of the Law also admit shortcomings that have political significance, which is manifested in the unclear interpretation of the territorial structure of Ukraine, the place of the ARC in its composition, the place and significance of the Crimean Tatar language among the languages of other indigenous peoples and national minorities of Ukraine, which can be used and already used for the purpose of political manipulation.

Suggestions made to select options that would allow the above disadvantages to be avoided.

Key words: language, politics, law, rights and obligations, public relations, patriotism, purpose, tasks, methodological guidelines.

Постановка проблеми. Як відомо, дискусії навколо питань мовної політики, які, як правило, супроводжуються громадянським розбратом та міжетнічними конфліктами загострюються тоді, коли держава вчиняє не надто виважені заходи у цій сфері, а тим паче, коли її участь у цих процесах обмежується лише ухваленням нормативних актів, без належного забезпечення їх відповідними гарантіями. А оскільки в Україні дискусії ці останнім часом знову загострилися, в зв'язку з відкритими політичними заявами та спецопераціями керівництва РФ, спрямованими на знищення української нації як такої, то це свідчить про актуальність наукових досліджень їхніх причин та вироблення відповідних рекомендацій, спрямованих на їх усунення.

Метою статті є аналіз формування мовної політики та нормативних актів, спрямованих на її реалізацію на предмет їх відповідності методологічним, морально-етичним і політичним настановам, скоординованості з Конституцією України та відповідними міжнародно-

правовими актами, а також проблем, що виникають в ході цих процесів та внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правовідносин у цій сфері.

Етико-політичний аспект проблеми

Основна частина. Якщо зміст відносин людини і держави передбачає не тільки взаємні права, а й обов'язки, то це зумовлює певне обмеження природних прав. Адже навіть інститут громадянства супроводжується цими наслідками, оскільки, наприклад, заперечує ідею космополітизму, який орієнтує на ухилення від виконання обов'язків, до яких воно зобов'язує. Але визнається цей інститут, як правило, тому, що передбачає не тільки обов'язки, а й особистий захист та гарантування державою певний рівень добробуту її громадян. А якщо держава є правовою, то це зобов'язує її природні права людини, одним із яких є право на спілкування рідною мовою, гарантувати кожному і припускалися б помилки та непередбачуваних наслідків ті, хто б змушував кожного послуговуватися лише державною мовою, забезпечуючи це лише настанням за непослух офіційних санкцій. І зрозумілим це було завжди. От тому білоруський просвітитель XVI ст. Ф. Скорина казав: “Як від природи звірі, що блукають у пустелі, пам'ятають гнізда свої, риби, що по морю і в ріках плавають, відчують вири свої, бджоли та їм подібні боронять вулії своїх, так і люди – де народилися й вирости по волі божій, до того краю велику ласку мають” [1, с. 26].

Тобто, мова є закономірним наслідком прояву генетично закодованого особистого підсвідомого, що постійно спонукає кожного реалізувати його природний інстинкт відчуття власної належності і до того краю, де він народився, і до тих людей, серед яких зростав, формував свій світогляд й ставав Людиною, якій притаманні не тільки любов до Батьківщини, а й готовність на самопожертву ради неї, що називається патріотизмом й визнається “найвищою чеснотою та джерелом всіх інших чеснот” [2, с.100]. Але оскільки життя часто змушує людей шукати кращої долі в інших краях, а відтак, безпосередні зв'язки з Батьківщиною, іноді – тимчасово, а іноді – й назавжди, поривати та залишати її й своє минуле лише у власній пам'яті. Водночас, невіддільним від кожного залишається його сформований в дитинстві світогляд та материнська мова, за допомогою якої він з дня народження спілкувався з рідними та пізнавав світ, і якщо раптом відмовитись від цього успадкованого скарбу й забути його, то чи не означає це зраду і своєму минулому, і самому собі?

Що ж до політичної зради, то послуговуються при цьому як правило якраз тією мовою, яка справжню суть та наміри зрадника приховує. От тому у даному контексті варто було б згадати хоча б таких ідеологів націоналізму, як Д. Донцов, який зазначав, що у питаннях, які стосуються патріотизму “мова – це не найважливіша річ” [3, с. 21] та В. Липинський, який підкреслював, що головним у формуванні нації є відчуття людиною не тільки “територіального патріотизму”, а й солідарності з усіма постійними жителями своєї країни, а тому писав: “Коли ви хочете, щоб була Українська Держава, ви мусите бути патріотами, а не шовіністами [4, с. 43]. Проте, оскільки мова є не тільки засобом спілкування, а й знаряддям політичної боротьби, то стало зрозумілим, що “у свій час політики візьмуть мову під свій цілковитий контроль” [5, с. 407].

От тому, хоча те, що *на українській землі українська мова повинна процвітати* є аксіомою, але вороги України її століттями намагалися “брати під свій контроль”, українці зобов'язані пам'ятати. А тернистий шлях, по якому і держава, і церква змушували українську мову йти, був вимощений такими офіційними актами як: Указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою (1720 р.); Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою (1754 р.); розпорядження Синоду про вилучення українських текстів з церковних книг і букварів (1769 р.); заборона викладання українською мовою у школах Західної України (1817 р.); циркуляр Валусєва про заборону видання українською мовою будь-яких книг (1863 р.); Емський указ про заборону ввезення українських книжок з інших земель (1876 р.); розпорядження про закриття україномовних театрів (1884 р.); Указ Миколи II про заборону української преси (1914 р.) тощо.

Проте промені світла в цьому темному царстві іноді все ж з'являлися. Зокрема, слід визнати, що наслідком Жовтневої революції 1917 р. були й позитивні ініціативи. А однією із них була резолюція “Про Радянську владу на Україні” (1919 р.), в якій зазначалося: *“Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас”* [6, с. 313]. Що ж, як кажуть, не багато, але й не мало. Не випадково навіть В. Маяковський, під впливом цих настанов, цитує М. Вороного, закликав: “Изучите эту мову! На знаменах, транспарантах алых эта мова величава и проста – “Чуєш, сурми заграли? Час розплати настав!” [7]. І хоча цієї резолюції не відміняв ніхто, фактична мовна політика в Україні була іншою. А її прикладами стали Розстріляне Відродження й доля одного із його представників М. Хвильового та Постанова ЦК КПРС 1938 р. “Про обов'язкове вивчення в Україні російської мови” [8], якою офіційно посвідчувався новий наступ і на українську мову, і на її культуру, і на державність в цілому.

Прогресивний вплив на розвиток культури в Україні справила й так звана “хрущовська відлига”, яка сприяла руху “шестидесятників”. Однак вже в 1964 р. вона закінчилася кремлівським “двірцевим переворотом”. А так як політика “керівної і спрямовуючої сили” в Україні уточнювалась і втілювалась в життя її власним керівництвом, то тут однією з його ініціатив стала постанова Ради Міністрів УРСР “Про заходи по подальшому вдосконаленню вивчення та викладання російської мови в загальноосвітніх школах УРСР” (1978 р.). А щоб остудити полум'яну уяву “любителів солов'їної”, їх з приводу і без нього стали відправляти на Колиму, Соловки тощо. А що “закручування гайок” тут відбувалося “круто”, то це й дало підстави для висновку, що “коли в Москві стрижуть нігті, то в Україні відрубують пальці”, й яскравим прикладом цих процесів стала доля В. Стуса.

Що ж до подальшої мовної політики в Україні, то вона з часу проголошення її незалежності визначалась і Конституцією, і Законом “Про мови в Українській РСР” від 28.10.1989 р., і постановою Верховної Ради про порядок введення його в дію, і Рішенням Конституційного Суду від 14.12.1999 р. щодо застосування державної мови, а також законами: “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту”, “Про інформацію”, “Про телебачення і радіомовлення”, “Про видавничу справу”, “Про рекламу”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу)” тощо.

Проте, як зазначалось на слуханнях “Про функціонування української мови в Україні” 22.05.2003 р., хоча законодавча база з цього питання загальноприйнятій світовій практиці відповідає й з відповідними міжнародно-правовими актами узгоджується, однак останнім часом, незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається звуження сфери її застосування, що спричиняє соціальне напруження, породжує сепаратистські настрої, суперечить інтересам національної безпеки України та ставить під загрозу її суверенітет і державне самовизначення. З урахуванням цього було рекомендовано органам влади України ухвалити відповідні нормативні акти та розробити державні програми щодо розвитку, функціонування й дослідження української мови.

Зокрема, напевне ситуацію тут мала покращити “Концепція державної мовної політики” затверджена Указом Президента від 15.02.2010 р., проте не сталося й цього. А якщо так, то вже було очевидним, що самі закони, програми і концепції питання не вирішують. Однак “більшість” дійшла висновку, що проблема у тому, що тут ще не вистачає Закону “Про засади державної мовної політики”, який згодом був поіменований “законом Колесніченка-Ківалова”, й 5.06.2012 р. він з'явився. Водночас, ситуацію він лише ускладнив, а крім того,

став приводом для деструктивних процесів у міжнародних відносинах України, наприклад з Угорщиною, і ситуацію потрібно було виправляти.

Методологічний і техніко-юридичний аспект проблеми

Проте як відомо, дуже часто благими намірами дорога вимощена у пекло. Не випадково ухвалення 25.04.2019 р. Закону “Про забезпечення функціонування української мови як державної” зумовило також лише негативний резонанс. От тому відповідної гостроти набрало й питання, чи можна було його уникнути? А з позицій сьогодення, відповідь тут однозначна – безумовно, тим більше, що шляхів тут було декілька. Зокрема, до одного з них підштовхує відповідь на питання, а на скільки актуальним було ухвалення цього Закону в тих соціально-політичних умовах, які на той час склалися в Україні, й що змінилося після його появи фактично? А з іншого боку, чи не зумовлене саме таке його сприйняття українським загалом не стільки ідеологічними, як його техніко-юридичними недоліками? А якщо так, то це свідчить й про фаховий рівень правотворчості, який також може зумовлювати небажані політичні наслідки.

Зокрема, насамперед привертає увагу назва Закону – “Про забезпечення функціонування української мови як державної”, з якої випливає питання – забезпечення де: 1) в усьому світі, чи лише в Україні? 2) в усіх сферах суспільного життя України, чи лише в окремих з них? 3) його вимоги стосуються кожного, чи лише окремих осіб, а якщо так, то яких? Адже багатозначність його назви не виключає того, що він створює ілюзію загрози посягання на традиційні приватні цінності й провокує негативні емоції та обурення, що й використовується в політичних маніпуляціях. Тим прикрішим цей недолік стає тоді, якщо взяти до уваги, що вказана назва суперечить змісту Закону, що яскраво ілюструється й його ч. 2 ст. 2 та іншими його нормами, згідно з якими “Дія цього Закону *не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів*”. Адже очевидним було й те, що якщо у назві Закону його автори забулися додати – “в Україні”, то це давало підстави для висновку, що її “закляті” друзі цим неодмінно скористаються й стверджуватимуть, що визначені ним вимоги стосуються й Росії та Африки. А додатково аргументом у них при цьому буде й те, що згідно з ч. 7 ст. 3 цього Закону одним із його завдань є “поширення української мови у світі”

Некоректною є й назва Розділу V “Застосування української мови як державної *в публічних сферах*”, оскільки зміст Закону свідчить про те, що його вимоги стосуються *і не кожного, і не кожної публічної сфери* суспільного життя.

Не скоординованими є й назви Розділу IV “Застосування державної мови в роботі органів державної влади, органів влади автономної республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності” та Розділу V “Застосування української мови як державної в публічних сферах”. Адже така їх редакція дає підстави для висновку, що відносини, які регламентовані Розділом IV, публічною сферою не є. То чи не краще б було назву Розділу V уточнити словами “в інших публічних сферах”?

Важливим є й те, що свідомо діяльність завжди спрямована на досягнення певної мети. Саме тому згідно з однією з методологічних настанов, на якій базується засада юридичної визначеності, мала б бути задекларована й мета, з якою ухвалювався даний Закон. Адже саме чітке визначення мети, сприяє чіткому визначенню й предмета та завдань правового регулювання. Якщо ж вважати, що мета Закону закладена у самій його назві, то це означає не тільки ігнорувати вказану настанову, а й не розуміти того, що назва закону з його метою та змістом може бути й не скоординована, прикладом чого і є даний Закон, зміст якого свідчить про те, що ним, крім загальних положень (Р. 1 та Р. 2) визначено конкретних осіб (Р. 3), конкретні органи, установи і організації (Р. 4) та конкретні публічні сфери (Р. 5), на яких він поширюється. А якщо так, то навіщо було цією назвою створювати враження, що природне право кожного спілкуватися рідною мовою цим Законом заперечується. І чи не кращою була б назва цього Закону “Про особливості функціонування української мови як державної в окремих сферах публічних правовідносин”? Адже саме про це і йдеться у його п. 7 ст. 1 і в п.

1 ст. 2, згідно з якими “Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов’язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом”. І саме це і є його метою, яка й мала б бути офіційно закріплена у його преамбулі. Не зайвим при цьому було б зберігати й ухвалений 28.10.1989 р., з бездоганною назвою і належним змістом, Закон “Про мови в Українській РСР” як базовий.

А з урахуванням політичного значення цих положень, у ст. 1 Розділу I “Загальні засади” потрібно було б не обмежуватись ототожненням державної мови з офіційною, що є безпідставним, а дати розгорнуте її визначення, з якого також впливало б що для сфер міжособистісного спілкування, якщо воно навіть і є публічним, державна мова обов’язковою не є. Адже за його наявності було б зрозумілим кожному, що, наприклад, виголошення тосту на весіллі, мовою якою кому заманеться, хоча ця okazія також є публічною, Закону не суперечить.

У контексті визначення мети Закону характерною є й його ст. 5, якою передбачено ухвалення відповідної програми сприяння опануванню державної мови, яка має визначати *“основні стратегічні цілі та пріоритетні завдання державної політики щодо підтримки державної мови”*. Адже логічно припустити, що автори Закону, який стосується мови, знають її самі, а відтак, вони мали б знати й те, що поняття “мета” і “ціль” не одне й те ж, оскільки мета – це завчасно передбачений кінцевий результат певної діяльності. А що такого слова у російській мові немає і воно там замінюється словом “цель”, то це їхня проблема. А у нас слово “ціль” – це те, у що потрібно влучити. Та й взагалі, нікого ж не дивує те, що у нас мова – це одне, а язик – зовсім інше, а в Росії – є тільки “язык”, що у нас є і любов, і кохання, а в Росії – тільки “любовь” тощо. І саме це й свідчить про онтологічне багатство української мови.

Що ж до завдань Закону, то хоча вони у ньому й визначені, але сподіватись на те, що їх можна буде розв’язати лише завдяки самому Закону і відповідній Програмі, можна лише тоді, якщо не знати, що для цього обов’язково потрібно створити систему відповідних умов і гарантій. Не випадково Венеційська комісія акцентувала увагу на тому, що “за особливих умов, які склалися в Україні, збалансована політика у мовній сфері вимагає *належних гарантій* для збереження державної мови як інструмента єднання суспільства”. Але про такі “дрібнички” у Законі й не згадується. Не випадково він швидше схожий на інструкцію, якою визначені переважно організаційні аспекти проблеми, яка є його предметом. І якби його метою було саме це, то він міг би стати доповненням до вже наявних актів у цій сфері. Проте “до оснований и затем” простежується й тут.

Юридично некоректною є й конструкція “єдиною державною мовою...” якою автори Закону буквально зловживають. Свідченням цього є хоча б те, що лише у ст.1 вона використовується шість разів (!). А тим часом вона суперечить ст. 10 Конституції згідно з якою “Державною мовою в Україні є українська мова”. А якщо так, то мантра “єдиною” є безпідставною взагалі, оскільки про запровадження подвійної державної мови в Україні ще не йдеться.

Юридично некоректним є й п. 5 ст. 1 Закону, згідно з яким “Порядок функціонування і застосування державної мови визначається виключно законом”. Адже згідно з загальними правилами юридичної техніки, положення, закріплені в законах, у практиці правовідносин неодмінно деталізуються у підзаконних актах. А якщо так, то чому це не стосується питань, які є предметом цього Закону? Та й передбачена Законом “державна програма сприяння опануванню державної мови” також буде підзаконним актом. Про це ж йдеться й у п. 1 ст. 7 згідно з яким, особи “зобов’язані опанувати державну мову на рівні, визначеному законодавством”, оскільки категорія “законодавство” охоплює і закони, і підзаконні акти.

Спірною є й назва ст. 6 “Обов’язок громадянина України володіти державною мовою”, оскільки такого обов’язку Конституцією України не передбачено, а згідно з її ст. 19 “Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений

робити те, що не передбачено законодавством”. І якщо навіть мову й визнати одним із державних символів, а вона по суті ним і є (!), що й мало б бути закріплено у Конституції, то вона зобов’язує лише “шанувати” ці символи. А якщо ця ж конструкція використана і в назві Розділу III “Обов’язок володіти державною мовою”, то навіть з техніко-юридичного погляду постає питання, навіщо було цей же обов’язок дублювати, створюючи ілюзію, що якщо у ст. 6 він стосується лише громадян, то у Розділі III до цього зобов’язують кожного. Тим більше, що фактично у цьому розділі визначені саме ті категорії осіб, на яких цей обов’язок поширюється фактично. А якщо так, то чому б у цій назві не скористатися конструкцією “Категорії осіб, на яких поширюється обов’язок володіти державною мовою”?

Надто категоричним є й зміст п. 1 ст. 6 згідно з якою “Кожний громадянин України зобов’язаний володіти державною мовою”, оскільки рівня цього володіння він не передбачає. А без цього він суперечить, наприклад, п. 1 ст. 7 згідно з яким, особи, які набули громадянство в особливому порядку “зобов’язані опанувати державну мову на рівні, визначеному законодавством”.

Очевидним є й те, що і визначений цією нормою строк “упродовж одного року з дня набуття громадянства” протягом якого особа повинна вивчити українську мову, є нереальним. Показовим тут є й та обставина, що відповідь на питання, “а якщо вона цього обов’язку не виконає, то що?”, у Законі відсутня.

Спірною є й ч. 3 ст. 2 згідно з якою “Порядок застосування кримськотатарської мови та інших мов корінних народів, національних меншин України... визначається законом...”. Адже вона суперечить ст. 10 Конституції згідно з якою “В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України”. І ця конструкція пояснюється чисельністю носіїв вказаних мов, а кримсько-татарська меншина за цією ознакою інших з них не переважає. А якщо так, то чи не можна було цю гостру проблему обійти за допомогою конструкції “В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист мов всіх її корінних народів і національних меншин”. І хоча на цю деталь можна було б уваги й не звертати, але зміст Закону дає підстави для констатації, що він взагалі стосується переважно української та кримсько-татарської мови, свідченням чого є протиставлення у назві Розділу IV органам державної влади України “органів влади АРК” й подальші конструкції зумовлені цією назвою. Адже згідно з Конституцією (ст. 2) Україна є унітарною державою, а АРК у її складі є адміністративною, а не політичною автономією. В іншому разі її потрібно було б визнавати федерацією, а АРК наділяти додатковими політико-правовими повноваженнями, в тому числі й правом на самовизначення. А якщо так, то це й зобов’язує в унітарній державі розрізняти органи державної влади і органи місцевого самоврядування тому що інших за такої політико-територіальної організації у ній бути не повинно.

Що ж до політичного значення цього нюансу, то його прикладом є те, що вже на першій прес-конференції після окупації Криму, В. Путін, повторюючи риторику представника РФ у Раді Безпеки ООН, виправдовував політику і фактичні дії Росії щодо України тим, що: 1) оскільки в Україні відбулася революція, внаслідок якої вона стала новою державою, з якою ніяких угод ніхто не укладав, то умови Будапештського меморандуму на неї не поширюються; 2) оскільки АРК у складі України перебувала у формі *політичної, а не адміністративної автономії*, а її населення фактичним станом справ було незадоволене, то це давало АРК право звертатися за відповідним захистом.

Тобто, всупереч фактичному стану справ, команді Путіна політико-правовий статус АРК вигідно тлумачити саме як політичну автономію. Але навіщо ж Україні самій надавати їм для цього безпідставні “підстави”?

Юридично некоректним є й п. 6 ст. 1 Закону, згідно з яким “навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, а також створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови *тягнуть за собою* відповідальність, встановлену законом”. Адже закріплюючи таку конструкцію в Законі, його автори мали б подумати: 1) якщо наслідки не “тягнуться”, а зумовлюються, то бездумно повторюючи алогізм “тягнуть за собою відповідальність”, вони діяли умисно, чи з необережності? 2) президент України писав, що він “професор” з метою дискредитації української мови, чи з інших причин? 3) звичка окремих державних діячів України розмовляти українською мовою через

ніс “с хрипотцой” – на блатний манер, це навмисне спотворення ними цієї мови як символу української нації, чи їхня генетична ознака “крутого хлопця” з містечкової підворотні, продуктом якої вони є? 4) мода політиків і журналістів безпідставно “кидатися” іноземними “слівцями” – це свідчення їхньої “грамотності” чи порушення вимог цього Закону? А без відповіді на ці питання доводити вину майбутніх порушників цієї норми буде непросто.

Отже, все це дає підстави для висновку, що перш ніж ухвалювати цей Закон, над ним ще мали б попрацювати не тільки “професори”, а й професіонали.

А чи не стати б Україні англomовною?

Огляд нормативних актів, якими визначається мовна політика в Україні був би неповним, якщо не згадати, що 4.06.2024 р. було ухвалено й Закон “Про застосування англійської мови в Україні”. І хоча в техніко-юридичному аспекті він є досконалішим, все ж задуматися над багатьма важливими політико-правовими питаннями заставляє і він.

Насамперед це стосується його Преамбули, перше речення якої викладене так: Верховна Рада, “керуючись Конституцією України, що підтверджує європейську ідентичність Українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, що покладає на державу обов’язок сприяти вивченню мов міжнародного спілкування...”. А якщо так, то постає питання, а якою, зокрема, нормою Конституції України підтверджується “європейська ідентичність Українського народу”? Та й чи Конституцією це питання визначається взагалі? А якби визначалося б, то на питання “чому Україна є європейською державою?” потрібно було б відповідати “тому, що так записано у її Конституції”. Проте такої норми у Конституції України немає і це добре. Адже достатньо того, що вона містить норму згідно з якою “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” (ст. 1), хоча про кожну з цих ознак вона може лише мріяти. Так, тут можна було б похизуватися знанням того, що Конституція як нормативний акт, не тільки закріплює правовідносини, які вже склалися, а виконує й прогностичну функцію. Але оскільки вона є Основним законом, то його норми повинні відповідати дійсності.

Слід відзначити й те, що Конституція України не містить жодної норми й щодо “незворотності її європейського та євроатлантичного курсу”, а тому і у цьому положенні Преамбули бажане видається за дійсне.

Що ж до англійської мови, то на її вивчення Конституція України не орієнтує також. Адже згідно з її ст. 10 “держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування”.

Важливим є й те, що згідно з ст. 1 цього Закону “Статус англійської мови в Україні: 1) англійська мова належить до мов міжнародного спілкування в Україні; 2) держава сприяє вивченню англійської мови громадянами України”. А якщо англійська мова належить до мов міжнародного спілкування, а ними є не тільки вона, то чому цим законом віддається перевага саме їй?

Більше того, якщо “метою цього Закону є сприяння забезпеченню застосування англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування...”, то постає питання як це положення корелюється з ст. 8 Закону “Англійська мова у сфері освіти” згідно з якою держава сприяє цьому шляхом: 1) забезпечення застосування англійської мови в освітньому процесі для дітей раннього, молодшого та середнього дошкільного віку в закладах дошкільної освіти; 2) забезпечення обов’язкового вивчення англійської мови дітьми старшого дошкільного віку в закладах дошкільної освіти; 3) забезпечення обов’язкового вивчення англійської мови (як першої або другої іноземної мови) в закладах загальної середньої освіти, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти відповідно до освітньої програми, за якою заклад освіти проводить освітню діяльність...” тощо. Адже згідно з цими положеннями фактично вказане “сприяння держави” зводиться до беззастережного обов’язку вивчення англійської мови “з пелюшок” і до смерті. А що це означає фактично, то про це яскраво свідчить та обставина, що згідно з п. 1 ст. 7 Закону “Про забезпечення функціонування української мови як державної”, особи, які набули громадянство в особливому порядку “зобов’язані опанувати державну мову на рівні, визначеному законодавством упродовж

одного року з дня набуття громадянства”. А якщо так, то хіба це не свідчить про визначені державою пріоритети у вивченні української та англійської мови?

А якщо так, то як це узгоджується з нормами Конституції України, згідно з якими: “держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України” (ст. 11); “не може бути привілеїв чи обмежень... за мовними або іншими ознаками” (ст. 24); “ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя...” (ст. 32); “громадянам, які належать до національних меншин гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства” (ст. 53); “конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією” (ст. 64) тощо.

Та й з практичного погляду вивчити іноземну мову справа не проста, от тому Закон і орієнтує на вивчення її протягом всього життя. Що ж до того, що згідно з Законом іноземці можуть вивчити українську мову за один рік, то утопічність цієї вимоги є настільки очевидною, до такого висновку могли дійти лише ті, хто не вчив ніякої мови взагалі. Що ж до того, що рівень опанування і українською, і англійською мовою буде підтверджуватись не рівнем фактичного володіння нею, а відповідними довідками, як це відбувається на даний час, то це прямий шлях до корупційних зловживань, яких у цій сфері де купувати не тільки довідки про інвалідність, а й дипломи і про вищу освіту, і про наукові ступені, і про вчені звання тощо, стало звичним, вистачає й без цього Закону.

Висновки. Отже, ухвалення закону – це важливо. Але щоб закон не сіяв громадянського розбрату і міжетнічних конфліктів та належним чином виконував покладені на нього функції, він повинен насамперед спиратися на високу юридичну культуру правотворчого процесу та фундаментальні юридичні знання.

Що ж до практичного функціонування української мови, то зрозуміло, що ухвалити закон, це важливо, але це лише перший крок, а тому важливішим при цьому є створення системи відповідних умов, тобто, засобів і заходів, які б сприяли його реалізації, які, як відомо іменуються гарантіями, найважливішими з яких є економічні, ідеологічні, політичні, юридичні, громадські та міжнародні. А якщо таких умов не створено, а злидні заставляють українців опановувати мови своїх сусідів, у яких вони наймитують, то потрібно бути готовим до того, що незабаром і їхні діти віддаватимуть перевагу не українській мові, а мовам цих сусідів. От тому крім законів, потрібно було б ще й подбати про такі умови, щоб українські матері над колысками своїх дітей не плакали, а співали українських пісень, а тоді українською мовою захочеться розмовляти кожному. Адже колись процвітала й латинська мова, але лише тоді, коли процвітала римська держава.

ЛІТЕРАТУРА

1. Культура української мови. За ред. В. Русанівського. Київ: “Либідь”, 1990. С. 26.
2. Руссо Ж.-Ж. Цит. за: Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ, 1997. С. 100.
3. Жулинський М. Велич національного обов’язку. День, 2012, № 135–136. С. 21.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Київ; Філадельфія, 1995. С. 43–44.
5. Маркс К. Німецька ідеологія. Твори, Т. 3. С. 407.
6. Резолюція ЦК РКП (б) “Про Радянську владу на Україні”. Ленін В.І. Повне зібр. тв. Т. 39. С. 313–314.
7. Маяковский В. Долг Украине. URL: <https://ru.wikisource.org>
8. Про обов’язкове вивчення в Україні російської мови. Постанова ЦК КППС 1938 р. URL: zakon.rada.gov.ua.

УДК 340.12:342.7:341.3

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-24-32><https://orcid.org/0000-0003-1812-6624>**Максимович Роман Олегович**

кандидат юридичних наук,
докторант, в.о. завідувача кафедри міжнародного та європейського права
факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

Смоляр Інна Павлівна<https://orcid.org/0009-0007-2879-186X>

студентка 2-го курсу магістратури,
групи МП-206м
кафедри міжнародного та європейського права факультету
міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

ФІЛОСОФІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ТА ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ В ОБМЕЖЕННЯХ НА ВОРОЖІ ДІЇ

Анотація. Вибір теми дослідження полягає у все більшому усвідомленні актуальності поєднання гуманітарного права з правом прав людини для захисту людей у збройних конфліктах. В аспекті того, що обидві галузі права тепер мають набагато більший міжнародний профіль і є регулярно використовуваними разом у роботі як міжнародних, так і недержавних організацій. Фундаментальні концепції законів війни залишилися по суті незмінними і все ще базуються на балансі між військовою необхідністю та гуманністю. Міжнародне гуманітарне право (МГП) і Міжнародне право прав людини (МППЛ) є взаємодоповнюючими джерелами права, які іноді можуть вступати в конфлікт. Відносини між МГП та МППЛ є складними та еволюційними. Традиційно міжнародне право прав людини і міжнародне гуманітарне право є двома різними законами з різними предметами та різними коренями, і протягом тривалого часу вони розвивалися без особливого взаємного впливу. Оскільки право прав людини та гуманітарне право мають абсолютно різні історичні витоки, то кодифікація цих законів до недавнього часу йшла абсолютно різними шляхами. До порівняно недавнього часу існувало загальноприйняте припущення, що МППЛ не застосовується в ситуаціях збройного конфлікту, тобто тоді, коли застосовується МГП. Однак зараз визнається, що МППЛ продовжує застосовуватися навіть під час збройного конфлікту.

Стаття визначає деякі параметри, які можуть інформувати щодо взаємодії між правами людини та гуманітарним правом у певній ситуації. Дійсно, їхню взаємодію повинні регулювати дві основні концепції: доповнюваність і взаємний вплив відповідних норм у більшості випадків, а в деяких випадках перевага більш конкретної норми (*lex specialis*), коли існує протиріччя між двома нормами права.

У контексті сучасних викликів, що підтримуються під час збройних конфліктів, соціальна держава змінює ключову роль у забезпеченні підтримки прав людини та міжнародного гуманітарного права. Вона повинна забезпечити не тільки правовий захист своїх громадян, але й активно сприяти розвитку міжнародної співпраці з наданням захисту цивільних осіб, які постраждали від конфліктів. Соціальна держава, орієнтуючись на принципи гуманності та справедливості, забезпечує механізми, які дозволяють уникати насильства та знуцання з боку державних і недержавних діячів, надаючи підтримку постраждалим категоріям населення, зокрема:

- забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах війни вимагає від соціальної держави інтеграції принципів міжнародного гуманітарного права та прав людини в національні правові системи. Такий підхід дозволяє зміцнити правову відповідальність держави за дотримання міжнародних стандартів, а також забезпечити ефективний моніторинг та відшкодування жертвам збройних конфліктів. Важливим аспектом є те, що соціальна влада повинна діяти як міжнародні правові норми та національні механізми, сприяючи їхньому впровадженню та забезпечуючи правосуддя для постраждалих, навіть у найскладніших умовах війни.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, застосування, конфлікт, принципи військової необхідності, гуманізм, окупація, компліментарність, соціальна держава

Annotation. The choice of the research topic is based on the growing awareness of the relevance of combining humanitarian law with human rights law for the protection of people in armed conflicts. In terms of the fact that both branches of law now have a much greater international profile and are regularly used together in the work of both international and non-governmental organizations. The fundamental concepts of the laws of war have remained essentially unchanged and are still based on a balance between military necessity and humanity. International humanitarian law (IHL) and international human rights law (IHRL) are complementary sources of law that can sometimes come into conflict. The relationship between IHL and IHRL is complex and evolving. Traditionally, international human rights law and international humanitarian law have been two distinct laws with different subjects and different roots, and for a long time they have developed without much mutual influence. Since human rights law and humanitarian law have completely different historical origins, the codification of these laws has followed completely different paths until recently. Until relatively recently, there was a common assumption that IHRL did not apply in situations of armed conflict, i.e. when IHL applies. However, it is now recognized that IHRL continues to apply even in times of armed conflict.

The article identifies some parameters that can inform the interaction between human rights and humanitarian law in a given situation. Indeed, their interaction should be governed by two main concepts: complementarity and mutual influence of the respective norms in most cases, and in some cases, the predominance of a more specific norm (*lex specialis*) when there is a conflict between the two norms of law.

In the context of modern challenges sustained during armed conflicts, the welfare state is changing its key role in ensuring support for human rights and international humanitarian law. It should not only provide legal protection for its citizens, but also actively promote the development of international cooperation to protect civilians affected by conflicts. The welfare state, guided by the principles of humanity and justice, provides mechanisms to avoid violence and abuse by state and non-state actors, providing support to the affected population, in particular

Ensuring effective protection of human rights in times of war requires the welfare state to integrate the principles of international humanitarian law and human rights into national legal systems. This approach allows to strengthen the legal responsibility of the state for compliance with international standards, as well as to ensure effective monitoring and compensation to victims of armed conflicts.

An important aspect is that social power should act as international legal norms and national mechanisms, promoting their implementation and ensuring justice for victims, even in the most difficult conditions of war.

Key words: international humanitarian law, international human rights law, application, conflict, principles of military necessity, humanism, occupation, complementarity, welfare state.

Постановка проблеми. Постановка питання міжнародного гуманітарного права (МГП) та прав людини в контексті збройних конфліктів є ключовою для розуміння того, як держави забезпечують захист своїх громадян та цивільного населення під час бойових дій. Однією з основоположних норм МГП є гуманність, яка полягає

в обов'язку держав забезпечувати захист осіб, що не беруть участі у конфлікті, таких як цивільні особи, медичний персонал та військовополонені. Водночас, міжнародне право прав людини доповнює МГП, гарантуючи права людей навіть в умовах збройних конфліктів. Хоча ці два правові режими мають спільні гуманістичні принципи, вони різняться за своїм походженням, змістом та сферою застосування, що ставить питання про необхідність їх узгодження для забезпечення ефективного правового захисту. [13]

Розмежування між міжнародним гуманітарним правом та правом прав людини також визначає, як ці норми взаємодіють у різних ситуаціях. МГП застосовується в умовах збройного конфлікту та має на меті мінімізувати наслідки війни, захищаючи некомбатантів, а право прав людини стосується захисту громадянських свобод і прав людей, навіть під час війни. Важливим є питання, як інтегрувати ці два системи права в рамках соціальної держави, що зобов'язана захищати права своїх громадян та міжнародні зобов'язання, забезпечуючи гуманні умови в умовах війни та збройних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Підтвердженням актуальності обраної теми дослідження є активне вивчення у національній та зарубіжній науковій та практичній літературі, питання взаємодії МГП та МППЛ у міжнародній правовій системі й що знаходить свій відбиток у роботах таких авторів як: В.Ф. Антипенко, М.М. Гнатовський, О.В. Гороховська, А.О. Кориневич, В.В. Гутник, Т.Р. Короткий, Р. Абі-Сааба, Г. Акре, Х. Гасера, П. Гріма, К. Доди, С. Дітріха, К. Дормана, М. Ібанга, Є. Пеїча, В.М. Русиної, О.М. Трикоза та ін.

Мета даної статті полягає в аналізі взаємодії міжнародного гуманітарного права та права прав людини в умовах збройних конфліктів, а також у дослідженні їхнього застосування в рамках соціальної держави. Стаття прагне з'ясувати, яким чином ці правові режими можуть бути інтегровані для забезпечення належного захисту прав осіб, які постраждали внаслідок бойових дій, а також як національні суди та органи державної влади можуть сприяти реалізації міжнародних норм у національному праві. Крім того, розглядається важливість узгодження гуманітарних і правозахисних принципів у забезпеченні стабільності та захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Методологічна основа дослідження базується на комплексному підході, який поєднує аналіз норм міжнародного гуманітарного права та права прав людини, а також практики їх застосування в умовах збройних конфліктів. У дослідженні використовуються методи порівняльного аналізу, який дозволяє виявити спільні та відмінні риси між двома правовими системами, а також методи юридичного інтерпретування для оцінки їх застосування на національному та міжнародному рівнях. Окрім того, важливим аспектом є дослідження прецедентної практики міжнародних судів, що забезпечує розуміння реального застосування норм у правозастосовчій практиці. Таким чином, методологія дослідження охоплює теоретичні, порівняльні та прикладні аспекти, що дозволяють дослідити механізми інтеграції міжнародного гуманітарного права та права прав людини у контексті соціальної держави.

Виклад основного матеріалу. Кодекс Лібера 1863 року, лежить в основі звичаєвого права війни, цей кодекс було застосовано як головну основу для розробки Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років, які, в свою чергу, вплинули на подальший розвиток військових кодексів. Кодекс Лібера вважався в той час таким, що загалом відображав звичаєве право, хоча в деяких місцях він особливо підкреслював важливість поваги до гуманітарного поведіння, яке на практиці не завжди надавалося. Традиційні «книги та наукові погляди» з гуманітарного права посиляються на основні принципи цього права як на принципи військової необхідності, гуманності та лицарства. [12] Однак більшість вчених-правовиків вказують на теорії впливових письменників, таких як Джон Локк, Томас Пейн або Жан-Жак Руссо, як на такі, що спричинили значний розвиток прав людини в революційних конституціях вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть. Ці теоретики школи природного права розмірковували над відносинами між урядом і людиною, щоб визначити основу для справедливого суспільства. Вони засновували свої теорії на аналізі природи людей та їхніх стосунків один з одним і

дійшли висновків щодо найкращих засобів забезпечення взаємної поваги та захисту. Обмеження на ворожу діяльність можна знайти в багатьох культурах і зазвичай вони походять з релігійних цінностей і розвитку військової філософії. Ступінь схожості цих звичаїв представляє особливий інтерес, і в цілому їх схожість стосується як до очікуваної поведінки учасників бойових дій між собою, так і до необхідності щадити не комбатантів.[3]

Історія міжнародного гуманітарного права, як його реальний розвиток, так і симбіотичні наративи про його розвиток, формувалася низкою акторів. Деякі з цих учасників були звичайними практиками міжнародного права, інші – менш. Деякі були особливо зацікавлені в розвитку права, інші мали більш складні цілі. Їхні пропозиції щодо міжнародного гуманітарного права були прийняті або відхилені з низки причин, включаючи як їхню відповідність чітким правовим формам, так і більш туманні дисциплінарні зобов'язання. Завдяки своїй роботі вони змогли запровадити, визначити, змінити та підтвердити міжнародне гуманітарне право.[11]

Існують відмінності в тому, коли і до кого застосовуються режими. МГП застосовується до всіх сторін конфлікту, але тільки там, де є збройний конфлікт. МППЛ застосовується до держав як у мирний час, так і під час збройного конфлікту, якщо тільки держава не відступила від відповідного права людини (і це відступлення є законним) МГП діє на всій території сторін конфлікту, а отже, завжди поширюється на війська, де б вони не воювали. З іншого боку, зобов'язання держави за МППЛ застосовуються лише в межах території цієї держави або коли люди перебувають під юрисдикцією цієї держави.[9] Екстериторіальне застосування МППЛ виникає за двох обставин:

- коли особа перебуває під владою і контролем агентів відповідної держави, наприклад, коли збройні сили держави затримують людей за межами території цієї держави;
- коли держава має ефективний контроль над територією за межами своїх кордонів, наприклад, під час військової окупації.

Як наслідок, навіть якщо держава бере участь у збройному конфлікті за кордоном, вона матиме зобов'язання як за МГП, так і за МППЛ. У більшості ситуацій матеріальні норми кожного з цих джерел права накладають подібні зобов'язання. Однак МППЛ вимагає, щоб держави виконували певні додаткові вимоги щодо планування та процедур. Ці вимоги включають вжиття заходів для запобігання порушенням прав людини - як власними військами держави, так і озброєними групами, що діють під її юрисдикцією.[4]

Зв'язок між міжнародним гуманітарним правом, правами людини та соціальної держави відбувається в тому, що соціальна держава повинна забезпечувати захист прав своїх громадян, навіть під час збройних конфліктів. Вона зобов'язана дотримуватися принципів гуманності, справедливості та захисту вразливих груп, таких як жінки, діти та біженці, що є частиною як міжнародного гуманітарного права, так і прав людини [13].

МГП застосовується до всіх учасників конфлікту і має на меті захист цивільних осіб, зокрема через заборону непотрібних викликів і підтримку гуманного поведіння з військовополоненими та іншими особами, які не беруть участі у бойових діях. Соціальна держава в цьому контексті має активно інтегрувати гуманітарні принципи у свою політику, забезпечуючи правовий захист лише на території країни, але й за її межами, особливо під час військових операцій.

Таким чином, соціальна держава виконує свої міжнародні зобов'язання через створення умов для захисту прав людини, навіть у складних ситуаціях, таких як збройні конфлікти.

Принцип комплементарності (доповнюваності) юрисдикцій виражений у міжнародно-правових актах, найбільш послідовно втілений у Статуті Міжнародного кримінального суду й полягає у тому, що органи міжнародної юстиції здійснюючи міжнародне правосуддя доповнюють національні органи кримінальної юстиції. Аргумент про те, що комплементарність у розумінні науки не має місця в міжнародному праві - є не зовсім вірним твердженням, оскільки міжнародне та національне право не виключають одне одного. МППЛ та МГП не повинні взаємовиключати один одного, перш ніж можна буде продемонструвати

принцип комплементарності. Саме їх відповідне об'єднання в застосуванні в конфліктах будь-якого масштабу здатне забезпечити взаємодоповнення [2].

Насправді, сам принцип комплементарності, закріплений наприклад у Римському Статуті, визнає цю відмінність. Метою комплементарності є удосконалення застосування вже існуючої системи права. Подібним чином наука, здається, також розрізняла природу тіла та його поведінку, визнаючи дистанційний взаємозв'язок між «властивостями мікросистеми, такими як положення та імпульс, а не їхньою природою та природними видами».

Під час збройного конфлікту сторони конфлікту можуть застосовувати смертоносну силу проти ворожих комбатантів і цивільних осіб, які беруть безпосередню участь у бойових діях. Концептуально ці положення більше нагадують обмежувальні застереження, які часто зустрічаються в договорах про права людини. Деякі положення вводять обмеження в тіло захисної норми, по-перше, медичний персонал не може піддаватися нападу, якщо тільки він не здійснює ворожу військову поведінку. По-друге, певні захисні дії, передбачені законом, обмежуються воєнною ситуацією. Держави також повинні проводити ефективні та незалежні розслідування за наявності достовірних тверджень про порушення прав. У разі виявлення порушення держава зобов'язана забезпечити адекватний засіб правового захисту, а також ввести будь-які необхідні системні зміни, щоб уникнути повторення порушення. Право на життя є прикладом того, як ці два набори правил відрізняються [5].

Звертаючись тепер до природи права прав людини, видно, що походження цього права насправді зовсім інше і це мало великий вплив на його формування. Перше, що помічається при вивченні договорів з прав людини, це те, що вони побудовані у вигляді серії тверджень, кожне з яких встановлює право, яке всі люди мають в силу того, що вони є людьми. Таким чином, право зосереджується на цінності самих людей, які мають право розраховувати на певні свободи і форми захисту. Таким чином, різниця полягає в тому, як сформульовані гуманітарне право і договори з прав людини. Перше вказує на те, як сторона конфлікту повинна поводитися по відношенню до людей, які перебувають у її владі, в той час як право прав людини зосереджується на правах реципієнтів певного поводження [6].

Друга відмінність у зовнішньому вигляді текстів договорів полягає в тому, що гуманітарне право здається довгим і складним, тоді як договори з прав людини порівняно короткими і простими.

По-третє, у праві прав людини існує явище, яке є досить чужим для гуманітарного права, а саме: одночасне існування як універсальних, так і регіональних договорів, а також той факт, що більшість з цих договорів розрізняють так звані «громадянські та політичні права» та «економічними, соціальними і культурними» правами.

Юридична різниця між цими договорами полягає в тому, що «громадянські та політичні» вимагають негайного дотримання перелічених у них прав, тоді як «економічні, соціальні та культурні» зобов'язують державу вживати відповідних заходів для досягнення поступової реалізації цих прав. Ситуація ще більше ускладнилася з появою так званих прав людини «третього покоління», а саме універсальних прав, таких як право на розвиток, право на мир тощо. Іншими правами цієї категорії є, наприклад, право на мир або на гідне навколишнє середовище. [10] Зрозуміло, що ці фактори мають безпосередній вплив на якість життя людей або навіть на саме їхнє існування, але правові пуристи знову вказують на те, що їх не можна віднести до категорії прав людини, оскільки вони не можуть бути реалізовані судом, а також тому, що це конкретні відповідні юридичні обов'язки. Держави третього світу, зокрема зазначили, що для того, щоб мати можливість демонструвати належну повагу до економічних і соціальних прав, необхідні відповідні економічні ресурси, і що з цією метою економічні ресурси, і що для цього вони мають право на розвиток [8].

Основним виправданням подальшого застосування гуманітарного права є те, що більшість його норм мають на меті захист вразливих груп населення під час збройних конфліктів і що ці норми можуть застосовуватися на практиці лише тоді, коли вони застосовні до обох сторін. Крім того, як і філософія прав людини, гуманітарне право має своєю основною

передумовою застосовності захисту до всіх осіб, незалежно від того, чи сприймаються вони як «хороші» або «погані».

Сьогодні безсумнівно, що право прав людини доповнює гуманітарне право в ситуаціях збройних конфліктів. У міжнародній юриспруденції прецедентне право починаючи від доповіді Європейської комісії з прав людини щодо Північного Кіпру після турецького вторгнення і продовжуючи до пізнішої національної та міжнародної юриспруденції щодо палестинських територій, Іраку, Демократичної Республіки Конго чи Чечня не залишає жодних сумнівів щодо застосовності прав людини до ситуацій збройного конфлікту [12].

Якщо коротко то, ці режими збігаються, але вони не обов'язково створювались для тісної взаємодії щоб це відтворилося само по собі, потрібно запитати, як їх можна узгодити та гармонізувати. Як пише М. Боте: «події, можливості та ідеї є ключовими чинниками розвитку міжнародного права. Цей факт пояснює фрагментацію міжнародного права на велику кількість пов'язаних із питаннями договірних режимів, створених у певних випадках, для вирішення конкретних проблем, створених певними подіями».

Окрім спільного гуманістичного ідеалу, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право мали мало спільного на початку свого відповідного розвитку. Теоретичні основи та мотивація двох правових норм відрізнялися. Обґрунтуванням сучасних прав людини є пошук справедливих стосунків між державою та її громадянами, щоб обмежити владу держави по відношенню до особи. Спочатку права людини були предметом конституційного права, внутрішньою справою між урядом та його громадянами [14]. Міжнародне регулювання було б сприйняте як втручання у виняткову сферу власності держави. За винятком захисту меншин після Першої світової війни, права людини залишалися предметом національного законодавства до закінчення Другої світової війни. Потім вони стали частиною міжнародного права, починаючи з прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 році.

Гуманітарне право, зі свого боку, ґрунтувалося перш за все на взаємних очікуваннях двох сторін у війні та на уявленнях про лицарську та цивілізовану поведінку. Воно впливало не з боротьби претендентів на права, а з принципу милосердя - «inter arma caritas». Основною мотивацією був принцип гуманності, а не принцип прав, і його правовий розвиток став можливим через ідею взаємності між державами у ставленні до військ одна одної. Міркування військової стратегії та взаємності історично були центральними для її розвитку. Оскільки права людини були внутрішньою справою держав, міжнародне гуманітарне право, за самою своєю природою, укорінився у відносинах між державами, у міжнародному праві (навіть якщо деякі з його прецедентів, наприклад Кодекс Лібера, були спрямовані на громадянську війну) [12].

Загальна декларація прав людини, була призначена для мирних часів, оскільки мир був тим, чого прагнула досягти Організація Об'єднаних Націй. Оскільки чотири Женевські конвенції були сформульовані досить швидко наприкінці 1940-х років, все ще залишався простір для розвитку та вдосконалення, особливо для ситуацій неміжнародного збройного конфлікту. Але розвиток гуманітарного права зупинився після 19-ї Міжнародної конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Нью-Делі в 1957 році. У той час як Конференція прийняла «Проект правил щодо обмеження небезпеки, що загрожує цивільному населенню під час війни», розроблений Міжнародним комітетом Червоного Хреста (МКЧХ), ініціатива не була реалізована [2].

З іншого боку, в Організації Об'єднаних Націй держави поступово почали наголошувати на актуальності прав людини під час збройних конфліктів. Ще в 1953 році Генеральна Асамблея посилалася на права людини у зв'язку з корейським конфліктом. Після вторгнення радянських військ до Угорщини в 1956 році Рада Безпеки ООН закликала Радянський Союз і владу Угорщини «поважати ... здійснення угорським народом основних прав і свобод людини». Особливо ситуація на Близькому Сході викликала бажання обговорювати права людини в ситуаціях збройного конфлікту.

У 1967 р. Рада Безпеки щодо окупованих територій - Після Шестиденної війни Ізраїль чітко заявив про те, що «важливі та невід'ємні права людини повинні поважатися навіть під час перипетій війни». Роком пізніше Тегеранська міжнародна конференція з прав людини відзначила вирішальний крок, завдяки якому Організація Об'єднаних Націй у принципі погодилася із застосуванням прав людини під час збройного конфлікту. Перша резолюція Міжнародної конференції під назвою «Повага та дотримання прав людини на окупованих територіях», закликав Ізраїль застосовувати як Загальну декларацію прав людини, так і Женевські конвенції на окупованих палестинських територіях. Далі була прийнята резолюція під назвою «Дотримання прав людини під час збройного конфлікту», в якій говорилося, що «навіть у періоди збройних конфліктів гуманітарні принципи повинні переважати» [7]. Це було підтверджено Резолюцією Генеральної Асамблеї 2444 від 19 грудня 1968 року з такою ж назвою, яка вимагає від Генерального секретаря підготувати доповідь про заходи, які необхідно вжити для захисту всіх осіб у часи збройного конфлікту. Його два звіти дійшли висновку, що документи з прав людини, особливо Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), який на той час навіть не набув чинності, надають більш повний захист людям під час збройного конфлікту, ніж Женевські конвенції поодиночі. Генеральний секретар навіть згадав про державну звітну систему відповідно до Пакту, яка ще не вступила в силу, що, на його думку, «може підтвердити значення щодо періодів збройних конфліктів», таким чином уже передбачаючи пізнішу практику Комітету з прав людини [1].

Згідно з двома доповідями Генерального секретаря ООН, у своїй резолюції про «Основні принципи захисту цивільного населення під час збройного конфлікту» Асамблея підтвердила, що «фундаментальні права людини, визнані міжнародним правом і викладені в міжнародних документах, продовжують повною мірою застосовуватися в ситуаціях збройного конфлікту». Приблизно в цей період один спостерігач писав: «дві норми права зустрілися, з певною швидкістю зливаються воедино і ... у ряді практичних випадків режим прав людини визначає загальний напрямок і цілі для перегляду право війни» [13].

Вічною проблемою МГП є забезпечення виконання його норм. Національні суди відіграють першочергову роль у забезпеченні дотримання законів війни, однак інколи вони можуть відмовитися від цього обов'язку, особливо коли вони надто віддають перевагу виконавчій владі у легітимізації її незаконних дій і політики. Ті, хто найбільше втратить, коли судова влада відмовляється від своєї ролі у нагляді за виконавчою владою, це ті, хто потребує її захисту в складних конфліктних ситуаціях, таких як антитерористичні операції. Крім того, з невизначеними принципами МГП, такими як пропорційність, суд також може виявитися не здатні виносити рішення щодо таких складних і часто політично підкреслених питань. Незважаючи на це, національні суди беруть участь у хорі голосів, які роблять внесок у джерела міжнародного права, оскільки їхні рішення кваліфікуються як «допоміжні засоби» згідно зі статтею 38 Статуту МС. Судове забезпечення виконання МГП через національні суди залишається важливим аспектом у забезпеченні розвитку МГП [3]. Як узгоджено застосовувати права людини та гуманітарне право в ситуаціях збройного конфлікту, все ще залишається предметом дискусії. Судова практика за останні кілька років суттєво змінила картину і, певною мірою, право постійно розвивається. Судова практика по конкретних справах, сподіваємося, дасть більше ясності з часом. На даний момент деякі сфери стають чіткішими, а в інших сферах закономірності з'являються, але не консолідуються.

Соціальна держава, в умовах збройних конфліктів, зобов'язана не лише підтримувати внутрішню стабільність і добробут своїх громадян, але й забезпечувати виконання міжнародних норм, таких як міжнародне гуманітарне право (МГП) та міжнародне право прав людини (МППЛ). Це означає, що навіть в умовах війни держава повинна захищати основні права людей, зокрема право на життя, гідність і гуманне поводження. Соціальна держава має організувати систему, яка б забезпечувала захист тих, хто не бере участь у бойових діях, таких як цивільне населення, а також підтримку військ [15].

Важливою рисою соціальної держави є її зобов'язання захистити різні групи населення в умовах війни. Це може включати не лише надання гуманітарної допомоги, але й створення спеціальних умов для захисту жінок, дітей, людей з інвалідністю, біженців та інших категорій, які найбільше зростають під час конфліктів. такі зобов'язання забезпечення із принципом гуманності, який є основою міжнародного гуманітарного права. Крім того, міжнародні конвенції, що регулюють поведінку з цивільними особами під час збройних конфліктів, вимагають від держави вживати заходів, щоб зменшити людські впливи та запобігти насильству проти беззахисних осіб [1].

Крім того, соціальна держава повинна активніше впроваджувати міжнародні стандарти у свою національну правову систему, зокрема ті, що стосуються прав людини та гуманітарного права. Це передбачає інтеграцію цих норм у національне законодавство, створення ефективних механізмів для моніторингу та забезпечення дотримання цих стандартів під час конфліктів, а також взаємодію з міжнародними організаціями, такими як ООН, для вирішення гуманітарних проблем. Важливо, щоб держава не тільки забезпечувала захист прав на своєму рівні, але й активно сприяла розвитку міжнародних ініціатив, спрямованих на захист прав людини в умовах війни.

Висновки. Підводячи підсумок, слід сказати, що природа міжнародного гуманітарного права, яка не базується на індивідуальних правах, ускладнює уяву, що воно може включати всі процесуальні права, які розвинулися в праві прав людини. Проте зростання обізнаності щодо застосування прав людини під час збройних конфліктів, а також посилення закликів до прозорості та підзвітності у військових операціях можуть сприяти посиленню захисту певних прав згідно з міжнародним гуманітарним правом.

Як ці дві норми права, які спочатку не передбачалися вступивши в такий тісний контакт, чи будуть жити в гармонії в ширших рамках міжнародного права, ще належить побачити з часом. Але ясно одне: повернення до повного розділення двох сфер неможливе. Потенційно послідовний підхід до тлумачення прав людини та гуманітарного права - зберігаючи їхні відмінні риси - може лише сприяти кращому захисту осіб у збройному конфлікті. Дійсно, у той час, коли, за оцінками, наразі в усьому світі існує понад сто збройних конфліктів, в яких беруть участь понад шістдесят держав і сто недержавних збройних груп, як ніколи важливо приділяти увагу вдосконаленню правових інструментів які використовувалися для окреслення та регулювання цих відносин, будь то методи тлумачення договорів чи визначення юрисдикції.

Надзвичайно важливо, щоб договірні органи з прав людини приймали рішення на основі принципових схем, які можна передбачувати застосовувати. Це означає відмову від спокуси створити штучну узгодженість, тоді як краще визнати, що її немає. Це також означає протистояти спокусі заспокоїти держави, відроджуючи позиції, які не тільки повертають аспекти дискусії назад, але й приділяють недостатню увагу досвіду цивільних осіб, охоплених збройним конфліктом.

У цьому контексті соціальна держава грає важливу роль у забезпеченні прав людини під час збройних конфліктів, сприяючи впровадженню міжнародних гуманітарних стандартів у національне законодавство та практику. Вона повинна не тільки захищати своїх громадян від наслідків війни, але й активно співпрацювати на міжнародному рівні для створення ефективних механізмів моніторингу та захисту прав людини, що сприятиме зменшенню кількості цивільних осіб під час збройних конфліктів. Соціальна держава, орієнтуючись на принципи гуманності та соціальної справедливості, здатна забезпечити відповідальність і підзвітність у військових діях, а також захистити права найуразливіших груп населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консультативна рада європейських суддів URL: <https://rm.coe.int/1680747664>
2. Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ): URL: <https://casebook.icrc.org/case-study/icty-prosecutor-v-tadic>

3. Міжнародне право в національному судочинстві: проблеми та перспективи URL:<https://yur-gazeta.com/golovna/mizhnarodne-pravo-v-nacionalnomu-sudochinstvi-problemi-ta-perspektivi.html>
4. Обов'язковість застосування судами України практики європейського суду з прав людини як джерела права URL:<http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/302>
5. Судді ВС обговорили питання застосування міжнародного права в національному судочинстві URL:<https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1428076/>
6. Пленум вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ постановва 19.12.2014 № 13 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text>
7. Пріоритетність міжнародних договорів при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики URL: http://lsej.org.ua/8_2022/48.pdf
8. Програма семінару з питань застосування норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та міжнародного кримінального права (МКП) URL: https://newjustice.org.ua/wpcontent/uploads/2020/02/Curricula_NJ_IHL_ICL_2019_UKR-1.pdf
9. Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права URL:<https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a9ff7d65-9cb1-4683-80da-c0ee38603a5b/content>
10. Decisions of national courts as sources of international law: An analysis of the practice of the ICTY URL: https://pure.uva.nl/ws/files/1898082/28359_decisions_of_national_courts.pdf
11. Domestic Application of International Law URL: <https://iici.global/0.5.1/wp-content/uploads/2018/03/icls-training-materials-sec-5-domestic-app-of-intl-law.pdf>
12. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code). 24 April 1863. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863>
13. “National Courts, Domestic Democracy, and the Evolution of International Law”: A summary in the context of our current research URL:<https://www.ejiltalk.org/national-courts-domestic-democracy-and-the-evolution-of-international-law-a-summary-in-the-context-of-our-current-research/>
14. Journal of the History of International Law URL:<https://www.afri-ct.org/wp-content/uploads/2020/02/TD-DIPA-2-ONUMA-When-was-the-Law-of-International-Society-Born.pdf>
15. Соціально-економічні та гуманітарні наслідки російської агресії для українського суспільства URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_Gum.pdf

УДК 340.13

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-33-39>

<https://orcid.org/0000-0002-8200-5651>

Мозоліук-Боднар Людмила Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Університету «Україна»

ПРАВООХОРОННІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей правоохоронних відносин та механізмів їх реалізації, з врахуванням основних тенденцій розвитку та викликів, що постають перед правоохоронною системою.

У ході дослідження було виявлено, що правоохоронні відносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі здійснення функцій охорони правопорядку, прав і свобод людини, протидії правопорушенням та притягнення винних до юридичної відповідальності. Особливістю спрямованості правоохоронної діяльності є те, що більшість правовідносин у цій сфері виникає на основі правових норм, які мають заборонний характер і спрямовані на недопущення протиправної поведінки.

Визначено механізм реалізації правоохоронних відносин та його структурні елементи. Зокрема, механізм реалізації правоохоронних відносин становить складну систему взаємодії правових норм, суб'єктів, форм та методів правоохоронної діяльності, спрямовану на ефективне забезпечення законності, правопорядку та захисту прав і свобод людини і громадянина. Ключову роль у цьому процесі відіграє державний примус, який є основним способом забезпечення реалізації правоохоронної функції держави.

У результаті дослідження виділені актуальні проблеми правоохоронних відносин зумовлені, трансформацією правових механізмів безпеки, зміною підходів до правозастосування та викликами воєнного часу.

Акцентовано увагу на перспективи розвитку правоохоронних відносин в Україні. Визначено, що лише за умов комплексного підходу, скоординованої політичної волі та участі громадськості можливе ефективне реформування системи правоохоронних відносин і побудова правової держави з високим рівнем правопорядку та довіри до інституцій.

Ключові слова: правоохоронні відносини, правоохоронна система, механізм реалізації правоохоронних відносин, правозастосування, законність, правопорядок.

Annotation. The article is devoted to the study of the peculiarities of law enforcement and mechanisms for their implementation, taking into account the main trends of development and challenges facing the law enforcement system.

The study revealed that law enforcement relations are regulated by the rules of law, the social relations that arise between entities in the process of exercising the functions of law enforcement, human rights and freedoms, counteracting offenses and bringing those responsible for legal responsibility. The peculiarity of law enforcement is that most legal relations in this area arise on the basis of legal norms that are prohibitive and are aimed at preventing unlawful behavior.

The mechanism of implementation of law enforcement relations and its structural elements is determined. In particular, the mechanism of implementation of law enforcement relations is a complex system of interaction of legal norms, subjects, forms and methods of law enforcement, aimed at effectively ensuring the legality, law and order and protection of human and citizen's rights and

freedoms. The key role in this process is played by state coercion, which is the main way to ensure the implementation of the law enforcement function of the state.

As a result of the study, the actual problems of law enforcement relations are identified, the transformation of legal mechanisms of safety, a change in approaches to law enforcement and the challenges of wartime.

Attention is emphasized on the prospects for the development of law enforcement in Ukraine. It is determined that only under the conditions of a comprehensive approach, coordinated political will and public participation, it is possible to effectively reform the system of law enforcement and the construction of a rule of law with a high level of law and order in institutions.

Key words: law enforcement, law enforcement system, mechanism of implementation of law enforcement, law enforcement, law, law and order.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації української державності, особливо в період реформування правової системи та євроінтеграційних процесів, зростає значення ефективного функціонування правоохоронних органів як гаранта дотримання законності, прав і свобод громадян. Правоохоронні відносини є складним юридичним феноменом, який об'єднує правові зв'язки між суб'єктами, наділеними державно-владними повноваженнями та іншими учасниками суспільних відносин у сфері охорони правопорядку.

Особливу **актуальність** тема набуває з огляду на виклики, які постають перед системою правоохоронних органів у зв'язку з воєнним станом, боротьбою з корупцією, реформою судової та правоохоронної системи, а також необхідністю посилення довіри громадян до інституцій державної влади. Ефективне функціонування правоохоронних органів можливе лише за умов чіткого правового врегулювання правоохоронних відносин, визначення меж їхніх повноважень, забезпечення належного контролю та взаємодії з громадянським суспільством.

Дослідження особливостей правоохоронних відносин дозволяє краще зрозуміти механізми реалізації публічної влади в галузі охорони правопорядку, виявити прогалини в законодавстві, сформулювати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх років питання, що стосуються характеристики правоохоронних відносин, стали предметом наукового аналізу з боку таких сучасних дослідників, як С. Братель, О. Ганьба, Ю. Голодник, Ю. Коломієць, І. Коросташова, Г. Наконечна, А. Сердюк, В. Терехов, О. Харитонova, Р. Шай та ін.

Значна частина наукових досліджень у сфері юриспруденції зосереджена на захисті прав і свобод людини в діяльності правоохоронних органів, що є вкрай важливо. Втім, науковий дискурс майже не охоплює правоохоронні відносини як окремий об'єкт дослідження, що, безперечно, ускладнює розуміння правових основ функціонування правоохоронної системи в умовах сучасних викликів.

Попри це, окремі автори намагалися сформулювати власне бачення змісту та сутності правоохоронних відносин. Так, на думку Ю. А. Голодник, правоохоронні відносини охоплюють закріплену в нормативно-правових актах функцію держави щодо охорони правопорядку, яка передбачає покладення на правоохоронні органи конкретних обов'язків, спрямованих на захист основних прав і свобод людини та громадянина, збереження їхнього життя і здоров'я, забезпечення публічної безпеки, а також захист суспільства і держави від будь-яких протиправних дій [1, с. 129]. Як вважає С. Г. Братель, правоохоронні відносини становлять різновид суспільних відносин, основною метою яких є захист особи, її законних інтересів і держави, а також забезпечення відновлення або охорони її суб'єктивних прав і свобод [2, с. 56].

Найбільш системне теоретичне осмислення правоохоронних відносин представлено в роботах І. Сердюка [3]. Проте динаміка сучасних трансформацій у сфері національної безпеки,

змінена роль правоохоронних органів під час війни, а також оновлені вимоги до правового регулювання їхньої діяльності зумовлюють потребу в подальшому дослідженні цієї категорії.

Метою дослідження є з'ясування особливостей правоохоронних відносин та механізмів їх реалізації в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій, а також аналіз основних тенденцій розвитку та викликів, що постають перед правоохоронною системою.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронна діяльність переважно реалізується через форму правоохоронних правовідносин. Особливістю спрямованості правоохоронної діяльності є те, що більшість правовідносин у цій сфері виникає на основі правових норм, які мають заборонний характер і спрямовані на недопущення протиправної поведінки (зокрема, норми Особливої частини Кримінального кодексу України, а також положення, що визначають склад адміністративних чи дисциплінарних проступків тощо).

В науковій юридичній літературі, правоохоронні відносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі здійснення функцій охорони правопорядку, прав і свобод людини, протидії правопорушенням та притягнення винних до юридичної відповідальності. До ключових ознак правоохоронних відносин належать: правова природа — вони виникають лише на основі норм права та підлягають правовому регулюванню; участь спеціальних суб'єктів — однією зі сторін таких правовідносин є органи державної влади, що мають правоохоронні функції (поліція, прокуратура, СБУ, суди тощо); публічний характер — реалізуються від імені держави, мають загальнообов'язкове значення; владний характер — правоохоронні органи наділені державно-владними повноваженнями, зокрема щодо притягнення осіб до відповідальності, обмеження прав у межах закону тощо; захисна спрямованість — спрямовані на охорону прав і свобод особи, суспільного порядку, конституційного ладу; регламентація процесуальних форм — реалізуються у суворо визначених законом формах і процедурах (досудове розслідування, провадження у справах про адміністративні правопорушення, судовий розгляд тощо) [4].

Сутність правоохоронних відносин полягає в організації та реалізації державно-владного впливу на суб'єктів правопорушень з метою забезпечення правопорядку, встановлення істини у правових спорах, застосування юридичної відповідальності та профілактики правопорушень. Вони відображають не лише функціонування окремих органів, а й загальну систему механізмів, за допомогою яких держава гарантує реалізацію правових норм у сфері охорони правопорядку.

Правоохоронні правовідносини як специфічний різновид правовідносин виникають у зв'язку з необхідністю державного впливу на поведінку особи, що порушила правові норми, та потребують чітко визначеного порядку їх реалізації. У цьому контексті важливим постає питання аналізу механізму реалізації таких відносин, який забезпечує ефективне втілення завдань правоохоронної діяльності та гарантує дотримання прав і свобод громадян. Розгляд цього механізму дозволяє виявити основні інструменти впливу уповноважених органів, форми й методи забезпечення правопорядку, а також критерії ефективності діяльності у сфері правоохорони.

Механізм реалізації правоохоронних відносин — це цілісна система правових, організаційних, процесуальних та інституційних засобів, за допомогою яких уповноважені суб'єкти забезпечують виникнення, функціонування та припинення правоохоронних правовідносин. Цей механізм є частиною ширшого поняття правового механізму, який реалізується через конкретні юридичні дії, спрямовані на забезпечення правопорядку.

Механізм реалізації охоронних правовідносин охоплює такі основні елементи:

1). Нормативна складова - це норми матеріального та процесуального права, які визначають підстави, порядок і межі втручання внаслідок правопорушення; санкції, як міри юридичної відповідальності, що передбачені охоронними нормами.

Як зазначає В. Терехов, відсутність окремого спеціалізованого закону, що регулює правоохоронні відносини, не є критичною перешкодою для ефективного функціонування

системи правоохорони. Це зумовлено тим, що загальні засади здійснення державної функції охорони прав і свобод мають достатньо ґрунтовне теоретичне підґрунтя. З огляду на складність структури правоохоронних відносин, їх правове врегулювання через спеціальний закон або кодифікований акт є надзвичайно складним з позицій юридичної техніки, нормотворчості та систематизації, що ставить під сумнів доцільність створення такого нормативного акта [5, с. 94].

2). Інституційна складова, тобто органи, уповноважені на здійснення правоохоронної діяльності: суди, поліція, прокуратура, органи досудового розслідування, дисциплінарні комісії тощо; посадові особи, які діють від імені держави та мають юрисдикційні повноваження.

Р. Я. Шай, визначаючи статус того чи іншого державного органу як правоохоронного, першочерговим має бути саме функціональний підхід. Адже правоохоронна діяльність не обмежується лише компетенцією спеціалізованих правоохоронних органів. Її окремі аспекти реалізуються також органами законодавчої та виконавчої влади, інститутами президентської вертикалі, а також представниками громадянського суспільства [6, с. 93].

3). Процесуальна складова, тобто юридичний процес, через який реалізуються правоохоронні функції, наприклад, розгляд справи, винесення рішень, виконання рішень; гарантії прав сторін (право на захист, апеляцію тощо).

Відповідно до ст. 102 Конституції України, Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [7]. Президент реалізує свої повноваження у сфері правоохоронної діяльності шляхом ініціювання законодавчих актів та видання указів, спрямованих на гарантування прав і свобод людини та громадянина. В межах реалізації правоохоронної функції глава держави також здійснює право на помилування — індивідуальний акт звільнення особи від покарання або стягнення, яке було призначено судом. Це може відбуватись у формі повного чи часткового звільнення від виконання як основного, так і додаткового виду покарання, а також шляхом зняття судимості [8, с. 103].

4). Функціональна складова - це цілі, яких прагне досягти держава через реалізацію охоронних відносин (превенція, відновлення, покарання, компенсація); методи реалізації (переконання, примус, санкціонований державою вплив).

Правоохоронна діяльність охоплює комплекс заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням, розгляд юридичних справ, притягнення правопорушників до відповідальності тощо. Її основним інструментом виступає державний примус. Залежно від завдань, які стоять перед правоохоронними структурами, правоохоронну діяльність можна класифікувати за напрямками: забезпечення безпеки; протидія злочинності (зокрема, виявлення та розслідування злочинів); здійснення нагляду за додержанням законності; виконання судових рішень та інших актів у межах, визначених законом; реалізація державної політики у сфері юстиції; надання правової допомоги; нотаріальна діяльність; функціонування приватних охоронних структур [9, с. 34].

Отже, механізм реалізації правоохоронних відносин становить складну систему взаємодії правових норм, суб'єктів, форм та методів правоохоронної діяльності, спрямовану на ефективне забезпечення законності, правопорядку та захисту прав і свобод людини та громадянина. Ключову роль у цьому процесі відіграє державний примус, який є основним способом забезпечення реалізації правоохоронної функції держави.

Реалізація правоохоронних відносин відбувається через діяльність уповноважених органів державної влади, а також суб'єктів громадянського суспільства, які в межах наданих повноважень здійснюють превентивні, контрольні, процесуальні та каральні заходи. Ефективність цього механізму значною мірою залежить від правової визначеності, професійного рівня суб'єктів, а також від узгодженості правових норм та процедур, що регламентують правоохоронну діяльність.

У сучасних умовах трансформації правової системи України, правоохоронні відносини функціонують у складних умовах і супроводжуються низкою глибоких проблем, які потребують теоретичного осмислення та нормативного вдосконалення.

Актуальні проблеми правоохоронних відносин зумовлені, зокрема, трансформацією правових механізмів безпеки, зміною підходів до правозастосування та викликами воєнного часу. По-перше, відбувається істотне зміщення акцентів у діяльності правоохоронних органів — від превентивної та правозахисної функції до забезпечення національної безпеки, протидії диверсіям, боротьби з колабораціонізмом і воєнними злочинами. Така ситуація ставить під загрозу дотримання прав і свобод громадян, оскільки в умовах воєнного стану допускається обмеження окремих конституційних гарантій. По-друге, виникають труднощі з ефективною реалізацією правоохоронних функцій у прифронтових територіях, зокрема через евакуацію працівників, пошкоджену інфраструктуру, недостатнє фінансування та кадрові втрати. Це суттєво ускладнює доступ до правосуддя й обмежує спроможність органів правопорядку діяти в межах законності. По-третє, зростає ризик зловживань і свавілля внаслідок розширення повноважень силових структур, недостатньої підконтрольності та обмеженого громадського нагляду. В умовах високої суспільної напруги правоохоронні відносини можуть втратити баланс між безпекою та правом, що призводить до зниження довіри до правоохоронної системи загалом.

На думку О. Б. Ганьби, основними ознаками недовіри до правоохоронних органів в Україні є такі чинники [10, с. 337]: закритість у взаємодії з суспільством — правоохоронні органи переважно функціонують у замкненому режимі, що унеможливорює ефективну комунікацію з більшістю соціальних суб'єктів та створює відчуття відчуження у громадян; випадковість і деструктивність контактів із населенням — правовідносини між громадянами та правоохоронцями, як правило, виникають у кризових чи конфліктних ситуаціях, що закріплює у свідомості суспільства переважно негативний досвід такої взаємодії; диспропорція між кількістю звернень по допомогу та скаргами — спостерігається тенденція до значно більшої кількості скарг на дії правоохоронців порівняно з добровільними зверненнями до них за захистом прав, що є маркером зниження рівня довіри до інституції загалом; низький рівень комунікації та прозорості — у більшості випадків громадяни не схильні добровільно співпрацювати з правоохоронними структурами, що зумовлено як браком довіри, так і відсутністю механізмів відкритого діалогу; систематичні порушення законності з боку самих правоохоронців — під час розгляду звернень, заяв та скарг громадян нерідко мають місце порушення правових процедур, що підриває авторитет правоохоронної системи та принципу верховенства права.

Крім того, актуальною проблемою залишається відсутність чітко визначеної правової моделі правоохоронних відносин в умовах воєнного або надзвичайного стану. Законодавство часто не встигає за реальними змінами в структурі, функціях та практиках правоохоронних органів, що створює правову невизначеність і суперечності в правозастосовній діяльності. Як зазначає І. Коросташова, аналіз чинного законодавства свідчить про фрагментарний підхід законодавця до класифікації та інституціонального оформлення правоохоронної системи України [11, с. 48-49]. Проблему поглиблює відсутність системності у нормативному регулюванні, що ускладнює спроби формалізувати єдину модель класифікації правоохоронних органів. Це, у свою чергу, негативно впливає на цілісність правоохоронних відносин, оскільки в межах одного виду таких відносин може відбуватись перехресне дублювання функцій різних органів або ж, навпаки, виникати прогалини у їх юрисдикції.

Особливу загрозу становить системна корупція, яка проникає в організаційну структуру органів настільки глибоко, що її викорінення потребує не лише зміни законодавчої бази, а й всебічної реформи інституційних механізмів. Корупція не тільки дискредитує державну владу, але й призводить до неефективного використання публічних ресурсів, зниження якості правоохоронної діяльності та підриву національної безпеки [12, с. 79]. У цьому контексті правоохоронні відносини набувають спотвореного характеру: замість

реалізації функцій захисту прав і свобод громадян, вони перетворюються на інструмент приватних інтересів, що суперечить їхній правовій природі та руйнує саму ідею державного правопорядку.

Актуальні проблеми правоохоронних відносин, пов'язані з недовірою до правоохоронних органів, корупційними ризиками тощо, суттєво ускладнюють реалізацію правоохоронної функції держави. Тому, виникає необхідність пошуку концептуальних підходів до подолання виявлених викликів і формування ефективної моделі взаємодії держави й суспільства у сфері правоохоронної діяльності. Лише за умов комплексного підходу, скоординованої політичної волі та участі громадськості можливе ефективне реформування системи правоохоронних відносин і побудова правової держави з високим рівнем правопорядку та довіри до інституцій.

Висновки. Правоохоронні відносини в сучасних умовах суспільно-політичних трансформацій пов'язані, насамперед, із забезпеченням законності, правопорядку та реалізації державної правоохоронної функції, яка визначає ефективність захисту прав і свобод громадян, а також стійкість держави перед загрозами злочинності та корупції.

У процесі трансформації правової системи України правоохоронні відносини зазнають суттєвих змін, пов'язаних з адаптацією інституційних механізмів до нових викликів, серед яких – війна, зміни у структурі та функціях правоохоронних органів, а також зростання суспільних очікувань щодо прозорості й підзвітності.

Основними проблемами, що ускладнюють ефективне функціонування правоохоронних відносин є високий рівень суспільної недовіри, системна корупція, політизованість діяльності окремих органів, а також нестача ресурсів і кадрових проблем.

В умовах воєнного часу правоохоронні відносини набувають особливої специфіки, коли баланс між безпекою та правами людини є надзвичайно хистким, а діяльність правоохоронних органів потребує постійного правового врегулювання та вдосконалення.

Перспективи розвитку правоохоронних відносин в Україні мають базуватись на: посиленні інституційної спроможності правоохоронних органів; усуненні дублювання повноважень та оптимізації їх взаємодії; цифровій модернізації процедур, що сприятиме прозорості та зменшенню зловживань; посиленні контролю з боку суспільства за діями правоохоронців; підвищенні правової культури населення та формуванні правосвідомості, а також адаптації нормативно-правової бази відповідно до сучасних викликів.

Подальше дослідження правоохоронних відносин є необхідним для зміцнення правової держави, підвищення довіри громадян до правоохоронної системи та забезпечення національної безпеки в умовах динамічних соціально-політичних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голодник Ю. А. Адміністративно-правове забезпечення діяльності правоохоронних органів України. «Young Scientist». 2023. № 12 (124). С. 127-130.
2. Братель С. Г. Правоохоронна сфера як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Юридична наука. 2015. № 5. С. 52-58.
3. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин : монографія / І.А. Сердюк. Дніпропетровськ, 2010. 385 с.
4. Теорія держави і права. URL: https://pidru4niki.com/1405100345080/pravo/pravovi_vidnosini_sferi_pravoohoronnoyi_diyalnosti (дата звернення: 21.05. 2025).
5. Терехов В. Ю. Сучасні аспекти теоретико-правового забезпечення реалізації правоохоронної функції держави. Наукові записки. Серія «Право». 2021. Випуск 11. С. 91-96.
6. Шай Р. Я. Суб'єкти реалізації правоохоронних функцій держави. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2218/017-093-100.pdf> (дата звернення: 21.05. 2025).

7. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 21.05.2025).
8. Коломієць Ю. М. Реалізація правоохоронної функції держави як пріоритетний напрямок діяльності Президента України. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/31.pdf (дата звернення: 21.05. 2025).
9. Брусакова О. В. Правоохоронна функція держави в сфері екологічної безпеки. URL: <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/120.pdf> (дата звернення: 21.05. 2025).
10. Ганьба О. Б. Довіра та недовіра до правоохоронних органів як взаємовиключні категорії: філософсько-теоретичний ракурс. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 1. С. 335-338.
11. Коросташова І. М. Судові та правоохоронні органи України (питання класифікації). Правова позиція. 2021. № 3 (32). С. 47-52.
12. Фердман Г. Корупційні загрози в правоохоронній діяльності та публічному адмініструванні України. Публічне управління та місцеве самоврядування. 2024. Вип. 2. С. 77-83.

УДК 342.95

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-40-44>

<https://orcid.org/0000-0002-1530-4141>

Заяць Наталія Володимирівна

доктор юридичних наук, доцент

професор кафедри теорії та публічного права

Юридичного факультету

Інституту управління, технологій і права

Державного університету

інфраструктури та технологій

м. Київ, Україна

НЕДОЛІКИ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. У статті розглянуто основні проблемні питання що стосуються ефективності результатів функціонування встановленої системи демократичних інститутів та процедур. Цілковита довіра до демократії як ідеалу врядування за якого найвища верховна влада та найвищі контрольні повноваження належать усьому суспільству та кожному громадянину не може бути реалізована на практиці, вона зводиться до вимоги участі у процесі управління всіх тих, на кого це управління поширюється та посиленні ролі суспільних інтересів в процесі застосування державної влади. Демократія не існує відірвано від суспільства, вона реалізується у певному суспільстві за конкретних обставин, оскільки вона сама і є способом взаємодії суспільства та держави.

Автор в процесі дослідження вказує на існування низки проблем, які постають під час функціонування моделі прямої демократії і викликані до життя як специфікою самою досліджуваної форми, так і практичним способом реалізації закладених в ній ідей. Тому доречно вказати, що відсутні підстави вважати її найкращою чи найбільш адекватною демократичним цінностям.

Ключові слова: демократія, участь народу, пряма демократія

Annotation. The article deals with the main problematic issues related to the effectiveness of the results of the functioning of the established system of democratic institutions and procedures. Full trust in democracy as an ideal of governance, where the highest supreme power and the highest controlling powers belong to the whole society and every citizen, cannot be realised in practice, but is reduced to the requirement of participation in the governance process of all those to whom this governance applies and strengthening the role of public interests in the process of application of state power. Democracy does not exist in isolation from society; it is implemented in a particular society under specific circumstances, since it is the way society and the state interact.

Direct democracy has a number of disadvantages that create obstacles to its practical implementation. The theoretical concept of direct democracy as the power of the people as a homogeneous entity with a single will, consciousness, interests and needs remains rather ambiguous. Realising that direct democracy is a democracy of a homogeneous majority, it should be noted that it does not take into account social differentiation, which is manifested in the presence of a complex conglomerate of individual citizens with diverse interests and forming separate associations with varying degrees of influence, so their will becomes private in relation to the state as a whole, and these citizens themselves become representatives of separate strata and groups.

In the course of the study, the author points out that there are a number of problems arising in the course of functioning of the direct democracy model, which are caused by both the specifics of the form under study and the practical way of implementing the ideas inherent in it. Given the problematic issues of the theoretical development of direct democracy and certain shortcomings of its practical implementation, it can be assumed that it is not the optimal form of exercise of power.

Keywords: democracy, citizen participation, direct democracy.

Постановка проблеми. Характерною ознакою сучасних досліджень політико-правових основ розвитку державного врядування зосереджує увагу на питаннях, що пов'язані із демократичними процедурами її функціонування, а тому невід'ємною частиною демократичного суспільства є формування активної громадської позиції, втілення якої можливе саме через форми прямої демократії. Говорячи про ефективну участь громадян у здійсненні державної влади необхідно приділяти увагу як наявності відповідних політико-правових інститутів, прописаних та визначених відповідними законодавчими актами, так і дієвим механізмам реалізації, які дають змогу громадянам крім можливості брати постійну участь у політичному та соціально-економічному житті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання змісту та ставлення до демократії в Україні не є новим для правової доктрини, серед вітчизняних вчених представлено чимало науковців, які вивчають особливості змісту та ефективності прямої демократії, зокрема варто відзначити праці Т. Андрущенка, О. Бабкіної, Р. Величко, С. Даниленка, А. Колодія, Ю. Левенця, Н. Латигіної, К. Мануїлової, М. Михальченка, М.Марченка, І. Овчара, О. Скрипнюка, Ю. Шайгородського тощо. Водночас, здійснення подальших досліджень для вироблення чіткого бачення перспектив удосконалення демократичної практики врядування із залученням інститутів прямої демократії наразі залишається актуальним.

Мета дослідження полягає у теоретичному узагальненні аргументаційної бази виокремлення недоліків застосування та меж дієвості прямої демократії через її інституційну варіативність в реальній політичній системі при спробі розбудувати демократичну державу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз різних типів ставлення до демократії у західній традиції політико-правової думки залежить від змісту, який вкладається в дане поняття окремими дослідниками, при цьому частина з яких взагалі відмовляється від необхідності визначення демократії, а інша пропонує обирати різноманітні варіанти її тлумачення, від представницької чи прямої, до плюралістичної чи ліберальної тощо. Тому питання визначення демократії здебільшого полягає у необхідності насамперед встановити її сутність через інституційну структуру, як спосіб організаційної форми об'єднання людей у специфічну спільноту, через спосіб організації системи влади, що спирається на цінності, принципи та раціональні норми, через відтворення окремих моделей: систем принципів та норм, правил та цілей, політичної активності індивідів та людського соціуму в цілому. Але навіть практичне бачення демократії як угоди що забезпечує мирну передачу влади, передбачає такий її ідеал, за який варто боротися до кінця, оскільки це єдиний, хоча і не ідеальний захист від тиранії. І хоча демократія не дорівнює свободі, вона виступає однією з найважливіших гарантій свободи.

Особливої уваги заслуговує модель демократії, що передбачає пряму участь всіх, або переважної більшості громадян у реалізації процесу державного управління, через безпосереднє вираження його волі стосовно всіх питань суспільно-політичного життя. І така воля здебільшого виражається за оцінкою «так – ні», «схвалюю – не схвалюю», і тоді процес державного управління здійснюється шляхом проведення постійних плебісцитів та референдумів, які створюють модель управління, адекватну потребам та інтересам громадян, адже за відсутності вказаних процедур пряме народовладдя залишається малоефективним та навіть може бути використане у недемократичних цілях. А оскільки пряма демократія може розглядатись не тільки як певна модель врядування, але і як один із способів участі народу в процесі державного управління, здійснення влади самими громадянами надає самій владі більшій легітимності. Крім цього, пряма демократія є найкращою «школою громадськості», оскільки прийняття рішень залежить від позиції кожного окремо і саме це спонукатиме громадян до необхідності участі в управлінні суспільно значущими справами та захисті власних інтересів, також варто нагадати собі, що «демократичні інститути постійно використовувались для надання меншості засобів доступу до влади, знання та користування правами» [1, с.384]. Тому, навіть заперечуючи теорію прямої демократії необхідно погодитись з тим, що окремі її елементи спостерігаються у всіх без винятку демократичних політичних

системах, а застосування її інститутів (референдуми, плебісцити, всенародні обговорення, вибори, народна ініціатива тощо) властиве всім без виключення моделям демократії (ліберальна, партисипаторна, інформаційна, репрезентативна, деліберативна, плюралістична, соціальна демократія тощо).

Чому серед основних стратегій демократичного розвитку безпосереднє народне правління не є домінуючим? Відповідь на це питання можна отримати тільки надавши характеристику недоліків цього способу здійснення влади.

Напочатку свого історичного розвитку демократія виступала інструментом захисту особистої свободи громадян, і, сьогодні, вона продовжує здійснювати цю функцію, оскільки обмежує себе законом. Але, з часом вона починає вимагати вирішення будь яких питань більшістю голосів. Ще Аристотель наголошував на тому, що «там де відсутній суверенний закон...де суверенною є людина, навіть якщо не індивідуально, а колективно...там демократія більше не конституційна». Основні питання, які сьогодні можна поставити до прямої демократії полягають в наступному: Чи всі без винятку закони мають схвалюватись народом; яким чином забезпечити ухвалення закону, який вимагає термінового введення в дію; що робити в тому випадку, коли народ схвалює такі закони які можуть призвести до руйнації системи державної влади? [2].

Наприкінці XVIII початку XX століття була поширеною думка, що «чиста демократія» є різновидом республіканської форми правління за якою необмежена верховна влада належить народу, і є неприпустимим делегування повноважень будь яким суб'єктам представникам. І навіть за умов часткового делегування функцій управління комусь іншому, крім народу, таке делегування має бути мінімальним. Саме тому «чисту демократію» ще називають автократичною демократією, що втілюється у концепцію Жан-Жака Руссо щодо необмеженого народного суверенітету, пряма демократія завжди веде до «тиранії більшості». На Заході практично ніхто не мав передумов для встановлення необмеженої влади від періоду античності і до XVI століття, коли вперше виникла можливість говорити про абсолютизм. Вимога необмеженої влади це вимога абсолютних монархів на європейському континенті, але ця вимога не визнавалась законною до появи сучасних демократій, які успадкували абсолютистську традицію та виступили з тими самими абсолютистськими вимогами.

Прямим наслідком прямої демократії стає стирання відмінностей між тими, хто править та тими, ким правлять, оскільки суб'єкт та об'єкт управління збігаються – це народ. «Народ, який управляє, не завжди тотожний народу, яким управляють, тому і самоврядування не є урядуванням де кожен керує собою, а урядуванням, де кожним керують інші. При цьому воля народу це воля найбільш багаточисельної або найбільш активної частини суспільства, тобто воля тих, хто встиг примусити визнати себе більшістю – саме тому влада народу схильна до зловживань та сваволі, і саме тому проти неї також потрібні засоби, які застосовуються проти сваволі будь якої іншої влади» [3, с.166]. Твердження що дотримання демократичних процедур дає можливість відмовитись від інших обмежень, що здатні стримувати владу народу, насправді є хибним.

В контексті зазначеного слід звернути увагу, що пряма демократія не схильна до плюралізму та конфліктуючих інтересів, а тому ідеальним органом влади для неї є однорідні в расовому, етнічному, релігійному, мовному відношенні, в статусі, рівні добробуту та знань народні збори. Це уявлення стало наслідком припущення, що будь яка інституція, яка виражає волю більшості через демократичні процедури є виразником і переконань більшості, і що всі питання можуть бути вирішені із застосуванням цих процедур. При цьому загальним благом оголошується те, до чого призводить сама демократична процедура, але ж часто-густо однаково законні рішення, які є результатом застосування демократичних процедур можуть виявитись зовсім різними. Тобто, мається на увазі, що пряма демократія є справді правлінням більшості, але ж вона повинна при цьому враховувати інтереси меншості. Постає закономірне питання: Чи справді пряма демократія здатна гарантувати майже ідеальну політичну рівність, і чи не жертвує вона при цьому інтересами меншості? Тому і найважливішою проблемою

реалізації прямої демократії є не стільки забезпечення професійності та об'єктивності прийняття більшістю рішень, скільки те, яким чином можна гарантувати права меншості.

І тепер, влада отримувала легітимність не завдяки схваленню низки фундаментальних цінностей, а завдяки перетворенню відкритого схвалення на єдину можливу процедуру отримання необмеженої влади, як джерела влади. Але визнання принципу переважаної більшості зовсім не тотожне тому, що рішення переважаної більшості завжди більш правильніші за рішення меншості. Просто визнання за переважаною більшістю права приймати рішення є найбільш оптимальним шляхом виходу із конфліктів, які можуть виникнути внаслідок протиріч всередині самого зібрання.

Пряма демократія має низку недоліків, наявність яких створює перепони для її практичної реалізації. Досить неоднозначним залишається теоретичне уявлення про пряму демократію як владу народу як однорідного суб'єкта, що має єдину волю, єдину свідомість, єдині інтереси та потреби. Усвідомлюючи, що пряма демократія це демократія однорідної більшості потрібно вказати, що вона не враховує соціальної диференціації, яка проявляється в наявності складного конгломерату окремих громадян, що мають різноманітні інтереси та утворюють окремі асоціації з різним ступенем впливу, тому їх воля стає приватною по відношенню до держави в цілому, а самі ці громадяни стають представниками окремих верств та груп. За таких обставин, кількість тих хто голосує не дорівнює кількості людей, а дорівнює кількості таких асоціацій. Таку ситуацію впливу інститутів суспільства на демократичну державу Ф. Хайек називає "демократичною угодою". Небезпека цього явища полягає в тому, що демократична влада може перетворитися на заручницю в руках організованих громадських інтересів, оскільки вона повинна задовольнити їхні інтереси аби забезпечити собі більшість [4]. Саме різноманіття інтересів груп всередині більшості часто стає перешкодою для прийняття легітимних рішень більшістю голосів громадян. У випадку наявності не тільки індивідуальної різниці між членами зібрання, але й наявної відмінності у поглядах неодмінним наслідком стане взаємна антипатія. Такі відносини мають деструктивний характер та негативно впливають як на об'єктивність будь яких дій чи рішень, так і на спокій в цілому.

Варто пам'ятати про існування трьох класичних аргументів, які висуваються проти теорії прямої демократії та стосуються питання практичного втілення її сутності, а саме: по-перше, народ, як суб'єкт що приймає рішення, не завжди є компетентним щодо питань, що розглядаються, адже закони досить часто мають регулювати такі специфічні галузі, як банківська справа, фінансові відносини, виробництво та обіг медичних препаратів, створення спеціальних зон тощо, а тому і питання народних голосувань можуть варіюватися від складної фіскальної політики чи інфраструктурних проєктів до моральної політики чи європейської інтеграції. Прийняття рішень за умов функціонування прямої демократії часто обумовлено нагальними миттєвими потребами, а тому ухваливши одне рішення, громадяни можуть змінити його протягом короткого проміжку часу. Проблема актуалізується також і тим, що громадяни не схильні детально заглиблюватись в сутність питань соціально-економічного та політичного життя, що виносяться на обговорення якщо тільки вони не стосуються безпосередньо їх інтересів. Необхідність приймати участь в ухваленні некомпетентних рішень може викликати у самих громадян негативне ставлення до безпосереднього здійснення публічної влади. З цього приводу Л. Тихомиров писав: «вимога від народу вираження волі щодо питань, в яких він нічого не розуміє, приводить масу в такий стан, в якому вона не хоче залишатись. Справді, чи є сенс витратити час сьогодні, завтра, післязавтра на голосування, коли той, хто подає свій голос прекрасно відчуває, що нічого не розуміє в питанні й зовсім їм не цікавиться» [1, с.400]. Окрім цього не всі громадяни проявляють єдність в питанні необхідності брати участь у вирішенні публічно-правових питань, адже здійснення влади є великою відповідальністю яку не кожен хоче на себе покласти. Тобто виявляється що існує велика частина суспільства, яка відмовляється брати на себе зобов'язання самостійно проявляти свою волю беручи участь у демократичних процедурах, не вважає свободу цінністю, підтверджуючи при цьому висунуту Е. Фромом тезу про «втечу від свободи». Сам народ виявляється тим суб'єктом, що не зацікавлений у розвитку прямої демократії.

По-друге, народ може стати об'єктом маніпулювання з боку демагогів, які, граючи на інтересах громадян (наприклад, мати високі соціальні гарантії, але при цьому сплачувати

низькі податки), добиватимуться вигідних їм рішень приносячи в жертву перспективи сталого економічного, соціального та політичного розвитку. Населення всередині суспільства відрізняється особливими духовними та поведінковими характеристиками, воно є консервативним, імпульсивним, роздратованим та схильним до коливань. В судження народу засновані на образах та асоціаціях, при цьому позбавлені логічної послідовності, легко переходять від анархії до рабства. Вказана проблема має подвійний характер, оскільки з однієї сторони мова йде про широкі можливості маніпулювання суспільною думкою через новітні інформаційні технології, ЗМІ, суспільно-політичні акції, політичну рекламу, тощо, а з іншого самі демократичні процедури в межах прямої демократії можуть стати предметом для політичного маніпулювання у випадку, якщо не дотримано всіх умов їх організації, проведення та реалізації, що закріплені в законодавстві.

По-третє, технічна можливість, пряма демократія є проблематичною у великих державах, а велика кількість індивідуальних учасників перетворює оцінку та прийняття рішень із соціально-економічних та політичних проблем в ірраціональний процес. Стосовно цього недоліку необхідно зазначити, що з огляду на можливості технічних засобів комунікації суто технічні проблеми відходять на другий план.

Політолог Д. Сарторі вказує на те, що пряма демократія ніколи не може бути застосована у чистому вигляді, оскільки «якими б не були спроби впровадження форм прямої демократії, залишається фактом, що такі безпосередні демократії, можуть лише входити як частини в більші утворення, виступаючи як мікро складові єдиного великого цілого, яким є непряма демократія, розбудована на вертикальних процесах» [1, с.400].

Висновки. Враховуючи проблемні питання теоретичного розвитку прямої демократії та окремі недоліки її практичного втілення можна припустити, що вона не є оптимальною формою здійснення влади. Проте, вказуючи на наявні недоліки, потрібно поставити собі наступне питання: Як саме ми уявляємо демократію, чи є вона метою політико-правового розвитку суспільства, чи ідеалом, який може реалізуватись різними способами за різних обставин. Відповідь на це запитання може надати уявлення про те, чи достатньо підстав для того щоб надавати перевагу якійсь одній моделі демократії, визнаючи її найбільш адекватною результату який ми прагнемо отримати в процесі демократичного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави у 2 т. /за ред О.В. Скрипнюка. К.: Логос, 2010. 691 с.
Том II: Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку/авт.кол. ОВ. Скрипнюк, В.П. Тихий. 692 с.
2. Скрипнюк В.М. Питання реалізації принципу народного суверенітету в контексті функціонування демократичної державної влади //Держава і право Вип.11. К., 2001. С.119-120.
3. Міл Дж.С. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування поневолення жінок: есе. К.:Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
4. Хайек фон Ф. Право, законодавство та свобода. Сучасне розуміння ліберальних принципів справедливості та політики. К.: «Центр навчальної літератури», 2021. 648 с.

УДК 340.12;341.3;341.64

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-45-50>

<https://orcid.org/0000-0002-4655-2869>

Озель Віталіна Іванівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри теорії та публічного права
юридичного факультету Інституту управління, технологій
та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ: КРИЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ

Анотація. У статті досліджено стан забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях України в умовах збройної агресії з боку російської федерації. Метою дослідження є виокремлення цих проблем та пошук шляхів їх подолання через аналіз рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Розкрито правові позиції України щодо дотримання міжнародних стандартів прав людини відповідно до Конституції України та Європейської конвенції з прав людини, ратифікованої Україною у 1997 році. Проаналізовано законодавчі акти, що регулюють захист прав людини на окупованих територіях, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції».

Аналізуються ключові рішення Європейського суду з прав людини у міждержавних справах "Україна проти Росії" щодо окупації Криму та подій на сході України, а також індивідуальні справи, що стосуються порушень прав людини в контексті збройного конфлікту. Особливу увагу приділено визначенню ЄСПЛ "ефективного контролю" держави-окупанта та встановленню відповідальності за системні порушення прав людини на окупованих територіях.

Розглянуто на практиці ЄСПЛ, зокрема у справі «Хлебик проти України» та аналогічних справах, у яких Україна була визнана такою, що вжила всіх можливих заходів для забезпечення доступу до правосуддя на непідконтрольних територіях. Виокремлюються позитивні дії, вжиті Україною для захисту прав своїх громадян на окупованих територіях, та межі відповідальності держави в умовах триваючого збройного конфлікту. На основі аналізу практики ЄСПЛ робляться висновки щодо формування правових підходів до захисту прав людини в умовах окупації та збройного конфлікту.

Ключові слова: права людини, воєнний стан, окупація, анексія, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, захист прав, реалізація прав, кримінальна юстиція, позитивні дії держави.

Annotation. The article examines the state of ensuring human rights and freedoms in the temporarily occupied territories of Ukraine under the conditions of armed aggression by the Russian Federation. The study aims to identify these issues and find ways to overcome them through the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights (ECHR).

The legal positions of Ukraine regarding compliance with international human rights standards in accordance with the Constitution of Ukraine and the European Convention on Human Rights, ratified by Ukraine in 1997, are disclosed. Legislative acts regulating the protection of human rights in the occupied territories are analyzed, including the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine"

and the Law of Ukraine "On the Administration of Justice and Criminal Proceedings in Connection with the Conduct of the Anti-Terrorist Operation."

Key decisions of the ECHR in interstate cases "Ukraine v. Russia" regarding the occupation of Crimea and the events in eastern Ukraine are analyzed, as well as individual cases related to human rights violations in the context of armed conflict. Special attention is paid to the ECHR's definition of "effective control" by the occupying state and the establishment of liability for systemic human rights violations in the occupied territories.

The ECHR's practice is considered, particularly in the case of "Khlebiuk v. Ukraine" and similar cases, in which Ukraine was recognized as having taken all possible measures to ensure access to justice in uncontrolled territories. Positive actions taken by Ukraine to protect the rights of its citizens in the occupied territories and the limits of state responsibility in the context of the ongoing armed conflict are highlighted. Based on the analysis of the ECHR's practice, conclusions are drawn regarding the formation of legal approaches to the protection of human rights under conditions of occupation and armed conflict.

Keywords: human rights, martial law, occupation, annexation, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, protection of rights, implementation of rights, criminal justice, positive actions of the state.

Постановка проблеми. Захист прав і свобод людини є провідним обов'язком сучасної демократичної правової держави. Україна зафіксувала для себе це зобов'язання у статті 3 Конституції (Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР). Водночас Україна є підписантом таких основоположних міжнародних актів щодо захисту прав людини як: Загальна декларація прав людини (ООН, від 10 грудня 1948 року) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (далі - Європейська конвенція з прав людини, ЄКПЛ). Європейська конвенція з прав людини була ратифікована Україною після прийняття Конституції України – Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. Таким чином, узявши на себе міжнародні зобов'язання у сфері захисту прав людини, Україна остаточно зафіксувала для себе вектор демократичного розвитку, який був підсилений ухваленням Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV), що запровадило прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) для нашої держави.

Вагомим проблем зазнає сфера захисту прав і свобод людини в умовах російсько-української війни. Окупація та анексія частини території України, встановлення окупаційного адміністративного управління та поширення російського законодавства на цих територіях спричинила системні порушення міжнародних стандартів прав людини. Таким чином існують вагомні перешкоди щодо вжиття усіх необхідних організаційно-правових заходів щодо належного забезпечення прав і свобод людини на тимчасово окупованих територіях.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематиці захисту прав людини присвячено багато робіт як українських, так і зарубіжних науковців: В.О. Боняк, О.О. Гайдулін, І.В.Гловюк, І. М. Шаркова, Н.І. Карпачова, А.М. Колодій, А.М. Кучук, В.В. Лутковська, О.В. Марцеляк, А.Ю. Олійник, В.Ю. Худолей та ін. Водночас окремі питання порушення прав людини на окупованій території, практиці розгляду справ Європейським судом з прав людини та постановленням рішень щодо вжиття Україною необхідних заходів загального характеру щодо захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану та міжнародного збройного конфлікту залишаються мало дослідженими.

Метою статті є дослідження рівня забезпеченості прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану та виокремлення проблемних аспектів забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України, пошук шляхів їх подолання через призму рішень Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. З 20 лютого 2014 року триває збройна агресія з боку російської федерації щодо України (Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 № 145-

VIII). Ще у 2014 році російська федерація окупувала та анексувала півострів Крим, а частина Донецької та Луганської областей опинились під її повним контролем через сепаратистські угруповання ЛНР та ДНР, які в своєму законодавстві Україна називає «терористичними організаціями»¹. Згодом, після розгортання повномасштабних воєнних дій та захоплення значної частини територій, росія, порушуючи норми міжнародного права, анексувала ще чотири області України (Донецьку, Луганську, Запорізьку та Херсонську).

Україна зобов'язана вживати конкретні дії щодо захисту прав людини на окупованих територіях, відносно до тієї ситуації, яка виникла. Анексія ворогом територій, впровадження окупаційної влади породжує вагомі проблеми у сфері забезпечення прав людини, поширення впливу української адміністративної та політичної влади на ці території. Адже Україна, як суверенна держава поширює своє право на всю територію у межах міжнародно-визначеного кордону.

Важливим кроком у реалізації позитивних дій українською державою щодо захисту прав людини було ухвалення Закону України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (далі – Закон № 1207-VII) [1]. Цей Закон зафіксував важливі правові інструменти у напрямку захисту конституційної законності та визначив правову позицію України щодо власної території та захисту громадян. По-перше, необхідно відзначити ті норми преамбули Закону, що констатували «невіддільне суверенне право України на відновлення і збереження її територіальної цілісності в межах міжнародно визнаного державного кордону», та підкреслили, що «основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин».

Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України (ст. 1 Закону № 1207-VII) [1]. Таким чином, акти міжнародного права, ратифіковані Верховною Радою України, поширюють свою чинність на всій території України. В умовах міжнародного збройного конфлікту найбільшої ваги набувають норми міжнародного права у сфері захисту прав людини, міжнародного гуманітарного права та юрисдикція міжнародних судових інстанцій, таких як ЄСПЛ.

Особливістю ухвалення рішень Європейським Судом з прав людини є аналіз кожної ситуації у конкретній справі, конкретному порушенні, визначення відповідальності держави та встановлення заходів індивідуального та загального характеру, які повинна вжити держава для відновлення порушеного права та відшкодування шкоди. На національному рівні держава повинна забезпечити усі доступні механізми захисту, всесторонньо допомагати людям з окупованих територій у захисті їх особистих та майнових права.

Україна вживає належних заходів щодо виконання позитивних дій із захисту прав людини і громадянина на своїй території в умовах міжнародного збройного конфлікту. Про це свідчать прийняті звернення України до міжнародних організацій про системні порушення

¹ Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; Заява Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 04.02.2015 № 145-VIII); Заява Верховної Ради України «Про трагічну загибель людей внаслідок терористичного акту над територією України» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 22.07.2014 № 1596-VII); Заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» (Постанова Верховної Ради України; Заява від 21.04.2015 № 337-VIII) та ін.

прав людини на територіях під контролем рф, щодо невизнання Україною легітимності російських органів влади, виборів та референдумів, що проводяться державою-агресором на суверенних територіях України. Такими зверненнями є низка Заяв Верховної Ради України: Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27.01.2015 р. № 129-VIII; Заява "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків" від 21.04.2015 р. № 337-VIII; Заява щодо ескалації російсько-українського збройного конфлікту від 30.03.2021 р. № 1356-IX; Заява у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності незаконних самопроголошених утворень на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України від 22.02.2022 р. № 2093-IX; Заява "Щодо невизнання легітимності так званих місцевих виборів на тимчасово окупованих територіях України - в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі" від 30.09.2020 р. № 932-IX; Заява "Щодо незаконного затримання першого заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу Нарімана Джелялова та інших представників корінного кримськотатарського народу на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя державою-агресором Російською Федерацією" від 10.09.2021 р. № 1749-IX; Заява "Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні" від 14.04.2022 № 2188-IX; Заява про необхідність забезпечення відповідальності осіб, винних у вчиненні найтяжчих злочинів за міжнародним правом на території України від 20.03.2023 № 2961-IX тощо.

За роки міжнародного збройного конфлікту Україна подала десять заяв до ЄСПЛ з позовами проти росії. Незважаючи на виключення рф з Ради Європи, Європейський суд продовжив розгляд міждержавних справ України проти рф та у 2024 році відбувалася активна комунікація у справах «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами №№ 20958/14 та 38334/18, «Україна та Нідерланди проти Росії» за заявами №№ 8019/16, 43800/14, 28525/20 та 11055/22 та «Україна проти Росії (VIII)» за заявою № 55855/18 [2].

Перші рішення були ухвалені ЄСПЛ по об'єднаним міждержавним справам «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та «Україна проти Росії» № 38334/18 щодо політичних в'язнів [3]. За визначенням ЄСПЛ росія поширила свій «ефективний контроль» на частину території України. Тому саме на росію покладається відповідальність за порушення конвенційних прав і свобод людини і громадянина на окупованих територіях.

У рішенні від 25.01.2023 по справі «Україна та Нідерланди проти Росії», за заявами №№ 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22 (31 третя сторона загалом в об'єднаній справі) ЄСПЛ встановив, що: території на сході України знаходились під юрисдикцією рф з 11.05.2014; присутність російських військових з квітня 2014 року та широкомасштабне розгортання російських військ найпізніше із серпня 2014 р. [2].

У результаті розгляду справи «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами № 20958/14 та № 38334/18 ЄСПЛ визнав що рф здійснює ефективний контроль над Автономною Республікою Крим та м. Севастополь з 27.02.2014 р. та визнав прийнятними скарги України про існування адміністративної практики Російської Федерації стосовно порушень прав людини, гарантованих ЄКПЛ та Протоколами до неї, а саме щодо: насильницьких зникнень та відсутності ефективного розслідування у цьому зв'язку (стаття 2); жорстокого поводження (стаття 3); незаконних затримань (стаття 5); поширення законодавства РФ на територію Криму та встановив, що з 27 лютого 2014 року суди, які діють на території Криму, не можуть вважатись такими, що встановлені законом (стаття 6); незаконного автоматичного нав'язування російського громадянства (стаття 8); незаконних обшуків приватного житла (стаття 8); утисків, переслідування та конфіскації майна релігійних організацій, що не належать до Російської православної церкви (стаття 9); припинення діяльності українських медіа (стаття 10); заборони публічних зібрань, а також залякувань та незаконного затримання організаторів демонстрацій (стаття 11); експропріації майна цивільних осіб та приватних підприємств без компенсації (стаття 1 Першого протоколу до Конвенції); заборони української мови в школах та переслідування україномовних дітей у школі (стаття 2 Першого протоколу

до Конвенції); обмеження свободи пересування між АРК та материковою частиною України в результаті фактичного перетворення росією адміністративного розмежування на кордон (між росією та Україною) (стаття 2 Протоколу № 4 до Конвенції); переслідування кримських татар з порушенням статті 14 у поєднанні зі статтями 8, 9, 10 та 11 Конвенції та зі статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції [3].

Також показовим є рішення ЄСПЛ у групі справ «Новая Газета та інші проти Росії» та 161 інша заява. У цих справах росія визнана винною у переслідуванні людей за критику російської армії та війни в Україні [4].

Проблемними аспектами є недоступність органів влади України до реалізації правозахистої діяльності на окупованих територіях, неможливість здійснення ефективного контролю за реалізацією судових, правоохоронних, адміністративних державних функцій на окупованих територіях. Найбільше це стосується реалізації законних процедур здійснення кримінальної юстиції та належної реалізації права на оскарження судових вироків.

Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12.08.2014 № 1632-VII був прийнятий для вирішення проблемних аспектів здійснення судочинства та кримінального слідства на території ведення воєнних дій та здійснення українськими силами оборони антитерористичної операції. До таких територій відносяться Донецька і Луганська області - з 07 квітня 2014 року та Харківська область - з 07 квітня 2014 року до 14 вересня 2014 року [5]. Згідно зазначеного Закону особливості визначення територіальної підсудності визначаються Головою Верховного Суду (ст. 1), підслідність кримінальних правопорушень, вчинених в районі проведення антитерористичної операції, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування визначається Генеральним прокурором (ст. 2). Проте на практиці виникають системні труднощі з реальним забезпеченням реалізації прав людини та їх захистом на тимчасово окупованих територіях, якими фактично є Донецька і Луганська області.

Показовим прикладом є розглянута ЄСПЛ Справа «Хлебик проти України» (Khlebiuk v. Ukraine) (Заява № 2945/16) [6]. За заявою було встановлено, що 1 травня 2010 року заявника було арештовано і залишено під вартою до завершення слідства й судового процесу. 30 квітня 2013 року Алчевський суд Луганської області виніс вирок, а 14 травня 2013 року була подана апеляційна скарга. 15 червня 2015 року матеріали справи були втрачені. Заявник поскаржився, що неспроможність влади прийняти правила і процедури, які дозволили б ефективно розглянути його апеляцію, призвела до порушення статті 6 ЄКПЛ та статті 2 Протоколу № 7 Конвенції. У п. 70 Рішення визначено, що «незаперечним є те, що заявник був спроможний подати апеляцію проти свого засудження, і ця апеляція була прийнята до розгляду по суті. Також незаперечним є те, що головною причиною того, чому справа заявника до цього часу не була розглянута апеляційним судом є те, що матеріали його справи не доступні через воєнні дії на території, яку Уряд не контролює» [6]. Таким чином, ЄСПЛ у своєму рішенні у справі «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16) визнав, що Україна вчинила всі можливі позитивні дії, доречні у даній ситуації.

Ця справа стала пілотною для подальшого розгляду аналогічних справ, наприклад «Гранков проти України» (заява № 16800/16), Цезар та інші проти України (заяви №№ 73590/14, 73593/14, 73820/14, 4635/15, 5200/15, 5206/15, та 7289/15) тощо. Найважливішим аспектом є те, що у справі «Хлебик проти України» (Khlebiuk v. Ukraine) (Заява № 2945/16) ЄСПЛ встановив, що за обставин триваючого конфлікту *держав-відповідач (Україна) зробила все можливе для того, аби організувати свою судову систему таким чином, щоб вона відповідала вимогам статті 6 Конвенції. У цій справі Суд також встановив, що Уряд вжив усіх заходів, яких розумно було би від нього очікувати, для того, щоб гарантувати доступ до судової системи мешканцям територій, невідконтрольних Уряду* [8].

Висновки. Україна усіма доступними способами здійснює заходи щодо забезпечення прав людини на окупованих територіях. Слід відзначити, що позитивними діями загального характеру, зафіксованими законодавством України є наступні:

1. Україна визначає, що тимчасова окупація рф територій України, незалежно від її тривалості, є незаконною і не створює для рф жодних територіальних прав;

2. Україна Визначає окремі дати окупації територій, починаючи з 19 лютого 2014 року та веде перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією [7];

3. За державою Україна, територіальними громадами сіл, селищ, міст, розташованих на тимчасово окупованій території, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території;

4. Цілями державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території є: 1) деокупація тимчасово окупованої території; 2) забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у передбаченому законом обсязі; 3) забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України (ст. 4-1 Закону № 1207-VII) [1].

ЄСПЛ у своїх рішеннях акцентує увагу на тому, що держава не може бути відповідальною за абсолютну неможливість доступу до правосуддя у зонах збройного конфлікту, але має довести вжиття всіх можливих заходів для збереження судового доступу та захисту прав заявників. Практика ЄСПЛ у наведених у статті справах («Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявами № 20958/14 та № 38334/18; «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16); «Гранков проти України» (заява № 16800/16); «Цезар та інші проти України» (заяви №№ 73590/14, 73593/14, 73820/14, 4635/15, 5200/15, 5206/15, та 7289/15) має вагоме значення для формування правових підходів до визначення меж відповідальності держави за виконання своїх зобов'язань у контексті збройного конфлікту та окупації територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
2. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2024 році. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2025/04/01/20250401193752-63.pdf>
3. Справа «Україна проти Росії (щодо Криму)» за № 20958/14 та № 38334/18. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/sprava-ukraina-proty-rosii-shchodo-krymu-za--2095814-ta--3833418-0cff9808a21c12019f8f5c3357383f40.html>
4. ЄСПЛ визнав незаконними переслідування людей у РФ за критику війни. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/archive/1754703/>
5. Про визначення районів проведення антитерористичної операції та термінів її проведення. Служба безпеки України; Наказ від 07.10.2014 № 33/6/а. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0033950-14#Text>
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хлебик проти України» (Заява № 2945/16). URL: <https://rm.coe.int/case-of-khlebik-v-ukraine-1-ukr-ed/1680738311>
7. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2022 № 1364. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text>
8. ЄСПЛ не знайшов порушення у справі за скаргами пенсіонерів з м. Донецька щодо доступу до суду. Press Release issued by the Registrar of the Court. ECHR 061 (2018) 13.02.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-6005543-7695523&filename=Judgment%20Tsezar%20and%20Others%20v.%20Ukraine%20%28Ukrainian%20version%29.pdf>

УДК 342

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-51-57><https://orcid.org/0000-0001-5620-7762>

Скрипнюк О. О.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
НАН України

АВТОРИТАРНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ КИТАЮ ТА ЕКСПАНСІЯ АВТОРИТАРИЗМУ ЯК ПЕРЕШКОДИ ДОСЯГНЕННЯ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА

Анотація. У статті виокремлено сукупність чинників, через які авторитарний політичний режим та експансія авторитаризму обмежують потенціал Китаю для досягнення задекларованої стратегічної мети - глобального лідерства. Найменш привабливими для інших країн на шляху демократизації є такі політико-правові паттерни: незмінність та концентрація влади, уявний конституціоналізм, придушення опозиції та конкуренції, високий рівень корупції, територіальні претензії до сусідів та регіональна нестабільність, систематичні обмеження і порушення прав та свобод людини, втручання держави в економіку та екологічні проблеми.

Ключові слова: Китай, авторитарний політичний режим, експансія авторитаризму, глобальне лідерство.

Annotation. The article identifies a set of factors through which the authoritarian political regime and the expansion of authoritarianism limit China's potential to achieve its declared strategic goal of global leadership. The least attractive political and legal patterns for countries on the path to democratization include the following: the immutability and concentration of power, imaginary constitutionalism, suppression of opposition and competition, high levels of government corruption, territorial claims against neighboring states and regional instability, systematic restrictions and violations of human rights and freedoms, state interference in the economy, and environmental challenges.

Keywords: China, authoritarian political regime, expansion of authoritarianism, global leadership

Вступ (актуальність теми). У Східній Азії - регіоні, який охоплює Китай, Північну Корею, Південну Корею, Японію та Монголію, найбільший інтерес з точки зору вивчення сучасного авторитаризму становить Китай. Японія, Південна Корея Монголія та Тайвань належать до демократій, які потерпають від авторитарного тиску та сусідства. Тайвань має обмежене міжнародне визнання через претензії на його територію з боку КНР. Згідно з Конституцією о. Тайвань має статус 23-ї провінції Китаю. Китай є геополітичним лідером регіону та претендує на лідерство у світі, намагаючись зменшити вплив США. Найбільшою економікою, яка розробляє та успішно впроваджує довгострокову стратегію реалізації свого цивілізаційного лідерства у світі шляхом застосування найрізноманітнішим механізмів. Очільник КНР, визнаний Комуністичною партією Китаю найвпливовішим китайським лідером після Мао Цзедуна, у своєму виступі з'їзді партії дав обіцянку перетворити Китай на лідера у світі до 2050 р., розвиваючи соціалізм з китайською специфікою. Голова КНР на 19-му з'їзді КПК заявив, що «ідеї про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначають, що дипломатія великої держави з китайською специфікою покликана сприяти створенню міжнародних відносин нового типу і спільноти єдиної долі»¹. Сі Цзінь Пін пообіцяв, що Китай розвиватиме повноцінні контакти зі світом, оскільки у нинішніх умовах

жодна країна не може дозволити собі розвиватися ізольовано. Він підтвердив, що є прихильником економічної глобалізації.

Постановка проблеми дослідження. Попри популярність синології (китаїстики) у вітчизняних правових дослідженнях, проблематика сучасного авторитарного політичного режиму КНР, його конституційних аспектів залишається недостатньо дослідженою, особливо в частині китайської специфіки експансії авторитаризму. Тому метою статті буде перевірка гіпотези, чи не є авторитарний політичний режим, схильний до експансії, перешкодою до задекларованого досягнення Китаєм глобального лідерства. **Методологія** дослідження ґрунтується на юридичному та порівняльному аналізі. **Огляд літератури.** Дослідження спирається на праці та розвідки як вітчизняних, так і зарубіжних синологів, зокрема таких як: О.Александрович, К.Брадшер, Р.Вілкінс, О.Коваль, Б.Кушнірук, В.Лизогуб, С.Насадюк, В.Орлик, К.Сюе, М.Таран, В.Урусов, П.Шевченко, які, втім, не досліджували проблему сучасного авторитарного режиму КНР у заявленому у меті статті вимірі.

Виклад основного матеріалу. Найбільш відомою глобально орієнтованої китайською ініціативою є «Один пояс - один шлях», також відома як "Пояс і шлях" (Belt and Road Initiative), що передбачає формування транспортної інфраструктури, відродження історичних торгових зв'язків і охоплює Африку, Азію, Європу та Близький Схід. Вона має на меті побудувати торговельну та інфраструктурну мережу, яка з'єднає Азію з Європою та Африкою за маршрутами стародавніх торговельних шляхів Шовкового шляху, включає Економічний пояс Шовкового шляху і Морський Шовковий шлях 21-го ст. Спрямована переважно на інтенсифікацію економічної співпраці між Китаєм та іншими країнами шляхом залучення їх до спільних інфраструктурних проєктів через інвестиції (у понад 70 країн). Вперше була анонсована лідером КНР як стратегія під назвою «Економічний пояс Шовкового шляху» в ході його офіційного візиту до Казахстану у 2013 р.

Науковий інтерес для науки конституційного права ця ініціатива становить з кількох причин. По-перше, у 2017 р. вона була імплементована у текст конституції Комуністичної партії Китаю у вигляді положення про «дотримання принципу досягнення спільного зростання шляхом обговорення, співпраці та продовження просування ініціативи «Один пояс, один шлях»² згідно з резолюцією, проголосованою на 19-му Національному з'їзді³. Цей документ представляє особливий інтерес з точки зору конституціоналістики, бо партія має не статут, який регулює її структуру, внутрішню діяльність, а власну окрему конституцію.

Пояснюється це тим, що роль владної партії у політико-правовій системі Китаю визначальна. Комуністична партія Китаю має конституційний статус, зафіксований у другому абзаці ст.1 Основного Закону країни: «Соціалістична система є фундаментальною системою Китайської Народної Республіки. Лідерство Комуністичної партії Китаю є визначальною рисою соціалізму з китайською специфікою. Будь-якій організації чи особі заборонено завдавати шкоди соціалістичній системі»⁴. А отже, і КПК, яка є її визначальною характеристикою. Конституція КНР закріплює керівну роль КПК, її політика має визначальне значення для державного управління та розвитку держави. Конституція КПК і Конституція КНР тісно взаємопов'язані документи.

Повертаючись до «Одного поясу - одного шляху», експерти вказують на проблему превалювання політичної складової загаданої економічної ініціативи, яка спричиняє так звані «сліпі плями» у процесі прийняття рішень. Х. Бреннан переконаний у тому, що «директиви Комуністичної партії, що спускаються зверху вниз, безсумнівно, чинитимуть більший тиск на державні та приватні компанії, щоб вони приймали інвестиційні рішення, які відображають політичні та стратегічні цілі Пекіна»⁵. Все це є частиною зусиль Китаю, спрямованих на посилення не лише економічного глобального впливу, а й політичного, що підводиться нас до політичної складової ініціативи «Один пояс - один шлях». Ця економічна ініціатива є передумовою реалізації довгострокової геостратегії Китаю під назвою «Китайська мрія» (вочевидь за аналогією з американською мрією), що розрахована до 2049 р. Її цілі більш

політичні, водночас більш широкі та розмиті і охоплюють відродження китайської нації, досягнення китайським суспільством певного рівня добробуту, а також благоденства всього людства⁶. Як зазначає В. Лизогуб під китайською мрією «розуміється «відродження китайської нації» у два етапи: до сторіччя КПК (2021 р.) досягти рівня «середньої заможності», а до сторіччя КНР (2049 р.) увійти до числа розвинених держав світу»⁷. Сі Цзінь Пін не робив акценту на політичних цілях у геостратегії, лише натякнув, що китайська мрія - це насамперед стабільні міжнародна ситуація і світовий порядок, що уможливило досягнення ключової мети становлення Китаю як розвиненої країни (20% світового ВВП) у 2050 р.

На думку експертів, основою китайської мрії є повернення Китаю на світову арену як потужного гравця: «відродження регіонального лідерства КНР в Азії та розповсюдження свого впливу на планеті, де тільки це можливо – стати одним із геополітичних центрів світу»⁸. Однак досягненню китайської мрії та світового лідерства перешкоджають кілька факторів, серед яких: соціалізм з китайською специфікою, національна окремішність та авторитарний політичний режим. Зокрема Б. Кушнірук вважає, що Китай не має власного глобального проекту, привабливого дня інших держав, а національна відособленість як замкнута система, хоч дала змогу сформувати «неймовірно самобутню культурологічну та ментальну цивілізацію» у Китаї, водночас не спроможна масово асимілювати інші національності, що посилює негативну демографічну динаміку. «Ця відокремленість від інших національних, релігійних культур не дозволяє розраховувати на бажання когось стати частиною китайського суспільства», - резюмує аналітик⁹. І наголошує на тому, що Китай не зможе скласти конкуренцію США як країни відкритої та привабливої до міграції з усього світу.

У межах цього дослідження найбільший інтерес має авторитарний політичний режим як перешкода для досягнення КНР глобального лідерства. «Суттєва проблема, яка не дозволить Китаю претендувати на світове лідерство - авторитарний режим як фактор внутрішнього та зовнішнього обмежувача», - переконаний Б. Кушнірук⁹. Аналітик поділяє авторитарні чинники стримування на внутрішні та зовнішні. Внутрішні полягають у тому, що авторитарна модернізація, яка дала потужний економічний імпульс цій державі, з часом вичерпала себе. Обраний Китаєм шлях дискусійний, позаяк сусідня Японія змогла здійснити економічний стрибок і без формування авторитарного політичного режиму. Подальший економічний розвиток Китаю, враховуючи демографічні виклики скорочення та старіння населення, потребує формування середнього класу, який є основою зростання внутрішнього споживання.

А досягнення цих цілей унеможливорює авторитаризм, позаяк цей тип політичного режиму перешкоджає економічним свободам, розвитку малого та середнього бізнесу, реалізації громадянських та політичних прав (свободи слова, висловлювання, вибору). В результаті між авторитарною політико-правовою системою та демократичним вектором розвитку китайського суспільства виникає безліч кліважів, які гальмують розвиток, послаблюють Китай і перешкоджають його світовому лідерству.

Слід зважати і на зовнішні чинники негативного впливу авторитаризму на всеосяжне лідерство Китаю у світі, на яке він претендує. Серед них – експансія авторитаризму та висунення територіальних претензій до сусідніх держав. Авторитаризм як і демократія схильний до експансії - поширення цієї політико-правової моделі на сусідні держави, що викликає конфлікти, якщо вони мають антагоністичний політичний режим. Також потужні автократії розпочинають війни на основі історичних, етнотериторіальних претензій до інших держав. Найкращим прикладом цього є сучасна Росія в загарбанні територій Молдови, Грузії та веденні війни проти України.

Китай має і висуває претензії чи не до всіх своїх сусідів, найбільше від них потерпає Тайвань, демократичний режим якого побоюється, що країна повторить долю України в Східноазійському регіоні. Острівна держава наразі намагається залучитися підтримкою Заходу проти войовничих авторитарних претензій на анексію з боку Китаю. Це не сприяє позитивній атмосфері співпраці у регіоні, що автоматично виключає лідерство Китаю, адже

лідерство це про визнання, повагу, економічну, культурну, науково-інноваційну привабливість, а не про атмосферу страху та залякування війною. Як зазначається у звіті Democracy Index 2023, войовнича поведінка Китаю у Південно та Східнокитайському морях і Тайванській протоці створює загрозу для суверенітету Тайваню та породжує побоювання щодо війни у Східній Азії¹⁰.

Навіть міцне союзництво Китаю та іншого авторитарного центру - Росії у протистоянні Заходу є тимчасовим та ситуативним. На думку О. Александровича, наразі національним інтересам Китаю відповідає послаблення і Заходу, і Росії тому Пекін надаватиме військову допомогу останній, розраховуючи на знекровлення і виснаження обох супротивників в російсько-українській війні. «Однак у майбутньому в інтересах Китаю – окупувати і розчленувати російську федерацію як велику придатну для життя територію в умовах екзистенційних кліматичних змін», - підкреслює дипломат¹¹.

Крім того, авторитаризм передбачає незмінність та концентрацію влади у руках одного лідера або групи осіб (партії), що означає придушення опозиції, конкуренції, високий рівень корумпованості влади. Це непривабливі політико-правові паттерни для демократичних держав, які за жодних умов не визнають лідерство Китаю, але ці паттерни можуть бути нав'язані силою або фінансовим зашморгом. У цьому контексті слід знову повернутися до економічної ініціативи «Один пояс - один шлях» і її ролі у досягненні глобального лідерства та поширенні авторитаризму.

Завдяки цій економічній ініціативі Китай став глобальним інвестиційно привабливим гравцем та досяг успіху в реалізації трьох глобальних цілей. Насамперед створив транзитну та логістичну інфраструктуру та відкрив нові ринки збуту для китайських товарів. При чому інфраструктуру створювали китайські компанії під позики, які потім довелося повертати державам, що збільшило їх залежність від Пекіну. Країни-учасниці ініціативи через це не можуть швидко згорнути вигідне співробітництво з Китаєм. Це посилює геополітичну вагу Пекіна на інших континентах та країнах, розташованих далеко від регіону. Наразі «Китай прагне використовувати непрямі засоби впливу для досягнення політичних цілей, зокрема й фінансові інструменти», - наголошує П. Шевченко⁸, аналізуючи політичну складову ефективності китайської ініціативи «Один пояс - один шлях».

Економісти підтверджують, що незважаючи на успішну реалізацію багатьох проєктів ініціативи, помітні такі негативні тенденції, як зростання кредитної залежності держав, використання Китаєм дипломатії боргової пастки, вплив на політичні еліти країн-учасниць, порушення демократичних правил транспарентності, екологічності й раціонального управління ними¹². Екологічна складова як внутрішньої, так і зовнішньої економічної діяльності авторитарного режиму заслуговує на особливу увагу. Зазвичай, авторитарні режими на практиці мало переймаються екологією та відмовою від екстенсивного економічного зростання. Китай, нехтуючи відмовою від використання вугілля, фінансував (був міжнародним кредитором і виконавцем проєктів) з будівництва вугільних електростанцій у країнах, що розвиваються, у межах ініціативи «Один пояс – один шлях». Попри те, що ці проєкти також передбачали будівництво транспортної інфраструктури (доріг, залізниць, аеропортів), вони призвели до збільшення викидів парникових газів і суперечили декарбонізації світової економіки в рамках сталого розвитку. В свою чергу, політичні еліти країн, що розвиваються, охоче погоджувалися на кредити Китаю, оскільки вони містили незначні обмеження щодо захисту довкілля та прав людини, дотримання яких повною мірою вимагають міжнародні фінансові організації та кредитори демократичного Заходу.

Але, претендуючи на світове лідерство, Китай не може повністю ігнорувати правила гри, які диктує міжнародна спільнота, тому Сі Цзінь Пін кілька років тому оголосив, що КНР більше не будуватиме вугільних електростанцій. Інвестиційні проєкти не фінансуватимуться, якщо не відповідатимуть вимогам впливу на навколишнє середовище, позаяк підвищення екологічної стійкості стане умовою наступного етапу кредитування Китаєм у межах ініціативи «Один пояс, один шлях». Китай обіцяє надалі будувати «чистий Шовковий шлях». Але

загалом увага авторитарних режимів до екології є вимушеною, переважно реакцією на міжнародний тиск демократичного Заходу щодо захисту довкілля, а не внутрішнім імпульсом розвитку автократії.

Через недемократичну практику дипломатії боргової пастки китайську ініціативу «Один пояс - один шлях» розглядають також як форму неоімперіалізму та неоколоніальної політики¹³. Від моменту старту ініціативи Китай виділив, переважно у вигляді позик близько 1 трл. дол. країнам-учасникам. Але відсоткові ставки за кредитами були прив'язані до міжнародних кредитних ставок у доларах, які зросли під час пандемії COVID-19, тому країни, що розвиваються, зіткнулися зі труднощами погашення кредитів. Втім, Китай зайняв жорстку позицію в переговорах щодо списання боргів таким країнам, як Шрі-Ланка, Суринам і Замбія. Китайські банки дозволили країни, що розвиваються, відтермінувати виплати – але їх борги списано не було. В окремих випадках значні китайські інвестиції призвели до фінансової залежності та обмеження суверенітету держав. Так, Шрі-Ланка не змогла обслуговувати борг і була змушена у 2017 р. передати порт Хамбантота у 99-річну концесію китайській компанії China Merchants. Наразі Китай зосередився на фінансуванні не настільки ризикованих та масштабних проєктів, які є менш вразливими для політичних змін та криз (наприклад, пандемій, переворотів в африканських державах).

К. Брадшер наголошує, що лідер Китаю започаткував «Один пояс - один шлях», щоб «використати економічну міць країни для посилення її геополітичної ваги і протистояти впливу Сполучених Штатів та інших індустріально розвинених демократій»¹⁴. Багатовимірність та розмитість ініціативи надає Китаю широке поле для гнучкості у її реалізації і досягнення багатьох цілей. Нагадаємо, що згідно з твердженням Сі Цзінь Піна, остаточна мета Китаю у запуску цієї економічної ініціативи зводиться не до фінансування інфраструктури, а формування «спільної долі». За цим розмитим гаслом маскується зміна міжнародних стандартів, формування альтернативного демократичному порядку денного. Адже Китай підтримує автократії, з якими співпрацює, і на міжнародній арені, у тому числі блокуючи санкції проти них щодо порушень прав людини на таких міжнародних майданчиках, як ООН. Тобто як авторитарний центр бере активну участь у міжнародній легітимізації авторитарних режимів, що сприяє їх збереженню.

Від початку свого заснування ініціатива «Один пояс - один шлях» мала на меті не лише економічну співпрацю, але й поширення авторитарного політичного режиму за аналогією, як Захід вже давно використовує фінансову допомогу для держав, що розвиваються, з метою утвердження та підтримки у них демократії. Китай у реалізації ініціативи спочатку намагався не конфронтувати з Японією, Південною Кореєю, Тайванем, які підтримують тісні зв'язки зі США, зосередившись на Центральній Азії і Близькому Сході. Пізніше ініціатива «Один пояс - один шлях» перейшла у глобальний вимір, були укладені угоди про співпрацю з Іраном, Саудівською Аравією, країнами Латинської Америки та Африки, до яких у Заході є питання щодо захисту прав людини та громадянських свобод. Навіть європейські демократичні держави спокусилися китайськими кредитами, серед них Португалія, Італія, Угорщина. Щодо захисту прав людини Китай наголошує, що дотримується принципу невтручання у внутрішні справи, відтак не підтримує західних санкцій, застосовуваних проти держав, які порушують права людини.

О. Александрович підтверджує, що економічна ініціатива «Один пояс – один шлях» пішла поступом колоніальної політики Заходу. Незважаючи на те, що Китай «акцептував західний капіталізм (з комуністичним присмаком), сподіваючись перемогти суперника на його ж полі... китайська економіка виявилася вразливою до тих самих західних хвороб, як то фінансові бульбашки, обвал ринку нерухомості чи нагромадження приватних боргів»¹¹. Відповідно, концентрація на території Китаю великої частки світового виробництва і переробних потужностей означає неможливість швидкого розірвання економічних відносин західних демократій з Китаєм, а отже дає гарантії збереження його авторитарного режиму. Зараз Китай більше уваги приділяє внутрішнім проблемам та збереженню стабільності

політичного режиму, ніж досягненню світового лідерства. Саме до такої стратегії підштовхує Китай усвідомлення неможливості нав'язати свою політико-правову, економічну та культурну систему іншим державам. Тому «Китай обирає стабільність власного та інших авторитарних режимів перед економічними вигодами західного капіталізму», - переконаний дипломат¹¹.

Насправді підтримка авторитарних режимів простежується практично на всіх етапах реалізації і у всіх складових економічної ініціативи «Один пояс - один шлях». Ця прихована мета полягає у тому, щоб унеможливити або уповільнити демократичний транзит у країнах, що розвиваються, зміцнивши відносини або сформувавши залежність від автократичного центру Китаю за допомогою фінансових, інвестиційних, інституційних або навіть гуманітарних (культурних, освітніх, наукових) механізмів. Останні мають назву "м'якої сили" – політики зміцнення китайського впливу за кордоном. Демократичні країни негативно на неї реагують, що обмежує можливості для глобального лідерства Китаю¹⁵. Тож, у випадку демократичних або гібридних політичних режимів, прихована мета їх залучення до ініціативи «Один пояс - один шлях» полягає у тому, щоб максимально дистанціювати, вивести їх із зони впливу демократичних центрів (як у випадку з Угорщиною). Якщо китайські інвестиції та кредити отримують автократії, то використовують їх для забезпечення внутрішньої економічної та політичної стабільності своїх режимів, що дає змогу не проводити демократичні політичні і економічні реформи. Маючи джерела інвестицій від китайських банків, вони не потребують так гостро коштів інших західних інституцій-кредиторів - МВФ або Світового банку, які супроводжують фінансування країни жорсткими вимогами щодо демократизації та транспарентності.

Інфраструктурні проекти ініціативи оцінюються переважно позитивно з економічної точки зору, але також містять приховані ризики з політичної, адже укладаються на умовах, вигідних для правлячих еліт, а не громадянського суспільства, сприяючи корупції та збагаченню влади. Ці проекти реалізуються без обговорення, з низьким залученням локальних громад і громадянського суспільства, що не сприяє децентралізації, а навпаки зміцненню централізованої влади. Рівень контролю за їх виконанням з боку суспільства є мінімальним.

У межах ініціативи Китай надає інституційну підтримку авторитарним режимам, що включає технічну та консультативну допомогу, обмін досвідом в управлінні економікою, в сфері державного управління, що підвищує ефективність авторитарних режимів та сприяє зміцненню авторитарних політичних структур. Відтак, за допомогою економічної ініціативи "Один пояс - один шлях" Китай приховано шляхом надання фінансової, інституційної та інших видів підтримки підтримує авторитарні режими, сприяючи їх збереженню, стабільності та легітимності і мінімізуючи потребу у демократичному транзиті. Незважаючи на те, що головними, задекларованими цілями ініціативи є економічний розвиток, співпраця держав та інтеграція, аналіз їх реалізації вказує на приховану складову – підтримки і посилення авторитарних режимів та авторитарних тенденцій у країнах-учасниках ініціативи.

Висновки. На прикладі аналізу економічної ініціативи "Один пояс, один шлях" можна довести, що авторитарний політичний режим, схильний до експансії, є перешкодою, яка обмежує потенціал Китаю для досягнення глобального лідерства, позаяк не є привабливим для країн, які перебувають на шляху демократизації. Китай висуває територіальні претензії до сусідів, що унеможливорює його глобальне лідерство через низький рівень довіри та регіональну нестабільність, яку провокує. Китай суттєво обмежує свободи та права людини, вдається до їх систематичних порушень; практикує цензуру та контроль за інформацією, обмежуючи її доступ та свободу слова; придушує протести проти влади, консервуючи соціальну нестабільність; не забезпечує рівних умов для бізнесу через корупцію, втручання держави в економіку; має екологічні проблеми (забруднення повітря, води, ґрунтів, вирубування лісів) і поширює їх в інших державах через фінансові інструменти. Всі ці характеристики китайського авторитарного режиму створюють негативний міжнародний імідж країни, яка претендує на світове лідерство, а натомість отримує напругу як всередині, так і на міжнародній арені. Китай постійно є об'єктом критики демократичного Заходу, що

негативно позначається на його співпраці з іншими державами як регіону, так і глобального виміру.

Західні експерти прогнозують, що якщо не станеться серйозної економічної або політичної кризи до 2050 р. Китай перевершить США і стане найбільшою економічною державою світу за рівнем ВВП, незважаючи на стратегію стримування Китаю з боку США¹⁶. Однак економічне домінування автоматично не конвертується у геополітичне і Китаю може знадобитися багато десятиліть, щоб економічна перевага перетворилася на геополітичне та військове домінування. І не останню роль у цьому відіграватиме «непривабливий» для інших держав авторитарний політичний режим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сі Цзіньпін: лідер великої держави в нову епоху. Міжнародне радіо Китаю. 2018-01-24. URL: <http://ukrainian.cri.cn/841/2018/01/24/2s52660.htm>.
2. Full text of Constitution of Communist Party of China. Xinhua. URL: <https://shorturl.at/LU3O2>.
3. Belt and Road incorporated into CPC Constitution. Xinhua. URL: <https://shorturl.at/YhFPE>.
4. Constitution of the People's Republic of China. The State Council of PRC. URL: <https://shorturl.at/rJrmP>.
5. China wrote Belt and Road Initiative into the party constitution. That makes it riskier than ever. CNBC. URL: <https://shorturl.at/JqAyh>.
6. Сі Цзіньпін розповів про «китайську мрію» – головну стратегію майбутнього. Дзеркало тижня. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/si-czinpin-rozpoviv-pro-kitaysku-mriyi-golovnu-strategiyu-maybutnogo-118745_.html.
7. Лизогуб В. Основні риси системи організації державної влади за Конституцією КНР 1982 року. Теорія і практика правознавства. 2022. № 2 (22). С. 24.
8. Шевченко П. Мрія Сі Цзіньпіна. Як Китай прямує до лідерства. LB.ua. URL: <https://shorturl.at/OQsfJ>.
9. Кушнірук Б. Чому Китай не стане новим світовим гегемоном? Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3549172-comu-kitaj-ne-stane-novim-svitovim-gegemonom.html>.
10. China. Freedom in the world 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/china/freedom-world/2024>.
11. Александрович О. Геополітичний трикутник любові та ненависті: Захід, Китай і Росія. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/06/3/7458975/>
12. Орлик В. Європейські перспективи китайського проекту «Один пояс, один шлях». НІСД. URL: <https://t.ly/dqSaO>.
13. Brautigam D. A critical look at Chinese «debt-trap diplomacy»: the rise of a meme. Area Development and Policy. 2020. Т. 5. № 1. С. 1-14.
14. Bradsher K. China Invested \$1 Trillion to Gain Global Influence. Can That Go On? The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com/2023/10/16/business/chinas-belt-and-road-initiative-bri.html>.
15. Nasadiuk S. Chinese Leadership: From ‘Soft Power’ to ‘Sharp Power’. Аналітичний центр ADASTRA. URL: <https://adastra.org.ua/blog/chinese-leadership-from-soft-power-to-sharp-power>.
16. Democracy Index 2023. Age of conflict. Economist Intelligence. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>.

УДК 34:347

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-58-64><https://orcid.org/0000-0001-7092-5306>**Зигрій Ольга Володимирівна,**

к.е.н., доцент, доцент кафедри цивільного

права і процесу,

Західноукраїнський національний університет,

м. Тернопіль

ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу правової системи України, яка під впливом сучасних технологій потребує певних трансформацій. Особливу увагу зосереджено на таких тенденціях, як цифрові права людини, криптовалюти, право на доступ до Інтернету, штучний інтелект, використання великих масивів персональних даних тощо. Розглянуто нормативно-правову базу України, що регулює сферу цифрових технологій, обробки персональних даних, електронної комерції та захисту інформації. Проаналізовано національне законодавство у сфері цифровізації, що дозволило виявити як позитивні зміни до цифрової реальності, так і наявні прогалини, що потребують подальшого вдосконалення.

Наголошено на необхідності створення сучасної моделі правового регулювання, яка б відповідала новим технологічним умовам, на потреби адаптації української правової системи до реалій цифрового суспільства. Технологічні зміни, що відбуваються у глобальному масштабі, мають значний вплив на національне законодавство та стають предметом активних дискусій у світовій юридичній спільноті. Вказано на важливу роль державних ініціатив, міжнародної співпраці та цифрової освіти в процесі імплементації інноваційних підходів до регулювання. Досліджено основи правового регулювання цифрових технологій в Україні у порівнянні з досвідом ЄС, США, Канади та Японії. Виокремлено типові прецеденти та підходи, що демонструють ефективність цифрового розвитку в інших країнах. Особливий акцент зроблено на правових аспектах функціонування штучного інтелекту та захисту персональних даних у соціальних онлайн-платформах. Проведено порівняльний аналіз концепцій захисту персональних даних у вітчизняному й міжнародному законодавстві.

Практична цінність дослідження полягає в можливості застосування його висновків для подальшого вдосконалення української правової системи в умовах цифрових трансформацій, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку та формування дієвих правових механізмів регулювання новітніх суспільних процесів.

Ключові слова : правова система, цифрові технології, закон.

Annotation. The article is devoted to the analysis of the legal system of Ukraine, which, under the influence of modern technologies, requires certain transformations. Particular attention is paid to such trends as digital human rights, cryptocurrencies, the right to access the Internet, artificial intelligence, the use of large amounts of personal data, etc. The legal framework of Ukraine regulating the sphere of digital technologies, personal data processing, e-commerce and information protection is considered. The national legislation in the field of digitalization was analyzed, which allowed to identify both positive changes to the digital reality and existing gaps that require further improvement. The need to create a modern model of legal regulation that would meet new technological conditions, the needs of adapting the Ukrainian legal system to the realities of the digital society was emphasized. Technological changes occurring on a global scale have a significant impact on national legislation and are becoming the subject of active discussions in the global legal community. The important role of state initiatives, international cooperation and digital education in

the implementation of innovative approaches to regulation is indicated. The foundations of legal regulation of digital technologies in Ukraine are studied in comparison with the experience of the EU, the USA, Canada and Japan. Typical precedents and approaches that demonstrate the effectiveness of digital development in other countries are highlighted. Special emphasis is placed on the legal aspects of the functioning of artificial intelligence and the protection of personal data in online social platforms. A comparative analysis of the concepts of personal data protection in domestic and international legislation is conducted. The practical value of the study lies in the possibility of applying its conclusions to further improve the Ukrainian legal system in the context of digital transformations, ensuring sustainable socio-economic development, and forming effective legal mechanisms for regulating the latest social processes.

Keywords: legal system, digital technologies, law.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій зумовлює появу суспільних відносин, які спричинили нові виклики для правової системи. Впровадження технологій призвело до збільшення обсягів та напрямів використання інформації, накопичення якої може привести до порушення законних інтересів особи, виникнення матеріальної чи моральної шкоди. Все це вимагає від юридичної науки знаходження нових моделей, які раніше не відомі правовій доктрині і ніяк не гармоніювали зі стандартами правового регулювання.

У відповідь на ці виклики створюється право інформаційних технологій, що вимагає правового аналізу як із позиції вирішення конкретних прикладних завдань, так і з позиції теорії. Перспективне бачення полягає у формуванні принципів та підходів до розвитку суспільних відносин, які закладаються у положеннях чинних нормативно-правових актів, як на державному, так і міжнародному рівнях. Важливо, що у українських та зарубіжних виданнях не закладено єдиного підходу до розуміння цієї теорії.

Проблематика дослідження розкривається у встановленні особливостей векторів державної політики щодо регулювання інформаційних технологій в ЄС. Поява нової реальності, віртуального простору ведення бізнесу, Інтернету речей, штучного інтелекту, захисту персональних даних вимагають від юридичної науки пошуку нових моделей правових доктрин, які не вписувалися у стандарти правового регулювання. Першим нормативно-правовим актом України, що визначив необхідність створення правових, фінансових, економічних, організаційних, науково-технічних, методичних й гуманітарних передумов розвитку інформатизації став ЗУ «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 р. № 74/98-ВР, який на початку ери цифрового розвитку суспільства був далекими від щоденного життя споживачів, тому зараз вважається доволі застарілим через визначення лише основних завдань інформатизації, що характеризується необхідністю досліджень як нового явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання цифровізації та впливу інформаційних технологій на правову систему є предметом наукових досліджень багатьох українських правників. Зокрема, варто відзначити праці таких науковців як: О. Баранов, К. Єфремова, Т. Каткова, М. Карчевський, О. Посикалюк, К. Токарева, О. Теличко, О. Черненко. Однак, незважаючи на наявні наукові напрацювання, слід зазначити, що правове регулювання новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, криптовалют, технологій блокчейн, наразі перебуває лише на етапі становлення.

У науковій доктрині існує низка підходів, що з різних сторін розкривають правову природу сучасних технологій. Частина дослідників акцентує увагу на понятійному апараті технологій, інші – на їхній структурі, правовому статусі та колі суб'єктів правовідносин, пов'язаних із їх використанням. З метою співвіднесення власних висновків із поглядами інших науковців доцільно розкрити зміст і сутність представлених ними ідей. Це свідчить про недостатню теоретичну опрацьованість проблематики і зумовлює актуальність подальших досліджень.

Метою дослідження є аналіз стану правового регулювання цифровізації в Україні з урахуванням досвіду Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Технологія за своєю правовою природою є складним і багатограним явищем, що охоплює низку юридичних статусів залежно від контексту її залучення до правовідносин. У сучасному правовому полі технології сприймаються не лише як інструмент або результат науково-технічного прогресу, але й як об'єкт правового регулювання з особливим суспільно-економічним значенням.

Відповідно до положень ЗУ «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV, технологія розглядається як складова інноваційного процесу, що виступає об'єктом інноваційного циклу. Крім того, згідно із ЗУ «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 14.09.2006 № 143-V, поняття технології визначається як результат науково-технічної діяльності, що включає сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних рішень і послідовностей дій, спрямованих на досягнення практичного результату.

Модернізація юридичних процедур, зумовлена цифровою трансформацією, дедалі більше впливає на регулювання суспільних відносин. Прикладами таких змін є: впровадження цифрової ідентифікації особи як суб'єкта права, реалізація прав людини в цифровому середовищі, розвиток фінансових цифрових технологій, активне використання баз даних, нормативне визначення понять віртуальної речі, цифрових активів тощо. Ці технології відкривають нові можливості для застосування штучного інтелекту в судових процесах, зокрема у проведенні судових експертиз, організації судової діяльності через електронний документообіг та отриманні електронних доказів. У цьому контексті з'являються нові можливості для реалізації електронного судового процесу, однак важливо враховувати головний орієнтир цієї сфери – норми держави та конституційні принципи.

Цифровізація правової реальності створює нові закономірності, зокрема - перенесення частини функцій держави у віртуальний правовий простір. Це стосується не лише електронного урядування, а й участі громадян у правотворчих процесах, функціонування муніципальних органів та проведення експертиз нормативно-правових актів у цифровому форматі.

Інформаційні технології докорінно трансформували уявлення про сучасні суспільні відносини, зокрема щодо функціонування віртуального простору ведення бізнесу, Інтернету речей, обігу цифрового контенту, використання штучного інтелекту та формування нової цифрової реальності.

Згідно з твердженнями Ю.С. Разметаєвої, термін «цифрові права людини» має два основних значення: перше – цифрові права як інструменти захисту, що використовують цифрові технології чи мають суттєву онлайн-складову [1, с. 18-23]. Друге значення передбачає, що цифрові права виникають і починають претендувати на статус фундаментальних саме в умовах цифрової епохи. Авторка зазначає, що до цифрових прав можна віднести також такі фундаментальні права, як право на приватність, свободу вираження думки та слова, право на інформацію, право на забуття, право на участь у державному управлінні, право на анонімність, а також право на доступ до Інтернету.

Verheij В., вивчаючи питання штучного інтелекту у контексті прав людини, стверджує, що дослідження штучного інтелекту як галузі права є важливим для розвитку таких технологій, які будуть корисні для людей. За його словами, це робить штучний інтелект і право ще більш актуальними [2]. Автор ставить питання про встановлення належних гарантій і пропонує розглядати проблеми й рішення, що стосуються аргументації, норм, правил та інтерпретацій, які вивчаються в галузі штучного інтелекту та права. Він підкреслює нагальну необхідність правового регулювання прав людини у цифровій сфері на основі міжнародних актів, що не обмежують національне законодавство.

ІТ-практика в Україні показує, що наприкінці ХХ століття починає формуватися новий напрям в діяльності юридичних фірм - Legal Tech. Із кінця 2000-х років спостерігається активізація процесів впровадження інформаційних технологій у сферу юридичних послуг, з

метою переосмислення традиційних підходів до їх надання - від приватних цифрових сервісів до інтеграції державних платформ, зокрема застосунку «Дія».

Варто зазначити, що ще у 2007 році на ринку США з'явився стартап Rocket Matter - універсальний сервіс для юристів, що поєднує функціонал CRM-системи, планувальника, бухгалтерського обліку та документообігу. Попри технологічний прорив, значна частина юридичної спільноти на той час залишалася скептичною щодо впровадження таких інновацій у повсякденну практику. Зміни у ставленні до цифрових рішень почали активно відбуватися лише під час пандемії COVID-19 у 2020 році.

За даними дослідження, проведеного компанією Wolters Kluwer у 2021 році, більшість юридичних компаній країн ЄС та США почали розглядати інвестиції у технології як необхідну умову ефективності.

У контексті пандемії та повномасштабної війни в Україні технологічні трансформації лише посилювалися. Відбувається стрімке розширення практик онлайн-комунікації та надання послуг: відкриття рахунків, підписання документів, дистанційне правосуддя, робота на закордонній юрисдикції, електронне судочинство, електронне врядування тощо.

Незважаючи на воєнний стан, ІТ-сектор в Україні демонструє динамічне зростання і посідає третє місце серед секторів, що забезпечують найбільший обсяг експорту послуг [3].

Проте надалі основним замовником послуг залишаються Сполучені Штати Америки. Структурно близько 80 % ринку припадає на експортні компанії, з яких понад 60 % функціонують за моделлю аутсорсингу, тоді як частка продуктових компаній становить лише близько 30 %. У цьому контексті ІТ-право виконує обслуговувальну функцію стосовно економіки та, відповідно, змінюється під впливом ринку.

Наразі, з урахуванням стрімкого зростання цифрових платформ, трансформації правових відносин та активного поширення цифрових послуг, необхідним стає перегляд усталених механізмів правового регулювання. Станом на четвертий квартал 2024 року близько три мільярди користувачів Facebook використовують платформу, що робить її найпопулярнішою онлайн-соцмережею у світі. Цей факт підтверджує потребу у розбудові ІТ-права, яке повинне відповідати не лише на сучасні виклики, а й формувати базові підходи до регулювання цифрового середовища.

Незважаючи на активний розвиток цифрової економіки та розширення ринку праці в онлайн-середовищі, в українському законодавстві все ще існують істотні прогалини щодо правового регулювання ІТ-фрілансу. Зокрема, діяльність фрілансерів не закріплена у Кодексі законів про працю України, а наявне трактування цього виду зайнятості міститься лише в листі Міністерства праці і соціальної політики України від 15 травня 2008 року N 105/13/116-08, що має виключно рекомендаційний характер і не створює юридично зобов'язуючих норм.

Тим часом світова практика демонструє значне поширення фріланс-зайнятості. Наприклад, у США у 2017 році кількість фрілансерів становила 57,3 млн осіб, що дорівнювало близько 36 % від загального числа працюючого населення. Прогнозується, що до 2027 року ця цифра зросте до 86,5 млн осіб, які складатимуть понад 50 % робочої сили країни.

Ще однією ключовою проблемою в умовах цифровізації є недостатній рівень правового регулювання захисту персональних даних. Аналіз чинного національного законодавства вказує на відсутність чітко визначених меж використання персональних даних користувачів цифрового контенту його постачальниками. Формально вимога отримання згоди суб'єкта персональних даних є закріпленою умовою їх використання. Однак на практиці ця вимога часто не реалізується у спосіб, що гарантує ефективне право особи на контроль за збором, накопиченням, обробкою, зберіганням і поширенням своїх даних [4, с. 270]. Передача, накопичення та використання персональних даних у цифровому середовищі відбувається, зокрема, через укладання договорів на постачання цифрового контенту за допомогою автоматизованих онлайн-систем. У таких випадках погодження сторонами всіх істотних умов окремого договору, як правило, не здійснюється, а сам правочин укладається на основі автоматизованої обробки інформації, що надається сторонами [5].

Прикладами таких правовідносин є користування цифровими сервісами, що передбачає укладання угоди в момент реєстрації користувача, без окремого погодження умов. У межах цих процедур можливе використання штучного інтелекту з метою збору, аналізу та застосування персональних даних у політичних або комерційних цілях, що нерідко здійснюється без явної згоди конкретних осіб.

Актуальність даної проблеми підтверджується статистикою судової практики. Згідно даних Єдиного державного реєстру судових рішень, лише за останні п'ять років українські суди винесли близько шести тисяч рішень, пов'язаних із захистом персональних даних осіб в мережі Інтернет. Це вказує на серйозні виклики у сфері правового забезпечення інформаційної безпеки та необхідність удосконалення правового механізму у відповідності до європейських стандартів.

Попри зростаючу роль цифрових відносин, вітчизняне законодавство демонструє значну інертність. Зокрема, охоплює лише окремі врегульовані сфери, уникаючи створення моделей для нових суспільних відносин, таких як правовий статус криптовалют, що й досі не має належного нормативного закріплення. Наразі ключовими актами у сфері інформаційного регулювання залишаються ЗУ «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII, ЗУ «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI тощо. Попри розроблену ще у 2016 році Концепцію проєкту Цифрового кодексу України, є ще досі не включена до стратегічних заходів з правового забезпечення цифровізації. ЗУ «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX так і не набув чинності, хоч свідчить про непослідовність у формуванні правової політики та став кроком уперед у регулюванні новітніх цифрових сервісів.

Згідно з положеннями статті 200 Цивільного кодексу України, особа має право на надання, отримання та поширення інформації, що стосується її приватного життя, і для збору, зберігання та використання цієї інформації необхідна згода особи. ЗУ «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII визначає інформацію або сукупність даних, що стосуються фізичної особи, яка є ідентифікованою або може бути конкретно ідентифікованою і до переліку персональних даних відносяться такі відомості, як національність фізичної особи, сімейний стан, освіта, релігійні переконання, адреса, стан здоров'я, дата та місце народження. Подібне визначення міститься і в спеціальному законодавстві, спрямованому на захист персональних даних, а саме в Законі України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. Проте, законодавство не визначає єдиного переліку персональних даних. ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI доповнює цей перелік, зокрема вказуючи на дані, які особа надає адвокату під час консультацій, а також дані, отримані адвокатом у процесі виконання своїх професійних обов'язків. Саме у процесі розвитку технологій та інформаційних систем, а також у зв'язку з неоднозначністю прийняття рішень, постає необхідність точного визначення конкретної інформації в переліку персональних даних. Законодавець має визначити, які саме дані потребують захисту.

У цьому контексті важливо звернути увагу на визначення персональних даних, наведене в Конвенції Ради Європи про захист фізичних осіб щодо автоматизованої обробки особистих даних від 28 січня 1981 року [6]. Відповідно до цієї Конвенції, персональні дані є будь-якою інформацією, що стосується конкретної особи або особи, яку можна ідентифікувати. Це дає підстави стверджувати, що існує широке коло інформації, яку можна класифікувати як персональні дані, включаючи будь-які інші відомості, що дозволяють ідентифікувати особу.

Відповідно до Регламенту (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради щодо захисту фізичних осіб від обробки персональних даних та їх вільного обігу, а також скасування Директиви 95/46/ЄС, персональні дані визначаються як будь-яка інформація, що стосується ідентифікованої або ідентифікованої фізичної особи («суб'єкта даних»). Особливо важливим є положення Директиви 2002/58/ЄС Європейського Парламенту та Ради, яка регулює питання обробки персональних даних та захисту конфіденційності в сфері електронної комерції [7].

Цей документ містить чіткий перелік персональних даних і також звертає увагу на інформацію, що стосується відстеження місцезнаходження особи за допомогою технологій, таких як геолокація.

Іноземні дослідники також приділяють значну увагу аналізу правових аспектів цифровізації. Іан J. Lloyd у своїх працях детально висвітлює законодавство в галузі інформаційних технологій, акцентуючи на тому, як правові проблеми в ІТ впливають на суспільство і окремих осіб [8, с. 102]. Науковець досліджує міжнародний правовий напрям, зокрема приклади Великої Британії та Європейського Союзу, розкриваючи дію таких ключових документів, як Загальний регламент про захист даних (GDPR) (Регламент (ЄС) 2016/679), Директива (ЄС) 2016/680 та Закон про захист даних Великої Британії 2018 року. Автор аналізує зловживання персональними даними (зокрема у справі Facebook під час виборів Президента США) і надає огляд регулювання діяльності цифрових операторів (Google, Facebook) з боку Європейської комісії. При цьому не оминає увагою природу та правове регулювання криптовалют. Європейська комісія підкреслює економічну значущість цифрового контенту як складової цифрової економіки ЄС, що, у свою чергу, зумовило необхідність визначення нормативного статусу поняття «цифровий контент» як об'єкта правового регулювання [5].

Резолюція Європейського парламенту 2015/2103 (INL), прийнята 16 лютого 2017 року, містить рекомендації щодо цивільно-правового регулювання робототехніки, зокрема стосовно проблеми притягнення штучного інтелекту до відповідальності за шкоду, спричинену третім сторонам. Згідно з цією Резолюцією, відповідальність за шкоду повинна нести одна з осіб, що мають прямий зв'язок із технологією: оператор, виробник, власник чи користувач штучного інтелекту. Однак, важливо зазначити, що Резолюція має рекомендаційний характер і не є юридично обов'язковим актом. Комісія з цивільно-правового регулювання в сфері робототехніки Європейського Парламенту наголошує на ризиках, які повинні бути оперативно вирішені в правовому полі [9]. З метою цього Європарламент прагне запровадити найбільш жорсткий законодавчий режим щодо розвитку штучного інтелекту, враховуючи потенційні проблеми та виклики, що виникають у процесі розвитку нових технологій.

Зарубіжні законодавчі акти та офіційні документи є основними джерелами для визначення легальних дефініцій штучного інтелекту. Однак на сьогоднішній день їхній доступ є обмеженим, що викликає інтерес серед науковців. Зокрема, згідно з японським законодавством, пункт 2 статті 2 Основного закону Японії «Про поліпшення використання даних публічного та приватного секторів» визначає термін «технологія» у контексті штучного інтелекту. В Японії цей термін означає технології, що реалізують певні інтелектуальні функції, зокрема навчання, судження та умовивід, що здійснюються за допомогою штучних засобів [10].

Особливу увагу слід приділити Канаді, де для розвитку штучного інтелекту було прийнято Монреальську декларацію [11], де зазначаються етичні настанови щодо розвитку штучного інтелекту, зокрема акцентується увага на важливості консультацій з експертами, громадськістю та політиками. Відповідно до канадського законодавства розвиток та використання системи штучного інтелекту повинні сприяти формуванню демократичного суспільства та не повинні призводити до зменшення відповідальності при прийнятті рішень.

Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи «Злиття з технологіями, штучний інтелект і права людини» від 2017 року (пункти 1 та 2) відображає інтеграцію біотехнологій, нанотехнологій, когнітивних наук і інформаційних технологій, що швидко проникають на ринок. Ця тенденція впливає не лише на права людини, а й на саму концепцію людяності. Нові технології розглядаються як прірва між людиною та машиною, автономними й інтерактивними діями, віртуальним та фізичним світом, штучним та природним, а також між віртуальністю і реальністю [12].

Висновки. У результаті проведеного дослідження було встановлено, що право і технології є ключовими елементами нових суспільних відносин як в країнах ЄС, так і в

Україні. Особливу роль у цьому процесі відіграє іноземна практика, зокрема правова система ЄС та США, яка регулюється новими правовими конструкціями, що часто суперечать традиційним правовим підходам в Україні. Така несумісність виявляється не лише на рівні національних систем, а й у контексті інших країн, які активно впроваджують інноваційну політику технологічного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Разметаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстратериторіальності їх захисту. Право та державне управління. 2020. Вип. 4. С. 18-23. URL : http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2020/4.pdf
2. Voegler by Max (2023). Responsible AI and the many dimensions of artificial intelligence. URL : <https://www.elsevier.com/connect/responsible-ai-and-the-many-dimensions-of-artificial-intelligence>
3. Іванов В. Головні тренди LegalTech індустрії за період війни в Україні. Економічна правда, від 15 вересня 2022. URL : <https://epravda.com.ua/columns/2022/09/15/691521/>
4. Zyhrii, O., Trufanova, Yu., Parashchuk, L., Sampara, N., Tsvigun, I. (2023) Law and technology: The impact of innovations on the legal system and its regulation. Social and Legal Studios. Volume 6, Issue 4, P. 267 - 275 URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85184422162&origin=resultslist&zone=contextBox>
5. European Commission Digital Single Market Strategy. URL : <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en>
6. Communication from the commission to the European Parliament, The Council, the European economic and social committee of the regions Promoting a fair, efficient and competitive European copyright-based economy in the Digital Single Market COM (2016) 592 final. URL : <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/promoting-fairefficient-and-competitive-european-copyright-based-economy-digital-single-market>
7. Edited by R. Schulze, Beck, C. H.. (2012). Common European Sales Law (CESL). A Commentary. URL : <https://www.bloomsbury.com/us/common-european-sales-law-cesl-9781849463652/>
8. Ian J. Lloyd. (2017). Information Technology Law. Oxford. P.539. URL: https://books.google.com.ua/books?id=80YhMQAACAAJ&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
9. The European Parliament. Committee on Legal Affairs. Draft Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)), (2017). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html
10. Prime Minister of Japan. Basic Act on the Advancement of Public and Private Sector Data Utilization. (2016). URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail_main?re=01&vm=04&id=2975
11. An initiative of the Université de Montréal. (2017). URL: <https://recherche.umontreal.ca/english/strategic-initiatives/montreal-declaration-for-a-responsible-ai/>
12. Parliamentary Assembly. Technological convergence, artificial intelligence and human rights. Recommendation 2102. (2017). URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=23726 & lang=EN>.

УДК 343. 94

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-65-68>

<https://orcid.org/0000-0003-3094-2923>

Мусієнко Володимир Володимирович

Професор кафедри цивільного та кримінального права

Юридичного факультету Державного університету

інфраструктури та технологій

Кандидат юридичних наук, доцент,

Академік Транспортної Академії України

м. Київ

<https://orcid.org/0000-0001-6667-9034>

Мусієнко Анатолій Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри цивільного та кримінального права

Юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури і технологій

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПРИВАТНОГО ПРАВА, ЯК СКЛАДОВОЇ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄС

Анотація. Передумовою підготовки даної наукової статті стало дослідження інституту принципів цивільного права, а у подальшому приватного права, яке знайшло втілення в декількох наукових статтях та апробовано в тезах до міжнародної наукової конференції. Крім того результати досліджень знайшли своє відображення в главі до підручника з цивільного права. В свою чергу проблематика даної статті передбачає дослідження в контексті завершення формування правової держави, прискорення адаптації оновленого цивільного законодавства України з метою формування приватного права та інтеграції до європейської системи права. Виходячи з положень теорії права, здійснення вищезазначених процесів обумовлено певними чинниками, без яких неможлива наявність суспільних явищ та юридичних категорій. Зокрема:

Формування та існування правової держави передбачає неухильне виконання особами чинного законодавства, тобто визначених правил поведінки, виховання в суспільстві правової культури, етики та правової свідомості, що обумовлює функціонування процесу праворозуміння, що передбачає здійснення суб'єктами правовідносин своїх конституційних прав та виконання обов'язків, формування та дія цивільного законодавства, а також подальший вплив його на поведінку осіб в суспільстві, здійснюється на основі вихідних положень, керівних ідей, тобто на принципах цивільного права, які підлягають обов'язковій реалізації. Тому, реалізація принципів, це втілення їх в нормотворчий процес та опосередковане практичне застосування їх в правовому регулюванні правовідносин.

Реалізація принципів це багатогранний, складний процес, який поєднує в собі теоретичні, філософські, історичні наукові надбання, традиції, мораль, а також тактику застосування норм поведінки, що вказує на практичну сторону проблематики.

Ключові слова: Реалізація, принципи, застосування, приватне право, правова держава, складова процесу.

Annotation. The prerequisite for the preparation of this scientific article was the study of the institute of principles of civil law, and later of private law, which was embodied in several scientific articles and approved in theses for an international scientific conference. In addition, the results of the research were reflected in the chapter of the textbook on civil law.

In turn, the issues of this article provide for research in the context of completing the formation of a legal state, accelerating the adaptation of the updated civil legislation of Ukraine in order to form private law and integrate into the European legal system.

Based on the provisions of the theory of law, the implementation of the above-mentioned processes is due to certain factors, without which the existence of social phenomena and legal categories is impossible. In particular:

1. The formation and existence of a legal state involves the strict implementation by individuals of current legislation, that is, certain rules of behavior.

2. Education in society of legal culture, ethics and legal consciousness, which determines the functioning of the process of legal understanding, which involves the exercise by subjects of legal relations of their constitutional rights and fulfillment of obligations.

3. The formation and operation of civil legislation, as well as its further influence on the behavior of individuals in society, is carried out on the basis of initial provisions, guiding ideas, that is, on the principles of civil law, which are subject to mandatory implementation.

Therefore, the implementation of principles is their embodiment in the norm-making process and their indirect practical application in the legal regulation of legal relations.

The implementation of principles is a multifaceted, complex process that combines theoretical, philosophical, historical scientific achievements, traditions, morality, as well as tactics for applying norms of behavior, which indicates the practical side of the issue.

Keywords: *Implementation, principles, application, private law, rule of law, component of the process.*

Постановка проблеми. Проблематика даної наукової статті обумовлена в самій її назві. Тому, слід застосовуючи комплексний підхід, досліджувати вплив реалізації принципів приватного права на процеси формування правової держави та інтеграції України до Європейського союзу. Реалізація принципів, як процес може бути охарактеризований з об'єктивної та суб'єктивної сторони. З об'єктивної сторони вона є втіленням філософських, моральних, психологічних поглядів та звичаїв, які встановились та підтримуються в суспільстві упродовж його еволюції розвитку і впливають на створення правової норми.

Суб'єктивна сторона реалізації принципів характеризує ставлення суб'єкта до принципів права, його осмислення та розуміння. Суб'єкт має бути зацікавлений у реалізації принципів через усвідомлення громадського обов'язку, через власну вигоду або через побоювання щодо настання негативних наслідків. Разом з тим головне в процесі реалізації принципів - точне слідування сформованим суспільним приписом, тобто відбувається «матеріалізація» абстрактних морально-правових приписів у конкретні суспільні норми поведінки суб'єктів відносин.[1]

Стан дослідження. Слід зазначити, що дослідження принципів права, а зокрема принципів цивільного або приватного права комплексно науковому дослідженню не піддавались. В даному контексті умисно згадати історичні факти започаткування наукового надбання щодо принципів права у філософських вченнях Марка Тулія Цицерона, які в подальшому знайшли своє відображення у філософських поглядах мислення Фоми Аквінського, що віддзеркалює наукову юридичну думку вчених-філософів та юристів часів середньовічної Європи. У більше пізній період до даної тематики зверталось багато науковців, але вони розглядали лише сутність та класифікацію принципів права загалом, як спосіб досягнення певної наукової мети, а не як спосіб досягнення висвітлення найважливіших ознак або властивостей принципів права. Серед вчених, що звертались до проблематики класифікації права слід віднести А. І. Денисова, О. А. Лукашева, В. М. Семенова, Л. С. Янига, Г. А. Борисова, П. М. Рабиновича. Згодом до теоретичних аспектів принципів права звертались такі науковці як О. А. Коваль, О. В. Зайчук, О. Г. Кушніренко та інші.

В сучасну епоху розвитку наукової юридичної думки в Україні ознаменований низкою значимих подій. Зокрема, прийняття Цивільного кодексу України в 2003 році з окресленням у ньому в статті 3 принципів цивільного права, з трансформацією в приватне право.

Крім того, в 2002 році прийнято Сімейний кодекс України, у якому в статті 7 чітко визначено основні засади регулювання сімейних правовідносин, тобто принципи.

При цьому слід зауважити, що цивільне та сімейне право, а також трудове право сформували приватне право України, тому загальні засади зазначених вище галузей права неодмінно об'єднані однією концепцією.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дану проблематику ставимо собі за мету окреслити сутність та зміст самої інституції реалізації, а також обумовити типи, форми та способи реалізації принципів приватного права.

Щодо типології реалізації принципів, то на наш погляд, існує безпосередня реалізація та правозастосовна реалізація.

Визначаючи сутність даних підходів, слід зазначити, що у безпосередній реалізації суб'єкти правовідносин самостійно, без зовнішнього втручання втілюють правила поведінки, які передбачені суспільними нормами, тобто здійснюють свої права та виконують обов'язки, які сформувались в суспільстві, як звичаї. У даному аспекті реалізація принципів відбувається за допомогою норм права, які вже мають формалізований вигляд, тобто коли суб'єктивні права та юридичні обов'язки не можуть бути реалізовані без додаткового втручання, допомоги з боку інших суб'єктів та інституцій. В даному випадку реалізація принципів проходить особливу стадію - застосування норм права.

В контексті слід зауважити, що теорія права в процесі комплексного дослідження передбачає застосування такої інституції, як аналогія права. Тому, структура процесу дослідження обумовлює сутність об'єкта дослідження, типізацію, формальне визначення, функціонування, способи визначення, враховуючи при цьому використання методу порівняльного аналізу.

З метою досягнення мети та виконання завдання комплексного наукового дослідження реалізації принципів приватного права є нагальна необхідність окреслити ознаки реалізації принципів приватного права, тобто які аспекти вказують на відмінність в порівнянні з іншими процесами реалізації явищ в інституціях та категоріях теорії права. Тому до ознак реалізації приватного права відносяться:

1. Відповідність змісту принципів, як базису норм права, в контексті принципів права, тобто реалізація принципів права безпосередньо впливає на здійснення правомірних дій суб'єктів.

2. Соціальна корисність - це правовий статус процесу реалізації принципів правових норм приватного права щодо здійснення цілеспрямованого впливу норм на задоволення різноманітних особистих та соціальних потреб та інтересів.

3. Процедурність - реалізація принципів - це регламентована нормами права діяльність суб'єктів, яка діє в часі, і складається з послідовно здійснюваних вчинків.

4. Вольовий характер - це здійснення реалізації принципів приватного права його суб'єктами, усвідомлюючи свої вольові вчинки.

5. Державне забезпечення - це реалізація принципів приватного права забезпечується різними юридичними засобами, у тому числі і державним примусом.[2]

У зв'язку з цим, важливе значення має виокремлення форм реалізації принципів приватного права залежно від характеру дій, необхідних для їх реалізації. В свою чергу даний характер обумовлений способом правового регулювання суспільних відносин. Тому поділ принципів, щодо реалізації відбувається в залежності від правових норм, які поділяються на заборонні, зобов'язувальні та уповноважувальні.

У зв'язку з вищезазначеним слід виділити наступні форми реалізації принципів: дотримання - є формою реалізації принципів, які мають місце в заборонних нормах.

Сутність цієї норми полягає в пасивній формі поведінки суб'єкта правовідносин, іншими мовами утримуватись від протиправних дій, а діяти згідно приписів закону.

виконання - є формою реалізації принципів притаманних зобов'язуючим нормам права.

Це активна форма поведінки зобов'язального суб'єкта, що пов'язана з виконанням юридичного обов'язку. використання принципу, яка є формою реалізації в нормах, що уповноважують суб'єкта правовідносин, як до активної так і до пасивної поведінки.[3]

Виходячи з аспектів теорії права, класифікацію форм реалізації принципів приватного права можливо розглядати на основі суб'єктного складу правовідносин, зокрема:

- 1) індивідуальна - це форма реалізації принципів, яка реалізується в нормах, що регулюють односторонні правомірні дії зобов'язального суб'єкта.
- 2) колективна - це форма реалізації принципів, які присутні в правових нормах, що регламентують діяльність колективів суб'єктів правовідносин.

Крім того, реалізацію принципів приватного права можливо класифікувати в залежності участі в правовідносинах, зокрема:

- форма реалізації принципів норм приватного права, що здійснюються поза правовідносин, і це характерно щодо норм, які регламентують поза договірні правовідносини;
- форма реалізації принципів норм, які діють безпосередньо в правовідносинах.

Також, не можна обійти уважно реалізацію принципів приватного права залежно від ступеня активності зобов'язального суб'єкта, зокрема:

- а) активні правомірні дії суб'єкта, пов'язані із здійсненням права або виконання юридичного обов'язку, які охарактеризовуються безпосередньо активною поведінкою зобов'язального суб'єкта;
- б) пасивна форма реалізації принципів норм права, яка характерна бездіяльністю суб'єкта.

Підсумовуючи вищевикладені аспекти, для принципів реалізації норм приватного права загалом характерно:

1. Законність - неухильне дотримання державними органами та посадовими особами закону в процесі реалізації норм права.

З даного положення обумовлюються наступні аспекти:

- ухвалення рішення повинно здійснюватись правозастосовуючими органами чи посадовими особами у межах тих повноважень, які закріплені в законодавстві;
- ухвалення рішення відповідно до процедури, встановленої законом;
- формалізований підхід при ухваленні рішень;
- юридична кваліфікація та застосування відповідної норми права щодо кожного конкретного висновку;
- винесення рішення відповідно до норми права.

2. Обґрунтованість реалізації принципів - ухвалення рішення потребує ретельне вивчення матеріалів судової справи, за наявності необхідних доказів, достовірності юридичних фактів.

3. Доцільність реалізації принципів - це наявність у нормативно-правовому акті відображення найбільш оптимального та ефективного варіанті реалізації правових норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права: посібник для підготовки до держ. іспитів/т.33 за заг. ред. О. В. Петришина.-Х.:Право. 2012. - 192с
2. О. Ф. Скакун. Теорія держави і права.Х.:Консум.2001
3. Розділ 19. Реалізація та застосування права. Studies.in.ua(укр).

УДК:349:711

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-69-77>

<https://orcid.org/0000-0003-2850-3251>

Новосельська Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри Міжнародного та європейського права
Факультету міжнародних відносин
Національного авіаційного університету,
м.Київ, Україна

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF EU NORMS CONCERNING EMPLOYEE LABOR PROTECTION

Анотація. У статті розглянуто питання щодо необхідності імплементації ряду правових норм Європейського союзу в українське законодавство щодо охорони праці. Автор визначає, що дуже важливим аспектом, реформи яка пов'язана з діяльністю державних органів влади та управління у спрямуванні охорони праці є об'єднання цих органів в один, що дає можливість побороти зайві витрати на ті чи інші чинники при обслуговуванні. У той же час, автор зважає на проблему відсутності чіткого механізму реалізації деяких правових норм, а також нестабільність, суперечність, безсистемність прийняття тих чи інших норм стосовно охорони праці, що в тому числі тих які містять в собі відсутність забезпечення фінансовим підґрунтям. У даному дослідженні зазначається ціла низка питань до яких долучається міжнародна спільнота на міжнародному, регіональному, національному і місцевому рівнях задля заохочення підприємців дотримання ними безпеки та гігієни праці на своїх підприємствах, а також запобігання у будь-який спосіб настанню нещасних випадків, пов'язаних з роботою.

Ключові слова: охорона праці, імплементація, директива, роботодавець, працівник, травматизм.

Annotation. The article examines the issue of the need to implement a number of legal norms of the European Union into Ukrainian legislation on labor protection. The author determines that a very important aspect of the reform, which is related to the activities of state authorities and management in the direction of labor protection, is the unification of these authorities into one, which makes it possible to overcome unnecessary costs for certain factors during service. At the same time, the author takes into account the problem of the lack of a clear mechanism for the implementation of some legal norms, as well as the instability, contradiction, unsystematic adoption of certain norms regarding labor protection, including those that include the lack of financial support. In this study, a number of issues are noted in which the international community is involved at the international, regional, national and local levels in order to encourage entrepreneurs to observe occupational safety and hygiene at their enterprises, as well as to prevent in any way the occurrence of accidents related to work

The author notes that the regulatory framework of the European Union in the field of occupational health and safety was built mainly by transferring to the national regulatory framework of the member states of the European Union the provisions, goals, principles and norms laid down in the directives of the European Union on the minimum requirements of OSH (safety and occupational hygiene).

In addition, it is noted that in order to ensure a high level of functioning of the labor protection management system, it is necessary to create appropriate services and appoint officials who provide solutions to specific labor protection issues, approves the instruction on their duties, rights and responsibilities for the performance of the functions assigned to them. An important aspect, as the author notes, is Control over their compliance.

This article notes, among other things, that in Ukraine, before the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, a reduced level of general injuries was observed, but compared to the developed countries of the world, it remained too high.

Through a careful study of many directives of the European Union, the author came to the conclusion that the real improvement of conditions and increase of labor safety is achieved through the development of social partnership mechanisms at all levels from the European to the local level. Only with the active participation of all labor protection subjects: the state, the employer, and the employee, is it possible to establish a truly effective labor protection system.

Key words: labor protection, implementation, directive, employer, employee, injury.

Statement of the problem. In Ukraine today, the fact remains indisputable that the national legislation on labor protection, despite the high dynamics of changes, additions to legal norms, the adoption of numerous new normative legal acts, including the reform related to the activities of state authorities and management in the direction of labor protection is characterized not only by the lack of a mechanism for the implementation of some norms, but also by instability, contradictory norms, unsystematic adoption of them, lack of financial foundations.

The consequences of work-related accidents and occupational diseases have prompted policymakers around the world to take measures to encourage improvements in the safety and health of workers and to prevent the occurrence of such cases and diseases. As a result, the international community has joined efforts at the international, regional, national and local levels to promote occupational safety and health and thereby prevent work-related accidents. The main directions are work within the framework of international organizations (such as the United Nations (UN), the International Labor Organization (ILO), the World Health Organization (WHO), the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and the European Union (EU), as well as through bilateral, multilateral and tripartite negotiations and consultations between various stakeholders (in particular, between governments, representative associations of employers and workers and representatives of civil society [1]).

Analysis of the latest research. Studies of the economic and social aspects of labor protection were conducted by such scientists as: M.P. Handzyuk, E.O. Hevryk, G.G. Gogitashvili, V. Ts. Zhidetskyi, P. O. Izuita, L. P. Kerb, Z. M. Yaremko. The study of the world experience of determining the economic and social effectiveness of measures to improve conditions and labor protection is relevant and important for the improvement of current methods, since, despite the large number of works devoted to this topic, some of its aspects are not sufficiently developed and highlighted.

The purpose of the study is to determine the need for further implementation of the norms of the European Union into Ukrainian legislation, as well as to conduct a comparative analysis of the norms of domestic and EU legislation.

Presentation of the main material. One of the main basic constitutional rights that our state proclaimed and guaranteed in the Basic Law is the right of everyone to work, which includes the opportunity to earn a living by work that he freely chooses or freely agrees to, the right to proper, safe and healthy working conditions [2]. The main provisions regarding the realization of everyone's constitutional right to work, to proper, safe and healthy working conditions in the process of work are contained in the Code of Labor Laws of Ukraine, the Law of Ukraine "On Labor Protection"[3]. The legislation on labor protection regulates the relations between the owner of the enterprise, institution, organization or the body authorized by him and the worker on safety issues.

But for the practical implementation of the mentioned constitutional rights, it is not enough just to enshrine them in the legislation, it is necessary to predict, and then clearly determine whether their implementation is possible in modern conditions in the way that it is reflected in the current or those legal norms that are adopted.

The regulatory framework of the EU in the field of occupational safety and health (hereinafter referred to as occupational health and safety) is built mainly by transposing the provisions, goals, principles and norms laid down in the EU directives on the minimum requirements of occupational health and safety into the national regulatory framework of the EU member states. EU directives in

the field of health and safety are aimed, first of all, at the harmonization of occupational safety and health conditions at the EU level in order to ensure proper compatibility of economic and social progress by introducing minimum requirements for occupational safety and health, while avoiding the negative impact of competition in the EU on safety and health of workers.

In the European regulatory framework on health and safety, a special place belongs to Directive 89/391/EEC of the Council of the European Communities "On the introduction of measures to improve the safety and health of workers at work" dated June 12, 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the field safety and health protection of workers during work. [1]. The World Society recognizes the right of every person to fair and favorable working conditions, including working conditions that meet the conditions of safety and hygiene [4]. This provision was consolidated and developed in national legislation. The right of every person to proper, safe and healthy working conditions is enshrined in the Constitution of Ukraine, the Code of Labor Laws of Ukraine, the Law of Ukraine "On Labor Protection", the Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Protection and others.

Yes, according to Art. 1 of the Law of Ukraine "On Labor Protection" labor protection means a system of legal, socio-economic, organizational-technical, sanitary-hygienic and medical-prophylactic measures and means aimed at preserving life, health and working capacity of a person in the process of labor activity [3]. According to Art. 153 of the Labor Code of Ukraine, safe and harmless working conditions are created at all enterprises, institutions, and organizations. The obligation to create such working conditions, as well as to comply with the requirements of the legislation regarding the rights of workers in the field of labor protection, rests with the owner or his authorized body [2].

For this purpose, the employer ensures the functioning of the occupational health and safety management system, namely: creates appropriate services and appoints officials who ensure the resolution of specific occupational health and safety issues, approves instructions on their duties, rights and responsibilities for the fulfillment of the tasks assigned to them functions, and also controls their compliance; develops a collective agreement with the participation of the parties and implements comprehensive measures to achieve the established standards and increase the existing level of labor protection; ensures the implementation of the necessary preventive measures in accordance with the changing circumstances; implements progressive technologies, achievements of science and technology, means of mechanization and automation of production, requirements of ergonomics, positive experience in labor protection; ensures proper maintenance of buildings, structures, production equipment and equipment, monitoring of their technical condition; ensures the elimination of the causes leading to accidents, occupational diseases and the implementation of preventive measures determined by the commissions based on the results of the investigation of these causes; organizes the conduct of labor safety audits, laboratory studies of working conditions, assessment of the technical condition of production equipment and equipment, certification of workplaces for compliance with regulatory and legal acts on labor protection in the order and terms determined by legislation, and according to based on their results, takes measures to eliminate dangerous and harmful to health production factors; develops and approves regulations, instructions, other acts on labor protection that are in effect within the enterprise, establish rules for the performance of work and the behavior of employees on the territory of the enterprise, in production premises, on construction sites.

State policy on occupational safety and health in Ukraine is regulated by legislative and regulatory acts, in particular the Law of Ukraine "On Occupational Safety" dated October 14, 1992. This Law defines the main provisions on the implementation of the constitutional right of citizens to protect their life and health in the process labor activity, regulates with the participation of relevant state bodies the relations between the owner of the enterprise, institution and organization or the body authorized by him and the employee in matters of safety, occupational hygiene and the production environment and establishes a unified procedure for the organization of labor protection in Ukraine. The Law of Ukraine "On Labor Protection" declares the main principles of state policy in the field of

labor protection, the use of economic methods of labor protection management, the implementation of a policy of preferential taxation, the comprehensive solution of labor protection tasks on the basis of national programs on these issues, achievements in the field of science and technology and environmental protection, etc. The transition of society to the widespread use of market relations, the emergence of various forms of ownership require the development of new approaches to the construction of a modern model of occupational health and safety management at the national, regional, and industrial levels. In a society with a socially oriented economy, labor protection should be one of the most important tasks of the socio-economic policy of both the state and every enterprise and organization.

In Ukraine, before the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, a reduced level of general injuries was observed, but compared to the developed countries of the world, it remains too high. As a result of accidents, injuries, occupational diseases, the economy of Ukraine loses more than 1 billion hryvnias every year, and what is most unfortunate, at the same time more than 23-25 thousand people are injured at work, including 1200-1300 fatally; more than 7,000 workers receive occupational diseases; losses of working time in connection with temporary loss of working capacity associated with industrial injuries reach millions of man-days. A high level of injuries with fatal consequences is observed in the agro-industrial complex, coal industry, construction and transport. It should be noted the high level of injuries with fatal consequences in the socio-cultural sphere and trade, which reaches the level of injuries in construction and transport. Of particular concern is the state of labor protection at small enterprises, where the level of injuries is much higher than at enterprises in other sectors of the economy.

The organization of work, in which the conditions of safety and occupational hygiene are ignored, undermines the economic efficiency of enterprises, institutions, organizations, their competitiveness and cannot be the basis for a sustainable development strategy [5]. Occupational health and safety management in the conditions of a market economy must solve social and economic tasks both at the state level and within the boundaries of a separate economic entity. The social importance of occupational health and safety consists in promoting the growth of the efficiency of social production through continuous improvement and improvement of working conditions, increasing its safety, reducing industrial injuries and morbidity [6]. In this regard, the social importance of labor protection is manifested in three main indicators: the growth of labor productivity as a result of the increase in the working time fund due to the reduction of intra-shift downtime; reduction of all-day losses of working time; preserving labor resources and increasing the professional activity of employees due to the improvement of their health; raising the professional level; an increase in the gross national product due to the improvement of the above-mentioned indicators and their components [6]. Thus, researching the essence of labor protection, P.O. Izuita draws attention to the fact that the social significance of labor protection lies in the preservation of the labor resources of the state, the working capacity and working longevity of a person, protecting him from industrial hazards and occupational diseases [5]. Occupational health and safety plays an important role as a social factor, because no matter how important production results are, they cannot compensate a person for lost health, let alone life. Both are given only once.

It is necessary to remember that due to accidents and accidents, it is not just workers and employees, on whose training the state has spent significant resources, that die in the workplace, but first of all people - the breadwinners of families, fathers and mothers of children. In addition to the social aspect, occupational health and safety has, of course, an important economic significance - this includes high labor productivity, a reduction in the cost of sick leave, compensation for difficult and harmful working conditions, and the like. According to the calculations of the German Council of Entrepreneurs, the consequences of accidents cost 10 times more than the costs of measures and means for their prevention. In Ukraine, taking into account the meager expenses for labor protection measures, this difference is even greater. International Labor Organization experts estimate that the economic costs associated with accidents amount to 1% of the world's gross national product. With these means, approximately 75 million people can be fed for a year [7].

As emphasized by Lviv scientists G. G. Hogitashvili and Z. M. Yaremko, the economic value of labor protection is determined by the effectiveness of measures to improve conditions and increase labor safety and is an economic expression of the social significance of labor protection. In this regard, the economic value of labor protection is evaluated by the results obtained when social indicators change due to the implementation of measures to improve working conditions. The economic significance of labor protection P. AT. Izuita considers through the prism of increasing labor productivity, increasing the working time fund, reducing costs for compensation for damage caused to the life and health of an employee by an accident at work or an occupational disease [5].

European Council Directive 89/391/EEC defines the following principles:

- prevention of professional risks;
- safety and health care;
- elimination of risk factors and accidents;
- practices of informing, training, consulting and ensuring employee participation;
- responsibilities of employers and employees regarding the implementation of these principles.

The main goal of the labor protection policy is to minimize the indicators of industrial injuries and occupational diseases. Moreover, in recent years, this goal has acquired a new meaning, extending to the promotion of "well-being at work". Such well-being means favorable moral and psychological working conditions, and not only indicators of the reduction or absence of accidents or occupational diseases.

In addition to the main objective of the EU labor protection policy, the following auxiliary objectives are distinguished:

- prevention of social risks (stress, harassment at the workplace, depression, irritation, risks associated with alcohol, drug, drug addiction);
- analysis of new or emerging risks with a focus on risks associated with work with chemical, physical and biological agents, as well as risks associated with the general production environment (ergonomic, psychological, social risks);
- consideration of changes in forms of employment, organization of work and working hours (the most vulnerable group includes workers with non-standard or temporary employment);
- taking into account the size of enterprises (specific measures to inform, increase the level of awareness, risk prevention programs should also be aimed at small and medium-sized enterprises, private entrepreneurs, domestic workers, etc.);
- intensive prevention of occupational diseases (special attention is paid within the EU to solving problems related to hearing loss, problems of the musculoskeletal system, and diseases caused by work with toxic materials and substances);
- consideration of demographic changes;
- taking into account the tender dimension when performing a risk assessment, conducting preventive measures and compensatory payments.

In order to achieve these goals, standards in the field of labor protection were gradually harmonized at the enterprises of the EU member states. It began to be actively implemented from the end of the 1980s, simultaneously with the final measures regarding the implementation of the internal market. During this period, directives were adopted regarding personal protective equipment for workers, safety signs at the workplace, the maximum weight of cargo that is allowed to be carried by hand, etc.

In 1989, the main document in the field of labor protection was adopted - the Framework Directive 89/391/EEC "On the implementation of measures to improve the safety and health of workers during work". The directive contains general principles of prevention of industrial risks, ensuring safety, health protection, avoidance of risk factors and accidents, information, consultations, balanced participation in accordance with national legislation, practice, and education of employees. The Framework Directive provided for the right of workers not to perform work in case of serious danger, possibility of accident or illness.

The Framework Directive established the basic principles of occupational health and safety of workers, to which all documents adopted within the EU or by member states at the national level must comply:

- the employer's duty to guarantee health and safety in the process of working, in particular, by properly and timely informing employees with the help of instructions, special courses on the correct use of equipment, etc.;
- the duty of each employee to contribute to the protection of his own health and safety, the safety of other employees through compliance with safety instructions, correct use of technical means;
- absence and/or limitation of the employer's liability for damage caused to the employee's health as a result of force majeure.

The framework nature of Directive 89/391/EEC is that its provisions are formulated in a general form, and several dozen other normative acts were adopted for their implementation. However, all EU legislation on labor protection, which was adopted on the basis of Directive 89/391/EEC, can be divided into the following groups according to the subject of regulation:

1. General principles of prevention and basics of labor protection (Council Directive 89/391/EEC);
2. Occupational health and safety requirements for the workplace (Directive 89/654/EEC on requirements for the workplace, Directive 92/57/EEC on temporary or mobile construction sites, Directive 92/91/EEC on occupational health and safety at enterprises where mineral extraction is carried out raw materials through wells, Directive 92/104/EEC on occupational safety at underground and open-pit mining enterprises, Directive 93/103/EC on occupational safety on board fishing vessels, Directive 1999/92/EC on the protection of workers exposed to potential hazards in explosive environments);
3. Occupational health and safety requirements during the use of equipment (Directive 89/655/EEC on the use of protective equipment by workers, Directive 89/656/EEC on the use of personal protective equipment at the workplace, Directive 90/269/EEC on manual handling of goods when the risk of back injury to the employee, Directive 90/270/EEC on working with screens, Directive 92/58/EEC on minimum requirements for signs in the enterprise concerning the threat to the safety and health of workers);
4. Occupational health and safety requirements when working with chemical, physical and biological substances (Directive 2004/37/EC on the protection of workers from the risks associated with the use of carcinogens and mutagens at the enterprise, Directive 2000/54/EC on minimum safety and protection requirements workers' health from the risks associated with the use of biological agents at work, Directive 98/24/EC on the protection of the health and safety of workers from the harmful effects of chemical reagents at work, Directive 2002/44/EC on the protection of workers from risks , related to physical agents (vibration), Directive 2003/10/EC on the protection of workers from the dangers associated with the action of physical agents (noise), Directive 2004/40/EC on minimum requirements for the safety and health of workers from risks associated with physical agents (in the electromagnetic field), Directive 2006/25/EU on minimum requirements for health and safety of workers from risks associated with physical agents (artificial optical radiation);
5. Protection of certain groups of workers at the workplace (Directive 92/85/EEC on the promotion of the safety and health protection of pregnant workers and those who have recently given birth, nursing mothers at the workplace, Directive 94/33/EC on the protection of young people at work work, Directive 91/383/EEC on workers who are in temporary employment);
6. Requirements regarding working time (Directive 2003/88/EC on certain aspects of the organization of working time).

The first directive adopted on the basis of the Framework Directive was Directive 89/654/EEC on the establishment of minimum requirements for safety and hygiene at work. The workplace was understood as a place provided for the installation of work equipment, which is located on the territory of the enterprise and/or institution and to which the employee has access in the course of his work.

A separate directive is devoted to the work of minors. Directive 94/33/EU on the protection of the rights of young workers at the workplace obliges member states to implement special rules for regulating working time and rest time, to establish increased standards of occupational safety for workers under the age of 18. The Directive defines the term "young person" (any person under the age of 18), the term "child" (any young person who has not reached the age of 15 and who is subject to compulsory schooling, according to national law); "adolescent" (any young person between the ages of 15 and 18 who is no longer subject to compulsory schooling under national law).

The directive also established the minimum age for admission to work - at least 15 years and after completing general education. Although there may be certain exceptions related to the specifics of the work, in particular, the advertising field, the film industry, sports. In such cases, children may be allowed to work only after obtaining the consent of the relevant authorities. The Annex to the Directive defines the types of work that are generally prohibited for minors.

Important safeguards for female workers were provided by Directive 92/85/EEC on the promotion of improvements in the safety and health of pregnant women, women who have recently given birth and nursing mothers. The directive establishes a 14-week minimum leave in connection with pregnancy and childbirth and the minimum amount of the corresponding benefit at a level not less than the benefit in connection with temporary incapacity. It is forbidden to dismiss pregnant women before the end of their leave due to pregnancy and childbirth, and to use night work for certain categories of women.

In addition to EU directives and regulations in the field of labor protection, programs and strategies are actively developed and adopted. In 2000 the European Social Plan was adopted, which established strategic directions for ensuring healthy and safe working conditions at the European level and established the main goals of the EU policy in the field of labor protection, in particular: consolidation, promotion and development of legislation for small and medium-sized enterprises, simplification (where possible) existing standards, exchange of experience and development of cooperation between labor inspectorates. The modern strategy of the EU for 2007-2012. focuses on preventive measures and prevention of various risks at work. And the main goal of the strategy is to achieve a permanent, sustainable reduction in the number of workplace injuries and occupational diseases. The program should be implemented through the implementation of the national strategies of the member states through the improvement and simplification of the current legislation, while drawing special attention to the problems of its implementation in practice. Legally non-binding tools are also used (exchange of positive experiences, raising the level of awareness of the importance of occupational health and safety by employees and employers, improving awareness). Until 2012 the number of accidents should be reduced by 25%.

EU Council Regulation 2062/94, which established the European Agency for Safety and Health at Work, was adopted in order to disseminate information on occupational health and safety and promote the development of a culture of risk prevention at work. The agency began operating in Spain (Bilbao) in 1996. One of the achievements of the Agency was the establishment and holding of the annual European weeks for safe and healthy working conditions. With the support of member states, the Parliament, the European Commission, trade unions, employers' organizations, the topics of the weeks are devoted to that concern European society in the field of labor protection. In 2008, the campaign was aimed at protecting a healthy workplace with the slogan: "What's good for you is good for business", in 2006 - the "Protect the Start" campaign was about protecting young workers and their confidence in the future, in 2005 "No noise".

EU policy in the field of labor protection has gone through a complex and long path of formation. In the first treaties on the creation of the European Community, social issues, including problems of labor protection, were not given due attention. After the entry into force of the Treaty on the European Economic Community (Treaty of Rome, 1957), the harmonization of labor legislation regarding the status of migrant workers began, which put on the agenda the issue of harmonizing the relevant social legislation of the EU member states. A number of European institutions and trade unions took the initiative to specify the powers of the Community and member states in the field of social policy. As a result, the European Commission implemented complex scientific studies on the possibility of harmonizing the mechanisms of legal regulation in the field of social insurance, on the

basis of which relevant proposals of a recommendatory nature were prepared and presented to the member states for consideration. However, it should be emphasized that these proposals did not immediately find support among the governments of European countries, and they returned to consideration of social policy problems in the EU only after the resolution of the crisis of 1964–1966

The need to harmonize the legislation of EU member states in the field of labor protection as one of the important factors in the formation of a common economic policy. are associated with the growing role of transnational corporations and the problems of social security and protection of the population arising against this background; as well as with the mutual influence of social and labor legislation on the production of goods and services, on the competitiveness of products. In the 1970s, attention was drawn to these problems in connection with mass dismissals in Germany and neighboring EU member states, where there were different legal regulations for the relevant measures. The consequence of these events was the harmonization of the mass redundancies procedure through the approval at the Community level of Directive 75/129 on the protection of workers in the event of mass redundancies.

Despite the specifics of each national legislative system, a number of general features can be identified, inherent in legislative acts on occupational health and safety in almost all EU member states. The national legal system of EU countries defines the duties of employees and employers. Thus, the tasks of employers include risk management at the enterprise: systematic prevention of risks and their assessment, elimination of the root causes of risks, implementation of measures to adapt the workplace to the needs of employees, planning and organization of preventive measures, conducting regular briefings on labor safety issues, etc. The employer's responsibilities also include informing, consulting and training staff. Preliminary and periodic medical examinations of employees are voluntary, except for the cases provided by the legislation for certain industries and professional activities related to the use of specific equipment or dangerous substances. In order to implement professional risk management activities at the enterprise, the employer appoints responsible employees or engages third-party experts in the relevant field.

In a significant part of the relevant legislative acts of the EU countries, the right of employees to elect representatives on labor protection issues is provided for. The number of representatives is determined depending on the number of employees of the company. The issues assigned to their competence include cooperation on occupational health and safety issues, consultations with company management, inspections of workplaces together with labor inspectors during relevant inspections, etc. Employees have the right to participate in the work of the Council or the Labor Safety Committee. The relevant committee is formed from representatives and labor safety specialists appointed by employers at all enterprises and companies with more than 50 employees. Among the main issues within the competence of these bodies, participation in the development of occupational health and safety plans, promotion of initiatives in the field of occupational safety, provision of official information on these issues, etc. In addition, employees have a number of responsibilities. Among them: initiation and participation in preventive measures, compliance with rules and safety techniques, taking care of one's own safety, proper use of tools, equipment and personal protective equipment. Employees must inform the employer about any dangerous situation, cooperate with the administration and the employer, etc. In the event that employees fail to fulfill their duties, various sanctions may be imposed on them.

Creating an effective occupational health and safety system requires coordinated actions at all levels. The organization of occupational health and safety at the national level can only be effective when all parties involved in the relevant process are open to cooperation and overcoming bureaucratic obstacles. In most European countries, workers and their organizations have a significant influence on the process of occupational health and safety, starting with the development of legislation and ending with the practical implementation of its provisions at workplaces. Therefore, it is cooperation between the employer and employees that is the basis for creating favorable working conditions. The pan-European labor protection policy is formed through the approval of relevant normative legal acts (EU directives), which are of a recommendatory nature and define the basic principles to which the legislation of the EU member states must comply. At the same time, the forms, methods and terms of practical implementation of the relevant provisions are left to the discretion of the states themselves. Such a "soft" approach allows for the creation of a pan-European legal space, preserving the peculiarities and traditions of each national legal system.

Conclusions. Therefore, determining the conclusions of our research, it should be noted that the current national Ukrainian legislation on labor protection needs improvement. This is necessary not only so that every person can exercise his right to work, but also so that Ukraine can improve its own economy and freely enter not only the European, but also the world market. Undoubtedly, labor protection problems at the European level cannot be solved by simply transferring of European directives to the provisions of national legislation. Real improvement of conditions and improvement of labor safety is achieved through the development of social partnership mechanisms at all levels, from pan-European to local. Only with the active participation of all labor protection subjects: the state, the employer, and the employee, is it possible to establish a truly effective labor protection system.

LITERATURE

1. URL:<https://oppb.com.ua/articles/uzgodzhennya-ukrayinskogo-zakonodavstva-z-yeuropeyskoyu-normatyvno-pravovoyu-bazoyu-z-0>
2. Constitution of Ukraine, Law of 28.06.1996 No. 254k/96-VR.
3. Law of Ukraine "On Labor Protection" Law dated 14.10.1992 No. 2694-XII
4. Handziuk M. P. Fundamentals of labor protection: a textbook / M. P. Handziuk, E. P. Zhelibo, M. O. Khalimovskyi; under the editorship M. P. Handzyuk. – 5th edition. - K.: Karavela, 2011. - 384 p. - URL: <http://library.tntu.edu.ua/exhibitions/novi-nadhodzhennja/2012.../berezen/>.
5. Hevryk E.O. Labor protection: education. manual for students of higher educational institutions / E. O. Hevryk. - K.: Elga: Nika Center, 2003. - 280 p. – URL: lib.ltd.ua/horona-pratsi-hevryk.html.
6. Vynogradov O. V. Labor protection. Analysis of the state of labor protection in Ukraine / O. V. Vynogradov // Statistics of Ukraine. - 2011. - No. 3. - P. 31-35.

УДК 347.91:004.8(477)+351.753:342.9+34:007

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-78-86><https://orcid.org/0009-0000-5174-6732>

Сарнацький Максим Андрійович

Докторант юридичного факультету
Державного університету інфраструктури
та технологій

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЕЛЕКТРОННИХ СИСТЕМАХ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті здійснено ґрунтовний правовий аналіз інтеграції технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) у сферу публічних закупівель в Україні. Враховуючи стрімкий розвиток цифрових інструментів у сфері державного управління та функціонування електронної системи ProZorro, авторка акцентує увагу на актуальності нормативного супроводу використання алгоритмів у закупівельних процедурах. Особлива увага приділена питанням правової визначеності, алгоритмічної прозорості, забезпечення права на оскарження автоматизованих рішень та захисту персональних даних.

На тлі воєнного стану цифровізація публічних закупівель має не лише управлінське, але й безпекове значення – ефективне функціонування електронної системи ProZorro є запорукою прозорого використання бюджетних коштів, збереження довіри до держави та міжнародних донорів. Водночас використання алгоритмізованих механізмів без належного правового регулювання створює низку юридичних загроз: від упереджених або дискримінаційних рішень до обмеження доступу учасників до правосуддя у разі помилкової автоматичної оцінки.

Автором проаналізовано чинне законодавство України у сфері публічних закупівель, включаючи Закон України «Про публічні закупівлі» та постанови Кабінету Міністрів України. Встановлено, що законодавча база не містить достатніх гарантій прозорості автоматизованого прийняття рішень, механізмів людського контролю (human-in-the-loop), або процедури оскарження таких рішень. Також простежується відсутність положень щодо відповідальності за результат ШІ-аналізу у сфері державних закупівель.

Разом з тим, у статті здійснено порівняльний аналіз міжнародної практики. Зокрема, розглянуто досвід Франції (Chorus Pro), Канади (Responsible AI Framework), Великої Британії (A Guide to Using AI in the Public Sector), Естонії (інтеграція з реєстрами), Німеччини (право на людський перегляд рішень) та ЄС у контексті застосування AI Act. Зазначені приклади дозволили сформулювати орієнтири для гармонізації українського законодавства з європейськими та глобальними підходами.

Окрім того, предметом дослідження окресленої проблематики стали можливі ризики впровадження ШІ у систему публічних закупівель. Зокрема, серед основних автор виділяє: непрозорість алгоритмів, дискримінаційні наслідки через bias у навчальних даних, відсутність механізмів відповідальності та процедур оскарження, а також можливості зловживань у воєнний час через формальне «алгоритмічне» виключення небажаних учасників. Окрему увагу приділено захисту персональних даних та вимогам до explainable AI.

У фінальній частині запропоновано низку законодавчих ініціатив: доповнення Закону України «Про публічні закупівлі» положеннями про ШІ, запровадження етичного кодексу використання ШІ у публічному секторі, створення незалежного органу контролю за алгоритмами, обов'язкове проведення алгоритмічної правової оцінки (LAIA), а також зміну порядку оскарження рішень.

Запропоновані зміни спрямовані на забезпечення балансу між інноваційною ефективністю та дотриманням правових і етичних стандартів. Стаття становить інтерес

для правників, державних службовців, IT-фахівців, а також для дослідників цифрового врядування.

Ключові слова: штучний інтелект, публічні закупівлі, ProZorro, алгоритмізація, explainable AI, правове регулювання, цифрова трансформація.

Annotation. The article provides a thorough legal analysis of the integration of artificial intelligence (hereinafter - AI) technologies into the public procurement sector in Ukraine. Given the rapid development of digital tools in the field of public administration and the functioning of the ProZorro electronic system, the author emphasizes the relevance of regulatory support for the use of algorithms in procurement procedures. Particular attention is paid to the issues of legal certainty, algorithmic transparency, ensuring the right to appeal against automated decisions, and personal data protection.

Against the backdrop of martial law, the digitalization of public procurement is not only of managerial but also of security importance: the effective functioning of the ProZorro electronic system is a guarantee of transparent use of budget funds and maintaining trust in the state and international donors. At the same time, the use of algorithmic mechanisms without proper legal regulation creates a number of legal threats: from biased or discriminatory decisions to restrictions on participants' access to justice in case of erroneous automatic evaluation.

The author analyzes the current legislation of Ukraine in the field of public procurement, including the Law of Ukraine «On Public Procurement» and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. It is established that the legislative framework does not contain sufficient guarantees of transparency of automated decision-making, human-in-the-loop mechanisms, or procedures for appealing such decisions. There is also a lack of provisions on liability for the results of AI analysis in public procurement.

At the same time, the article provides a comparative analysis of international practice. In particular, the experience of France (Chorus Pro), Canada (Responsible AI Framework), the United Kingdom (A Guide to Using AI in the Public Sector), Estonia (integration with registries), Germany (right to human review of decisions), and the EU in the context of the AI Act is considered. These examples allowed us to formulate guidelines for harmonizing Ukrainian legislation with European and global approaches.

In addition, the subject of the study of the outlined issues was the possible risks of introducing AI into the public procurement system. In particular, the author highlights the following: non-transparency of algorithms, discriminatory effects due to bias in training data, lack of accountability mechanisms and appeal procedures, and the possibility of abuse in wartime due to formal “algorithmic” exclusion of unwanted participants. Special attention is paid to personal data protection and requirements for explainable AI.

The final part proposes a number of legislative initiatives: supplementing the Law of Ukraine “On Public Procurement” with provisions on AI, introducing a code of ethics for the use of AI in the public sector, creating an independent body to control algorithms, mandatory algorithmic legal assessment (LAIA), and changing the procedure for appealing decisions.

The proposed changes are aimed at ensuring a balance between innovative efficiency and compliance with legal and ethical standards. The article is of interest to lawyers, civil servants, IT professionals, and researchers of digital governance.

Keywords: artificial intelligence, public procurement, ProZorro, algorithmization, explainable AI, legal regulation, digital transformation.

Актуальність проблеми дослідження. Цифрова трансформація публічного управління є важливим структурним елементом модернізації державного апарату, що спрямований на імплементацію інформаційно-комунікаційних технологій у механізми здійснення владних повноважень. Упродовж останнього десятиліття процес диджиталізації адміністративних процедур охопив фактично усі сфери державного управління, зокрема регулювання публічних закупівель, що зумовлено необхідністю

забезпечення прозорості правочинів, оптимізації бюджетних витрат та мінімізації корупційних ризиків.

У межах правового режиму воєнного стану цифровізація набуває статусу особливо важливого інструменту належного врядування, адже інтеграція електронних механізмів у публічні фінансово-управлінські процеси є запорукою дотримання принципів підзвітності, добросовісного управління бюджетними ресурсами та забезпечення суспільного контролю за використанням державних коштів. Разом з тим, застосування електронних систем адміністрування сприяє легітимізації правових відносин у сфері публічного управління шляхом формування єдиного інформаційного простору для обробки, аналізу та моніторингу трансакцій, що, у свою чергу, забезпечує стабільність фінансово-правових механізмів.

Доктринальні підходи до диджиталізації адміністративних процедур у сфері публічних закупівель ґрунтуються, насамперед, на впровадженні електронного документообігу, нормативному закріпленні автоматизованих механізмів розподілу бюджетних ресурсів та унормуванні алгоритмів перевірки добросовісності суб'єктів господарювання, які беруть участь у тендерних процедурах.

Важливо зазначити, що одним із найуспішніших прикладів цифрових реформ в Україні вважається електронна система публічних закупівель ProZorro, яка дозволила значно зменшити рівень корупції, забезпечити конкурентність торгів і відкритість даних [1]. Разом з тим, вже у 2023–2024 роках зростає значний інтерес до розширення функціоналу зазначеної системи шляхом інтеграції технологій ШІ, зокрема автоматизованого моніторингу, аналітики та прогнозування недобросовісної поведінки учасників закупівель.

Водночас впровадження ШІ породжує нові виклики: виникає необхідність у правовому врегулюванні питань відповідальності за автоматизовані рішення, забезпечення алгоритмічної прозорості, недопущення дискримінаційного відсіювання постачальників, дотримання принципів захисту персональних даних відповідно до вимог GDPR [2] та етичних стандартів, закріплених у AI Act [3].

Зважаючи на вищевказані проблемні питання впровадження технологій ШІ в електронну систему публічних закупівель, можемо констатувати, що правове регулювання використання ШІ в досліджуваному аспекті є важливим напрямом сучасної юридичної науки та національної політики. Так, впровадження ШІ у сферу публічних закупівель сприяє автоматизації процесів, підвищенню їх ефективності та прозорості, проте водночас породжує низку правових викликів, пов'язаних із забезпеченням належного контролю, відповідальності та дотримання принципів добросовісної конкуренції. А отже, виникає нагальна потреба у розробці єдиного нормативного підходу, який би враховував всі передбачені ризики.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Окремі аспекти дослідження системи публічних закупівель знайшли своє відображення у працях вітчизняних науковців, зокрема: О.О. Барабаш, О.О. Ковальчук, О.П. Крупчан, В.П. Міняйло, В.М. Русін, І.О. Черненко тощо. Водночас, деякі питання окресленої проблематики були предметом дослідження представників зарубіжної доктрини юридичної науки. Серед них: R. Binns, C. Coglianese, L. Floridi, D. Lehr, S. Ober, A. Renda, W. Voermans та інші.

Метою статті є комплексне правове осмислення процесів інтеграції технологій штучного інтелекту в електронні системи публічних закупівель в Україні, виявлення актуальних викликів та правових ризиків, визначення недоліків чинного нормативного регулювання, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавчої та інституційної бази з урахуванням міжнародного досвіду, сучасних етичних стандартів та принципів захисту прав людини в умовах цифровізації публічного управління.

Виклад матеріалу. Система публічних закупівель в Україні базується на низці нормативно-правових актів, серед яких важливе місце посідає Закон України «Про публічні закупівлі» №922-VIII від 25.12.2015 р. [1], оскільки визначає основні засади та процедури здійснення закупівель товарів, робіт і послуг за державні кошти. Однією з головних інновацій, яка була запроваджена вищезгаданим законом, є використання електронної системи ProZorro,

яка об'єднує всі стадії закупівельного процесу в єдиній онлайн-платформі. Вказана система також забезпечує максимальну прозорість та можливість громадського контролю над витратами державних коштів.

Принагідно зазначимо, що у 2016 році Постановою Кабінету Міністрів України №166 від 24.02.2016 р. було затверджено Порядок функціонування електронної системи закупівель [4], який детально регулює технічні та організаційні аспекти роботи ProZorro. Впровадження ризик-індикаторів у рамках модуля ProZorro дозволило створити основу для аналітичного моніторингу та виявлення потенційних порушень на ранніх етапах. Система також активно взаємодіє з іншими державними реєстрами, що безпосередньо дозволяє формувати профілі надійності постачальників.

Однак, видається доцільним наголосити, що попри значний прогрес у сфері цифровізації публічних закупівель, чинне законодавство України наразі не містить прямих положень щодо регулювання застосування алгоритмів ШІ у зазначеній сфері.

Крім того, доцільно згадати, що національне законодавство про публічні закупівлі не передбачає створення механізмів оскарження автоматизованих рішень системи, якщо, наприклад, заявка було автоматично відхилено на основі алгоритмічного аналізу. В даному аспекті простежуються суттєві прогалини, особливо в контексті стандартів, закріплених у GDPR та AI Act [2; 3], які передбачають право особи на «людське втручання» у випадку прийняття автоматизованих рішень.

Як наслідок, для забезпечення ефективного і законного застосування ШІ в публічних закупівлях необхідною є адаптація української нормативної бази до викликів сучасності. Йдеться, зокрема, про розширення Закону «Про публічні закупівлі», ухвалення спеціального підзаконного акту щодо використання ШІ в закупівлях, а також створення інституційного органу нагляду за алгоритмічними рішеннями у публічній сфері.

Разом з тим, беручи до уваги ціннісні орієнтири правової політики та розвиток правової культури, як це підкреслюється у наукових працях [5], застосування ШІ у закупівлях потребує правового осмислення крізь призму заохочувальних норм. Крім того, питання ефективності заохочувальних норм у сфері цифрового урядування є предметом дослідження доктрини юридичної науки [6], що підтверджує необхідність переосмислення підходів до цифровізації закупівельних процедур.

З огляду на дослідження впливу переміщення підприємств на реалізацію соціальних і правових гарантій [7], важливо також враховувати вплив воєнного стану на участь постачальників у закупівлях. Водночас, у контексті електронного урядування слід звернути особливу увагу на дослідження правових аспектів цифрової взаємодії держави та громадянина [8].

Алгоритмізація державного управління розглядається у вітчизняній науковій думці як складне правове явище, що потребує ретельного регулювання [9]. Варто зауважити, що цифрова трансформація національного публічного управління достатньо широкий контекст, який знайшов своє відображення також у наукових монографіях [10], в яких безпосередньо обґрунтовується необхідність модернізації законодавства.

Досліджуючи проблематику впровадження ШІ у систему публічних закупівель, особливу увагу варто приділити міжнародному досвіду. Так, Координаційний план з розвитку ШІ в ЄС є концептуальною основою для стратегічного планування цифрових реформ в Україні, адже він містить ключові регуляторні механізми, які визначають вектори інтеграції алгоритмічних рішень у сферу електронного урядування [11]. В даному аспекті варто наголосити, що гармонізація національного законодавства із міжнародними стандартами у зазначеній сфері потребує імплементації положень щодо сертифікації алгоритмів, визначення критеріїв алгоритмічної прозорості та унормування процедур контролю відповідності автоматизованих механізмів правовим нормам.

Опубліковані висновки Звіту НАЗК про корупційні ризики у сфері закупівель також підтверджують необхідність посилення нормативного регулювання функціонування

електронних систем тендерного адміністрування [12]. Своєю чергою, аналітика відкритих даних у сфері закупівель демонструє практичну потребу у впровадженні автоматизованих інструментів моніторингу, які покращуватимуть ефективність системи публічних фінансів [13].

Значну роль у забезпеченні належного правового регулювання вищезгаданих аспектів відіграє стандарт ISO/IEC 42001:2023 [14], який містить конкретні вимоги до систем управління ШІ, тим самим закріплюючи принципи правової визначеності, етичності алгоритмічних рішень та відповідності автоматизованих механізмів принципам належного адміністрування.

Вищезгадана концепція human-centered AI є достатньо важливим компонентом у формуванні сучасної нормативної парадигми регулювання алгоритмічних технологій у сфері публічного управління. Її доктринальне осмислення ґрунтується, насамперед, на ідеї інтеграції технологічних можливостей ШІ із захистом прав суб'єктів таких правовідносин, забезпеченням алгоритмічної прозорості та мінімізацією ризиків дискримінації у процесах автоматизованого ухвалення рішень [15].

При дослідженні загальних теоретичних засад human-centered AI наголошується на необхідності нормативного закріплення механізмів контролю та відповідальності у сфері цифрового врядування. Відповідно до міжнародних підходів, зокрема Ethics Guidelines for Trustworthy AI [16], застосування алгоритмічних систем у публічному секторі має ґрунтуватися на принципах правової визначеності, пропорційності та дотримання засад добросовісного адміністрування. В даному аспекті найважливішою проблемою залишається розробка процедур оцінки алгоритмічних рішень, яка охоплює сертифікацію програмних моделей, їх аудит та перевірку на відповідність критеріям етичного застосування.

Наголосимо, що нормативне забезпечення human-centered AI у сфері публічного управління потребує впровадження вищезгаданого принципу human-in-the-loop [3], який надає можливість людського втручання у процес ухвалення важливих рішень.

Досліджуючи проблемні питання впровадження технологій штучного інтелекту в електронні системи публічних закупівель, доречно виокремити основні виклики, які потребують належного нормативного врегулювання. Насамперед, ідеться про автоматизоване прийняття рішень щодо участі постачальників у торгах, що створює ризики порушення принципів рівності, недискримінації та права на ефективний засіб юридичного захисту. *Відсутність прозорості алгоритмів* є одним із найбільш проблемних аспектів у зазначеній сфері, адже застосування так званих «чорних скриньок» («black box AI»), коли логіка прийняття рішень невідома або не може бути пояснена користувачу, суперечить принципам відкритості публічного управління. Означене викликає занепокоєння серед правозахисних організацій та фахівців з ІТ-етики [17], [16].

Другий ризик – це *потенційна дискримінація учасників*. Якщо алгоритми ґрунтуються на даних, що містять упередження («bias»), вони можуть неусвідомлено їх відтворювати, призводячи тим самим до нерівного ставлення щодо окремих категорій суб'єктів. В даному контексті зазначимо, що у практиці ЄС передбачено обов'язкове тестування систем на відсутність дискримінаційного впливу («disparate impact testing») [3].

Третім проблемним аспектом доречно виокремити *питання відповідальності*. У випадку, якщо рішення про відхилення заявки ухвалює автоматизована система, незрозуміло, хто несе юридичну відповідальність: розробник алгоритму, державний орган чи адміністратор платформи. Це питання також є предметом обговорень в рамках напрацювань Ради Європи та робочих груп Єврокомісії [18].

Водночас, звернемо увагу на *обмежені можливості для оскарження автоматизованих рішень*. Відповідно до ст. 22 GDPR [2], особа має право не бути підданою рішенням, що ґрунтуються виключно на автоматизованій обробці, якщо воно має значний вплив. Станом на сьогодні, в національному законодавстві України такі положення наразі відсутні. Аналогічна

практика існує в Німеччині: відповідно до рішень Федерального адміністративного суду (BVerwG), заявники можуть вимагати людського перегляду AI-рішень у публічній сфері [19].

Разом з тим, достатньо вагомою є *проблема захисту персональних даних*. Використання ІІІ для моніторингу поведінки учасників тендерів, обробки інформації з відкритих реєстрів, фінансової та судової історії повинно супроводжуватись чіткими нормами щодо обмеження обсягу даних та механізмами їх анонімізації [20], [21]. Крім того, в контексті війни особливо актуальним є *запобігання використанню алгоритмів для виключення небажаних компаній з процесу закупівель під прикриттям формального автоматизованого рішення*. Означене створює ризик непрямой політичної чи економічної цензури.

Дослідження Оксфордського університету наголошують на необхідності міжнародного співробітництва у сфері стандартів ІІІ, визначаючи основним вектором державних політик гармонізацію регуляторних механізмів та забезпечення координації нормативних підходів у глобальному контексті цифрового врядування [22].

Своєю чергою, досвід зарубіжних держав у сфері застосування технологій ІІІ в секторі публічних закупівель демонструє доволі широкий спектр практик, які базуються, насамперед, на поєднанні прозорості, ефективності та етичного контролю за алгоритмічними рішеннями. У Франції активно використовується система Chogus Pro – національна платформа електронних закупівель, яка інтегрує елементи аналітики великих даних для виявлення аномалій у бюджетному розподілі та перевірки відповідності документації [23].

В Естонії, що є лідером серед цифрових держав, електронна система закупівель взаємодіє з понад 50 державними реєстрами. ІІІ застосовується для автоматичного аналізу історії виконання договорів, що дозволяє знизити рівень суб'єктивізму у прийнятті рішень [23]. Варто зауважити, що окремим досягненням естонської моделі є саме можливість формування ризик-профілів постачальників та прогнозування потенційних порушень на основі машинного навчання.

У Канаді впроваджено системи на основі AI для виявлення картельних змов у закупівлях, фінансованих з державного бюджету. Уряд Канади видав «Responsible AI Framework», який регламентує принципи відповідального застосування ІІІ в публічному секторі [24]. Однією з основоположних норм зазначеного нормативного акту є обов'язковість оцінки впливу (Algorithmic Impact Assessment – AIA) перед запуском будь-якої AI-системи, яка може впливати на права осіб.

Разом з тим, Велика Британія визнала стратегічне значення ІІІ у сфері публічного управління, що також підтверджується створенням Government Digital Service та офісу AI. Рекомендації «A Guide to Using AI in the Public Sector» [25] окреслюють необхідність пояснюваності алгоритмів (explainable AI), відкритості вихідних даних та інклюзивності. Наголосимо, що такі підходи вже застосовуються в системах держзакупівель, зокрема при оцінюванні репутаційного рейтингу компаній-учасників тендерів.

Німеччина розробила принципи застосування AI в адміністративному правосудді та закупівлях. Зокрема, рішення Федерального адміністративного суду (BVerwG) підтверджують право особи на звернення за людським переглядом рішень, ухвалених автоматизованими системами [19]. Зазначене корелює із положеннями GDPR щодо права на оскарження автоматизованих рішень [2].

В той же час, на рівні Європейського Союзу важливу роль відіграє AI Act [3], який класифікує системи ІІІ за рівнями ризику та передбачає особливі вимоги до високоризикових сфер, зокрема публічних закупівель. В даному документі передбачено обов'язкову документацію, реєстрацію моделей, проведення оцінки впливу, аудит алгоритмів, а також механізми відповідальності.

Загалом, міжнародна практика демонструє інтеграцію технологій ІІІ у сферу закупівель із чітким акцентом на прозорість, правовий нагляд та етичність. Своєю чергою, для України вищенаведені приклади можуть слугувати взірцями при розробці нормативної та організаційної бази.

Як зазначалося вище, стрімкий розвиток технологій ШІ та розширене застосування автоматизованих рішень у сфері публічних закупівель актуалізують необхідність удосконалення правового регулювання досліджуваної сфери в Україні. Своєю чергою, пропонуємо ряд змін до національного законодавства, що, на нашу думку, значно покращить нормативне регулювання окресленої проблематики у сфері публічних закупівель.

Зокрема, вдосконалення регуляторного забезпечення застосування ШІ у зазначеній сфері потребує внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі». Доцільним є доповнення законодавства статтями, що регламентують використання алгоритмічних технологій, передбачаючи обов'язкове повідомлення учасників про використання автоматизованої оцінки, роз'яснення логіки функціонування алгоритму в доступній юридичній формі та гарантування права на людське втручання у процес ухвалення рішень. Такий підхід відповідає концепції *human-in-the-loop*, що забезпечує контроль над роботою автоматизованих систем і зменшує ризики технологічних порушень [2; 3].

Значну увагу слід приділити етичним аспектам застосування ШІ, для чого необхідно створити Кодекс етичного використання алгоритмічних механізмів у публічному адмініструванні. Аналогічно до *Ethics Guidelines for Trustworthy AI* [16], відповідний документ має містити принципи недискримінації, прозорості ухвалення рішень, підзвітності, безпеки та інклюзивності. Впровадження нормативно закріплених стандартів етичного регулювання дозволить мінімізувати ризики маніпулювання тендерними процесами та забезпечить відповідність автоматизованих механізмів принципам належного врядування.

Невід'ємною складовою комплексного регулювання алгоритмічних механізмів у закупівельній сфері є запровадження *Legal & Algorithmic Impact Assessment (LAIA)* – процедури оцінки алгоритмічних рішень до їх впровадження. Аналіз правових ризиків, пов'язаних із потенційною дискримінацією, порушенням конкурентних норм та невідповідністю вимогам захисту персональних даних, має стати обов'язковим етапом перед інтеграцією автоматизованих механізмів у державне управління. Подібні нормативні підходи вже застосовуються у країнах ЄС і Канаді, забезпечуючи контроль за алгоритмічними рішеннями [24; 25].

Ефективне правове регулювання ШІ у сфері закупівель потребує створення незалежного наглядового органу, який здійснюватиме аудит алгоритмічних механізмів, ліцензування та сертифікацію автоматизованих систем, а також розглядатиме скарги учасників торгів щодо несправедливих рішень. Запровадження механізмів адміністративного контролю за алгоритмічними рішеннями ґрунтується на міжнародній практиці, зокрема діяльності *Algorithmic Accountability Office (США)*, що забезпечує моніторинг законності застосування ШІ у державному управлінні.

Важливим аспектом є також вдосконалення механізмів правового оскарження автоматизованих рішень. Зокрема, законодавство має передбачати право учасників тендерів на подання скарги до Антимонопольного комітету України або суду з вимогою розкриття алгоритмічної логіки ухваленого рішення. Впровадження нормативно закріплених процедур адміністративного та судового перегляду рішень штучного інтелекту сприятиме формуванню механізмів захисту прав учасників торгів та мінімізації технологічних ризиків.

Водночас, належне застосування технологій ШІ у публічних закупівлях також потребує підвищення кваліфікації державних службовців, які працюють із алгоритмічними механізмами. Доцільним є впровадження освітніх програм з етики цифрового врядування, алгоритмічної відповідальності та захисту прав людини дозволить гарантувати відповідність адміністративних рішень принципам правової визначеності.

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, можемо констатувати, що інтеграція технологій ШІ в систему електронних публічних закупівель відкриває широкі перспективи для підвищення прозорості, ефективності та доброчесності публічного управління. Тим не менш, без належного нормативно-правового та етичного супроводу такі технології можуть створити

ризика для прав людини, викликати втрату довіри до державних інституцій та сформувати нові форми цифрової нерівності.

Аналіз національного законодавства засвідчує, що Україна зробила вагомі кроки у напрямі цифровізації закупівель, зокрема через систему ProZorro. Проте нормативна база залишається недостатньо опрацьованою до повномасштабного впровадження ШІ у цій сфері. Проблемним аспектом є саме відсутність норм щодо відповідальності за автоматизовані рішення, гарантії прозорості алгоритмів та механізми захисту прав учасників у разі помилкової дії системи.

Розроблені у статті пропозиції щодо удосконалення українського законодавства – зокрема щодо доповнення Закону України «Про публічні закупівлі», запровадження механізмів аудиту ШІ, створення етичного кодексу, можливості оскарження – мають неабиякий потенціал для формування нової моделі цифрового правового управління, в якій технології служать людині, а не навпаки.

Разом з тим, успішна імплементація зазначених змін вимагатиме міждисциплінарної взаємодії правників, технічних експертів, громадськості та міжнародних партнерів. Лише на основі принципів прозорості, підзвітності, участі та захисту прав людини ШІ у публічних закупівлях може стати не загрозою, а каталізатором якісних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text> (дата звернення: 24.05.2025)
2. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council (General Data Protection Regulation – GDPR). Brussels, 2016.
3. Regulation (EU) 2024/... Artificial Intelligence Act. Brussels: European Parliament and the Council, 2024.
4. Про затвердження Порядку функціонування електронної системи закупівель: постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 166. Офіційний вісник України. 2016. № 19. С. 775.
5. Барабаш О. О. Цінності правової політики та правової культури: утвердження правової держави в контексті заохочувальних норм / О. О. Барабаш // Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 3. С. 651–654.
6. Барабаш О. О. Ефективність заохочувальних норм права і правової культури у регулюванні правової політики України / О. О. Барабаш // Правові новели. 2024. № 22. С. 7–13.
7. The impact of the relocation of enterprises in Ukraine and abroad on the realization of socio-economic, cultural and labour rights / О. О. Барабаш, К. Р. Добкіна, Ю. М. Ключова // Social and Legal Studies. 2023. Т. 6, № 4. С. 28–37.
8. Крупчан О. П. Електронне урядування в Україні: правові аспекти / О. П. Крупчан // Право України. 2022. № 6. С. 85–93.
9. Черненко І. О. Алгоритмізація управління у сфері державних послуг: виклики правового регулювання / І. О. Черненко // Юридична наука. 2023. № 4. С. 54–59.
10. Цифрова трансформація публічного управління / за ред. В. І. Тимошенка. – Київ: Логос, 2023. 256 с.
11. Coordinated Plan on Artificial Intelligence – 2021 Review. European Commission. Brussels, 2021.
12. Звіт про корупційні ризики у сфері державних закупівель / Національне агентство з питань запобігання корупції. Київ, 2023.
13. Аналітика відкритих даних у закупівлях / Український інститут майбутнього. Київ, 2023.
14. ISO/IEC 42001:2023. AI Management System Standard. International Organization for Standardization, 2023.
15. Shneiderman B. Human-Centered AI // ACM Interactions. 2020. Vol. 27(4). P. 28–33.
16. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. High-Level Expert Group on AI, European Commission. Brussels, 2019.

17. Binns R. Fairness in Machine Learning: Lessons from Political Philosophy // Proceedings FAT. 2020. P. 149–159.
18. Renda A. Artificial Intelligence and the Rule of Law: A European Perspective. – CEPS Policy Briefs, 2021.
19. Case law digest on administrative decisions involving AI / Bundesverwaltungsgericht (BVerwG). – Germany, 2020.
20. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні / Міністерство цифрової трансформації України. Київ, 2021.
21. Ковальчук О. О. Прозорість алгоритмів у публічному управлінні: правові механізми / О. О. Ковальчук // Адміністративне право і процес. 2024. № 1.
22. Cihon P. Standards for AI Governance: International Policy. Future of Humanity Institute, Oxford University, 2020.
23. Voermans W. Digitalization of Administrative Justice in Europe // European Public Law Journal. 2020.
24. Responsible Use of Artificial Intelligence / Public Services and Procurement Canada. Ottawa, 2022.
25. A guide to using AI in the public sector / UK Government Office for AI. London, 2021.

УДК 347.73(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-87-91><https://orcid.org/0009-0009-1880-6903>

Ткачов Андрій Станіславович,
Аспірант 3 курсу, Юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та
технологій,
м. Київ, Україна

ІНСТРУМЕНТИ ЗАЛУЧЕННЯ КАПІТАЛУ ДЛЯ СУБ'ЄКТІВ СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

Анотація. Стаття пропонує детальний аналіз сучасних інструментів залучення капіталу для суб'єктів середнього бізнесу в Україні, які відіграють ключову роль в економічній стабільності, створенні робочих місць та відновленні країни в умовах триваючої агресії Росії.

Досліджено різноманітні фінансові інструменти, включаючи технічну підтримку, краудфандинг, лізинг, гранти, франчайзинг, кооперативне фінансування та токенизацію активів, кожен з яких пропонує унікальні можливості для подолання обмежень традиційного банківського фінансування.

У статті оцінено ефективність, переваги та обмеження цих інструментів у контексті економічної нестабільності, спричиненої війною, та зовнішніх викликів, таких як нестабільна податкова політика та надмірне регулювання фінансового ринку. Запропоновано практичні рекомендації для підприємців, включаючи комбінування різних інструментів, підвищення фінансової грамотності та участь у програмах технічної підтримки для оптимізації зусиль із залучення капіталу. Для держави рекомендується спрощення регуляторного середовища, розробка правової бази для токенизації активів та розширення підтримки ініціатив кооперативного фінансування.

Особливу роль відіграє програма Ukraine Facility, яка передбачає €50 млрд підтримки від ЄС до 2027 року. Ця ініціатива сприяє модернізації середнього бізнесу, впровадженню цифрових технологій і європейських стандартів, підвищуючи довіру інвесторів.

Дослідження підкреслює необхідність адаптації фінансових стратегій до викликів воєнного часу та процесів європейської інтеграції, що є важливим для зміцнення середнього бізнесу та сприяння економічному відновленню України.

Ключові слова: середній бізнес, залучення капіталу, краудфандинг, лізинг, гранти, франчайзинг, кооперативне фінансування, токенизація активів.

Annotation. This article provides an in-depth analysis of modern tools for raising capital for medium-sized businesses in Ukraine, which are crucial for economic stability, job creation, and the country's recovery amid Russia's ongoing aggression.

The study explores a diverse set of financial instruments, including technical support, crowdfunding, leasing, grants, franchising, cooperative financing, and asset tokenization, each offering unique opportunities to address the constraints of traditional banking finance.

The article evaluates the effectiveness, advantages, and limitations of these tools in the context of war-induced economic instability and external challenges, such as inconsistent tax policies and financial market overregulation. Practical recommendations are offered for entrepreneurs, including combining multiple financing tools, enhancing financial literacy, and engaging in technical support programs to optimize capital-raising efforts. For the state, the study advocates simplifying the regulatory framework, developing legal guidelines for asset tokenization, and expanding support for cooperative financing initiatives.

A significant role is played by the Ukraine Facility program, which allocates €50 billion in EU support through 2027. This initiative fosters the modernization of medium-sized businesses, the adoption of digital technologies, and alignment with European standards, thereby enhancing investor

confidence. Notably, it supports export-oriented enterprises and promotes sustainable development, further integrating Ukrainian businesses into global markets.

The research underscores the need to adapt financial strategies to wartime challenges and European integration processes, which are essential for strengthening medium-sized businesses and driving Ukraine's economic recovery.

Key words: *medium-sized business, capital raising, crowdfunding, leasing, grants, franchising, cooperative financing, asset tokenization.*

Постановка проблеми. Малий та середній бізнес відіграють важливу роль в економіці країни, появі нових робочих місць, що позитивно впливає на зайнятість населення, а також має свій вплив на відновлення країни з початку збройної агресії РФ проти України. І ключовою проблемою розвитку як малого, так і середнього бізнесу постає залучення капіталу, зважаючи на менші внутрішні економічні можливості в порівнянні з великим бізнесом залучення капіталу ззовні є необхідним.

Доступ до банківського фінансування для суб'єктів середнього бізнесу є ускладненим, беручи до уваги такі фактори, як жорсткі вимоги до застави, оскільки банківські установи нерідко вимагають заставу у вигляді нерухомості або інших вагомих та цінних активів, але не всі середні підприємства мають достатній обсяг таких активів для забезпечення кредиту. Без застави зазвичай відбувається відмова в отриманні кредиту, або ж призначаються надвисокі відсоткові ставки, які перевищують можливості середнього бізнесу.

Існують також і податкові бар'єри, які ускладнюють можливості інвестицій. Нестабільна податкова політика, а також певна зарегульованість фінансового ринку знижують мотивацію до інвестування в середній бізнес.

Такі проблемні аспекти у доступі до банківського фінансування стають перешкодою у стабільності та розвитку середніх підприємств. Відповідно виникає необхідність розгляду та аналізу ефективних інструментів залучення капіталу для суб'єктів середнього бізнесу.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанням залучення фінансування середнього бізнесу присвячені наукові праці Гавриш О.А., Зозульов О.В., Гавриш Ю.О., Когут М.В., Прокопишин-Рашкевич Л.М., Звір Ю.В., Кобеля-Звір М.Я. та ін.

Мета дослідження. Метою цієї статті є розгляд сучасних інструментів залучення капіталу для суб'єктів середнього бізнесу, аналіз їх ефективності, та впливу на його розвиток

Виклад основного матеріалу. Враховуючи кількість проблемних аспектів в реалізації залучення зовнішнього фінансування виникає необхідність пошуку та аналізу шляхів отримання фінансування.

Насамперед варто звернути увагу на технічну підтримку, це консалтингові та освітні послуги, що допомагають підприємствам покращувати свою діяльність, впроваджувати нові технології, розвивати людський капітал та вдосконалювати управлінські процеси [1, с. 15]. Даний інструмент є недооціненим, але критично важливим для покращення доступу до фінансування, мінімізує фінансові ризики та сприяє залученню інвесторів.

Підприємці, які проходять різноманітні тренінги з управління фінансами (що є частиною технічної підтримки), а також консультації щодо впровадження корпоративного управління підвищують інвестиційну привабливість.

Одним із найбільш простих та, водночас, перспективних способів фінансування окремих проектів і бізнесів загалом, є краундфандинг. Словосполучення «crowd funding» з англійської перекладається як «фінансування натовпом». Люди з усього світу, зацікавлені тією чи іншою ініціативою, вкладають свої кошти у її розвиток. Таких людей називають бекерами чи донорами, одержувачів коштів – реципієнтами або фаундерами [2, с. 2]. Краундфандинг відбувається через спеціалізовані онлайн-платформи (наприклад Kickstarter, StartEra, RazomGo, а також платформа КУБ, заснована на базі ПриватБанку), що покращує та спрощує їх доступність.

Важливо розглянути особливості даного інструменту отримання фінансування, який потребує належної презентації, яка зацікавить бекерів, не надаються жодні гарантії

результатів, оскільки весь успіх залежить від маркетингової активності. Особливістю можна вважати можливість залучення коштів шляхом отримання передзамовлень, оскільки весь процес краундфандингу є певною формою реклами серед донорів.

Європейський Союз 28 лютого 2024 року затвердив Ukraine Facility – безпрецедентний механізм підтримки України обсягом €50 млрд, який сприятиме макроекономічному розвитку України в умовах повномасштабної війни. Кошти UF надходитимуть з 2024 по 2027 роки [1, с. 19]. За даними Міністерства фінансів України впроваджені заходи стосувались покращення та євроінтеграції в тому числі й бізнес-середовища, а на 2025 рік програмою Ukraine Facility передбачено близько 12,5 млрд євро фінансової підтримки [3].

Цей інструмент відкриває значні перспективи для суб'єктів середнього бізнесу, зокрема через доступ до грантових та кредитних програм, спрямованих на модернізацію виробництва, цифровізацію, розвиток експортного потенціалу та впровадження європейських стандартів управління. Передбачається, що частина фінансової підтримки буде спрямована на зміцнення інституційної спроможності та створення сприятливого інвестиційного клімату, що, в свою чергу, підвищить довіру міжнародних донорів і приватних інвесторів до українського бізнесу.

Варто звернути увагу на оптимальний спосіб оновлення капіталу в умовах кризи або фінансової нестабільності – лізинг, який дає змогу модернізувати, оптимізувати і розширити виробництво без виведення з обігу значних сум. Підприємець отримує в користування об'єкт лізингу, залучаючи лише 20-30% визначеної вартості, іншу частину він виплачує у встановлений термін.

Враховуючи переваги лізингу і його значущість у розвитку малого та середнього бізнесу в світі, у жовтні 2021 р. було затверджено програму підтримки МСБ за допомогою фінансового лізингу – «Доступний фінансовий лізинг 5-7-9%» [2, с. 5].

Цілком ефективним інструментом залучення капіталу можна представити гранти. Гранти — це **безповоротна фінансова допомога**, яку компанії або підприємці отримують від держави, міжнародних організацій чи приватних фондів для реалізації конкретних проєктів або підтримки розвитку бізнесу.

В умовах збройної агресії РФ проти України грантодавці активно підтримують вітчизняний бізнес. Суми грантового фінансування різняться: для мікробізнесу доступні суми орієнтовно до 4 000 000 грн, для малого – до 40 000 000 грн, представники середнього та великого – можуть претендувати до 100 000 000 і вище [4, с. 379]. Гранти виключають необхідність повернення коштів, надають можливість фінансувати ризикові або інноваційні проєкти, сприяють довірі інвесторів та банків, а також виступають стимулом до прозорості, стратегічного планування та розвитку.

А також в Україні спостерігається значний ріст ринку франчайзингових послуг, на що вказує наявність понад 24 тисяч франчайзингових точок. Цей позитивний розвиток свідчить про те, що франчайзинг є ефективним інструментом для розширення бізнесу, навіть в умовах економічної кризи [5, с. 3]. **Франчайзинг** являє собою договірну співпрацю, в ході якої підприємець відкриває бізнес під відомим брендом та працює за перевіреною системою ведення справ. Основними перевагами вважається підтримка, яка відбувається на всіх етапах розвитку та функціонування, визнаний бренд, який відповідно вже має коло споживачів, попит та довіру. А також, враховуючи вищезазначене франчайзинг не потребує вагомих витрат на рекламу.

Недостатньо дослідженим інструментом залучення капіталу для середнього бізнесу є кооперативне фінансування, яке базується на об'єднанні ресурсів місцевих підприємців, громад чи споживачів для спільного інвестування в проєкти. Такі кооперативи дозволяють середнім підприємствам отримувати доступ до капіталу через пайові внески учасників, які стають співвласниками проєкту. На даний момент в Україні цей інструмент набирає популярності в аграрному секторі, але його потенціал для середнього бізнесу в інших галузях, таких як переробна промисловість чи сфера послуг, залишається недооціненим.

Кооперативне фінансування має низку переваг, такі як відсутність посередників (банків чи інвесторів), яка знижує фінансове навантаження; участь місцевих громад підвищує довіру до бізнесу та сприяє створенню лояльної клієнтської бази; умови фінансування визначаються учасниками кооперативу, що дозволяє адаптувати їх до потреб середнього бізнесу.

Однак цей інструмент має й обмеження, зокрема потребу в високому рівні довіри між учасниками та необхідність чіткого правового регулювання. В умовах воєнного стану кооперативне фінансування може бути особливо ефективним для регіональних проєктів, спрямованих на відновлення місцевої економіки. Наприклад, середні підприємства у звільнених чи прифронтових регіонах можуть створювати такі кооперативи для спільного фінансування логістичних центрів чи переробних потужностей.

Інноваційним інструментом, який активно розвивається у світі та поступово з'являється в Україні, є токенизація активів. Токенизація передбачає перетворення фізичних чи нематеріальних активів підприємства (наприклад, нерухомості, обладнання, інтелектуальної власності) на цифрові токени, які продаються інвесторам через блокчейн-платформи. Це дозволило б середнім підприємствам залучати капітал без традиційних банківських кредитів чи венчурних фондів.

Токени можуть купувати як великі, так і дрібні інвестори, що розширює коло потенційних донорів, а також вони можуть торгуватися на спеціалізованих платформах, що робить їх привабливими для інвесторів.

В Україні токенизація поки перебуває на ранній стадії розвитку через обмежену правову базу та низьку обізнаність підприємців. Проте такі платформи, як Binance чи локальні стартапи, уже пропонують інструменти для токенизації. Для середнього бізнесу цей інструмент може бути корисним для залучення міжнародного капіталу, особливо в умовах євроінтеграції, коли українські підприємства прагнуть відповідати європейським стандартам прозорості та інноваційності.

Наприклад, середнє підприємство у сфері зеленої енергетики може токенизувати частину своїх сонячних панелей, залучаючи кошти від європейських інвесторів, зацікавлених у сталому розвитку. У воєнний час токенизація також може допомогти бізнесу залучити фінансування від української діаспори чи міжнародних донорів, які бажають підтримати відновлення економіки.

Висновки. Отже, в сучасних умовах економічної нестабільності, спричиненої триваючою збройною агресією РФ, суб'єкти середнього бізнесу в Україні все ж мають доступ до низки ефективних інструментів залучення капіталу, які передбачають більш доступні шляхи, в порівнянні наприклад з кредитуванням, яке завжди супроводжується необхідністю застави або великими відсотками.

До ефективних та більш доступних інструментів належать технічна підтримка, краудфандинг, лізинг, гранти, франчайзинг, кооперативне фінансування, токенизація активів, а також програма Ukraine Facility, яка відіграє ключову роль у забезпеченні фінансової та інституційної підтримки.

У контексті воєнного часу найперспективнішими є гранти та лізинг завдяки їхній доступності та низьким фінансовим ризикам, тоді як краудфандинг і франчайзинг демонструють потенціал для довгострокового розвитку. Кооперативне фінансування та токенизація активів, вони менш поширені, але мають значний потенціал для локальних і міжнародних проєктів, але потребують вдосконалення правової бази та підвищення обізнаності підприємців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Практичний посібник для підприємців [електронний ресурс]. – к.: invest portal ua, 2024. – 81 с. – режим доступу: <https://investportalua.com/wp-content/uploads/2024/09/upd-upd.-praktichnij-posibnik.pdf>
2. Гавриш, о., зозульов, о., & гавриш, ю. (2022). Альтернативні форми фінансування малого та середнього бізнесу в Україні: можливості та перспективи. Економіка та суспільство, (35). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-50>
3. Міністерство фінансів України. Режим доступу: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraine_received_41_billion_from_the_eu_under_the_ukraine_facility-4947

4. Кобеля-звір, м., & звір, ю. (2024). Гранти для бізнесу: залежність критеріїв прийнятності та умов отримання фінансування від суми гранту. Економічний простір, (189), 378-383. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/189-66>
5. Когут, м., & прокопишин-рашкевич, л. (2023). Стан та перспективи розвитку ринку франчайзингових послуг в Україні. Економіка та суспільство, (51). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-53>

УДК:347.51

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-92-97><https://orcid.org/0009-0002-4914-2272>

Шур Юлія Дмитрівна,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права

УДУ імені Михайла Драгоманова

м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ТА РОЗІРВАННЯ ПОЛІГАМНИХ ШЛЮБІВ У КРАЇНАХ ІСЛАМУ

Анотація. У статті досліджено правову природу полігамних шлюбів у мусульманському світі, зокрема особливості їх укладання та розірвання відповідно до норм ісламського права (шаріату). Розкрито умови допустимості полігамії, вимоги до чоловіка у разі укладення кількох шлюбів, а також процедури припинення шлюбних відносин як з ініціативи чоловіка (талак), так і жінки (хуля). Особливу увагу приділено правовим та соціальним аспектам полігамії в сучасних мусульманських країнах, а також викликам, що постають у зв'язку з поєднанням релігійних норм і державного законодавства. Розглянуто проблеми забезпечення прав жінок та відповідність традиційної шлюбної моделі міжнародним стандартам прав людини. Підкреслено необхідність пошуку балансу між традиціями ісламу та сучасними стандартами прав людини. Саме це зумовлює необхідність комплексного дослідження цієї проблематики з урахуванням ісламських, юридичних та соціокультурних чинників.

Тема полігамії набуває дедалі більшого значення в контексті міграційних процесів. Унаслідок переміщення мусульманських громад до країн з іншим культурно-правовим середовищем (наприклад, до Європи), виникає потреба у правовому визнанні або неприйнятті таких шлюбів у новому правовому полі. Це вимагає міжправового діалогу і напрацювання чітких критеріїв щодо адаптації норм шаріату до світських правових систем.

У сучасному світі ставлення до полігамії є неоднозначним: деякі країни дозволяють її в межах релігійних чи звичаєвих норм, тоді як інші забороняють і криміналізують. Особливо актуальним це питання є у мусульманських країнах, де полігамія – шлюб одного чоловіка з кількома жінками – вважається допустимою згідно норм шаріату.

Дана стаття розкриває, як полігамні шлюби регулюються на міжнародному та національному рівнях, і які тенденції спостерігаються у цій сфері.

Ключові слова: шлюбний договір, полігамний шлюб, сім'я, сімейне право, норми шаріату, обов'язкові умови, майнові права подружжя при укладанні та розірванні шлюбу, фінансові зобов'язання.

Annotation. This article explores the legal nature of polygamous marriages in the Muslim world, focusing on the specific features of their formation and dissolution under Islamic law (Sharia). It outlines the conditions under which polygamy is permitted, the requirements imposed on a husband entering into multiple marriages, and the procedures for terminating marital relations—whether initiated by the husband (talaq) or the wife (khul'). Special attention is given to the legal and social dimensions of polygamy in contemporary Muslim countries, as well as the challenges posed by the coexistence of religious norms and state legislation. The article examines issues surrounding the protection of women's rights and the compatibility of traditional marital frameworks with international human rights standards. It underscores the need to strike a balance between Islamic traditions and modern human rights norms, emphasizing the importance of a comprehensive analysis that takes into account Islamic, legal, and sociocultural factors.

The issue of the polygamy is becoming increasingly important in the context of migration processes. As Muslim communities move to countries with different cultural and legal environments

(e.g., Europe), there is a need for legal recognition or rejection of such marriages in the new legal environment. This requires inter-legal dialog and the development of clear criteria for the adaptation of Shariah law to secular legal systems.

In the modern world, attitudes toward the polygamy are ambiguous: some countries allow it within religious or customary norms, while others prohibit and criminalize it. This issue is especially relevant in Muslim countries - the marriage of one man to several women - is considered acceptable under Sharia law.

This article explains how polygamous marriages are regulated at the international and national levels and what trends are observed in this area.

Key words: marital contract, polygamous marriage, family, family law, Sharia norms, mandatory conditions, spousal property rights in marriage and divorce, financial obligations.

Постановка проблеми. В ісламських країнах шлюбне право базується на нормах шариату, які передбачають можливість полігамії – шлюб одного чоловіка з кількома жінками. Укладання та розірвання шлюбів у мусульманському праві є не лише релігійним обрядом, а й юридичним актом, який регулює особисті майнові та немайнові відносини між подружжям. Практика полігамних шлюбів породжує низку проблем, пов'язаних із забезпеченням прав жінок, рівністю жінок у шлюбних відносинах, належним юридичним оформленням та доступом до правового захисту у разі розірвання таких шлюбів.

У сучасних умовах, коли багато мусульманських країн проводять правові реформи і прагнуть поєднати норми шариату з вимогами міжнародного права, питання регулювання полігамії набуває особливої актуальності. Відсутність єдиного підходу до інтерпретації релігійних приписів, різниця в законодавчих системах, а також суперечності між традиційними нормами та стандартами гендерної рівності створюють потребу у глибокому аналізі правових механізмів укладання та розірвання полігамних шлюбів.

Таким чином, розгляд правових аспектів укладання та розірвання полігамних шлюбів у мусульман є не лише теоретично важливим, а й має практичне значення для вдосконалення національного законодавства, захисту прав людини та гармонізації релігійних і правових норм. Комплексний аналіз цієї теми сприятиме глибшому розумінню викликів, які постають перед мусульманським світом у сфері шлюбно-сімейних правовідносин у ХХІ столітті.

Метою статті є дослідження правових, релігійних та культурних особливостей укладання та розірвання полігамних шлюбів у країнах з правовими системами, заснованими на ісламському праві, а також аналіз впливу ісламських норм на регулювання сімейних відносин у сучасному контексті.

Виклад основного матеріалу. Ісламське право, яке базується на Корані, сунні пророка Мухаммеда, іджмі та кіясі визнає полігамію як допустиму форму шлюбних відносин. Головним джерелом дозволу на полігамію є Коран [Коран, зокрема Сура 4: ...беріть у шлюб тих жінок, що вам подобаються, - двох, трьох або чотирьох. А якщо боїтеся, що не будете справедливими, то одну...]. Під справедливістю розуміється як рівність у матеріальному забезпеченні, увазі, рівних правах тощо.

Полігамія – шлюбний союз більш як двох партнерів. Полігамія може бути реалізована у варіантах полігінії, коли один чоловік має двох і більше дружин, та поліандрії – одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно [9 с. 11].

Інститут полігамії (багатоженства) в Ісламі був досить поширений у минулі часи й продовжує в обмежених масштабах існувати сьогодні. Він є особливістю мусульманського шлюбів як на законодавчому рівні так і в релігії й глибоко вкоріненим соціокультурним феноменом.

Сім'я повною мірою відповідає ознакам соціального явища: вона є результатом соціальної реальності, виявляє себе у виконанні певних соціальних функцій — виховання та соціалізація підростаючого покоління, створення та розвиток людського капіталу, здійснення функцій релаксації, засвідчує при цьому певні стани, зміни, взаємодію і потреби в сімейній сфері[10].

Тому, Полігамні сім'ї мають глибоке релігійне та культурне коріння, але мають економічні, соціальні або правові обмеження.

Мається на увазі, що взаємодія держави з інститутами релігії повинна відбуватися не тому, що вона розділяє її догмати, а тому, що така взаємодія матиме суспільно суттєвий результат, важливий в першу чергу для самої держави і його громадян. Незважаючи на дозвіл багатоженства, існують певні умови та обмеження, які впливають на його практичне застосування. Її сприйняття та практика значною мірою залежить від традицій, економічних умов, рівня освіти та змін у суспільному світогляді.

Взаємодія держави з інститутами релігії повинна відбуватися не тому, що вона розділяє її догмати, а тому, що така взаємодія матиме суспільно суттєвий результат, важливий в першу чергу для самої держави і його громадян. Незважаючи на дозвіл багатоженства, існують певні умови та обмеження, які впливають на його практичне застосування. Її сприйняття та практика значною мірою залежить від традицій, економічних умов, рівня освіти та змін у суспільному світогляді.

Укладення та розірвання полігамних шлюбів у мусульманському світі є складним соціально-правовим явищем, що знаходиться на перетині релігійних приписів, традиційної культури, норм державного законодавства та міжнародних стандартів прав людини. Попри довгу історію існування полігамії в ісламі, у сучасну епоху вона стала предметом активних дискусій як у середині мусульманських спільнот, так і серед міжнародної правозахисної спільноти.

В ісламі чоловікові дозволено мати до чотирьох дружин за умови що він може забезпечити рівноправність усіх жінок у фінансовому, емоційному та соціальному аспектах. Полігамія сприймається як засіб соціального захисту жінок, особливо в історичних умовах воєн і високої смертності чоловіків, оскільки чоловіків підкореного народу піддавали повному знищенню, а жінок залишали дружинами і наложницями.

Країни ісламського світу поділяються на три категорії щодо полігамії: країни, де полігамія повністю заборонена; країни де полігамія обмежена законом, країни, де полігамія дозволена без обмежень.

У різних мусульманських країнах діють власні підходи до регулювання полігамних шлюбів: найменше регламентований підхід полігамії є у Саудівській Аравії, оскільки полігамія дозволена без обмежень, за винятком морального обов'язку справедливості, який формально не перевіряється. У Марокко полігамія допускається лише за згодою попередньої дружини або судовим дозволом [8]. Суд враховує фінансову здатність чоловіка та можливість справедливого ставлення до всіх жінок. Жінка має право внести до шлюбного контракту умови про заборону полігамії.

Іран допускає полігамні шлюби за умов обґрунтування необхідності нового шлюбу, а також за відсутності в шлюбному контракті заборони на полігамію. У Єгипті чоловік може вступати в полігамні шлюби без судового дозволу, але зобов'язаний повідомити першу дружину, яка у разі незгоди може ініціювати розірвання шлюбу. Законодавчі документи Індонезії вимагають судового дозволу на полігамію та письмової згоди попередньої дружини, а також чоловік в обов'язковому порядку зобов'язаний довести необхідність укладання полігамного шлюбу з обґрунтованими причинами, наприклад: безплідність або хвороба дружини, збереження родинного майна, необхідність забезпечення вдови, підвищення соціального статусу чоловіка у родовому середовищі. У Тунісі і Туреччині полігамія повністю заборонена законом як така, що суперечить принципу рівності подружжя.

Незважаючи на національні відмінності, більшість країн із регульованим допуском до полігамії мають спільні базові вимоги, а саме: наявність фінансової спроможності чоловіка; обґрунтування підстав для нового шлюбу (соціальні або медичні причини); справедливе ставлення до кожної з дружин; згода попередньої дружини або щонайменше її поінформованість; контроль з боку державних або судових органів; право жінки ініціювати розірвання шлюбу у разі незгоди з новим союзом.

Таким чином, процес укладення такого шлюбу стає не просто релігійним актом, а формою юридичної угоди, що підлягає державному контролю.

У контексті міжнародного права, полігамія визнається такою, що порушує принцип рівності. Міжнародні правові документи прямо не забороняють полігамію, але роблять акцент на рівності чоловіка та жінки. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 рік) вимагає забезпечення рівних прав жінок і чоловіків у шлюбі. Закликає держави забезпечувати рівність у шлюбних і сімейних відносинах, що фактично ставить під сумнів легітимність полігамії як такої, що потенційно принижує права жінок, оскільки вона «порушує гідність та рівність жінок».

Організація Об'єднаних Націй (ООН) у своїх аналітичних звітах зазначає, що часто полігамія призводить до дискримінації жінок у доступі до майна, уваги та соціального статусу. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 рік) гарантує рівність у шлюбі, що також можна тлумачити як протидію полігамії [6].

Полігамний шлюб укладається за тими правилами, що й моногамний, але з певними додатковими вимогами.

При укладанні полігамного шлюбу чоловік зобов'язаний надати кожній дружині махр (шлюбний дар, який визначається у шлюбному контракті). Гарантувати рівні умови проживання (окремий будинок або кімнати). Фінансово утримувати кожну дружину відповідно до свого достатку.

Перед укладенням нового шлюбу чоловік має бути одруженим згідно з нормами ісламського права. Перший шлюб зазвичай оформлюється через: підписання ніях-контракту (шлюбного договору) у присутності свідків, сплату махру, реєстрацію шлюбу в офіційних органах (залежно від країни).

Офіційною реєстрацією другого шлюбу є укладання нового ніях-контракту з другою дружиною, наявність двох мусульманських свідків, проголошення шлюбних обітниць (іхрам, пропозиція, прийняття, встановлення махру), у країнах де це є обов'язково реєстрація шлюбу в державних органах.

Після реєстрації шлюбу чоловік зобов'язаний дотримуватися справедливості у розподілі часу між дружинами, виконувати фінансові зобов'язання перед кожною дружиною та їхніми дітьми, дотримуватись моральної та емоційної рівності у стосунках.

Процес розірвання полігамних шлюбів залежить від культурних, релігійних, правових та соціальних норм країни або громади, де існує такий шлюб.

У мусульманському світі є чотири основних типи розлучень: першим типом розлучення є остаточне (баін), другим типом є правило повернення чоловіка до дружини (раджаа або ідда), третім типом є підкуп чоловіка дружиною (хаал) а четвертим типом є розлучення через відмову (мубарат).

У різних країнах законодавство щодо розлучення у полігамних шлюбах значно відрізняється.

Важливим є уніфікований підхід до регулювання полігамних шлюбів у мусульманських державах. В одних країнах полігамія дозволена за умови суворого дотримання певних вимог (Єгипет, Йорданія, Індонезія), в інших — заборонена повністю (Туніс, Туреччина). Це створює значне розмаїття правозастосовної практики, ускладнює правовий захист жінок та дітей у таких шлюбах і ставить питання про уніфікацію норм сімейного права в мусульманських державах.

А також, процес розірвання полігамного шлюбу у мусульманських правових системах має свої особливості, які відрізняються від стандартної процедури розлучення у моногамному шлюбі. Більшість нормативно-правових актів регламентують лише розірвання моногамного шлюбу, залишаючи поза увагою специфіку припинення шлюбних відносин у випадку, коли чоловік має кількох дружин. Це призводить до труднощів у судовій практиці, особливо коли справа стосується майнових прав, опіки над дітьми або пенсійних/соціальних виплат.

Незважаючи на те, що ісламське право традиційно надає чоловікові одностороннє право на розлучення (талак), сучасне законодавство низки мусульманських держав поступово розширює юридичні механізми захисту прав жінки. У країнах, де полігамія дозволена, розірвання шлюбу може бути ініційоване як чоловіком так і дружиною.

Основними підставами для розірвання полігамного шлюбу є: відсутність належного житла чи утримання дружини та дітей; нерівномірність розподіленого часу, матеріальних ресурсів або емоційної підтримки між дружинами; протекційне або дискримінаційне ставлення до однієї з дружин[11 с. 264].

Правовими наслідками розірвання полігамного шлюбу є виплата шлюбного дару (махри), утримання (нафака), опіки над дітьми, майнових спорів, реєстрація розірвання шлюбу та соціальні наслідки [6].

Виплата шлюбного дару (махри) встановлюється якщо шлюб розривається з ініціативи чоловіка або за його вини, він зобов'язаний у повному або частковому обсязі залежно від стадії шлюбу сплатити обумовлений у шлюбному договорі махр.

Після розірвання шлюбу колишня дружина має право на утримання протягом ідда – періоду очікування після розлучення, зазвичай даний період складає три місяці, але у деяких країнах він є тривалішим, якщо у сім'ї є неповнолітні діти.

Опіка над дітьми визначається відповідно до норм шаріату або сімейного законодавства: зазвичай матір має пріоритетне право над малолітніми дітьми (до 7 або 9 років). Опіка над дітьми може бути передана батькові після досягнення певного віку дитини або за рішенням шаріатського суду.

У багатьох мусульманських країнах не існує спільної власності подружжя, тому поділ майна базується на контрактах, доказах внеску у придбання майна, або добровільних домовленостях.

У разі порушення цих вимог жінка може звернутись до суду з вимогою про розірвання шлюбу, що підтверджується судовою практикою мусульманських країн [5 с. 144].

Офіційне розірвання шлюбу потребує реєстрації у державному органі або шаріатському суді, навіть якщо шлюб був розірваний за релігійною процедурою.

А також, важливим негативним соціальним наслідком є те, що жінка яка вийшла з полігамного шлюбу може зазнати соціального осуду або дискримінації, особливо у традиційних громадах. Водночас у державах із прогресивним сімейним правом статус розлученої жінки юридично захищений, а у випадках порушення її прав передбачається судова компенсація.

Розірвання полігамного шлюбу на відміну від його укладення, зазвичай є більш чутливим і конфліктним процесом, оскільки в ньому стикаються релігійні норми, соціальні очікування і юридичні гарантії.

Сучасні правові системи мусульманських країн поступово еволюціонують у напрямі посилення захисту прав жінки, що дозволяє оцінювати цей процес як важливий етап у розвитку шлюбно-сімейного права в контексті прав людини.

Висновок. Полігамний шлюб у мусульманському праві є юридично складною конструкцією, яка має глибоке релігійне підґрунтя, але водночас стикається із суттєвими викликами в контексті сучасної правової системи.

Сучасне мусульманське законодавство дедалі частіше намагається гармонізувати традиційні інститути з міжнародним правом через впровадження процесуальних гарантій, обмежень та контрольних механізмів. У цьому контексті поглиблений юридичний аналіз полігамії є необхідним як для теоретиків, так і для практиків у сфері права прав людини, порівняльного та сімейного права.

Це свідчить про тенденцію до обмеження полігамії або її повного витіснення у світських державах. Рівновага між шаріатом, національними законами та міжнародними стандартами прав людини поступово досягається через унормовану допустимість цієї форми шлюбу – лише в суворо визначених випадках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ал-Ашкар У.С. Положення жінки в ісламі/пер. з англ. – Ер-Ріяд: International Islamic Publishing House. 2007/ 184 с.
2. Буроменсткий М.В. Права людини: практика Європейського суду з прав людини у справах проти України. – К.: Юридична думка, 2006 – 784 с.
3. Дзера О.В., Країнська Л.В. Сімейне право України: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2020 - 368 с.
4. Гнатенко О.І. Шаріат і сучасне мусульманське право// Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого-2018. - № 3. С. 89-97.
5. Мельник Р.С. Проблеми правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у державах мусульманського права// Часопис Київського університету права. – 2017. - № 1. – С. 142-146.
6. An-Na'im A.A. Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a.-Cambridge: Harvard University Press. 2008. - 336 p.
7. Nasir J.J. The Islamic Law of Personal Status. – 3rd ed. – Leiden: Brill. 2009. – 334 p.
8. Hussain J. Islam: Its Law and Society. 3rd ed. – Sydney: Federation Press. 2016 – 308 p.
9. Т.В. Курило. Сімейне право України: навч. посіб./ кол. авторів .: - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. – 316 с.
10. М.П. Лукашевич. Соціологія сім'ї: теорія і практика. навч. посіб. ІПК ДСЗУ, 2012. 186
11. Т.С. Кириченко. Місце і роль жінки у країнах ісламського світу. Право і безпека. 2010 № 5 (37) С. 263-266.

УДК 351.81:656.025.4

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-98-108><https://orcid.org/0009-0001-3332-4082>

Білецький Анатолій Леонідович,

аспірант навчально-наукового

Київського інституту залізничного транспорту

Національний транспортний університет

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРЕВІЗНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню нормативного регулювання організації перевізного процесу в Україні. Перевізний процес розглянуто як складну систему суспільних відносин, що виникають у зв'язку з переміщенням вантажів і пасажирів та мають істотне значення для економічного й соціального розвитку держави. Систематизовано правове регулювання перевізного процесу за трьома рівнями: перший рівень становлять Господарський та Цивільний кодекси України з загальними положеннями щодо перевезень, другий рівень складають транспортні кодекси та статuti, що регулюють перевезення з урахуванням особливостей кожного виду транспорту, третій рівень становлять правила перевезень вантажів, які розвивають положення транспортних кодексів.

Розкрито значення міжнародних договорів у системі нормативно-правового регулювання організації перевізного процесу, зокрема Конвенції про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів і багажу, Угоди INTERBUS та Варшавської конвенції, які є частиною національного законодавства України відповідно до статті 9 Конституції. Проаналізовано галузеве законодавство, включаючи закони України «Про транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про залізничний транспорт», Повітряний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства та Закон «Про внутрішній водний транспорт», які встановлюють правові, економічні та організаційні засади функціонування відповідних видів транспорту. Особливого значення надається підзаконним нормативно-правовим актам, зокрема постановам Кабінету Міністрів України та наказам центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері транспорту.

Приділено увагу аналізу методів правового регулювання організації перевізного процесу, які включають методи приписів, заборон, дозволів та стимулювання, що застосовуються з метою забезпечення належної організації та здійснення перевезень. Підкреслено важливість договірних відносин між учасниками транспортної діяльності, розглядаючи особливості договорів перевезення вантажів та пасажирів, включаючи специфіку правового регулювання відносин у міському та приміському сполученні. Досліджено вплив Закону України «Про мультимодальні перевезення» на модернізацію правової основи організації перевізного процесу, що створює передумови для підвищення його ефективності, безпеки та відповідності сучасним викликам і стандартам. Дослідження також охоплює питання безпеки перевезень та управління ризиками, включаючи аналіз нормативно-правових актів, що регламентують перевезення небезпечних вантажів та встановлюють систему стандартів і нормативів для запобігання аварійним ситуаціям.

Ключові слова: перевізний процес, нормативно-правове регулювання, адміністративне право, транспортна система, мультимодальні перевезення, безпека перевезень, договірні відносини, інноваційні технології, гармонізація законодавства.

Annotation. The article is devoted to a comprehensive study of the normative regulation of the transportation process organization in Ukraine. The transportation process is considered as a complex system of social relations that arise in connection with the movement of cargo and passengers and are essential for the economic and social development of the state. The legal regulation of the transportation process is systematized according to three levels: the first level

consists of the Commercial and Civil Codes of Ukraine with general provisions regarding transportation, the second level consists of transport codes and statutes that regulate transportation taking into account the peculiarities of each type of transport, the third level consists of rules for cargo transportation that develop the provisions of transport codes.

The significance of international treaties in the system of legal regulation of the transportation process organization is revealed, in particular the Convention on International Road Transport of Passengers and Luggage, the INTERBUS Agreement, and the Warsaw Convention, which are part of the national legislation of Ukraine in accordance with Article 9 of the Constitution. The sectoral legislation is analyzed, including the laws of Ukraine "On Transport," "On Road Transport," "On Railway Transport," the Air Code of Ukraine, the Merchant Shipping Code, and the Law "On Inland Water Transport," which establish the legal, economic, and organizational principles for the functioning of respective types of transport. Special importance is given to secondary legislation, in particular resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and orders of central executive authorities that ensure the formation and implementation of state policy in the field of transport.

Attention is paid to the analysis of methods of legal regulation of the transportation process organization, which include methods of prescriptions, prohibitions, permissions, and incentives used to ensure proper organization and implementation of transportation. The importance of contractual relations between participants in transport activities is emphasized, considering the peculiarities of contracts for the transportation of cargo and passengers, including the specifics of legal regulation of relations in urban and suburban connections. The influence of the Law of Ukraine "On Multimodal Transportation" on the modernization of the legal basis for the organization of the transportation process is studied, which creates prerequisites for increasing its efficiency, safety, and compliance with modern challenges and standards. The study also covers issues of transportation safety and risk management, including analysis of regulatory acts that regulate the transportation of dangerous goods and establish a system of standards and norms for preventing emergency situations.

Keywords: transportation process, legal regulation, administrative law, transport system, multimodal transportation, transportation safety, contractual relations, innovative technologies, harmonization of legislation.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Перевізний процес охоплює складну систему суспільних відносин, що виникають у зв'язку з переміщенням вантажів і пасажирів, та має істотне значення для економічного й соціального розвитку держави. Високий рівень ризиків у сфері транспорту, постійні технічні новації та зміни економічних умов обумовлюють потребу в ефективному нормативному регулюванні. Однак наявна нормативно-правова база не завжди відповідає вимогам часу, що створює труднощі в реалізації перевізного процесу. Суттєвими проблемами залишаються фрагментарність регулювання, відставання від технологічного розвитку, а також недостатня адаптивність правових норм до змін ринку транспортних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти нормативного регулювання організації перевізного процесу висвітлювались у працях численних дослідників. Зокрема, Р. С. Агакарян охарактеризував сутність та зміст адміністративно-правових відносин у транспортній сфері (2020 р.) [1]; А. В. Волкова досліджувала цивільно-правову природу договору перевезення вантажів автомобільним транспортом (2015 р.) [2] і проаналізувала міжнародний аспект таких перевезень в умовах дуалізму приватного права (2020 р.) [3]. Н. Є. Каличева розкрила значення державного регулювання як чинника ефективного функціонування національної транспортної системи (2018 р.) [4], а Ю. О. Крихтіна дослідила нормативно-правові засади розвитку транспортної галузі України та механізми реалізації державної політики в цій сфері (2020 р.) [7]. Д. О. Кульова, А. Л. Кравець та А. М. Киман у навчальному курсі узагальнили ризик-орієнтовані технології перевезень та підходи до їх планування (2023 р.) [8]. У дисертаційному дослідженні Д. К. Медведєв системно проаналізував адміністративно-правові засади перевезення вантажів автомобільним транспортом (2010 р.) [9], а О. М. Мельник приділила увагу класифікації негабаритних

вантажів і специфіці організації їх перевезень (2020 р.) [10]; О. М. Нечипуренко досліджував особливості цивільно-правового регулювання перевезень таксі (2008 р.) [11], а І. Р. Ніколаєнко проаналізувала захист прав пасажирів в межах міського та приміського сполучення (2021 р.) [12]. В. Р. Самостян і В. П. Онищук запропонували практичні підходи до удосконалення процесу планування вантажних автомобільних перевезень (2023 р.) [20]. Питання правового забезпечення процесу державного управління у сфері транспортної інфраструктури загалом висвітлював В. А. Юсупов, зокрема у контексті створення технопарків (2021 р.) [21]. А у контексті фінансування оновлення транспортних технологій важливим є дослідження Л. Сас і П. Матковського, які розглядали напрями фінансової підтримки технологічної модернізації (2019 р.) [22].

Однак, незважаючи на наявність окремих досліджень, нормативне регулювання організації перевізного процесу потребує всебічного і глибшого наукового опрацювання, що засвідчує актуальність подальших наукових досліджень у цій галузі.

Метою статті є аналіз нормативного регулювання організації перевізного процесу, визначення особливостей застосування адміністративно-правових методів регулювання у цій сфері, а також обґрунтування шляхів підвищення ефективності правового впливу з урахуванням балансу між державними інтересами та правами учасників перевезень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правове регулювання перевізного процесу становить важливу складову адміністративного права, що забезпечує упорядкування суспільних відносин у транспортній сфері. Як зазначає Р. С. Агакарян, «адміністративні правовідносини у сфері транспорту є різновидом відносин, урегульованих адміністративним правом. ... ці відносини являють собою центральну ланку в механізмі правового регулювання та мають специфічні характеристики, зумовлені особливостями транспортної галузі» [1, с. 3]. Тобто саме через адміністративно-правові механізми держава забезпечує порядок, контроль та безпеку в транспортній галузі, враховуючи її складну структуру, суспільну значущість та підвищений рівень ризику. Специфіка транспортної сфери обумовлює наявність особливих норм, які регулюють ці правовідносини, що й відрізняє їх від загальних адміністративних правовідносин.

Фундаментальне значення для розуміння природи нормативного регулювання перевізного процесу має концепція правового регулювання, яке, згідно з науковими підходами, представляє собою «упорядкування суспільних відносин, здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток» [21]. Держава забезпечує життєдіяльність суспільства як системи через використання влади, а право – через нормативне регулювання. Важливо зауважити, що термін «правове регулювання» має ширше значення, ніж «законодавче регулювання», оскільки охоплює не лише закони, а й інші джерела права, які також відіграють важливу роль у впорядкуванні суспільних відносин.

Отож сфера правового регулювання перевізного процесу охоплює «сукупність суспільних відносин, яку можна і необхідно впорядкувати за допомогою права і правових засобів» [21]. Ця сфера характеризується як «галузь соціального простору, яка охоплена правом» і включає насамперед суспільні відносини економічного, політичного та соціально-культурного характеру [21]. Відповідно, специфіка транспортних відносин полягає в тому, що їх функціонування неможливо без використання правових засобів, оскільки вони стосуються забезпечення безпеки, якості послуг та захисту прав споживачів.

Нормативно-правове регулювання перевізного процесу в Україні здійснюється системою актів різної юридичної сили, які спрямовані на регламентацію відносин у сфері організації та здійснення перевезень різними видами транспорту. Ця система включає Конституцію України, міжнародні договори, закони України, підзаконні нормативно-правові акти.

Як зазначають дослідники, зокрема Ю. О. Крихтіна, умовно можна виділити три рівні правового регулювання транспортної діяльності: перший рівень становлять Господарський

кодекс України та Цивільний кодекс України, які містять загальні положення щодо перевезень для всіх видів транспорту, зокрема, про договори перевезення, транспортного експедирування, довгострокові договори щодо перевезення вантажів, відповідальність перевізника, правила пред'явлення та розгляду претензій та позовів у цій сфері; другий рівень складають транспортні кодекси, статuti, які регулюють перевезення з урахуванням особливостей функціонування кожного виду транспорту; третій рівень становлять правила перевезень вантажів, які розвивають положення транспортних кодексів та статутів [7]. Така позиція є цілком прийнятною, тому розглянемо детальніше увесь спектр законодавчих приписів.

Так, Конституція України, як Основний Закон держави, визначає загальні принципи правового регулювання всіх сфер суспільного життя, включаючи транспортну галузь. Відповідно до статті 42 Конституції України, держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, що є важливим принципом функціонування ринку транспортних послуг. Крім того, стаття 92 Конституції встановлює, що виключно законами України визначаються засади організації та експлуатації транспорту [6].

Важливе місце в системі нормативно-правового регулювання організації перевізного процесу посідають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідно до статті 9 Конституції України, такі міжнародні договори є частиною національного законодавства України [6]. Серед міжнародних актів, які регулюють питання перевізного процесу, слід виділити Конвенцію про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів і багажу (ратифікована Верховною Радою України 8 квітня 1999 року), Угоду про міжнародні нерегулярні перевезення пасажирів автобусами (Угода INTERBUS) від 30 червня 2001 року, Варшавську конвенцію 1929 року для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень та інші.

Основу законодавчого регулювання організації перевізного процесу в Україні становлять закони, які визначають правові, організаційні та економічні засади функціонування транспортної системи України. Ключовим нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про транспорт» [19] від 10 листопада 1994 року, який визначає правові, економічні, організаційні та соціальні основи діяльності транспорту. Цей закон встановлює загальні принципи функціонування транспортної системи України, визначає основні види транспорту, встановлює основи державного управління в галузі транспорту.

Закон України «Про автомобільний транспорт» від 5 квітня 2001 року регулює відносини між автомобільними перевізниками, замовниками транспортних послуг, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, пасажирями, власниками транспортних засобів. Відповідно до статті 2 цього Закону, завданнями законодавства з питань перевезень пасажирів та вантажів автомобільним транспортом є: «визначення основних правових та організаційних основ державного регулювання у сфері перевезень пасажирів та вантажів автомобільним транспортом; установлення вимог до перевізників, водіїв та транспортних засобів щодо забезпечення безпеки перевезень та екологічної безпеки; визначення системи державного контролю, прав, обов'язків та відповідальності державних органів виконавчої влади та перевізників за порушення міжнародних договорів та законодавства України» [14].

Нормативно-правовим актом, який регулює перевізний процес на залізничному транспорті, є Закон України «Про залізничний транспорт» від 4 липня 1996 року [15]. Цей закон визначає основні правові, економічні та організаційні засади діяльності залізничного транспорту загального користування, його роль в економіці і соціальній сфері України, встановлює основи взаємодії залізничного транспорту з іншими видами транспорту, підприємствами, установами та організаціями. Водночас для залізничного транспорту центральним документом є Статут залізниць України, на підставі якого Міністерство інфраструктури затверджує Правила перевезення вантажів, Технічні умови навантаження і кріплення вантажів, Правила перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти залізничним транспортом України та інші нормативні документи [17].

Для регулювання перевізного процесу на повітряному транспорті важливе значення має Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 року [13], який встановлює правові основи діяльності в галузі авіації, визначає державне регулювання цієї діяльності та використання повітряного простору України, забезпечення безпеки авіації та інші аспекти функціонування авіаційної галузі.

Перевізний процес на морському та річковому транспорті регулюється Кодексом торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року та Законом України «Про внутрішній водний транспорт» від 3 грудня 2020 року. Ці нормативно-правові акти встановлюють правові, економічні та організаційні засади діяльності морського та річкового транспорту, визначають механізми державного регулювання перевізного процесу на водному транспорті.

Слід відзначити, що для морського транспорту характерним є регулювання перевезень негабаритних вантажів, що потребує особливого підходу до організації перевізного процесу, адже негабаритні вантажоперевезення вважаються одними з найскладніших вантажоперевезень з технічних причин, а також необхідності виконання спеціальних правил, узгодження дозвільних документів і договорів, наявності кваліфікованих фахівців.

О. М. Мельник акцентує, що для «морських перевезень негабаритних вантажів характеристики вантажу зумовлюють вибір спеціалізації судна, але додатково може виникати питання обґрунтування вибору неспеціалізованого судна для перевезення такого вантажу, якщо це практично і економічно доцільно» [10, с. 170].

Водночас важливу роль у регулюванні організації перевізного процесу відіграють підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, постанови Кабінету Міністрів України, накази центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізацію державної політики у сфері транспорту. Серед таких актів слід виділити: 1) Постанову Кабінету Міністрів України від 6 квітня 1998 року № 457 «Про затвердження Статуту залізниць України», яка детально регламентує питання організації та здійснення перевезень залізничним транспортом; 2) Постанову Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 року № 176 «Про затвердження Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту», яка встановлює вимоги до організації перевезень пасажирів автомобільним транспортом; 3) Постанову Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 року № 1001 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з перевезення пасажирів, небезпечних вантажів та небезпечних відходів автомобільним транспортом, міжнародних перевезень пасажирів та вантажів автомобільним транспортом», яка встановлює вимоги до суб'єктів господарювання, що здійснюють перевезення; 4) Наказ Міністерства транспорту України від 14 жовтня 1997 року № 363 «Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні», який детально регламентує питання організації та здійснення вантажних перевезень автомобільним транспортом; 5) Наказ Міністерства транспорту України від 9 лютого 2004 року № 75 «Про затвердження Порядку організації регулярних, нерегулярних і маятникових перевезень пасажирів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні», який регулює питання організації міжнародних пасажирських перевезень.

Питання безпеки перевізного процесу регулюють такі нормативно-правові акти, як Закон України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 року, Закон України «Про перевезення небезпечних вантажів» від 6 квітня 2000 року, Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2001 року № 30 «Про проїзд великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами» та ін.

Важливим аспектом державного регулювання є функції правового забезпечення перевізного процесу, які включають «розробку та затвердження відповідно до встановленого порядку Правил перевезень вантажів, технічних умов навантаження та закріплення вантажів, Правил перевезення пасажирів, багажу, вантажобагажу та пошти, Правил дорожнього руху, правил надання послуг та інших нормативних актів, які потрібні для забезпечення норм

санітарного стану та гігієни, безпеки руху, охорони праці та пожежної безпеки, сертифікації та технічної експлуатації рухомого складу, правил поведінки громадян та забезпечення їх безпеки при здійсненні перевізного процесу» [4, с. 29–30].

Серед функцій державного регулювання варто виокремити затвердження статутів і положень транспортних підприємств, сприяння укладанню договорів та контрактів, а також їх розірванню, здійсненню ліцензування діяльності перевізників і представництво інтересів національних транспортних компаній на міжнародному ринку транспортних послуг. Окрему групу становлять функції, пов'язані з фінансово-економічною діяльністю, зокрема розробка тарифної та цінової політики, формування тарифів, а також реалізація інноваційних та інвестиційних проєктів.

Важливою складовою нормативного регулювання організації перевізного процесу є договірні відносини між учасниками транспортної діяльності. Згідно з А. В. Волковою, «за договором перевезення вантажів перевізник зобов'язується за плату перевезти вантаж встановленого вантажовідправником виду, обсягу, строків та інших умов перевезення від вантажовідправника до вантажоодержувача чи у визначений сторонами пункт призначення» [2].

Натомість О. М. Нечипуренко визначає договір перевезення пасажирів автомобільним транспортом як «різновид договору перевезення пасажирів, за яким перевізник зобов'язаний надати транспортну послугу і перевезти пасажирів до певного місця, а пасажир повинен сплатити перевізнику вартість проїзду» [11].

Сучасні дослідження у сфері договірної регулювання транспортних послуг акцентують увагу на особливостях договору перевезення пасажирів у міському та приміському сполученні. Зокрема, І. Р. Ніколаєнком запропоновано розширене визначення такого договору, за яким «перевізник, який здійснює перевезення пасажирів за узгодженим з організатором регулярних перевезень маршрутом та графіком руху в межах міста чи іншого населеного пункту чи у приміському сполученні на відстань до 50 км, зобов'язується здійснити безпечну доставку пасажирів, який погодився на здійснення перевезення на запропонованих перевізником умовах, а пасажир зобов'язується оплатити вартість проїзду та дотримуватися вимог правил перевезення пасажирів, законних вимог перевізника» [12].

Слід акцентувати, що особливістю правового регулювання відносин щодо перевезення пасажирів є те, що частина договірних умов встановлюється не безпосередньо сторонами, а визначається законодавством у відповідних нормативно-правових актах. Такі умови визнаються істотними, оскільки прямо передбачені законом. Це підкреслює важливість нормативного регулювання у формуванні договірних відносин у транспортній сфері.

Окремого розгляду потребує міжнародне правове регулювання перевізного процесу, особливо в контексті інтеграції України до європейського транспортного простору. Учені зазначають, що правове регулювання міжнародних перевезень вантажів характеризується «дуалізмом правового регулювання приватних відносин із міжнародного перевезення вантажів автомобільним транспортом, домінуванням положень міжнародних конвенцій над національним законодавством» [3, с. 175].

Правове регулювання має низку ознак, що формують його сутність. По-перше, це вплив правових норм на поведінку учасників правовідносин під час реалізації ними своїх прав і задоволення взаємних економічних потреб. По-друге, воно є результатом діяльності держави та її правотворчих органів, уповноважених упорядковувати транспортні відносини шляхом прийняття нормативних актів або, за потреби, індивідуальних рішень і контролю ефективності їх дії. По-третє, це організувальний вплив, що задає через диспозицію норми оптимальний за наявних умов алгоритм поведінки учасників транспортних правовідносин. Нарешті, правове регулювання завжди має чітку, цілеспрямовану характерність.

Водночас від правильного вибору методів такого регулювання значною мірою залежить стабільність, безпека та якість надання транспортних послуг. З огляду на це, важливим є розуміння того, які саме інструменти впливу використовуються при для

організації перевезень. Методи правового регулювання організації перевізного процесу – це способи впливу на поведінку учасників перевізного процесу, які застосовуються з метою забезпечення належної організації та здійснення перевезень. Д. К. Медведєв зазначав, що ефективність адміністративно-правового регулювання перевізного процесу залежить від оптимального поєднання різних методів впливу, яке забезпечує досягнення цілей правового регулювання з мінімальними обмеженнями для учасників перевізного процесу [9]. До основних методів належать: 1) метод приписів, який полягає у встановленні обов'язків для учасників перевізного процесу (наприклад, обов'язок перевізника дотримуватися розкладу руху, обов'язок пасажирів мати проїзний документ тощо); 2) метод заборон, який полягає у встановленні заборон на певні дії у сфері перевезень (наприклад, заборона здійснення перевезень без відповідної ліцензії, заборона перевезення небезпечних вантажів без спеціальних дозволів тощо); 3) метод дозволів, який полягає у наданні учасникам перевізного процесу права на вчинення певних дій (наприклад, право перевізника на здійснення перевезень на певному маршруті на підставі ліцензії); 4) метод стимулювання, який полягає у створенні умов для заохочення певної поведінки учасників перевізного процесу (наприклад, надання податкових пільг перевізникам, які використовують екологічно чисті транспортні засоби).

Водночас Закон України «Про мультимодальні перевезення» [18] суттєво вплинув на регулювання організації перевізного процесу, заклавши правові основи для більш ефективного та комплексного підходу до перевезень вантажів із залученням кількох видів транспорту. Зосередимось на його приписах детальніше.

По-перше, закон чітко визначає поняття мультимодального перевезення (ст. 1), його учасників, а також встановлює правовий режим договірних відносин між ними (ст. 5). Це дозволяє унормувати порядок укладення договорів, розподіл відповідальності між перевізниками (ст. 15), а також регламентує взаємодію різних видів транспорту в межах єдиної транспортної операції. Наприклад, при перевезенні вантажу з порту через залізничний та автомобільний транспорт забезпечується єдина договірна база, що усуває необхідність окремих договорів з кожним перевізником.

По-друге, закон уніфікує та спрощує договірні процедури, запроваджуючи можливість укладення єдиного договору перевезення (ст. 6), який охоплює всі етапи мультимодальної доставки вантажу. Це сприяє зниженню адміністративних бар'єрів, скороченню часу оформлення документів та підвищенню загальної ефективності перевізного процесу. Як приклад, експедитор отримує можливість відповідати за весь маршрут доставки вантажу, що значно спрощує координацію та комунікацію з замовником.

По-третє, закон посилює вимоги до безпеки та контролю, встановлюючи відповідальність перевізників за збереження вантажу (ст. 17), дотримання умов перевезення (ст. 18), а також належний технічний стан транспортних засобів і інфраструктури (ст. 20). Це сприяє мінімізації ризиків аварійних ситуацій і підвищенню надійності мультимодальних перевезень. Наприклад, закон передбачає право замовника контролювати стан вантажу на кожному етапі перевезення.

По-четверте, нормативне врегулювання стимулює інтеграцію різних видів транспорту (ст. 2), сприяє розвитку логістичних систем та модернізації транспортної інфраструктури, що відповідає міжнародним стандартам. Це підвищує конкурентоспроможність вітчизняного транспорту на внутрішньому і світовому ринках. Практично це означає покращення координації між залізничними, автомобільними, морськими та авіаційними перевезеннями, а також розвиток логістичних центрів і терміналів. Нарешті, закон гармонізує національне регулювання мультимодальних перевезень із міжнародним законодавством, зокрема Конвенцією про договори міжнародного мультимодального перевезення вантажів (ст. 3), що полегшує здійснення транскордонних перевезень і залучення іноземних інвестицій у транспортну галузь України.

Таким чином, Закон України «Про мультимодальні перевезення» модернізує правову основу організації перевізного процесу, створюючи передумови для підвищення його ефективності, безпеки та відповідності сучасним викликам і стандартам.

Водночас сучасний розвиток транспортної галузі характеризується впровадженням інноваційних технологій та підходів до організації перевізного процесу. Це зумовлює необхідність адаптації нормативно-правової бази до нових викликів та можливостей. Дослідження показують, що державна фінансова підтримка інноваційної діяльності, зокрема технологічної модернізації виробництва та оновлення роботи транспортних підприємств, закріплена в нормативно-правових актах і охоплює такі інструменти, як бюджетне фінансування, створення сприятливих умов для інвестування, пільгове кредитування, страхування інноваційних проєктів, заснування спеціалізованих небанківських фінансово-кредитних установ інноваційного спрямування, податкові пільги, а також фінансово-економічну підтримку трансферу технологій [22, с. 3].

Важливим аспектом нормативного регулювання є встановлення вимог до планування та оптимізації перевізного процесу. Як зазначає В. Р. Самостян, «удосконалення процесу планування перевезення вантажів потребує розробки нових системних підходів на основі значущих критеріїв, що має суттєве значення в галузі експлуатації транспортних засобів» [20]. Тобто метою таких досліджень є розробка методики багатокритеріальної оптимізації планування процесу перевезення вантажів за допомогою економії ресурсів без втрат роботи з обліком зниження негативного впливу на інфраструктуру. При цьому об'єктом дослідження виступає процес організації вантажних перевезень, а предметом – управлінські та інфраструктурні рішення, спрямовані на забезпечення їхнього ефективного планування з урахуванням різноманітних чинників. Це підкреслює важливість комплексного підходу до нормативного регулювання, який би враховував не лише правові, але й технічні, економічні та екологічні аспекти організації перевізного процесу.

Одним з ключових аспектів нормативного регулювання організації перевізного процесу є забезпечення безпеки перевезень та управління ризиками [8]. До ключових нормативно-правових актів, які регламентують питання визначення ризиків і допустимих рівнів їх впливу у сфері транспорту, належать Закон України «Про транспорт», Закон України «Про охорону праці», Закон України «Про перевезення небезпечних вантажів», а також «Правила перевезення небезпечних вантажів».

Одним із ключових механізмів державного регулювання у сфері транспортної безпеки є встановлення системи стандартів та нормативів, спрямованих на запобігання аварійним ситуаціям, мінімізацію ризиків та забезпечення безпечного функціонування транспортної системи загалом. Цей механізм закріплений у відповідних законодавчих та підзаконних актах, які визначають обов'язкові вимоги щодо безпечної експлуатації транспортних засобів, належного технічного стану інфраструктурних об'єктів (доріг, мостів, вокзалів, терміналів тощо), дотримання правил дорожнього руху, а також порядку проведення технічного обслуговування і контролю.

Так, Закон України «Про транспорт» (ст. 5) покладає на підприємства обов'язок підтримувати належний технічний стан рухомого складу й інфраструктури, а Закон України «Про дорожній рух» (ст. 3) встановлює вертикаль державного управління безпекою руху та порядок обов'язкових технічних оглядів. Стаття 5 Закону України «Про автомобільний транспорт» деталізує державний контроль за ліцензуванням перевізників і дотриманням режимів праці й відпочинку водіїв, тоді як Закон України «Про залізничний транспорт» (ст. 5) регламентує технічне обслуговування рухомого складу, колій, сигналізації та зв'язку. У сфері авіації Повітряний кодекс України (ст. 4) визначає вимоги до сертифікації авіапідприємств і льотного складу, а Закон України «Про перевезення небезпечних вантажів» гармонізує національні правила з ADR, IMDG та ICAO-TI та зобов'язує перевізників мати сертифікованих радників з безпеки.

Нормативні вимоги конкретизовані у підзаконних актах: Правила охорони праці на автомобільному транспорті (наказ МНС № 964/2012) [16] встановлюють обов'язкові передрейсові медичні огляди та періодичність техобслуговування, а наказ Мінтрансзв'язку № 450/167-2007 визначає порядок безпечного перевезення пасажирів на нерегулярних рейсах. Державні стандарти, зокрема ДСТУ 7013:2009 для автотранспортних підприємств та ДСТУ EN 50126-1:2021 для залізниці, фіксують методики оцінювання ризиків і критерії допустимого залишкового ризику.

За порушення встановлених норм передбачена адміністративна й кримінальна відповідальність. Зокрема, ст. 133 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює штрафи й можливу конфіскацію за порушення правил перевезення небезпечних вантажів, а ст. 133-1 та 133-2 – санкції за недотримання режимів праці водіїв і вимог міжнародних транспортних перевезень [5]. Динамічний розвиток транспортних технологій, інтеграційні процеси та зміна економічних умов вимагають постійного удосконалення нормативно-правової бази, що регулює організацію перевізного процесу, з метою забезпечення ефективності й безпеки транспортної системи України.

Для досягнення цієї мети необхідно системно оновлювати нормативно-правове регулювання, здійснюючи ревізію чинного законодавства з метою усунення застарілих та суперечливих норм, а також розробляти нові акти, які відповідатимуть сучасним технологіям і стандартам. Важливим є також гармонізація національного законодавства з міжнародними нормативними документами, зокрема актами Європейського Союзу та міжнародних організацій.

Інституційна модернізація органів управління транспортом передбачає посилення координаційної ролі центральних органів виконавчої влади, удосконалення взаємодії між різними рівнями влади та створення науково-аналітичних центрів для прогнозування потреб і ризиків у сфері перевезень. Велике значення має цифровізація та дерегуляція транспортної сфери, зокрема впровадження електронного документообігу, створення єдиних інформаційних платформ, а також використання сучасних систем управління транспортними потоками, контролю та безпеки.

Розвиток людського капіталу та підвищення правової культури є невід'ємною складовою цього процесу, що передбачає підвищення кваліфікації фахівців, проведення роз'яснювальної роботи серед учасників перевізного процесу та стимулювання правової відповідальності. Не менш важливим є створення сприятливого інвестиційного клімату, що забезпечується державним стимулюванням інновацій, розвитком приватно-державного партнерства у будівництві інфраструктури та стабільністю правового середовища для залучення іноземних інвестицій.

Таким чином, нормативно-правова база регулювання організації перевізного процесу в Україні є досить розгалуженою та охоплює різні аспекти функціонування транспортної системи. Разом з тим, існує необхідність подальшого вдосконалення транспортного законодавства, його гармонізації з європейськими стандартами та адаптації до сучасних умов розвитку транспортної галузі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Нормативно-правова база регулювання організації перевізного процесу в Україні є досить розгалуженою та охоплює різні аспекти функціонування транспортної системи через систему актів різної юридичної сили. Правове регулювання перевізного процесу становить важливу складову адміністративного права, що забезпечує упорядкування суспільних відносин у транспортній сфері через використання адміністративно-правових механізмів для забезпечення порядку, контролю та безпеки в транспортній галузі. Специфіка транспортної сфери обумовлює наявність особливих норм, які регулюють ці правовідносини та відрізняють їх від загальних адміністративних правовідносин. Значущим для модернізації правових засад організації перевізного процесу є Закон України «Про мультимодальні перевезення», який створює передумови для інтеграції різних видів транспорту, уніфікації договірних процедур та

гармонізації національного регулювання з міжнародними стандартами. Удосконалення нормативно-правової бази у транспортній сфері має ґрунтуватися на комплексному підході, що поєднує законодавчі зміни, інституційну перебудову, впровадження сучасних технологій, розвиток професійних компетенцій та сприятливі економічні умови, що разом забезпечить ефективне і безпечне функціонування транспортної системи України.

Перспективи подальших досліджень полягають у вдосконаленні механізмів державного управління, розвитку людського капіталу та адаптації нормативної бази до викликів цифрової трансформації та інтеграційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агакарян Р. С. Поняття та зміст адміністративно-правових відносин у сфері транспорту. Актуальні проблеми держави і права. 2020. № 2. С. 3–11. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2398>.
2. Волкова А. В. Договір перевезення вантажів автомобільним транспортом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 16 с.
3. Волкова А. В. Правове регулювання міжнародних перевезень вантажів автомобільним транспортом в умовах дуалізму приватного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2013. Вип. 23, ч. 1, т. 1. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6634/1/ПРАВОВЕ%20РЕГУЛЮВАННЯ%20МІЖНАРОДНИХ%20ПЕРЕВЕЗЕНЬ%20ВАНТАЖІВ.pdf>.
4. Каличева Н. Є. Державне регулювання як фактор забезпечення ефективного функціонування національної транспортної системи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2018. Вип. 31. С. 27-31.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073–Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
7. Крихтіна Ю. О. Нормативно-правові засади розвитку транспортної галузі України: механізми формування та реалізації державної політики. Державне управління у сфері цивільного захисту: наука, освіта, практика. С. 525–532. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14700/1/Krykhtina219.pdf>.
8. Кульова Д. О., Кравець А. Л., Киман А. М. Ризик-орієнтовані технології перевезень : конспект лекцій. Харків : УкрДУЗТ, 2023. Ч. 1. 69 с.
9. Медведєв Д. К. Адміністративно-правові засади перевезення вантажів автомобільним транспортом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-т внутрішніх справ. Донецьк, 2010. 206 с.
10. Мельник О. М. Аналіз поняття «негабаритні вантажі» в загальній системі класифікації вантажів. Дослідження особливостей транспортного флоту для організації процесу перевезень негабаритних вантажів. Транспортні системи і технології. 2020. Вип. 35. С. 169-181. DOI: 10.32703/26179040-2020-35-17. URL: <https://tst.duit.in.ua/index.php/tst/article/download/229/202/592>.
11. Нечипуренко О. М. Цивільно-правове регулювання перевезень таксі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 20 с.
12. Ніколаєнко І. Р. Захист прав пасажирів за договором перевезення у міському та приміському сполученні : дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Запоріжжя, Тернопіль, 2021. 269 с.
13. Повітряний кодекс України : Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>.
14. Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 р. № 2344-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14>.
15. Про залізничний транспорт : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-вр>.

16. Про затвердження Правил охорони праці на автомобільному транспорті : Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 09.07.2012 р. № 964. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1299-12>.
17. Про затвердження Статуту залізниць України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 р. № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-п>.
18. Про мультимодальні перевезення : Закон України від 17.11.2021 р. № 1887-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1887-20>.
19. Про транспорт : Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-вр>.
20. Самостян В. Р., Онищук В. П. Удосконалення процесу планування перевезення вантажів автомобільним транспортом : монографія. Луцьк : ІВВ ЛНТУ, 2023. 158 с.
21. Юсупов В. А. Актуальні питання правового забезпечення процесу державного управління створення та діяльності технопарків в Україні. Актуальні проблеми держави і права. URL: <http://apdp.in.ua/v88/20.pdf>.
22. Sas L., Matkovskyi P. Regulatory of financial support directions for technological updating of production and modernization of agricultural enterprises' activity. The Actual Problems of Regional Economy Development. 2019. Vol. 2, no. 15. P. 8–14. DOI: <https://doi.org/10.15330/apred.2.15.8-14>.

УДК 346.3

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-109-116>

<https://orcid.org/0000-0003-4323-2883>

Вітко Олександр Юрійович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри господарського та транспортного права
Державного університету інфраструктури та технологій,

м. Київ

ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Анотація. В статті автором аналізуються підстави для зменшення розміру відповідальності за порушення господарських договірних зобов'язань. Визначаються випадки, за яких наявні підстави зменшення судом розміру неустойки. Наводиться думка про можливість за аналогією закону та за аналогією права зменшення судом розміру процентів річних.

Ключові слова: господарська відповідальність, господарські правопорушення, неустойка, проценти річних, зменшення розміру відповідальності.

Annotation. In this article, the author expresses his own point of view on the grounds for reducing the amount of liability for breach of economic contractual obligations.

The opinion is given that, with a modern approach to understanding the legal phenomenon of a penalty, the application of such legal liability as a penalty should not lead to an excessive financial burden for the guilty party and to a source of enrichment for the party that suffered from the offense. The party that suffered the offense has the right to compensation from the offender, but such compensation must correspond to the nature of the offense, the amount of losses suffered by the injured party, the amount of the breached obligation under the contract and must not be excessive.

It is stated that the property status of the parties is one of the circumstances that are of significant importance and may be the basis for the court to reduce the amount of liability for breach of an economic obligation. However, not every time the property status of the offender may be the basis for applying a reduction in the amount of liability. When the deterioration of the property status of the offender is associated with the actions of the injured party, then we can talk about the presence in such cases of grounds for the court to apply a reduction in liability in the form of a penalty for breach of a contractual economic obligation. In particular, when the property and financial status of such a seller has significantly deteriorated precisely as a result of a systematic or single gross violation by the relevant buyer of his monetary obligations to the seller regarding payment for previously delivered goods, previously provided services, previously performed work under other contracts between these parties, then the court has grounds to reduce the penalty.

The author defends the position that in economic legal relations, the application of a penalty should not have the purpose of punishing the offender, but should have the purpose of compensation, since one of the principles of economic (civil) law is compensation for a person's property losses caused by an offense committed by another person.

The author also expresses the opinion that the court may also reduce the amount of annual interest by analogy with the law or by analogy with the law, in cases where there are grounds for reducing the amount of the penalty.

Keywords: economic liability, economic offenses, penalty, annual interest, reduction of liability.

Постановка проблеми. На даний час можна спостерігати збільшення випадків не виконання господарських зобов'язань та відповідно вчинення господарських договірних правопорушень.

Такі обставини можна пов'язувати з різними факторами, однак вагомим все-таки є фактор повномасштабної російської агресії проти України, який призводить до погіршення економічної і ділової ситуації в Україні в цілому.

Є випадки, коли сторона недобросовісно порушує свої зобов'язання за договором, часто навіть безпідставно прикриваючись ситуацією воєнного стану, і застосування суворої повної господарської відповідальності в такому разі є виправданим.

Однак, бувають також випадки, коли застосування повної відповідальності за порушення господарських зобов'язань є невинуватим та не буде відповідати цілям господарсько правової відповідальності.

Випадки, коли застосування повної господарської правової відповідальності буде не виправданим і варто застосовувати зменшення господарсько правової відповідальності є різні, і їх перелік не можна визнати вичерпним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правової відповідальності за порушення зобов'язань і зменшення розміру відповідальності приділено увагу таким авторами як Сальникова Г.І., Таткова З.Ф., Черкашиним С.В. та іншими.

Проте, наразі можна вести мову про те, що дослідженню підстав для застосування зменшення господарської правової відповідальності варто приділити додаткову увагу, адже ця правова проблема не втратила своєї актуальності до сих пір і потребує подальшого дослідження.

Метою даного дослідження є визначення обставин, які можуть бути підставою для зменшення розміру відповідальності за порушення господарських договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо ми говоримо про випадки не виконання господарських зобов'язань через воєнні дії, внаслідок прямого причинно-наслідного зв'язку впливу подій війни на діяльність суб'єкта господарювання, навіть у випадках, коли відповідний договір було укладено уже під час дії воєнного стану, але на момент укладення такого договору сторони не зазнавали прямого впливу воєнних дій на території України на їх діяльність, і сторони не могли наперед передбачити, що воєнні дії точно будуть впливати на сторони в майбутньому (наприклад діяльність підприємств далеко від зони бойових дій, наприклад на заході України), проте внаслідок певного випадку, одна з сторін таки зазнала такого впливу (ворожий безпілотний літальний апарат чи ворожа ракета влучили у склад зберігання товару тощо), тоді це можна розглядувати як форс-мажор, за якого сторона, що потрапила під його дію та не виконала свої господарські зобов'язання може бути звільнена від відповідальності, адже у даному випадку не буде складу господарського правопорушення за відсутності такого елементу складу правопорушення як вина сторони.

Однак, бувають випадки, коли воєнні дії не прямо впливають на сторону договору, але соціально-економічна ситуація в цілому в країні, сповнена негативних факторів, пов'язаних зі збройною російською агресією проти України опосередковано впливає на можливість сторони виконати свої господарські договірні зобов'язання.

Наприклад, недостатність кадрів внаслідок мобілізації, переміщення населення за кордон чи в інший регіон України, можуть призвести до порушення строків виконання замовлень, а зменшення купівельної спроможності населення, інфляція можуть призводити до зменшення фінансової спроможності підприємства розраховуватися з постачальником.

Не кожного разу у наведених вище прикладів можуть бути наявними підстави для зменшення розміру відповідальності за порушення господарських зобов'язань, адже законодавство України та судова практика, зокрема практика Верховного Суду визначають певні критерії, за яких може бути зменшено відповідальність за порушення господарського зобов'язання, і певні випадки можуть не підпадати під ці критерії.

Частиною 3 ст. 551 Цивільного кодексу України передбачено, що розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Черкашин С.В. зазначає, що в юридичній літературі другої половини ХХ ст. панувала думка про беззаперечно штрафний характер неустойки [1, с. 99].

За сучасного підходу до розуміння правового явища неустойки, застосування такої правової відповідальності як неустойка не повинно призводити до надмірного фінансового тягара для винної сторони і до джерела збагачення для сторони, яка потерпіла від правопорушення.

Сторона, яка зазнала правопорушення має право на компенсацію від порушника, але така компенсація має відповідати характеру правопорушення, розміру збитків, яких зазнала потерпіла сторона, сумі порушеного зобов'язання за договором та не повинна бути надмірною.

Якщо сторони у договорі передбачають відповідний розмір відповідальності, який не є надмірний та відповідає тому потенційному правопорушенню щодо якого такий вид відповідальності сторони передбачають у договорі, тоді за звичайних умов не можна вести мову про надмірний тягар для правопорушника і про необґрунтоване джерело збагачення для потерпілої сторони.

Проте, якщо розмір відповідальності у вигляді неустойки буде значно перевищувати розмір збитків, тоді уже будуть підстави для зменшення відповідальності за рішенням суду і правопорушник може заявляти суду заяву про зменшення розміру неустойки, під час судового розгляду спору щодо стягнення такої неустойки.

Варто зазначити, що законодавець не обмежився тільки цією однією підставою для зменшення суми неустойки судом та не виклав обмежений перелік підстав, вказавши про те, що суд може зменшити розмір неустойки у випадках наявності інших обставин, які мають істотне значення. Вичерпного переліку таких істотних обставин у Цивільному кодексі України не визначено.

Опираючись на власний правовий досвід та на практику Верховного Суду в рамках цього дослідження можна запропонувати власний певний перелік обставин, які мають істотне значення і можуть бути підставою для зменшення розміру відповідальності за порушення господарського договірної зобов'язання.

У постанові Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі 920/1013/18 викладено висновки про те, що при вирішенні питання про можливість зменшення неустойки, суд бере до уваги майновий стан сторін і оцінює співвідношення розміру заявлених штрафних санкцій, зокрема, з розміром збитків кредитора, а також повинен врахувати інші інтереси сторін. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку змінює її дійсне правове призначення. Оскільки неустойка має на меті, в першу чергу, стимулювати боржника до виконання основного грошового зобов'язання та не може лягати непомірним тягарем для споживача і бути джерелом отримання невинуватених додаткових прибутків для кредитора [2].

Крім того, у постанові Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі №902/417/18 викладено висновки про те, що загальною ознакою цивільно-правової відповідальності є її компенсаторний характер. Заходи цивільно-правової відповідальності спрямовані не на покарання боржника, а на відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення. Одним з принципів цивільного права є компенсація майнових втрат особи, що заподіяні правопорушенням, вчиненим іншою особою. Цій меті, насамперед, слугує стягнення збитків. Розмір збитків в момент правопорушення, зазвичай, ще не є відомим, а дійсний розмір збитків у більшості випадків довести або складно, або неможливо взагалі. З метою захисту інтересів постраждалої сторони законодавець може встановлювати правила, спрямовані на те, щоб така сторона не була позбавлена компенсації своїх майнових втрат. Такі правила мають на меті компенсацію постраждалих сторін за рахунок правопорушника у певному заздалегідь визначеному розмірі (встановленому законом або договором) майнових втрат у спрощеному

порівняно зі стягненням збитків порядку, і ця спрощеність полягає в тому, що кредитор (постраждала сторона) не повинен доводити розмір його втрат, на відміну від доведення розміру збитків. Наприклад, такими правилами є правила про неустойку, передбачені статтями 549-552 ЦК України. Для того щоб неустойка не набула ознак каральної санкції, діє правило частини третьої статті 551 ЦК України про те, що суд вправі зменшити розмір неустойки, якщо він є завеликим порівняно зі збитками, які розумно можна було б передбачити. Якщо неустойка стягується понад збитки (частина перша статті 624 ЦК України), то вона також не є каральною санкцією, а має саме компенсаційний характер. Така неустойка стягується не понад дійсні збитки, а лише понад збитки у доведеному розмірі, які, як правило, є меншими за дійсні збитки. Для запобігання перетворенню неустойки на каральну санкцію суд має застосовувати право на її зменшення. Тож право суду на зменшення неустойки є проявом принципу пропорційності у цивільному праві. Водночас закріплений законодавцем принцип можливості обмеження свободи договору в силу загальних засад справедливості, добросовісності, розумності може бути застосований і як норма прямої дії, як безпосередній правовий засіб врегулювання прав та обов'язків у правовідносинах. Враховуючи наведене та вирішуючи питання щодо можливості зменшення судом розміру процентів річних, що підлягають стягненню з боржника за прострочення грошового зобов'язання, Велика Палата Верховного Суду бере до уваги таке. Главою 24 ГК України загальні засади відповідальності учасників господарських відносин врегульовано таким чином, що господарсько-правова відповідальність передбачена за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором. Тож справедливість, добросовісність, розумність як загальні засади цивільного законодавства є застосовними у питаннях застосування господарсько-правової відповідальності. За частиною другою статті 216 ГК України застосування господарських санкцій повинно гарантувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання. Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими: потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції (частина третя статті 216 ГК України). За частинами першою та другою статті 217 ГК України господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції. Господарські санкції, що встановлюються відповідно до договору чи закону за несвоєчасне виконання зобов'язання, спрямовані передусім на компенсацію кредитору майнових втрат, яких він зазнає внаслідок несвоєчасного здійснення з ним розрахунку з боку боржника. Такі санкції не можуть розглядатися кредитором як спосіб отримання доходів, що є більш вигідним порівняно з надходженнями від належно виконаних господарських зобов'язань. Якщо відповідальність боржника перед кредитором за неналежне виконання обов'язку щодо своєчасного розрахунку не обмежена жодними межами, а залежить виключно від встановлених договором процентів (штрафу, пені, річних відсотків), то за певних обставин обсяг відповідальності може бути нерозумним з огляду на його непропорційність наслідкам правопорушення. Він може бути несправедливим щодо боржника, а також щодо третіх осіб, оскільки майновий тягар відповідних виплат може унеможливити виконання боржником

певних зобов'язань, зокрема з виплати заробітної плати своїм працівникам та іншим кредиторам, тобто цей тягар може бути не виправдано обтяжливим чи навіть непосильним. У таких випадках невизнання за судом права на зменшення розміру відповідальності може призводити до явно нерозумних і несправедливих наслідків. Тобто має бути дотриманий розумний баланс між інтересами боржника та кредитора. Відповідно до встановлених судами обставин справи, за змістом пункту 5.5 укладеного сторонами договору, положень статті 611 та частини третьої статті 692, статті 625 ЦК України, яка регулює відповідальність за порушення грошового зобов'язання, стягувана позивачем з відповідача сума річних у визначеному за договором розмірі від несплаченої загальної вартості товару є відповідальністю сторони господарського договору за допущене нею правопорушення у сфері господарювання. Велика Палата Верховного Суду вже звертала увагу, що нарахування інфляційних втрат на суму боргу та трьох процентів річних відповідно до статті 625 ЦК України є мірою відповідальності боржника за прострочення грошового зобов'язання, оскільки виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації боржника за неналежне виконання зобов'язання. Подібні висновки сформульовані, зокрема, в постановках Великої Палати Верховного Суду від 19 червня 2019 року у справах № 703/2718/16-ц та № 646/14523/15-ц. Звертаючись з вимогою про стягнення процентів річних та інфляційних за час затримки розрахунку відповідно до статті 625 ЦК України, позивач також не повинен доводити розмір дійсних майнових втрат, яких він зазнав. Тому оцінка таких втрат кредитора, пов'язаних із затримкою розрахунку, не має на меті встановлення точного їх розміру. Відповідно до частини першої статті 233 ГК України у разі якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу. З огляду на наведені мотиви про компенсаційний характер заходів відповідальності у цивільному праві Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що, виходячи з принципів розумності, справедливості та пропорційності, суд за певних умов може зменшити розмір як неустойки, штрафу, так і процентів річних за час затримки розрахунку відповідно до статті 625 ЦК України, оскільки всі вони спрямовані на відновлення майнової сфери боржника. Отже, з урахуванням конкретних обставин справи, які мають юридичне значення, та, зокрема, зазначених вище критеріїв, суд може зменшити загальний розмір відсотків річних як відповідальності за час прострочення грошового зобов'язання. [3].

Отже, майновий, фінансовий стан сторін є однією з обставин, які мають істотне значення та може бути підставою для зменшення судом розміру відповідальності за порушення господарського зобов'язання.

Однак, варто зауважити, що не кожного разу майновий стан правопорушника може бути підставою для застосування зменшення розміру відповідальності.

Коли погіршення майнового стану правопорушника пов'язано з діями потерпілої сторони, тоді можна вести мову про наявність в таких випадках підстав для застосування судом зменшення відповідальності у вигляді неустойки за порушення договірною господарського зобов'язання.

Частиною 3 ст. 538 Цивільного кодексу України передбачено, що у разі невиконання однією із сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі.

Судова практика (наприклад судові рішення у справі №904/9431/21) визначає, що за ч. 3 ст. 538 Цивільного кодексу України сторона може зупинити виконання свого зустрічного обов'язку, відмовитися від його виконання повністю або частково, коли є порушення іншої

сторони щодо виконання її зустрічного обов'язку в рамках одного зобов'язання, тобто в рамках одного договору. Зокрема, продавець може відмовитися від свого зустрічного обов'язку з передання товару покупцеві, коли покупець порушив своє зобов'язання з оплати такого товару в рамках одного договору.

Проте, якщо покупець не порушив в рамках певного договору своє зобов'язання з оплати товару, але порушував свої зобов'язання з оплати товару та/або послуг та/або робіт в рамках інших договорів, укладених з цим самим продавцем, тоді судова практика (наприклад згадані рішення у справі №904/9431/21) не визнає наявності підстав для застосування ч. 3 ст. 538 Цивільного кодексу України та звільнення від відповідальності продавця за не передання у визначений строк товару такому покупцю.

З іншої сторони, саме такі обставини, коли покупець за попередніми іншими договорами не здійснював належно оплати товару або послуг чи робіт і цим самим призвів до погіршення майнового стану продавця, який через такий майновий стан не зміг належно виконати поставку товару за договором, в рамках якого порушень оплати не було, можуть бути підставами для зменшення неустойки за порушення строку поставки товару для такого продавця.

Коли майновий, фінансовий стан такого продавця значно погіршився саме внаслідок систематичного або одного грубого порушення відповідним покупцем його грошових зобов'язань перед продавцем щодо оплати раніше поставленого товару, раніше наданих послуг, раніше виконаних робіт в рамках інших договорів між цими сторонами, тоді у суду є підстави для зменшення неустойки.

Адже в таких випадках варто враховувати інтереси обох сторін, і за наявності дійсного правопорушення зобов'язання з поставки товару та наявності дійсних підстав для стягнення неустойки (штрафу, пені) можна вести мову й про наявність в таких випадках підстав для зменшення їх розміру згідно з ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України, і стягнення повної суми неустойки (штрафу, пені) не відповідатиме принципам права, зокрема розумності, справедливості, добросовісності, пропорційності тощо, та слугуватиме для відповідного покупця джерелом отримання невинуватених додаткових прибутків, а для відповідного продавця це буде надмірним фінансовим тягарем, і повне стягнення пені змінюватиме дійсне правове значення неустойки.

Крім того, у таких випадках стягнення повного розміру неустойки (штрафу, пені), не відповідатиме такій загальній ознаці цивільно-правової (господарської) відповідальності, як компенсаторний характер, адже заходи цивільно-правової (господарської) відповідальності спрямовані не на покарання боржника, а на відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення.

Тобто застосування неустойки не слід розглядати як кару в рамках правовідносин, що виникають внаслідок господарських правопорушень.

У кримінальному праві відповідальність має наметі, крім іншого, кару особи, яка вчинила злочин, та є винна у такому кримінальному правопорушенні.

Однак, в господарських правовідносинах застосування неустойки не повинно мати на меті кари правопорушника, а повинно мати мету компенсації, оскільки одним з принципів господарського (цивільного) права є компенсація майнових втрат особи, що заподіяні правопорушенням, вчиненим іншою особою.

Такий продавець, який раніше, за іншими договорами, зазнавав від покупця порушень зобов'язань з оплати, має обґрунтовані підстави вважати, що й наступні поставки товару можуть бути не оплачені належним чином. Тому, така ситуація ставить продавця в невинуватені становище, що також зумовлює наявність істотної обставини, що може бути підставою для зменшення судом розміру неустойки.

Також можна розглянути іншу ситуацію, коли у договорі визначено розмір неустойки на рівні, що перевищує суму зобов'язання з поставки товару або виконання робіт чи надання

послуг, або коли такий розмір неустойки складає значну частину від розміру зобов'язання з поставки товару або виконання робіт чи надання послуг, наприклад 50% та більше.

Черкашин С.В. у своїй роботі вказує, що розмір неустойки як форми цивільно-правової відповідальності може самостійно встановлюватися сторонами договору на випадок можливого порушення останнього, при цьому право сторін встановлювати будь-який розмір неустойки може призводити до надмірного її завищення; якщо договірна практика йде нормальним шляхом, а держава є економічно стабільною, то зловживання правом встановлювати розмір неустойки майже відсутнє; значні «сплески» розміру неустойки (до 1000% від суми договору або прогресивний зріст розміру неустойки за кожен день прострочення) характерні для нестабільної економіки та падіння курсу національної валюти [4, с. 40].

За цих умов розмір неустойки за порушення зобов'язання може перевищувати розмір завданих таким правопорушенням збитків або бути не співмірним з розміром порушеного зобов'язання.

В такі випадки покупець як кредитор може бути навіть більше зацікавлений у неналежному виконанні зобов'язання з поставки товару, ніж у належній поставці, адже може сподіватися на отримання більшого від порушення зобов'язання з поставки, ніж від належного виконання зобов'язання з поставки.

На цей випадок обмеження судом відповідальності також може мати місце, адже в такі випадки функція компенсації буде викривлена та призведе до необґрунтованого збагачення потерпілої від порушення сторони, і стягнення повного розміру неустойки не буде відповідати правовим принципам справедливості, розумності, добросовісності, пропорційності.

Тому, огляду на те, що не є справедливим, коли наслідки невиконання продавцем зобов'язання з поставки більш вигідні для покупця, ніж належне виконання такого зобов'язання, при наявності підстав для застосування неустойки (штрафу, пені), в таких випадках є також підстави для зменшення судом розміру неустойки (штрафу, пені), до розмірів, які б не перевищували розмір збитків від правопорушення та, які б відповідали функції компенсації.

Татькова З.Ф. зазначає, що у вітчизняному законодавстві відсутня деталізація критеріїв, що мають враховуватись при зменшенні неустойки; у зв'язку з цим вирішення цього питання залишено на практиці на розсуд суду, що розглядає конкретну справу [5, с. 39].

Дійсно, зважаючи на відсутність виключного переліку обставин, які можуть бути підставою для зменшення судом розміру відповідальності за порушення господарського зобов'язання також можна вести мову про наявність таких підстав і за інших проявів недобросовісної поведінки потерпілої сторони стосовно сторони правопорушника, і таке зменшення відповідальності уже визначається на розсуд суду зважаючи на конкретні обставини спірних правовідносин.

Стосовно можливості зменшення судом розміру неустойки як заходу зменшення відповідальності за порушення господарського зобов'язання передбачено пряму, згадану вище норму ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України.

Однак прямих норм права, які б передбачали можливість зменшення розміру господарської відповідальності за порушення грошового зобов'язання у вигляді процентів річних за ст. 625 Цивільного кодексу України не передбачено.

Сальникова Г.І. слушно зазначає, що стаття 625 Цивільного кодексу України не передбачає аналогічного механізму зменшення процентів річних за порушення грошового зобов'язання, що, однак, з теоретичної точки зору не виключає можливості застосування до регулювання відносин з приводу сплати зазначених процентів ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України за аналогією закону (в обох випадках йдеться про заходи цивільно-правової відповідальності); цьому зв'язку доречно буде згадати й те, що деякі науковці відстоюють наразі дискусійну думку про належність кваліфікації встановлених ст. 625 Цивільного кодексу України процентів річних саме як різновиду неустойки; хоча фактичне поєднання з правовим інститутом процентів за порушення грошового зобов'язання разом і окремих властивостей пені, і деяких ознак відшкодування збитків та плати за неправомірне користування чужими коштами підштовхує до сприйняття думки про належність кваліфікації цього правового заходу як самостійної форми цивільно-правової відповідальності [6, с. 262].

Зі своєї сторони слід зазначити, що в даному випадку окрім аналогії закону, коли відсутня пряма норма щодо можливості зменшення судом розміру процентів річних, можна вести також про аналогію права, і за наявності обставин, що дають суду підстави для зменшення розміру неустойки, ці ж обставини можуть слугувати для суду підставою для зменшення процентів річних за аналогією права, застосувавши загально правові принципи, добросовісності, розумності, справедливості, пропорційності. Ці твердження відповідають висновкам, що викладені у згаданій вище постанові Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі №902/417/18.

Тому, можна вести мову про те, що як із застосуванням аналогії закону (ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України), так і з застосуванням аналогії права (правових принципів добросовісності, розумності, справедливості, пропорційності) у суду можуть бути повноваження та підстави для зменшення розміру процентів річних за порушення грошового господарського зобов'язання у випадках наявності обставин, за яких є підстави для зменшення розміру неустойки.

Висновки. Наведене вище зумовлює можливість визначити обставини, які можуть бути підставою для зменшення розміру відповідальності за порушення господарського договірної зобов'язання у формі неустойки та/або у вигляді процентів річних. Зокрема такими обставинами можуть, крім іншого, бути:

- перевищення розміру неустойки та/або процентів річних на розміром збитків;
- неспівмірність розміру неустойки та/або процентів річних із розміром суми порушеного зобов'язання;
- погіршення майнового стану правопорушника внаслідок дій потерпілої сторони, наприклад неналежне виконання потерпілою стороною зобов'язань з оплати тому ж правопорушнику за раніше поставлені товари та/або виконані роботи та/або надані послуги в рамках інших договорів;
- сам факт наявності порушень потерпілою стороною зобов'язань з оплати правопорушнику за раніше поставлені ним товари та/або виконані роботи та/або надані послуги в рамках інших договорів, навіть коли це не призвело до суттєвого погіршення майнового стану правопорушника, але у порушника в такому випадку можуть бути очевидні підстави вважати, що потерпіла сторона не виконає свого обов'язку з оплати і щодо цього договору;
- інша недобросовісна поведінка потерпілого щодо правопорушника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черкашин С.В. Зменшення розміру неустойки судом: теоретико-практичний аспект // Право і суспільство. - №4. – 2019. - С. 96-103.
2. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі №920/1013/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84697242> (дата звертання 15.05.2025).
3. Постанова Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі №902/417/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210> (дата звертання 15.05.2025 р.).
4. Черкашин С.В. Про зменшення розміру цивільно-правової відповідальності на прикладі неустойки // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. - №5. – 2019. – С. 39-42.
5. Татькова З.Ф. Відповідальність у формі сплати штрафних санкцій // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Право. – вип. 15. – 2011. – С. 37-43.
6. Сальникова Г.І. Деякі проблемні питання застосування господарських санкцій за порушення договірних грошових зобов'язань // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія Право. – №2 (9). – 2012. – С. 257-264.

УДК 342.9:004.8

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-117-123><https://orcid.org/0009-0003-1253-7403>

Волковинський О. А.

аспірант кафедри господарського та транспортного права,
юридичного факультету,Державного університету інфраструктури та технологій
Київ, Україна

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМ КОНТРОЛЮ НА ОСНОВІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ІСПИТІВ ЧЛЕНІВ ЕКІПАЖІВ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей функціонування систем контролю на основі штучного інтелекту під час проведення кваліфікаційних іспитів членів екіпажів в Україні на прикладі Remote Proctoring.

Встановлено, що запровадження у систему підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків комп'ютерного тестування істотно покращило її результати, а також посилило захист результатів оцінювання, зокрема за рахунок оперативного визначення результатів та унеможливлення несанкціонованого втручання до програмного забезпечення.

Визначено основні недоліки складання комп'ютерного тестування в очному форматі, зокрема обов'язкова необхідність особисто з'являтися до пунктів тестування, великі черги для запису на тестування через низьку пропускну спроможність пунктів тестування, а також висока залежність від людського фактору. Встановлено, що значним ускладненням підтвердження кваліфікації моряків стало введення по всій території України правового режиму воєнного стану, оскільки проблема записів на тестування та великих черг тільки посилилась.

Обґрунтовано, що Remote Proctoring є сучасним технологічним рішенням, який функціонує на основі штучного інтелекту, для відбору кандидатів та підтвердження кваліфікації членів екіпажів, а також одночасно поєднує відповідну систему комп'ютерного тестування (це, зокрема, може бути Crew Evaluation System (CES) 6.0) та програмне забезпечення, призначенням якого є відслідковування процесу складання цього тестування. Аналіз засад функціонування Remote Proctoring свідчить, що його впровадження у національну систему підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків дозволить не тільки подолати існуючі проблеми, а й удосконалити підтвердження кваліфікації моряків. Додатковим обґрунтуванням необхідності запровадження Remote Proctoring є необхідність об'єктивної оцінки результатів та підтвердження здобутої кваліфікації особи в дистанційному форматі, що набуло значного поширення останнім часом. Запропоновано внесення змін і доповнень до чинного законодавства з метою створення законодавчого підґрунтя для застосування Remote Proctoring.

Ключові слова: система підготовки, дипломування, кваліфікація членів екіпажів; тестування; штучний інтелект; екіпаж; судно; законодавство; контроль.

Annotation. The article is devoted to the study of the features of the functioning of control systems based on artificial intelligence during the qualification examinations of crew members in Ukraine using the example of Remote Proctoring.

It was established that the introduction of computer testing into the system of training, certification and advanced training of seafarers significantly improved its results, as well as strengthened the protection of assessment results, in particular by promptly determining the results and preventing unauthorized interference with the software.

The main disadvantages of taking computer-based testing in a face-to-face format have been identified, including the mandatory need to appear in person at testing points, long queues for testing registration due to the low throughput of testing points, and high dependence on the human factor. It has been established that the introduction of martial law throughout Ukraine has significantly complicated the confirmation of seafarers' qualifications, as the problem of testing registration and long queues has only intensified.

It is substantiated that Remote Proctoring is a modern technological solution that operates on the basis of artificial intelligence, for the selection of candidates and confirmation of the qualifications of crew members, and also simultaneously combines an appropriate computer testing system (this, in particular, may be Crew Evaluation System (CES) 6.0) and software, the purpose of which is to track the process of passing this test. An analysis of the principles of functioning of Remote Proctoring shows that its implementation in the national system of training, certification and advanced training of seafarers will allow not only to overcome existing problems, but also to improve the confirmation of seafarers' qualifications. An additional justification for the need to introduce Remote Proctoring is the need for objective assessment of results and confirmation of the acquired qualifications of a person in a remote format, which has become widespread recently. Amendments and additions to the current legislation are proposed in order to create a legislative basis for the application of Remote Proctoring.

Keywords. *training system, certification, qualification of crew members; testing; artificial intelligence; crew; vessel; legislation; control.*

Постановка проблеми. Цифровий розвиток є невідминним, оскільки, без перебільшення, щодня з'являються нові технології, технологічні продукти та рішення, які впливають на усі сфери суспільного життя. Впровадження штучного інтелекту у технологічні процеси сприяє їх удосконаленню та дозволяє якісно і кількісно підвищити їх ефективність. У зв'язку з цим, на сучасному етапі очевидно, що без використання штучного інтелекту розвиток економіки країни є неможливим.

Використання технологій штучного інтелекту під час підготовки, підтвердження та підвищення кваліфікації фахівців різних галузей є питанням часу. З одного боку, дистанційне навчання, яке набуло значного поширення після пандемії COVID-19, а також різноманітні напрями самостійного здобуття освіти та підвищення кваліфікації, неможливо ефективно використовувати без втілення технологій штучного інтелекту, а з іншого, необхідність об'єктивної оцінки їх результатів та підтвердження здобутої кваліфікації особи в дистанційному форматі є неможливою без застосування технологій штучного інтелекту, оскільки або матиме місце необ'єктивна оцінка результатів, або необхідність очного складання відповідних форм контролю, що теж повністю не виключає викривлення результатів.

Використання системи Remote Proctoring є без перебільшення проривним сучасним технологічним рішенням, на основі штучного інтелекту, який розроблено і впроваджено у сфері мореплавства для відбору кандидатів та підтвердження кваліфікації членів екіпажів. З урахуванням цього, видається доцільним охарактеризувати перспективи застосування Remote Proctoring у системі підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані із особливостями використання штучного інтелекту та правового обґрунтування застосування цієї системи в діяльності систем контролю під час проведення кваліфікаційних іспитів членів екіпажів в Україні дотепер не поставало предметом наукових досліджень. Загалом увага науковців прикута до більш загальних питань встановлення та закріплення кваліфікаційних вимог до членів екіпажів, а також їх перевірки, а також проблем працевлаштування моряків. Це праці Т. Аверочкіної, О. Балобанова, Н. Балобанової, О. Васильченко, Л. Герганова, В. Желяскова, С. Ківалова, О. Котенко, Н. Орлової, В. Стукаленко, Л. Шапар та ін. У зв'язку з цим, метою цієї статті є дослідження особливостей функціонування систем контролю на основі штучного

інтелекту під час проведення кваліфікаційних іспитів та підтвердження кваліфікації членів екіпажів в Україні на прикладі Remote Proctoring та аналіз правових підстав впровадження системи.

Виклад основного матеріалу. Необхідність забезпечення всеохоплюючого і об'єктивного підтвердження кваліфікації моряків завжди залишалась наріжним камінням системи підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків. Як слушно відзначається у літературі «... вимоги до професійних знань, умінь та навичок моряків, зважаючи на інтернаціональний характер їхньої праці, мають бути тотожними у більшості країн світу. Тому подальший розвиток норм про їх професійну підготовку відбувався вже на міжнародному рівні та був спрямований на вироблення мінімальних професійних вимог – стандартів» [1, с. 7]. У свою чергу Орлова Н.Г. вважає, що з метою удосконалення механізму правового регулювання працівників морського транспорту нагальним є прийняття нормативно-правового акту з питань професійної підготовки працівників морського транспорту, який включатиме в себе всі вимоги стосовно підготовки екіпажів суден на морському транспорті [2, с 124]. Саме тому за допомогою системи підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків забезпечується практичне втілення міжнародних стандартів професійної підготовки моряків. Іншими словами, професійні стандарти членів екіпажів ніколи не зможуть бути впроваджені у практичну площину без існування належним чином організованої системи підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків, а також необхідно, шляхом внесення змін у відповідні нормативні акти, впровадити ці стандарти в дію.

У зв'язку з чим, пошук надійних, ефективних, а, головне, об'єктивних, без можливості втручання у їх результати, способів та методів оцінки кваліфікації моряків на міжнародному та національному рівнях триває та, напевно, триватиме завжди. Причиною цього є як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, зокрема оновлення вимог до моряків, потреба у розвитку їх певних якостей, унеможливлення пристосування до них тощо.

Важливим у контексті підтвердження кваліфікації моряків було запровадження комп'ютерного тестування. Це дозволило значною мірою спростити підтвердження кваліфікації моряків, а також підвищити її об'єктивність, а отже і якість підготовки, дипломування та підвищення кваліфікації моряків. Крім того, запровадження комп'ютерного тестування посилило захист результатів оцінювання, зокрема за рахунок оперативного визначення результатів (одразу по завершенню тестування) та унеможливлення несанкціонованого втручання до програмного забезпечення (як в частині переліку питань та порядку їх визначення для конкретного випадку складання тестування, а також до визначення результатів тестування).

Першочергово слід зазначити про схвалення Кабінетом Міністрів України постановою від 30.06.2021 р. № 734 експериментального проекту щодо проведення іспиту у формі комп'ютерного тестування для підтвердження кваліфікації моряків. У відповідності до п. 1 Порядку реалізації експериментального проекту щодо проведення іспиту у формі комп'ютерного тестування для підтвердження кваліфікації моряків, затвердженого зазначеною постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 р. № 734 метою запровадження комп'ютерного тестування є встановлення відповідності знань та професійних навичок моряків стандартам компетентності, визначеним Міжнародною конвенцією про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року і Кодексом з підготовки і дипломування моряків та несення вахти, схваленим Резолюцією 2 Конференції Сторін Конвенції 1978 року від 07.07.1995 року [3].

В рамках експериментального проекту використовується система комп'ютерного тестування Crew Evaluation System (CES) 6.0 (або її пізніша версія) компанії «Seagull Maritime AS» (п. 6 Порядку). При чому, згідно з абз. 1 п. 10 Порядку комп'ютерний іспит вважався успішно складеним, якщо випускник/моряк надав правильні відповіді на 70 відсотків запитань тестового завдання і більше, а результат підтверджується сертифікатом, який видається у

паперовому вигляді. Сертифікат про успішне складення комп'ютерного іспиту діє протягом п'яти років (абз. 15 п. 11 Порядку).

Важливе значення має способи забезпечення контролю під час складання комп'ютерного іспиту. Основними засобами, за допомогою яких забезпечується контроль є технічні засоби (зокрема фото-, аудіо- та відеотехніки), які застосовуються з моменту початку кожного комп'ютерного іспиту та ведеться безперервно до його завершення. Крім того, обов'язковим є забезпечення можливості спостереження в режимі реального часу за проведенням комп'ютерного іспиту (абз. 1-2 п. 19 Порядку). При цьому, аудіо- та відеозаписи зберігаються протягом шести місяців з дати складення комп'ютерного іспиту, а у разі подання скарги ще плюс на три місяці (абз. 6, 8 п. 19 Порядку).

Ключове значення у аспекті забезпечення об'єктивності проведення комп'ютерного іспиту є встановлення можливості отримання особою, яка складала іспит детальних відомостей про його результати (зокрема, запитання тестового завдання, варіанти відповідей на них, надані відповіді, позначки про правильні відповіді на кожне з питань, на яке випускником/моряком було надано неправильну відповідь, загальна кількість питань, кількість та відсоток правильних відповідей на запитання тестового завдання). Отже, нормативно забезпечувалось не тільки унеможливлення випадків порушення порядку складання комп'ютерного іспиту, а й гарантувались права та інтереси осіб, які його складають, у тому числі на захист від необґрунтованого оцінювання.

З урахуванням викладеного варто зазначити, що запровадження комп'ютерного тестування для підтвердження кваліфікації моряків як експериментального проекту виправдало себе та значною мірою удосконалило систему підготовки, дипломування та підвищення кваліфікації моряків.

У Положенні про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499 з одного збережено позитивні надбання експериментального проекту щодо проведення іспиту у формі комп'ютерного тестування для підтвердження кваліфікації моряків, але з іншого залишились невирішеними й притаманні йому недоліки [4].

Основними недоліками складання комп'ютерного тестування в очному форматі є обов'язкова необхідність особисто з'являтися до пунктів тестування, великі черги для запису на тестування через низьку пропускну спроможність пунктів тестування, а також висока залежність від людського фактору, оскільки основний контроль за складанням тестування здійснюється прокторами, які присутні у приміщенні де складається іспит та ті, що слідкують за трансляцією.

Окрім того, введення по всій території України правового режиму воєнного стану стало додатковим ускладненням у своєчасному підтвердженні кваліфікації моряків. Звісно, відкриття пункту тестування за кордоном (зокрема, у м. Варшава, Польща) реанімувало процес підтвердження кваліфікації моряків, але проблема записів на тестування та великих черг тільки посилилась. Чи не єдиним варіантом виходу із цієї ситуації є запровадження можливості дистанційного складання тестування для підтвердження кваліфікації моряків. У зв'язку з чим, необхідним є пошук та впровадження сучасних інструментів підтвердженні кваліфікації моряків.

Remote Proctoring являє собою технологічне рішення, яке поєднує у собі відповідну систему комп'ютерного тестування (це, зокрема, може бути Crew Evaluation System (CES) 6.0 компанії «Seagull Maritime AS» або її наступна версія) та програмне забезпечення, призначенням якого є відслідковування процесу складання цього тестування. У описі Remote Proctoring зазначається про те, що програма «... поєднує моніторинг оцінки в режимі реального часу з машинним навчанням, щоб стримувати кандидатів від обману та забезпечити впевненість у тому, що будь-яка підозріла діяльність буде позначена» [5]. Проте, визначення ефективності застосування Remote Proctoring вимагає більш детального аналізу засад його функціонування.

За інформацією компанії Ocean Technologies Group, розробника Remote Proctoring, робота Remote Proctoring заснована на таких складових:

1) моніторинг у реальному часі – передбачається постійний контроль протягом усього тесту та перевірка за допомогою штучного інтелекту будь-якої підозрілої активності, яка може свідчити про те, що тестувальник перевіряє нотатки, використовує свій телефон, перевіряє Інтернет для отримання допомоги, або якщо в кімнаті є хтось інший, хто їм допомагає. При цьому, у разі виявлення такої підозрілої поведінки тест не припиняється, а відбувається лише фіксація, щоб активність могла бути переглянута адміністратором пізніше;

2) сканування обличчя – за допомогою камер зовнішнього спостереження за допомогою штучного інтелекту відстежується фокус уваги кандидата. Це дозволяє виявити випадки користування іншими джерелами або допомогою інших осіб;

3) сканування голосу – за допомогою мікрофонів здійснюється перевірка інших осіб, які можуть знаходитись у приміщенні під час складання тесту. При цьому, штучним інтелектом ігнорується фоновий шум (трафік на вулиці або люди в інших кімнатах), але позначатиме все, що звучить так, ніби хтось інший розмовляє поруч з кандидатом [5].

Необхідно констатувати, що виокремленими складовими в цілому охоплюються усі можливі способи користування сторонніми джерелами або допомогою інших осіб під час комп'ютерного тестування, а тому забезпечується максимальна об'єктивне встановлення результатів.

Таким чином, за результатами такого тестування не тільки визначається кількість правильних відповідей, наданих кандидатом, а й надається характеристика його поведінки під час складання тесту із попереднім визначенням високого або низького рівня довіри. Примітно, що Remote Proctoring пропонує детальний звіт з оцінкою довіри, а остаточне рішення щодо підтвердження результатів складання приймається адміністратором [5]. Це дозволяє перевірити результати роботи штучного інтелекту та уникнути технічних помилок або інших збоїв у його роботі, що, навіть, і теоретично, але може все ж таки бути.

Звісно, що жодна з форм контролю для підтвердження кваліфікації не може гарантувати на 100% об'єктивний результат, але показники Remote Proctoring є доволі високими, а тому заслуговують на довіру. Видається, що метою будь-якого контрольного заходу забезпечити максимальну об'єктивність відповідного результату

Тут варто відзначити, що сам факт намагання кандидата скористатись сторонніми засобами та джерелами під час тестування або допомогою сторонніх осіб вже є важливою та достатньою його рисою, яка всеохоплююче характеризує його. У зв'язку з цим, виявлення цих фактів під час складання тестування за допомогою Remote Proctoring та їх подальший аналіз адміністратором забезпечує досягнення необхідного балансу між публічними та приватними інтересами під час підтвердження кваліфікації моряків. Це також сприятиме запобіганню корупції під час підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків, що є істотною проблемою вітчизняної правозастосовної практики, про неодноразово наголошувалось у спеціальній літературі [6, с. 131-133].

Враховуючи це, з метою подолання існуючих проблем обумовлених правовим режимом воєнного стану, з якими зіткнулися Українська держава та українські моряки зокрема щодо підтвердженні їх кваліфікації, необхідно розглянути можливість використання Remote Proctoring. Звісно, що розпочати необхідно із підготовки законодавчого підґрунтя, а саме внести зміни до Положення про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499 [4].

У зв'язку з цим, вважаємо необхідним запропонувати доповнити Положення про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499 новим п. 133² такого змісту:

«133². Складання комп'ютерного тестування в дистанційному форматі з використанням власних технічних засобів та засобів електронної ідентифікації допускається за наявності технічної можливості системи комп'ютерного тестування забезпечити ретельне відстеження

поведінки моряка на наявність підозрілих дій, використання будь-яких джерел інформації на паперових чи електронних носіях (підручник, навчальний посібник, електронну книгу тощо), засобів зв'язку, друкованих або рукописних матеріалів, інших засобів, предметів, приладів (крім виробів медичного призначення), а також підказок інших осіб.

Складання комп'ютерного тестування в дистанційному форматі здійснюється у порядку, визначеному пунктом 133¹ цього Положення, з урахуванням особливостей, встановлених цим пунктом.

Під час складання комп'ютерного тестування в дистанційному форматі ідентифікація моряка здійснюється за допомогою кваліфікованого електронного підпису та за документом, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України, або паспортним документом іноземця, або посвідкою на постійне/тимчасове проживання з метою встановлення їх дійсності та приналежності відповідній особі.

Після завершення комп'ютерного іспиту в дистанційному форматі моряк невідкладно ознайомлюється з його результатами, за якими автоматично за допомогою системи комп'ютерного тестування оформлюється сертифікат, електронний примірник якого підписується членом державної кваліфікаційної комісії моряків за допомогою кваліфікованого електронного підпису та надсилається моряку обраними моряком засобами зв'язку. Паперовий примірник сертифікату підписується членом державної кваліфікаційної комісії моряків та видається моряку або надсилається моряку обраними моряком засобами зв'язку».

Висновки. Підсумовуючи викладене слід зазначити, що система підтвердження кваліфікації моряків вимагає ефективне використання надійних, ефективних та об'єктивних способів та методів контролю.

Запровадження у систему підготовки, дипломування, підтвердження та підвищення кваліфікації моряків комп'ютерного тестування істотно покращило її результати, а також посилило захист результатів оцінювання, зокрема за рахунок оперативного визначення результатів та унеможливлення несанкціонованого втручання до програмного забезпечення.

Визначено основні недоліки складання комп'ютерного тестування в очному форматі, зокрема обов'язкова необхідність особисто з'являтися до пунктів тестування, великі черги для запису на тестування через низьку пропускну спроможність пунктів тестування, а також висока залежність від людського фактору. Встановлено, що значним ускладненням підтвердження кваліфікації моряків стало введення по всій території України правового режиму воєнного стану, оскільки проблема записів на тестування та великих черг тільки посилилась.

Remote Proctoring є сучасним технологічним рішенням, який функціонує на основі штучного інтелекту, для відбору кандидатів та підтвердження кваліфікації членів екіпажів, а також одночасно поєднує відповідну систему комп'ютерного тестування (це, зокрема, може бути Crew Evaluation System (CES) 6.0) та програмне забезпечення, призначенням якого є відслідковування процесу складання цього тестування. Аналіз засад функціонування Remote Proctoring свідчить, що його впровадження у національну систему підготовки, дипломування та підвищення кваліфікації моряків дозволить не тільки подолати існуючі проблеми, а й удосконалити підтвердження кваліфікації моряків. Додатковим обґрунтуванням необхідності запровадження Remote Proctoring є необхідність об'єктивної оцінки результатів та підтвердження здобутої кваліфікації особи в дистанційному форматі, що набуло значного поширення останнім часом. Запропоновано внесення змін і доповнень до чинного законодавства з метою створення законодавчого підґрунтя для застосування Remote Proctoring.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ківалов С.В. Професійні стандарти в морській галузі: історичний розвиток правового регулювання та сучасне оновлення. Lex Portus. 2018. № 1. С. 5–20. DOI <https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2018.1.4> (дата звернення 01.02.2025).

2. Орлова Н.Г. До питання про кваліфікацію членів екіпажів морських суден. Scientists and existing problems of human development: In The 9th International scientific and practical conference (November 14-17, 2023) Zagreb, Croatia. International Science Group. 2023. 426 с. С. 120-124. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2023/11/SCIENTISTS-AND-EXISTING-PROBLEMS-OF-HUMAN-DEVELOPMENT.pdf#page=121> (дата звернення 15.02.2025).
3. Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення іспиту у формі комп'ютерного тестування для підтвердження кваліфікації моряків: постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2021 № 734 (втратила чинність). Дата оновлення: 04.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2021-п#top> (дата звернення 01.02.2025)
4. Деякі питання присвоєння звань особам командного складу морських суден: постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1499. Дата оновлення: 04.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1499-2022-п#Text> (дата звернення 01.02.2025).
5. Remote Proctoring – AI. Ocean Technologies Group. URL: <https://oceantg.com/remote-proctoring-ai/> (дата звернення 01.02.2025).
6. Котенко О.В., Васильченко О.Є. Шляхи розв'язування проблеми працевлаштування моряків в Україні. SWorldJournal. 2021. № 8. Ч. 1. С. 130-133. URL: <https://sworldjournal.com/index.php/swj/article/download/swj08-01-064/1261> (дата звернення 15.02.2025).

УДК 347.799.62

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-124-129><https://orcid.org/0000-0003-4306-9959>

*Клюєва Євгенія Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри Господарського та
транспортного права
юридичного факультету ДУІТ*

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РІЧКОВОГО ТРАНСПОРТУ

Анотація. У статті досліджується правове забезпечення сталого розвитку річкового транспорту України як ключового компонента екологічно орієнтованої транспортної політики. Україна має потужний природно-ресурсний потенціал для розвитку внутрішніх водних перевезень, однак тривалий час ця галузь залишалася в стані занепаду через відсутність системного правового регулювання, неефективний екологічний контроль та неврахування принципів сталого розвитку. Автором зазначається, що Законом України «Про внутрішній водний транспорт» і створено підґрунтя для відновлення річкового судноплавства в контексті інтеграції до європейського транспортного простору. У роботі обґрунтовано, що річковий транспорт має переваги в екологічності, енергоефективності та здатності знижувати навантаження на автомобільну й залізничну інфраструктуру. Автор аналізує відповідність вітчизняної правової бази стратегічним цілям сталого розвитку, зокрема ЦСР 9, 11, 13 та 14, звертаючи увагу на потребу в гармонізації національного законодавства з міжнародними екологічними стандартами. Особлива увага приділяється необхідності оновлення технічних норм, модернізації флоту, розвитку навігаційної інфраструктури та підвищення рівня екологічної безпеки судноплавства. Розглядається роль державної політики у створенні стимулів для сталих інвестицій та забезпеченні правових гарантій екологічного управління водними ресурсами. Зроблено висновок, що річковий транспорт здатен стати конкурентною та екологічно безпечною альтернативою іншим видам перевезень, сприяючи реалізації стратегічної мети — перетворення України на регіональний логістичний хаб у дусі сталого розвитку.

Ключові слова. Законодавство України, цілі сталого розвитку, імплементація, річковий транспорт, інфраструктура, перевезення, екологія.

Annotation. The article examines the legal framework for the sustainable development of river transport in Ukraine as a key component of environmentally oriented transport policy. Ukraine possesses substantial natural and resource potential for the development of inland waterway transportation; however, this sector has long remained in decline due to the absence of systematic legal regulation, ineffective environmental control, and the lack of integration of sustainable development principles. The author notes that the Law of Ukraine “On Inland Water Transport” has laid the foundation for the revival of river navigation in the context of integration into the European transport area. The paper substantiates that river transport offers significant advantages in terms of environmental friendliness, energy efficiency, and the ability to reduce the burden on road and rail infrastructure. The author analyzes the alignment of Ukraine’s legal framework with the strategic Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 9, 11, 13, and 14, emphasizing the need to harmonize national legislation with international environmental standards. Special attention is given to the necessity of updating technical regulations, modernizing the river fleet, developing navigation infrastructure, and enhancing ecological safety in inland navigation. The role of state policy is also considered in creating incentives for sustainable investment and ensuring legal guarantees for environmental management of water resources. The article concludes that river

transport can become a competitive and environmentally safe alternative to other modes of transportation, contributing to the strategic goal of transforming Ukraine into a regional logistics hub in line with the principles of sustainable development.

Key words. *Legislation of Ukraine, sustainable development goals, implementation, river transport, infrastructure, transportation, ecology.*

Постановка проблеми. Україна має величезний потенціал для розвитку річкового судноплавства. Дніпро, Дунай, Південний Буг, Десна – тому, слід зазначити, що українська річкова система може зайняти належне місце в ряді загальноєвропейських торгових шляхів. Водночас тривалий час ця галузь перебувала в стані стагнації через недостатнє нормативно-правове забезпечення, фрагментарність екологічного контролю та відсутність системної політики інтеграції принципів сталого розвитку в транспортну сферу. З прийняттям базового закону для внутрішнього водного транспорту Україна почала відроджувати річкове судноплавство. Перевезення внутрішніми водними шляхами розглядаються Урядом України, як серйозна логістична альтернатива, яка здатна відновити втрачені позиції і скласти серйозну конкуренцію залізничному та автомобільному транспорту. Країни Європи, маючи розвинутий річковий транспорт, можуть радикально відрізнятись за рівнем інтенсивності його використання. Усвідомлюючи дві важливі переваги річкового транспорту, такі як економічність та екологічність, багато дослідників акцентують увагу лише на окремих аспектах, пов'язаних із формуванням попиту та пропозиції послуг річкових перевезень, рідше – з позицій системного підходу, розглядаючи річкові перевезення як підсистему логістичної системи країни.

Ресурсний потенціал річкового транспорту України умовно можна поділити на: внутрішні водні шляхи - судноплавні річки, водосховища, гідротехнічні споруди обладнання, інші технічні об'єкти у стані, що відповідають технічним та експлуатаційним стандартам; річковий флот – вантажні, пасажирські судна різного типу, технічний та спеціалізований флот; об'єкти обслуговуючої інфраструктури - річкові порти, причали, обладнані засобами механізації, та судноремонтні заводи; система навігації та контролю за дотриманням умов безпеки судноплавства тощо [1].

В Україні внутрішній водний транспорт історично відіграє важливу роль у перевезенні вантажів і пасажирів, однак упродовж тривалого часу залишався поза фокусом сталого екологічного управління. Прийняття Закону України «Про внутрішній водний транспорт» і активізація процесів євроінтеграції актуалізують завдання щодо узгодження екологічної політики в транспортному секторі з міжнародними стандартами, зокрема в частині охорони водних ресурсів, екологічної оцінки діяльності та застосування принципу превентивності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах глобальних екологічних викликів та зростаючих вимог до ефективності транспортних систем, річковий транспорт набуває особливого значення як найбільш екологічно чистий та енергоефективний вид перевезень. Розвиток річкових перевезень сприятиме зменшенню навантаження на автомобільні та залізничні шляхи, що значно знизить рівень викидів парникових газів і забезпечить сталий розвиток транспортної інфраструктури. Проте, для реалізації цього потенціалу необхідне належне екологічно-правове забезпечення, що враховує специфіку використання річкового транспорту та відповідає сучасним цілям сталого розвитку. Враховуючи транспортний потенціал України дуже важливо відроджувати вантажне судноплавство в країні і не тільки тому, що це набагато дешевше, ніж перевозити товари та вантажі залізницею чи фурами, а ще і тому, що річкове судноплавство в Україні підвищить статус України як транспортного хабу.

Цілі сталого розвитку (ЦСР), також відомі як Глобальні цілі, були ухвалені Організацією Об'єднаних Націй у 2015 році як універсальний заклик до дій щодо скорочення бідності, захисту планети та забезпечення того, щоб до 2030 року усі люди жили в мирі і достатку) - ключові напрямки розвитку країн, що були ухвалені на Саміті ООН зі сталого розвитку [2]. 17 Цілей взаємодоповнюють одна одну: дії в одній сфері також впливають на результати в інших, тому в розвитку мають бути збалансовані соціальна, економічна та

екологічна стійкість. Країни зобов'язалися визначати пріоритетність прогресу для тих країн і спільнот, які найбільше відстають. Для досягнення ЦСР у кожному контексті необхідні творчі підходи, ноу-хау, технології та фінансові ресурси всього суспільства [3].

На міжнародному рівні сталий розвиток річкового транспорту розглядається як ключовий елемент досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР), зокрема ЦСР 9 (інфраструктура), 11 (сталі міста), 13 (боротьба зі зміною клімату) та ЦСР 14 (Збереження морських екосистем). В Україні концепція сталого розвитку річкового транспорту закріплена в національних стратегічних документах, таких як Національна транспортна стратегія України до 2030 року. Ці документи визнають важливість розвитку річкового транспорту для економіки та екології країни, передбачаючи заходи щодо модернізації інфраструктури, інтеграції з європейською транспортною мережею та впровадження екологічних стандартів.

Сталий розвиток річкового транспорту передбачає інтеграцію екологічних, економічних, правових та соціальних аспектів для забезпечення ефективного використання водних шляхів з мінімальним негативним впливом на довкілля та максимальними вигодами для суспільства. Однак для реалізації цього потенціалу необхідно подолати бар'єри, такі як недостатня інфраструктура, обмежене фінансування, застарілі стандарти та потреба в оновленні флоту.

Річковий транспорт сприяє досягненню кількох ЦСР:

ЦСР 9 (Індустріалізація, інновації та інфраструктура): Розвиток річкового транспорту сприяє створенню стійкої інфраструктури, що підтримує індустріалізацію та інновації. *Закон про внутрішній водний транспорт*

ЦСР 11 (Сталий розвиток міст і громад): Інтеграція річкового транспорту в міську інфраструктуру забезпечує доступність та безпеку транспортних послуг для населення.

ЦСР 13 (Боротьба зі зміною клімату): Річковий транспорт є менш енергоємним порівняно з автомобільним, що сприяє зниженню викидів парникових газів. *Правові стандарти*

ЦСР 14 (Збереження морських екосистем): Зменшення забруднення водних шляхів та впровадження екологічних стандартів у річковому транспорті сприяє збереженню водних екосистем.

Цілі сталого розвитку мають вплив на розуміння в якому напрямку необхідно рухатись державі щоб підвищити свій потенціал на світовому ринку, зокрема в галузі використання річок, як основних транспортних артерій. При цьому, на думку науковців, не зрозумілою стає необхідність визначення стратегічних засад і перспективних напрямів сталого розвитку України у глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки новітніх наукових концепцій господарювання відповідно, з одного боку, світових домінант сталого розвитку, а з іншого – наявного стратегічного потенціалу держави, включаючи основні природні ресурси, економічну, соціальну складову й умови забезпечення екологічної безпеки [4].

Прийняття Закону України «Про внутрішній водний транспорт» (ухвалений наприкінці 2020 року, набрав чинності з 2022 р.) стало ключовим кроком до відродження річкових перевезень в Україні. Цей закон створює організаційні та економічні умови для розвитку внутрішніх водних шляхів, що має низку важливих екологічних переваг. Річковий транспорт визнаний одним із найбільш екологічно дружніх та енергоефективних видів перевезень, тому його підтримка безпосередньо впливає на досягнення кількох Цілей сталого розвитку ООН – зокрема ЦСР 9, ЦСР 11, ЦСР 13 і ЦСР 14.

В дослідженні ООН, яке є результатом співпраці п'яти Регіональних комісій ООН та ключових глобальних організацій у сфері транспорту, зокрема Міжнародного союзу автомобільного транспорту (IRU) і Міжнародного союзу залізниць (UIC), під керівництвом ЄЕК ООН, зазначається, що транспорт є необхідною передумовою для соціальної та економічної взаємодії. Але, на жаль, він також має негативні зовнішні ефекти, зокрема аварії, що впливають на здоров'я людей, забруднення повітря та шум, а також викиди парникових газів. Шум від залізничного транспорту, і особливо від руху вантажних залізничних

перевезень, часто вважається джерелом значного дискомфорту для мешканців, які проживають поблизу залізниць, оскільки вантажі часто перевозяться вночі. Це стало серйозною проблемою в деяких країнах (наприклад, у Німеччині) і спонукало Європейський Союз шукати рішення для зменшення шуму від залізниць та подальшого стимулювання модернізації рухомого складу з метою зменшення рівня шуму. Транспорт також може мати значний вплив на навколишнє середовище під час будівництва, використання та остаточної утилізації своєї інфраструктури та компонентів рухомого складу. Наприклад, за оцінками, із загальної кількості викидів CO₂, що утворюються протягом терміну служби автомобіля, десять відсотків походять від його виробництва, а п'ять відсотків – від його утилізації; решта – від використання палива та послуг [5].

Розвиток внутрішнього водного транспорту є потужним інструментом для боротьби зі зміною клімату (ЦСР 13) завдяки скороченню парникових викидів, оскільки за результатами досліджень, викиди CO₂ при річковому перевезенні вантажів у розрахунку на тонно-кілометр до шести разів менші, ніж при перевезенні автотранспортом. Це означає, що зміщення значної частини вантажопотоку з доріг на річки істотно скоротить сумарні парникові викиди транспортного сектору України, сприяючи виконанню зобов'язань за Паризькою кліматичною угодою та ЦСР 13 [6].

Річкові судна, особливо сучасні, як правило, спричиняють менші викиди забруднюючих речовин у розрахунку на перевезену тонну вантажу порівняно з дизельними вантажівками. Також вони переміщуються поза густозаселеними районами, що знижує рівень шумового навантаження та забруднення повітря в містах і вздовж автомагістралей. Це безпосередньо впливає на якість життя громад (ЦСР 11 - Сталий розвиток міст і громад), зменшуючи негативний вплив транспорту на здоров'я населення.

Тому перехід вантажів на річки – один з ключових кроків на шляху до досягнення кліматичних цілей. Європейська стратегія сталої і розумної мобільності (Єврокомісія, 2020 р.) прямо закликає до «рішучих дій щодо переведення транспортної активності на більш стійкі види», ставлячи конкретні цілі збільшення частки екологічного транспорту. Зокрема, планується на 25% збільшити обсяги вантажних перевезень внутрішніми водними шляхами та коротким морем до 2030 р., і на 50% – до 2050 р [7]. Україна, ухваливши Закон «Про внутрішні водні шляхи», фактично інтегрується в цю загальносвітову тенденцію процесу зменшення викидів парникових газів від використання транспорту. Новий закон закладає умови для поживлення попиту на річкові судна, баржі, буксири – що означає замовлення для вітчизняних суднобудівних підприємств, розвиток інноваційних проєктів (наприклад, створення сучасних екологічних суден з меншою витратою пального та викидами).

Ціль сталого розвитку (ЦСР) 9 стосується промисловості, інновацій та інфраструктури. Закон України «Про внутрішній водний транспорт» робить внесок у цю ціль шляхом модернізації транспортної інфраструктури України з урахуванням екологічних вимог. Створення Державного фонду внутрішніх водних шляхів передбачено статтею 12 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» для фінансування підтримки та оновлення інфраструктури річкової інфраструктури.

Кошти цього фонду спрямують на утримання судноплавних гідротехнічних споруд (шлюзів тощо), навігаційного обладнання, на будівництво та реконструкцію екологічно безпечних об'єктів внутрішнього водного транспорту. Інвестиції в річкові порти, термінали, шлюзи із застосуванням сучасних технологій дозволять створити стійку логістичну інфраструктуру (sustainable infrastructure), що відповідає європейським стандартам. Окремий Державний фонд внутрішніх водних шляхів — це інструмент для забезпечення стабільного та гарантованого розвитку річкової інфраструктури [8].

Ухвалений пакет реформ передбачає також лібералізацію ринку – допуск суден під іноземним прапором та дерегуляцію процедур. Це підвищує конкуренцію і залучає інвестиції, що є стимулом впроваджувати нові технології, екологічні стандарти та ноу-хау. В результаті

виграє і промисловість, і довкілля, оскільки сучасні технології є чистішими та ефективнішими [9].

Загалом, розвиток внутрішніх водних шляхів в контексті ЦСР 9 означає побудову надійної, стійкої інфраструктури з використанням інновацій, яка сприяє сталому промислому розвитку. Україна історично має великий потенціал річкових артерій (Дніпро, Дунай, Дністер), і реалізація цього потенціалу підвищить конкурентоспроможність транспортної системи України.

Сталий розвиток міст неможливий без підвищення безпеки дорожнього руху. Зменшення кількості вантажівок на дорогах знижує ризик ДТП за участі великого транспорту, робить вулиці безпечнішими для пішоходів і легкового трафіку. Відродження річкової логістики надає шанс для економічного розвитку прибережних міст і громад. Отже можна ми можемо зробити висновок, що Закон України «Про внутрішній водний транспорт» допоможе зробити українські міста більш придатними для життя: менше забруднення і шуму, краща дорожня ситуація, нові «зелені» робочі місця. Все це відповідає цілям сталого розвитку міст і громад (ЦСР 11), адже йдеться про підвищення екологічної сталості урбаністичного середовища.

Ціль сталого розвитку 14 стосується збереження морських та океанічних екосистем, але в контексті України йдеться і про здоров'я внутрішніх водойм, що тісно пов'язано з морським середовищем (річки Дніпро, Південний Буг, Дунай несуть свої води до Чорного моря). Розвиток внутрішнього водного транспорту може як створювати нові виклики для водних екосистем, так і стати інструментом їх збереження – за умови екологічно збалансованого підходу. Тому надзвичайно важливо, щоб розвиток річкового транспорту в Україні супроводжувався впровадженням найкращих екологічних практик. Досягнення ЦСР 14 в контексті внутрішніх вод означає збереження біорізноманіття річок та прибережних територій, від яких залежить і стан морських вод. Варто додати, що зниження ризику аварій на дорогах теж опосередковано захищає водні ресурси: адже чимало випадків забруднення річок стається через аварії цистерн або вантажівок з хімікатами на трасах, стік забруднюючих речовин з дорожнього покриття в річкову мережу.

Отже, впровадження закону про внутрішній водний транспорт при належному екологічному контролі сприятиме збалансованому використанню річок, коли вони слугують економіці та людям, але залишаються живими екосистемами. Це відповідає цілям ЦСР 14 – збереженню і сталому використанню водних ресурсів [10].

Висновки. Ухвалення та реалізація Закону України «Про внутрішній водний транспорт» має стратегічне значення з точки зору екологічної модернізації транспортної галузі та виконання міжнародних зобов'язань України у сфері сталого розвитку. Цей крок сприяє досягненню одразу кількох Цілей сталого розвитку ООН: розбудова екологічно безпечної інфраструктури і стимулювання інновацій (ЦСР 9), покращення екологічної ситуації в містах завдяки розвантаженню доріг (ЦСР 11), суттєве зниження викидів парникових газів від транспорту (ЦСР 13) та забезпечення охорони водних екосистем при відповідальному використанні річок (ЦСР 14).

Отже, закон про внутрішній водний транспорт можна розглядати як «зелену» реформу, що переводить Україну в бік сталого розвитку. Це інвестиція в майбутнє з чистішим повітрям, більш розвинутою інфраструктурою, судноплавними річками та виконаними цілями сталого розвитку, на благо нинішнього і майбутніх поколінь українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний інститут стратегічних досліджень. «Розвиток річкового транспорту у контексті реалізації євроінтеграційних планів України». Аналітична записка. URL: <https://surl.lu/dunjgu> (дата звернення: 20.02.2025).
2. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року»

3. Прес-реліз: Що таке Цілі сталого розвитку? URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (Дата звернення: 20.02.2025)
4. Бойко О.В., Двуліт З.П. Сталий розвиток транспортної системи України. Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.18
5. Transport for Sustainable Development The case of Inland Transport. United Nations New York and Geneva, 2015.
6. Blog. Moving from roads to rivers: The tremendous potential of inland water transport. URL: <https://surl.li/zcllmv> (Дата звернення: 23.02.2025)
7. Pres-release. Rail and waterborne — best for low-carbon motorised transport/ URL: <https://surl.lu/uudmjl> (Дата звернення: 10.03.2025)
8. Українська зернова асоціація. Прес-реліз: В Україні створено Державний фонд внутрішніх водних шляхів. URL: <https://uga.ua/news/v-ukrayini-stvoreno-derzhavnij-fond-vnutrishnih-vodnih-shlyahiv/> (Дата звернення: 11.03.2025)
9. РБК-Україна. Прес-реліз: Спустити на воду: як у Кабміні пропонують розвантажити дороги URL: <https://news.rbc.ua/ukr/politics/kabmine-obyasnili-daet-ukraine-zakon-o-vnutrennem-1606992135.html> (Дата звернення: 12.04.2025)
10. Уніан. Прес-реліз: Рада дала старт реформі річкового транспорту в Україні: деталі ухваленого у першому читанні законопроекту. URL: <https://surl.li/pujsus> (Дата звернення: 15.04.2025)

УДК: 341

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-130-135><https://orcid.org/0009-0008-3425-4312>

Мойсей Георгій Михайлович

аспірант кафедри правосуддя

Юридичного факультету

Державного університету інфраструктури та технологій

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню імплементації норм міжнародного права у сфері водного транспорту в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. Аналізується трансформація адміністративно-правового регулювання морських та річкових перевезень, зокрема через гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами, передбаченими Угодою про асоціацію з ЄС.

Визначено ключові напрями нормативного впливу: забезпечення безпеки судноплавства, сталого розвитку інфраструктури та захисту життя і здоров'я людини, екології та довкілля. Особлива увага приділяється напрямам реалізації Угоди про асоціацію в умовах воєнного стану та посилення ролі морського транспорту.

Досліджено сучасні нормативні акти, які впроваджують європейські директиви, та виявлено проблеми міжвідомчої координації. Запропоновано рекомендації щодо посилення інституційної спроможності, уніфікації підзаконних актів та вдосконалення кадрової підготовки.

Ключові слова: водний транспорт, адміністративно-правове регулювання, євроінтеграція, імплементація, міжнародне право, Угода про асоціацію, безпека судноплавства.

Annotation. This article examines the implementation of international law in Ukraine's water transport sector, emphasizing the transformation of administrative-legal regulation of maritime and inland waterway transport amid European integration processes.

The study analyzes Ukraine's efforts to harmonize its national legislation with European Union standards, as mandated by the EU-Ukraine Association Agreement. Key regulatory areas include ensuring navigation safety, promoting sustainable infrastructure development, and protecting human life, health, and the environment. Special attention is given to the role of maritime transport during martial law, highlighting its critical contribution to Ukraine's economic security.

The article reviews recent normative acts aligning with EU directives, identifying challenges such as inter-agency coordination issues and slow implementation progress. It proposes recommendations to enhance institutional capacity, unify subordinate legislation, and improve professional training for transport personnel. Drawing on prior research by Ukrainian scholars, the study underscores the under-explored nature of international law implementation in this sector. The findings emphasize that, despite wartime challenges, Ukraine has intensified efforts to adopt EU standards, with legislative advancements like the Law on Inland Water Transport (2020) and various ministerial orders in 2022-2025. These steps aim to integrate Ukraine into the European transport system, ensuring compliance with international maritime standards and fostering economic resilience.

Keywords: water transport, administrative and legal regulation, European integration, implementation, international law, Association Agreement, navigation safety.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції глобалізації правового простору стають рушійними силами для системних трансформацій у підходах адміністративно-правового регулювання багатьох сфер, у тому числі водного транспорту. Водний транспорт займає вагоме місце у забезпеченні перевезення вантажів. Тим

більше, у сучасних умовах міжнародного збройного конфлікту (російсько-української війни), саме морські перевезення є одним з найважливіших шляхів забезпечення економічної безпеки держави.

Актуальність розвитку водного транспорту підкреслюється стратегіями євроінтеграційних процесів, на чому неодноразово акцентувалась увага представниками українського уряду. «Морський транспорт залишається основним каналом міжнародної торгівлі України. До повномасштабного вторгнення він забезпечував до 70% експорту, зокрема 90% постачання продовольства», - йшлося у пре-скринінг українського законодавства у сфері морського транспорту [1].

Євроінтеграційні процеси, що наразі відбуваються в Україні, більшою мірою направлені на реформування та уніфікацію нормативного регулювання. Саме адміністративні механізми правового регулювання здійснюють найбільший вплив на суспільні відносини щодо організації перевезень.

Приведення функціонування усіх інфраструктурних складових водного транспорту (морських і річкових портів, якості технічного стану та обслуговування суден, їх реєстрації, вимог до членів екіпажу тощо) у відповідність до новітніх міжнародних стандартів та міжнародних систем якості – необхідна передумовою інтеграції України до єдиної європейської транспортної системи. Такої мети можливо досягти шляхом гармонізації права, імплементації міжнародних стандартів у правову систему України.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика адміністративного регулювання транспортної інфраструктури широко досліджується вітчизняними науковцями (Безzubов Д.О., Битяк Ю.П., Бойко А.В., В.В. Волік, Єфіменко Ю.О., Ключова Є.М., Кузнецов С.О., В.П. Петков, О.Н. Ярмиш та ін.). Водночас слід відзначити такі дослідження останніх років: докторська дисертація Бойка А.В. «Адміністративно-правове забезпечення державної транспортної політики в Україні» (2021); дисертаційне дослідження Плачкової Т.М. «Адміністративно-правове забезпечення безпеки мореплавства в Україні» (2020); дисертація Постнової Н.І. «Правове регулювання міжнародних змішаних перевезень» (2024); статті Кочерова О.С. «Administrative and regulatory regulation of the functioning of river transport in Ukraine and the EU» (2021), «Гене́за становлення та розвитку діяльності органів управління у галузі річкового судноплавства в Україні» (2021) та ін. Щодо імплементації норм міжнародного права у правову систему України та особливостей впливу міжнародних договорів на адміністративне регулювання водного транспорту – дана тематика залишається мало вивченою, саме на цій хочемо зацентувати свою увагу.

Метою статті є дослідження стану імплементації Україною норм міжнародного права у сфері водного транспорту та аналіз трансформації адміністративно-правового регулювання цієї інфраструктурної системи.

Виклад основного матеріалу. Нормативне та організаційно-правове регулювання суспільних відносин у сфері водного транспорту належить до адміністративно-правової галузі. Погоджуємося з Пайдою Ю.Ю., що адміністративно-правове регулювання діяльності як морського, так і річкового транспорту можна віднести до базового регулювання, адже головні закони в даній галузі є за своєю природою адміністративно-правовими актами [2]. Інституційною основою функціонування цієї галузі господарства є саме нормативно-правове регулювання. Його призначення полягає у таких основних напрямках організаційно-правового впливу:

- 1) забезпечення сталого розвитку господарського та інфраструктурного комплексу внутрішнього річкового та морського транспорту;
- 2) створення умов для належного рівня безпеки судноплавства;
- 3) охороні життя і здоров'я людей та довкілля.

Основними формами закріплення міжнародних відносин на міждержавному рівні є міжнародні договори. Конституція України у ч. 1 ст.9 визначає, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною

національного законодавства України». Економічна та інфраструктурна інтеграція України у міжнародний Європейський простір на пряму пов'язаний з укладанням, ратифікацією, імплементацією та виконанням (реалізацією) міжнародних договорів. Укладення міжнародних договорів та імплементація норм міжнародного права впливають на адміністративні методи регулювання водного транспорту.

Грунтовну основу імплементації права ЄС стала Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифіковано із заявою Законом України № 1678-VII від 16.09.2014) (далі – Угода про асоціацію). Угоду про асоціацію між Україною та ЄС часто називають "дороговказом для внутрішніх реформ в Україні" [3].

Фактично імплементаційні процеси у сфері правового регулювання водного транспорту були сформульовані у Стратегії імплементації положень директив та регламентів Європейського Союзу у сфері міжнародного морського та внутрішнього водного транспорту ("дорожньої карти"), схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2017 р. № 747-р. (далі – Стратегія) Стратегію розроблено відповідно до пункту 2 доповнення XVII-6 "Положення щодо моніторингу" додатка XVII "Нормативно-правове наближення" розділу IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" та на виконання положень Угоди про асоціацію, згідно з якими передбачено наближення національного законодавства у сфері послуг з міжнародних морських перевезень до права Європейського Союзу, а саме: підрозділу 7 "Транспортні послуги" частини п'ятої "Нормативно-правова база" глави 6 "Заснування підприємницької діяльності, торгівля послугами та електронна торгівля" розділу IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" [4]. Одним з основних завдань даної Стратегії було визначено забезпечення виконання стандартів Міжнародної морської організації, закріплених у міжнародних договорах України.

Слід відзначити, що у Стратегії також зацентовано увагу на узгодженні законодавства України із правом ЄС у напрямку реформування адміністративних, технічних та інших норм. Таким чином, трансформація адміністративної моделі управління водним транспортом обрана одним з пріоритетних напрямів державної політики України.

Основними напрямками реалізації Стратегії є:

- посилення кадрового потенціалу органів виконавчої влади для проведення аналітичної та нормотворчої роботи у сфері внутрішнього водного транспорту;
- розроблення нових і перегляд чинних законодавчих актів у сферах торговельного мореплавства і внутрішнього водного транспорту, приєднання до нових договорів у зазначених сферах;
- залучення технічної допомоги ЄС;
- приведення українських текстів директив та регламентів у відповідність з оригіналами [4].

Важливим проривом у законодавчому закріпленні євроінтеграційних процесів та адаптації законодавства України до права ЄС, стало ухвалення Закону України «Про внутрішній водний транспорт» від 03.12.2020 № 1054-IX. Прийняття Закону № 1054-IX забезпечило уніфікацію термінології в галузі водного транспорту і було, у першу чергу, спрямоване на виключення колізій у відповідній сфері законодавства.

Водночас, Осадчий М.Л., висловлює думку, що незважаючи на ухвалення Закону України «Про внутрішній водний транспорт», процес імплементації залишається повільним, існують бар'єри, які перешкоджають ефективному впровадженню закону, зокрема адміністративні труднощі та складність або відсутність координації між різними державними органами [5].

З початком повномасштабного вторгнення росії та введенням воєнного стану урядова робота над імплементацією міжнародних європейських стандартів у сфері водного транспорту тільки посилилась та набула більш вагомого значення. Це пов'язано, у першу чергу, із закриттям повітряного транспортного простору України. Водні шляхи, особливо морські,

стали вагомим економічно-стабілізуючим фактором для нашої держави. Для забезпечення безпеки мореплавства були задіяні міжнародні партнерські відносини та гарантії - наприклад, «Зернова угода», - які держава-агресор порушувала неодноразово.

Водночас, Україна приймає належні правові заходи щодо розвитку морської водної транспортної інфраструктури у складних умовах воєнного часу, у першу чергу це стосується активної нормотворчої роботи щодо впровадження міжнародних стандартів. У 2022 році було затверджено низку наказів Мінінфраструктури, які враховують норми Директив та Регламентів ЄС, які, зокрема, містяться в додатках до Угоди про Асоціацію між Україною [6]. Так, Наказ Мінінфраструктури від 17 лютого 2022 року № 108 «Про затвердження Вимог до остійності суден ро-ро», яким імплементовано норми Директиви Європейського парламенту і Ради 2003/25/ЄС від 14 квітня 2003 року про спеціальні вимоги до остійності пасажирських суден типу ро-ро (пункт 1839 плану заходів з виконання Угоди про Асоціацію, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 року № 1106 (далі – План заходів)).

Ряд прийнятих нормативних актів стосувалися саме удосконалення адміністративно-правового регулювання водного транспорту на основі європейської практики, а саме:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2022 року № 408 «Про затвердження Порядку ведення Реєстру об'єктів інфраструктури внутрішнього водного транспорту», згідно якого об'єктам інфраструктури внутрішнього водного транспорту присвоюється 20-значний буквено-цифровий код місця розташування об'єкта - РІС-індекс, кодифікація, яка використовується в європейському судноплаванні;

- Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 року № 535 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2015 р. № 1186», якою було внесено зміни до Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з перевезення пасажирів, небезпечних вантажів та небезпечних відходів річковим, морським транспортом. Серед іншого, зазначеними змінами доповнено вимоги до ліцензіата у разі перевезення ним небезпечних вантажів та небезпечних відходів внутрішнім водним транспортом наявністю в штаті фахівця з управління діяльністю з перевезення вантажів, що відповідає Директиві Ради 87/540/ЄЕС від 09 листопада 1987 року про доступ до професійної діяльності оператора перевезень товарів національними і міжнародними водними шляхами, а також про взаємне визнання дипломів, сертифікатів та інших офіційних посвідчень класифікації для її здійснення;

- Наказ Мінінфраструктури від 28 січня 2022 року № 55 «Про деякі питання ведення судового журналу судна внутрішнього плавання», яким частково імплементовано норми Директиви (ЄС) 2017/2397 Європейського парламенту і Ради від 12 грудня 2017 року про визнання професійних кваліфікацій у внутрішньому судноплаванні та про скасування директив Ради 91/672/ЄЕС та 96/50/ЄС (пункт 1853 Плану заходів). Запроваджено єдину нову форму судового журналу судна внутрішнього плавання, яка відповідає формі, встановленій резолюцією Європейського комітету з розроблення стандартів у галузі внутрішнього судноплавства (CESNI) (Додаток до Резолюції CESNI 2019-II-5 «Стандарти на судовий журнал»);

- Наказ Мінінфраструктури від 31 січня 2022 року № 62 «Про затвердження Порядку присвоєння і нанесення на судна внутрішнього плавання унікального європейського ідентифікаційного номеру», яким частково імплементовано норми Директиви Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/1629 від 14 вересня 2016 року про встановлення технічних вимог до суден внутрішнього плавання, про внесення змін до Директиви 2009/100/ЄС і про скасування Директиви 2006/87/ЄС (пункт 1837 Плану заходів). Відповідно до статті 18 глави 3 Директиви ЄС 2016/1629 держави-члени повинні забезпечити, щоб кожному плавучому засобу був присвоєний номер ENI згідно з Європейськими стандартами, які встановлюють технічні вимоги для суден внутрішнього плавання (стандарт ES-TRIN);

- Наказом Мінінфраструктури від 22 лютого 2022 року № 119 «Про затвердження форм судових документів», були оновлені форми судових документів, що містять запис про присвоєний номер ENI;

- Наказом Мінінфраструктури від 11 квітня 2022 року № 203 «Про затвердження Порядку реєстрації суден у Державному судовому реєстрі України та Судновій книзі України» встановлено, що форма Державного судового реєстру України містить запис про присвоєний номер ENI;

- Наказ Мінінфраструктури від 05 травня 2022 року № 301 «Про затвердження Правил обслуговування пасажирів і багажу портами (терміналами)» містить норми Регламенту (ЄС) №1177/2010 Європейського парламенту та Ради від 24 листопада 2010 року «Про права пасажирів під час подорожі морськими та внутрішніми водними шляхами та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004» [6].

В рамках 9-го засідання Ради асоціації Україна-ЄС, українським Урядом було підготовлено Звіт про виконання Угоди про асоціацію за 2023 рік [7]. У звіті зафіксовано, що у сфері впровадження європейських стандартів регулювання внутрішнім водним та міжнародним морським транспортом - прийнято низку нормативно-правових актів на основі законодавства ЄС. А саме, на рівні законодавчої роботи було розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, що стосуються торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах»; проекти Законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності у сфері охорони життя та пошуку і рятування людей на морі» та «Про внесення змін до статті 284 Кримінального кодексу України щодо відповідальності капітанів суден за ненадання допомоги людям, які зазнають або зазнали лиха». Нарівні роботи Міністерство розвитку громад та територій України, відбулися конкретні дії щодо імплементації права ЄС через прийняття таких актів: Наказ Мінінфраструктури від 17.10.2023 № 956 «Про затвердження Правил реєстрації операцій із шкідливими речовинами на судах, у морських і річкових портах та терміналах»; Наказ Мінінфраструктури від 10.11.2023 № 1030 «Про затвердження Порядку уповноваження класифікаційного товариства (визнаної організації) на здійснення нагляду за виконанням на морських судах вимог, встановлених законодавством України та міжнародними договорами України у сфері торговельного мореплавства»; Наказ Мінінфраструктури від 30.05.2023 № 462 «Про затвердження Положення про річкову інформаційну службу».

Пріоритетом законодавчої роботи щодо євароінтеграційних процесів на 2025 рік було обрано розробка та прийняття нормативної бази стосовно впровадження директив щодо:

- торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах;
- мінімальних санітарно-гігієнічних вимог та вимог для покращення медичного обслуговування на борту суден;
- мінімального рівня підготовки моряків;
- нагляду за дотриманням морського законодавства України та міжнародних договорів у сфері торговельного мореплавства на морських судах;
- загальних правил та стандартів для організацій, які здійснюють перевірку та огляд суден, а також для відповідної діяльності морських адміністрацій [1].

Висновки. Сучасний етап розвитку адміністративно-правового регулювання водного транспорту в Україні відзначається активною імплементацією норм міжнародного права, зокрема актів Європейського Союзу. Цей процес є частиною загальної стратегії європейської інтеграції України та відповідає положенням Угоди про асоціацію з ЄС. Імплементація міжнародних стандартів у сфері водного транспорту не лише сприяє оновленню законодавчої бази, а й трансформує адміністративні механізми управління інфраструктурою. Це включає нові підходи до реєстрації суден, ліцензування, кадрових вимог, документального супроводу судноплавства, а також посилення безпеки перевезень та захисту життя і здоров'я людини, а також навколишнього середовища.

Прийняття Закону України «Про внутрішній водний транспорт» стало ключовим кроком у системній адаптації національного законодавства до європейського права, водночас його реалізація потребує подальшого вдосконалення адміністративних процедур та налагодження міжвідомчої координації.

Воєнний стан і виклики, зумовлені повномасштабним вторгненням росії, не зупинили, а навпаки – активізували процеси імплементації міжнародних стандартів у сфері морських та річкових перевезень. Це зумовлено потребою забезпечення економічної безпеки держави, розвитку логістичних маршрутів, зокрема для експорту критично важливої продукції.

З метою подальшої гармонізації адміністративно-правового регулювання водного транспорту до міжнародних вимог доцільним є: посилення інституційної спроможності органів виконавчої влади, відповідальних за транспортну політику; розробка підзаконних актів, які уніфікують практики з урахуванням європейських стандартів; оновлення системи професійної підготовки кадрів у сфері водного транспорту; моніторинг ефективності реалізованих нормативних актів та коригування адміністративних інструментів управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна наближає законодавство у сфері морського транспорту до стандартів ЄС. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://mtu.gov.ua/news/36576.html?utm_source=chatgpt.com
2. Пайда Ю.Ю. Правове врегулювання у сфері внутрішнього водного судноплавства України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2021. Серія ПРАВО. Випуск 63. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/41.pdf>
3. Угода про асоціацію. EU-UA. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/agreement/>
4. Про схвалення Стратегії імплементації положень директив та регламентів Європейського Союзу у сфері міжнародного морського та внутрішнього водного транспорту [...] Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, План, Заходи, Перелік від 11.10.2017 № 747-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/747-2017-%D1%80#Text>
5. Осадчий М.Л. Сучасні інституціональні особливості розвитку водного транспорту в Україні. Економіка та суспільство. Випуск # 67 / 2024. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/4814/4754/>
6. Робота щодо імплементації норм законодавства Європейського Союзу до національного законодавства у сфері морського та внутрішнього водного транспорту продовжується. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://mtu.gov.ua/news/33557.html>
7. Прогрес у виконанні Угоди про асоціацію з ЄС в транспортній сфері склав 3% за рік. В транспортній галузі вимоги Євросоюзу наразі виконані на 56%. Центр транспортних стратегій. URL: https://cfts.org.ua/news/2024/03/21/progres_u_vikonanni_ugodi_pro_asotsiatsiyu_z_es_v_transportniy_sferi_sklav_3_za_rik_78626?utm_source=chatgpt.com

УДК 343.9:656.61:351.86

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-136-140><https://orcid.org/0000-0002-4655-2869>**Озель Віталіна Іванівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри теорії та публічного права,
юридичного факультету Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

Цибко Олексій Олегович,

аспірант кафедри теорії та публічного права
Юридичного факультету
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна

ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ БЕЗПЕКИ НА ВОДНОМУ ТРАНСПОРТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті досліджено сучасний стан безпеки водного транспорту України в умовах міжнародного збройного конфлікту – російсько-української війни, що триває з 2014 року та особливо загострилася після повномасштабного вторгнення у 2022 році. Проаналізовано вплив воєнних дій на функціонування морських і річкових портів, судноплавних шляхів, а також на нормативно-правове регулювання у сфері водного транспорту. Встановлено умови воєнного стану, що впливають на безпеку судноплавства, а також нормативні заходи безпекового характеру.

Окрема увага приділяється міжнародно-правовим актам, які визначають стандарти безпеки мореплавства, зокрема Конвенції ООН з морського права, Конвенції SOLAS, Міжнародному кодексу з охорони суден і портових засобів тощо.

Визначено прогалини національного законодавства та запропоновано напрями удосконалення правового регулювання у сфері безпеки водного транспорту відповідно до умов воєнного стану. Підкреслено необхідність модернізації портової інфраструктури, розробки нових безпекових стандартів та забезпечення ефективної державної підтримки для стабілізації та відновлення економічної діяльності на водному транспорті.

Ключові слова: національна безпека, водний транспорт, портова інфраструктура, воєнний стан, економічна безпека, нормативне регулювання.

Annotation. This article explores the legal and organizational mechanisms for ensuring the security of water transport in Ukraine during wartime.

The ongoing full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has been escalating since 2014 and reached its peak with the invasion of February 24, 2022, has significantly affected all spheres of public life, including maritime and inland waterway transport. The security environment for water transport has been radically destabilized due to targeted missile strikes on critical transport infrastructure, including port facilities and civilian vessels. The blockade of key sea and river ports has severely restricted their regular operation, resulting in substantial economic and logistical challenges.

It offers an analysis of national legislation and international treaties, such as the United Nations Convention on the Law of the Sea, the International Convention for the Safety of Life at Sea, and the International Ship and Port Facility Security Code, emphasizing their role in shaping the current legal framework. The research identifies that

Ukrainian legislation, including the Merchant Shipping Code and relevant government regulations, was primarily designed for peacetime conditions and requires urgent modernization to

address contemporary security threats. The study highlights the importance of adapting legal norms to the realities of martial law and hybrid warfare, ensuring the resilience of port infrastructure, and enhancing institutional capacity for risk prevention and emergency response. Moreover, the article outlines the need for strategic investments in port modernization, international cooperation, and the implementation of the 2024 Maritime Security Strategy of Ukraine as a key tool in countering maritime threats and restoring national control over sea spaces and occupied coastal regions. The findings advocate for a proactive legal policy to improve the security of maritime navigation and to rebuild a stable and investment-friendly environment for Ukraine's maritime and inland water transport sector under ongoing military threats.

Key words: national security, water transport, port infrastructure, martial law, economic security, regulatory framework.

Постановка проблеми. Сучасні реалії створюють нестабільну ситуацію на безпековому полі у всіх сферах суспільного життя. Російська агресія з 2014 року, що переросла у повномасштабну війну з 24 лютого 2022 року, утворює несприятливу атмосферу щодо захисту національних інтересів, впливає на рівень безпеки. Від постійних атак ворога страждає як цивільна, так і державна інфраструктура, критичні інфраструктурні об'єкти, в тому числі транспортна інфраструктура. Вже третій рік поспіль військова агресія російської федерації проти України негативно впливає на стан безпеки мореплавства в Чорному та Азовському морях та на внутрішніх водних шляхах України.

Російською федерацією ведуться постійні обстріли як інфраструктури морських портів, так і цивільних суден, що прямують до українських морських портів, через що чорноморські морські порти не здійснюють свою діяльність у штатному режимі. Так само майже повністю зупинене річкове судноплавство в Україні. Для подолання негативних наслідків воєнних дій ворога, забезпечення безпекового середовища на водному транспорті, - необхідно задіяти усі механізми державно-адміністративного апарату та удосконалювати нормативне регулювання. Водночас слід відзначити, що у мовах, коли з першого дня введення воєнного стану в Україні фактично розпочалась блокада усіх портів, законодавче регулювання у цій сфері не зазнало вагомих змін. Так, наприклад, Закон України «Про морські порти України» від 17.05.2012 № 4709-VI в останнє коригувався законодавцем лише у 2020 році, хоча, на нашу думку, умови воєнного стану потребують перегляду ряду норм. Водночас Закон України «Про внутрішній водний транспорт» від 03.12.2020 № 1054-IX зазнав змін, обумовлених саме особливим періодом функціонування воєнної, економічної, транспортно-господарської систем та правовим режимом воєнного стану.

Безпека транспортної інфраструктури, у тому числі водного транспорту, на пряму пов'язана з економічною безпекою держави та бізнесу. У період воєнного стану особливої актуальності набуває необхідність запровадження ефективних заходів державної підтримки, які не лише забезпечуватимуть оперативну стабілізацію економіки, а й формуватимуть підґрунтя для реалізації довгострокових очікувань інвесторів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання безпеки на транспорті в умовах воєнних дій турбує багатьох дослідників, сфера наукової діяльності яких доволі різноманітна. Це фахівці у галузі міжнародного, адміністративного, конституційного, транспортного, господарського, цивільного права, а також державного управління, національної безпеки, міжнародних економічних відносин тощо. Найбільш ґрунтовно безпекові питання саме на водному транспорті останніми роками досліджують: Беззубов Д.О., Горбань Є.А., Даниленко О.Б., Кочеров О.С., Пальченко А.А., Подцерковний О.П., Риженко І.М., Чимшир В.І., Фердман Г.П., Шкарлет С.М., Шульга Ю.М. та ін.

Метою дослідження є аналіз національної та міжнародної нормативно-правової бази та визначення нормативних та організаційно-правових механізмів підвищення рівня безпеки на водному транспорті.

Виклад основного матеріалу. Водний транспорт складне багатокомпонентне інфраструктурне середовище, основним транспортним засобом якого є судно. Щодо його

означення, то це вид транспорту, який перевозить вантажі або пасажирів водними шляхами сполучення, як природним (океани, моря, річки, озера), так і штучним (канали, водосховища). Важливим є те, що водному транспорту притаманні певні властивості, які мають прояв через основні категорії водного транспорту, наділені певним юридичним статусом [1, с. 237].

Водний транспорт складається з двох компонентів – річкового та морського. Проте сьогодення диктує такі умови, що річковий транспорт опинився від найбільшою загрозою від атак ворога з перших днів повномасштабного вторгнення. Внаслідок блокування військами російської федерації частини річки Дніпро в Херсонській і Запорізькій областях та руйнування 06.06.2023 Каховської ГЕС, з якою технологічно пов'язаний Каховський судноплавний шлюз, зупинені перевезення Дніпром на ділянці нижче Запорізького судноплавного шлюзу, а також неможливе судноплавство в нижній частині р. Південний Буг по Бузько-Дніпровсько-Лиманському та Херсонському морському каналах з морських портів та терміналів Миколаївського та Херсонського регіонів [2]. Військові державні адміністрації приймають рішення щодо обмеження та/або заборони руху руслом річок. Так, у Києві та Київській області на час воєнного стану заборонено навігацію річкових, малих, спортивних суден, водних мотоциклів і засобів для розваг на водних об'єктах.

Військово-морський флот російської федерації становить загрозу морському судноплавству, здійснює блокаду в Чорному та Азовському морях. Повноцінно працювали та продовжують працювати та збільшувати вантажопереробку тільки три морські порти у гирлі Дунаю: Ізмаїльський, Ренійський та Усть-Дунайський. Це зростання вплинуло на стан аварійності на морському та внутрішньому водному транспорті України в цьому регіоні [3, с. 233]. Наказом Міністерства інфраструктури України від 28 квітня 2022 року №256 «Про закриття морських портів» було закрито морські порти Бердянськ, Маріуполь, Скадовськ, Херсон з дня набрання чинності наказом до відновлення контролю над зазначеними морськими портами. Щодо морських портів Одеського та Миколаївського регіонів, то вони також неодноразово зазнавали атак ворога, проте міжнародна спільнота за сприяння ООН [4] спромоглися певною мірою гарантувати перевезення гуманітарних вантажів.

Безпека морських перевезень – необхідний елемент сучасного мореплавства, що зумовлений технічними, правовими та соціальними чинниками. Пальченко А.А. та Риженко І.М. виділяють такі ризики та загрози мореплавства: погодні умови, плавуча об'єкти, піратство, несправність суден, забруднення довкілля [5, с. 58-59].

Міжнародне та національне законодавство спрямовує організаційно-правові заходи щодо підвищення безпеки судоходства у складний період міждержавного збройного конфлікту. Міжнародне морське право ґрунтується на нормах міжнародних конвенцій та угод для забезпечення безпеки мореплавства. Основним документом є Конвенція ООН з морського права 1982 р., ратифікована Україною [6]. Наприклад, дана Конвенція орієнтує держав-учасників на встановлення відповідальності за піратство, а на національному рівні покарання за такий вид правопорушення кваліфікований як злочин, відповідальність за вчинення якого встановлена ст. 446 Кримінального кодексу України.

Важливе місце у безпековому секторі займає Конвенція про безпеку життя на морі (SOLAS) 1974 р. встановлює мінімальні стандарти безпеки для суден із метою захисту життя моряків, пасажирів та вантажу на морі, включає положення про протипожежну безпеку, навігаційну безпеку, обладнання суден, безпеку рейсу тощо [7]. Міжнародна конвенція про пошуки та порятунк на морі 1979 р. встановлює правила та процедури для пошуку і порятунку мореплавців у небезпеці або тих, хто опинився у труднощах на морі, визначає, які організації та координаційні центри повинні бути відповідальні за координацію дій у разі аварій [8]. Міжнародний кодекс з охорони суден та портових засобів (1974 р.) та Додаткова Резолюція до нього від 12 грудня 2002 року прийняті з метою посилення охорони на морі, спрямовані на формування міжнародної структури, за допомогою якої судна й портові

засоби можуть взаємодіяти для виявлення та недопущення актів, що загрожують безпеці в секторі морського транспорту [9].

В новітніх умовах воєнних дій можемо констатувати, що російська федерація нівелює норми міжнародного права, здійснюючи системні порушення. На задоволення мінімальних безпекових потреб мореплавства 22 липня 2022 року була підписана Ініціатива з безпечного транспортування зерна та харчових продуктів з українських портів (Чорноморська зернова ініціатива) [4]. Особливістю цієї міжнародної угоди було її підписання у формі двох окремих угод з різними змістами: між Росією та Організацією Об'єднаних Націй (ООН) за участю Туреччини, між Україною та ООН за участю Туреччини. Проте, росія постійно порушувала умови угоди, обстрілюючи цивільні судна, а 17 липня 2023 року остаточно, в односторонньому порядку, вийшла з Угоди. Країна-агресор постійними обстрілами цивільних суден створює підвищений рівень небезпеки мореплавства. Наприклад, ракетного удару Ту-22М3 11 вересня 2024 року зазнало іноземне цивільне судно (балкер з власником у Белізі та під прапором Сент-Кітс і Невісу) з вантажем українського зерна, що вийшов з порту Чорноморськ, у нейтральних водах (у 50 км від берега Румунії). Ця атака могла завершитись екологічною катастрофою Чорноморського регіону, адже удар був нанесений у час безпосередньо близького проходу танкера [10].

Щодо національного законодавства, то правові норми створюють основи організаційно-адміністративних механізмів підвищення безпекового рівня. Кодекс з охорони суден і портових засобів та Конвенція про безпеку життя на морі (SOLAS) для України стали основою для формування та удосконалення власного законодавства відповідно до вимог цих міжнародних документів. Міжнародний Кодекс з охорони суден і портових засобів виконує роль методичної основи щодо застосування конкретних заходів в надзвичайних умовах, таких як протидія піратству або тероризму. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 № 176/95-ВР, визначаючи права та обов'язки учасників морського судноплавства, тим самим створює основу для встановлення відповідальності у сфері порушення норм національного та міжнародного морського права та застосування заходів превентивних заходів щодо попередження порушень у сфері безпеки мореплавства.

На рівні встановлення адміністративних процедур важливу роль відіграють Правила контролю суден з метою забезпечення безпеки мореплавства, затверджені Наказом Міністерства транспорту України 17.07.2003 № 545 (з наступними змінами) встановлюють уповноважені контрольні органи та правила перевірок згідно з міжнародними стандартами. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.2007 № 722 «Про заходи щодо підвищення рівня безпеки на морському та річковому транспорті» призначено визнаними організаціями у сфері охорони суден та портових засобів на морі державне підприємство Класифікаційне товариство Регістр судноплавства України та державне підприємство Адміністрація морських портів України.

Водночас, як слушно відмічає О. П. Подцерковний, законодавство України розраховане на мирний час, і саме це законодавство без належної адаптації продовжує регулювати портову інфраструктуру під час війни, хоча змінилися безпекові, управлінські, господарські, банківські та інші умови функціонування галузі, умови здійснення господарської діяльності суб'єктів портової діяльності радикально змінилися як з точки зору їх правового статусу, так і організації їх функціонування та захищеності в умовах війни [11, с. 206]. Такі обставини об'єктивно знижують безпековий рівень здійснення господарської діяльності, торговельного мореплавства, негативно впливають на зацікавленість суб'єктів господарювання у наданні портових послуг.

Важливе значення для подальшого розвитку безпекового сектору у сфері мореплавства закладає Указ Президента України від 17 липня 2024 року № 468/2024, яким вводиться в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 липня 2024 року «Про Стратегію морської безпеки України». Метою Стратегії морської безпеки України визначено забезпечення готовності, комплексного і ефективного запобігання та реагування на загрози морській безпеці України, які виникають на прибережних територіях, у її морських просторах, а також інших районах Світового океану, на які поширюються економічні та інші інтереси України.

Висновки. Таким чином, пріоритетними напрямками розвитку національних та міжнародних правових механізмів щодо забезпечення безпеки на водному транспорті України

є у першу чергу спрямування спільних зусиль щодо відновлення контролю України над тимчасово окупованими територіями, морським узбережжям, власними морськими просторами, а також відновлення і гарантування безпеки річкових та морських портів та шляхів.

Спільні зусилля держави та міжнародної спільноти повинні бути спрямовані на відновлення нормального торговельно-економічного балансу. Велике значення тут має розробка нових підходів у нормативно-правовому регулюванні, спрямованому на посилення безпекової складової водного транспорту. Такі заходи мають демонструвати здатність держави розробляти й реалізовувати цілісну та результативну економічну політику навіть за умов глибокої нестабільності. Одним із ключових напрямів економічного відновлення та зміцнення національної безпеки є інвестування в модернізацію портової інфраструктури. Це має здійснюватися на основі принципу пріоритетності капіталовкладень, спрямованих на забезпечення безперервного функціонування економіки в умовах збройного конфлікту. Зокрема, йдеться про цільове будівництво та впровадження сучасних технологічних рішень у ті сегменти портової інфраструктури, що виконують критично важливі функції у системі воєнної економіки та забезпечують логістичну безпеку держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фердман Г.П. Забезпечення безпеки на водному транспорті України: державно-правовий аспект. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. Том 31 (70) № 2 2020. С. 326-240.
2. Стан безпеки судноплавства та аварійності на водному транспорті в Україні (у тому числі і за її межами, але із українськими суднами), включаючи маломірні (малі) судна, за січень – грудень 2024 року з наростаючим підсумком. Державна служба морського та внутрішнього водного транспорту та судноплавства України. URL: https://marad.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/zvit_avariynosti_4_2024.pdf
3. Чимшир В.І., Даниленко О.Б., Шульга Ю.М. Безпека судноплавства на морському та внутрішньому водному транспорті як об'єкт наукових досліджень. Водний транспорт № 2(38) 2023. С. 231-241. URL: <https://vt.duit.in.ua/index.php/home/article/view/300/257>
4. United Nations Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/192320-joint-coordination-centre-opens-istanbul-facilitate-safe-export-commercial-foodstuffs-and>
5. Пальченко А.А., Риженко І.М. Міжнародно-правове регулювання у забезпеченні екіпажем морських перевезень як основа національної безпеки мореплавства. Морська безпека та оборона № 1, 2024. С. 57-63. URL: <https://msd.oduvs.od.ua/index.php/msd/article/view/51/44>
6. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції ООН. Закон України від 03.06.1999 № 728-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-14#Text>
7. Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі (1974 р.). URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_251
8. Міжнародна конвенція про пошук і рятування на морі (1979 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_138#Text
9. Міжнародний кодекс з охорони суден та портових засобів (1974 р.) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU02257>
10. DEFENSE EXPRESS. URL: https://defence-ua.com/news/za_krok_do_ekologichnoji_katastrofi_vid_udaru_rf_h_22_z_tu_22m3_zamist_sudna_z_pshenitseju_mig_buti_tanker-16585.html
11. Подцерковний О. П. Проблеми правового забезпечення портової галузі в умовах війни. Право та державне управління. № 3, 2023. – с. 205-212. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/32.pdf

УДК 346.3

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-141-147>

<https://orcid.org/0000-0001-5063-4018>

Подолань Юлія Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри господарського та транспортного права

Юридичного факультету

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та технологій,

Україна

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ВИКОНАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. Досліджено вплив воєнного стану на виконання господарських договорів в Україні. Визначено особливості тлумачення обставин непереборної сили (форс-мажору) в умовах збройного конфлікту. Проаналізовано зміни договірної законодавства, специфіку практики засвідчення форс-мажору Торгово-промисловою палатою та основні тенденції судової практики за 2022–2025 рр. Встановлено високі судові вимоги до доказування неможливості виконання зобов'язань, серед яких належна фіксація впливу бойових дій на конкретні договірні відносини. Виявлено проблеми недостатності доказів, порушення порядку повідомлення контрагентів про форс-мажор та суперечливість судових підходів. Обґрунтовано необхідність уніфікації судових підходів і вдосконалення договірних механізмів реагування на тривалі надзвичайні ситуації.

Ключові слова: господарський договір, проблеми господарського права, воєнний стан, форс-мажор, виконання зобов'язань, судова практика, договірне право.

Annotation. The article examines the specific impact of the martial law introduced in Ukraine on the performance of commercial contracts. The legal nature of force majeure circumstances in contractual relations is analyzed, and the main approaches to their interpretation in the context of armed conflict are identified. Particular attention is paid to the transformation of the balance between the principle of mandatory performance of obligations and the principle of fairness under extraordinary conditions.

The article focuses on the analysis of legislative changes aimed at adapting contractual regulation to the conditions of martial law, including the application of the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law," the currently effective Commercial Code of Ukraine (valid until August 2025 with a transitional period introduced), and the practice of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry regarding the certification of force majeure circumstances. Mechanisms for proving the impossibility of performing commercial obligations in court and procedural aspects of establishing the causal link between the impact of martial law and the breach of contract are examined.

Based on a review of court decisions from 2022–2025, key trends in the resolution of disputes over the recognition of martial law as a force majeure circumstance are identified. Typical problems in the judicial consideration of such cases are outlined: lack of sufficient evidence, failure of the parties to comply with contractual notification requirements, and disputes over the actual impact of hostilities on the ability to perform contractual obligations. The role of the localization of military actions and the sectoral specifics of contractual relations in the assessment of force majeure circumstances is emphasized.

The study also addresses the need to ensure a balance between protecting the interests of the parties to a commercial contract and the general principles of legal certainty and predictability. The conclusion highlights the relevance of developing unified approaches to the interpretation and proof

of force majeure during martial law and the necessity of improving contractual mechanisms in the face of prolonged extraordinary situations.

Keywords and phrases: *commercial contract, issues of commercial law, martial law, force majeure, performance of obligations, judicial practice, contract law.*

Постановка проблеми. Війна, що триває з 2022 року, радикально змінила господарське середовище України, перетворивши воєнний стан на системний чинник ухвалення як державних, так і корпоративних рішень. Для договірних правовідносин це означає постійну напруженість між принципом обов'язковості виконання зобов'язань (*pacta sunt servanda*) та необхідністю захисту суб'єктів господарювання від обставин, на які вони об'єктивно не можуть вплинути. Формально інструментом розв'язання цієї колізії є конструкція форс-мажору. Однак її класичне тлумачення (як короткочасної непереборної події) виявилось недостатнім, коли надзвичайні обставини набули затяжного характеру й охопили територію всієї держави.

Проблему загострює перехідний період після скасування Господарського кодексу України (чинність – до 1 серпня 2025 р., із трирічним «tail»-періодом). У той час як Кодекс ще регулює численні діючі договори, нові договірні відносини дедалі частіше будуються на змішаній основі норм цивільного та спеціального законодавства. Це спричиняє нормативну фрагментацію та неоднорідність судових підходів: різні колегії по-різному оцінюють, чи достатньо оголошення воєнного стану саме по собі для звільнення сторін від відповідальності; яким має бути причинно-наслідковий зв'язок між бойовими діями й невиконанням зобов'язання; які докази вважаються належними тощо.

Складність ситуації посилюється й тим, що у 2022–2025 рр. держава кілька разів корегувала процедуру засвідчення форс-мажору ТПП України (відстеження територіальної наближеності бойових дій, електронні сервіси, спрощені сертифікати для МСП), але методичні роз'яснення ТПП не мають нормативної сили й іноді суперечать позиції судів. Водночас бізнес-спільнота потребує передбачуваних та уніфікованих критеріїв, аби своєчасно будувати risk-management у договорах, залучати фінансування та зберігати довіру контрагентів на міжнародних ринках.

Отже, ключова проблема полягає у відсутності єдиного, доктринально й практично узгодженого механізму визначення та доказування форс-мажору в умовах воєнного стану, що дестабілізує договірні відносини, ускладнює гармонізацію українського договірного права із європейськими практиками та негативно впливає на інвестиційну привабливість країни в період післявоєнного відновлення.

Саме ці внутрішні протиріччя й зовнішні виклики обумовлюють необхідність комплексного дослідження впливу воєнного стану на виконання господарських договорів, критичного перегляду чинних нормативних підходів та узагальнення найновішої судової практики з метою вироблення чітких, узгоджених критеріїв правозастосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою . Питання виконання господарських договорів в умовах воєнного стану активно досліджуються в сучасній українській правовій науці. Загальнотеоретичні основи правового регулювання договірних відносин закладені у працях О.В. Дзери, де акцентується увага на співвідношенні обов'язковості виконання зобов'язань та звільнення від відповідальності за обставин непереборної сили. Серед сучасних досліджень варто виділити роботи О.П. Горбаня [1], О.О. Бондаренка [2], М.О. Стефанчука [3], О.О. Мельник [4], де аналізуються вплив воєнного стану на виконання договірних зобов'язань, особливості застосування форс-мажорних положень, проблеми доказування настання непереборної сили та сучасні судові підходи.

Аспекти регулювання договірних відносин без спеціальних форс-мажорних застережень висвітлено у публікації К.Р. Резворовича та А.М. Полоза [5], тоді як особливості гармонізації договірної політики України з європейськими стандартами у період війни розкрито у роботі А.В. Духневича та С.А. Лук'яненка [6].

Проблеми правового забезпечення укладення господарських договорів за державним замовленням в умовах надзвичайних обставин розглядаються у дослідженні В.М. Довганя [7]. Комплексний вплив воєнного стану на господарсько-договірні відносини проаналізовано у праці К.В. Мирось [8].

Крім того, питання удосконалення договірної регулювання в умовах війни розглянуто на рівні науково-практичного семінару НДІ правотворчості НАПрН України [9], де окреслено ключові проблеми судової практики та нормативного забезпечення договірних відносин.

Таким чином, хоча окремі аспекти проблематики вже ґрунтовно досліджені, питання уніфікації судових підходів, гармонізації національної договірної моделі та вдосконалення механізмів захисту суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану потребують подальшого комплексного аналізу.

Мета дослідження – комплексний аналіз впливу воєнного стану на виконання господарських договорів в Україні, виявлення проблемних аспектів доказування форс-мажорних обставин у судовій практиці та формулювання пропозицій щодо удосконалення договірної регулювання в умовах надзвичайних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Форс-мажорні обставини у господарському праві України традиційно розглядаються як виняткові події, що об'єктивно унеможливають належне виконання сторонами своїх зобов'язань. Їх правова природа визначається комбінацією кількох ключових характеристик: надзвичайності, непереборності, причинно-наслідкового зв'язку із порушенням зобов'язання та непередбачуваності на момент укладення договору[1].

Як підкреслює Горбань О.П., у контексті воєнного стану форс-мажор втрачає абстрактний характер і набуває чітко визначеної функції: обґрунтування об'єктивної неможливості виконання конкретного договірної зобов'язку за умов збройного конфлікту [1]. При цьому вирішальним стає не сам факт наявності війни чи оголошення воєнного стану, а доведення реального впливу бойових дій на можливість виконання зобов'язання.

Стефанчук М.О. звертає увагу на необхідність чітко відмежовувати форс-мажор від загального економічного ускладнення виконання. Зокрема, він наголошує, що лише об'єктивна неможливість, а не комерційна недоцільність чи подорожчання виконання зобов'язань, є підставою для звільнення сторони від відповідальності [2].

Особливу роль у визначенні правової природи форс-мажору під час війни відіграють положення Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [10] та практика сертифікації форс-мажорних обставин Торгово-промисловою палатою України, що вимагає встановлення прямого причинного зв'язку між подіями воєнного стану та порушенням конкретного господарського договору[11].

Таким чином, в умовах воєнного стану форс-мажор у господарських договорах постає як особлива правова конструкція, покликана забезпечити баланс між принципом зобов'язковості виконання зобов'язань та об'єктивною неможливістю їх реалізації через надзвичайні обставини.

Запровадження воєнного стану в Україні суттєво трансформувало звичні механізми виконання господарських зобов'язань. У правовій площині ця трансформація проявляється не лише у зміні регуляторних підходів, а й у новій оцінці співвідношення зобов'язку виконати договір і об'єктивних перешкод, які виникли внаслідок бойових дій.

Як слушно зазначає Бондаренко О.О., воєнний стан сам по собі не є безумовною підставою для припинення договірних зобов'язань [2]. Проте він змінює контекст, у якому розглядаються виконання або невиконання договору, особливо у випадках фізичної неможливості постачання товарів, виконання робіт чи надання послуг у районах активних бойових дій.

Наявність воєнного стану вимагає також переосмислення принципу *pacta sunt servanda* у господарських правовідносинах. Як відзначає Мирось К.В., за загальним правилом договір має виконуватися належним чином і в установленний строк [8]. Однак в умовах тривалого

збройного конфлікту акцент переноситься на обов'язок сторін вживати всіх можливих заходів для мінімізації наслідків невиконання зобов'язань та обов'язок добросовісного інформування контрагентів про виникнення обставин, що перешкоджають виконанню договору.

Особливої уваги набули зміни до законодавства про публічні закупівлі, які запровадили спрощені процедури укладення договорів та дозволили відступати від деяких загальних правил у надзвичайних ситуаціях. Як зауважує Духневич А.В., воєнний стан став стимулом для розвитку гнучкіших договірних конструкцій, спрямованих на збереження балансу інтересів сторін навіть у кризових умовах [6].

Разом із тим судова практика, узагальнена у матеріалах Верховного Суду та Касаційного господарського суду, свідчить про обережне ставлення судів до заяв про форс-мажор: кожен випадок розглядається індивідуально, а тягар доказування покладається на сторону, яка посилається на наявність непереборних обставин [12,13]. Таким чином, вплив воєнного стану на виконання господарських договорів проявляється не лише в об'єктивних труднощах господарської діяльності, а й у зміні правових стандартів поведінки сторін, що вимагає нового підходу до оцінки належності виконання договірних зобов'язань.

Після початку повномасштабної війни в Україні питання визнання воєнного стану форс-мажорним чинником стало одним із центральних у господарських спорах. Проте судова практика засвідчує обережний і диференційований підхід до розгляду таких справ.

Як зазначено у спеціальному огляді Верховного Суду, сам факт запровадження воєнного стану не є безумовною підставою для автоматичного звільнення сторони від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань [12,13]. Судова практика виходить із необхідності встановлення реального причинного зв'язку між конкретною подією (наслідками бойових дій) та неможливістю виконання зобов'язання у конкретному договорі [12].

Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду наголошує, що сторона, яка посилається на форс-мажор, повинна належним чином довести: по-перше, об'єктивність перешкоди; по-друге, непереборність та непередбачуваність обставин; по-третє, їхній безпосередній вплив на можливість виконання конкретного обов'язку [13]. При цьому сама по собі зміна економічної ситуації, зростання витрат або порушення логістичних ланцюгів не визнаються судами достатніми підставами для звільнення від відповідальності, якщо не доведено повну неможливість виконання договору.

Звертається увага і на процесуальні нюанси. Зокрема, суди вимагають від сторін дотримання договірних умов щодо повідомлення контрагентів про настання обставин непереборної сили у встановлені строки. Невиконання цього обов'язку часто стає підставою для відмови у задоволенні позовів про звільнення від відповідальності.

Практика також свідчить, що сертифікат Торгово-промислової палати України про наявність форс-мажорних обставин є важливим доказом, але не має абсолютної сили і оцінюється судами разом з іншими доказами у справі [13].

Таким чином, сучасна судова практика вимагає від сторін активної процесуальної поведінки та обґрунтованості посилянь на форс-мажор у кожному конкретному випадку, що стимулює більш уважне договірне регулювання ризиків у період воєнного стану.

Доказування наявності форс-мажорних обставин в умовах воєнного стану стало одним із найскладніших елементів у господарських спорах. Аналіз судової практики свідчить, що навіть за очевидного впливу війни на господарську діяльність сторони не завжди можуть належно обґрунтувати неможливість виконання зобов'язань.

Як зазначає Резворович К.Р., у практиці судів превалює підхід, за якого саме сторона, що посилається на форс-мажор, несе обов'язок довести факт настання надзвичайної та непереборної обставини, її непередбачуваність і безпосередній вплив на виконання конкретного зобов'язання [5]. Простого посилення на воєнний стан чи на загальну нестабільність недостатньо: суди вимагають конкретики — яка саме подія, у який спосіб і наскільки істотно вплинула на виконання договору.

Особливої ваги набувають докази щодо територіального впливу бойових дій. Як свідчить аналіз рішень Касаційного господарського суду, факт ведення бойових дій у регіоні діяльності сторони або фізичного знищення виробничих потужностей визнається істотним чинником, однак при цьому обов'язковим є подання підтверджуючих документів — сертифікатів Торгово-промислової палати України, довідок місцевих органів влади, актів обстеження майна[13].

Водночас Верховний Суд у своїх висновках підкреслює, що сертифікат ТПП є лише одним із доказів у справі і не має заздалегідь встановленої доказової сили[12]. Тому для ефективного обґрунтування необхідно подавати також додаткові документи, що свідчать про причинний зв'язок між форс-мажорними обставинами і неможливістю виконання зобов'язання.

Ще однією поширеною помилкою є недотримання договірної умови про обов'язок повідомлення контрагента про настання обставин непереборної сили. Мирось К.В. зауважує, що порушення строків повідомлення або відсутність відповідного повідомлення у передбачений договором спосіб може позбавити сторону права посилаючись на форс-мажор як на підставу звільнення від відповідальності[8].

Отже, доказування форс-мажору в сучасній господарській практиці вимагає не лише наявності сертифіката ТПП, а й комплексного підходу до збору доказової бази, належного процесуального оформлення своїх дій та суворого дотримання договірних процедур.

Аналіз сучасної договірної практики в Україні в умовах воєнного стану свідчить про наявність низки системних проблем, які вимагають нормативного і практичного вирішення. Узагальнення наукових підходів і судової практики дозволяє виділити кілька ключових напрямів удосконалення регулювання господарських договорів у надзвичайних обставинах.

По-перше, як зазначає Горбань О.П., існує потреба у чіткішому законодавчому врегулюванні критеріїв визнання форс-мажорних обставин, особливо в умовах тривалого надзвичайного стану[1]. Наразі законодавство і судова практика орієнтуються на загальні ознаки непереборної сили, однак відсутність спеціалізованих норм для ситуацій затяжного збройного конфлікту створює простір для неоднозначного тлумачення.

По-друге, у працях Мирось К.В. і Стефанчука М.О. обґрунтовано наголошується на необхідності деталізації договірних застережень щодо форс-мажору[8;3]. Чіткіше визначення порядку та строків повідомлення про форс-мажорні обставини, а також наслідків їх недотримання, дозволить суттєво знизити ризики судових спорів та сприятиме стабільності договірних відносин.

Третім важливим напрямом є вироблення методичних рекомендацій Верховного Суду щодо оцінки достатності доказової бази для підтвердження форс-мажору. Практика Касаційного господарського суду засвідчує, що питання щодо достатності сертифіката Торгово-промислової палати або встановлення реального впливу бойових дій на виконання договору є дискусійними, і уніфікація критеріїв оцінки доказів стала би значним кроком до правової визначеності [13].

Окрім того, доцільним є створення єдиної моделі «стандартного» форс-мажорного застереження, рекомендованого для використання у господарських договорах в умовах воєнного стану. Це дозволить суб'єктам господарювання більш ефективно регулювати договірні ризики та знизить рівень правової невизначеності в періоди тривалих кризових ситуацій.

Узагальнюючи, вдосконалення договірного регулювання в умовах надзвичайних ситуацій має базуватися на трьох основних компонентах: законодавчому уточненні критеріїв форс-мажору, адаптації договірних положень та уніфікації судового підходу до оцінки форс-мажорних обставин.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що воєнний стан істотно трансформував правову природу виконання господарських договорів в Україні, висунувши на перший план проблему правильного застосування конструкції форс-мажору. У сучасних

умовах недостатнім є лише формальне оголошення воєнного стану, оскільки судова практика вимагає від сторін надання належних доказів реального впливу бойових дій на можливість виконання конкретного зобов'язання.

Запровадження спрощених процедур сертифікації форс-мажорних обставин Торгово-промисловою палатою України певною мірою полегшило доказування таких обставин у договірних спорах. Проте залишаються невирішеними питання нормативної чіткості критеріїв форс-мажору, статусу сертифікатів ТПП як доказу та уніфікації підходів до оцінки доказів у судовій практиці.

Фрагментація договірного регулювання, спричинена поступовим скасуванням Господарського кодексу України, посилила проблему відсутності єдиної доктринальної і практичної бази для кваліфікації та доказування обставин непереборної сили. Відсутність уніфікованих стандартів призводить до правової невизначеності, що негативно впливає на стабільність договірних відносин та інвестиційну привабливість економіки.

У цьому контексті особливо актуальною є необхідність комплексного вдосконалення договірного регулювання в умовах надзвичайних обставин. Вона передбачає, з одного боку, законодавче уточнення критеріїв форс-мажору з урахуванням специфіки тривалого збройного конфлікту, а з іншого — розробку типових договірних механізмів, спрямованих на мінімізацію ризиків сторін. Важливим кроком у цьому напрямі є також формування єдиних процесуальних стандартів оцінки доказів форс-мажору у судовій практиці, що забезпечить передбачуваність та стабільність договірного обігу в умовах воєнного стану та в перехідний післявоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбань О.П. Правове регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану: виклики та шляхи вдосконалення. Diss. ТОВ "УКРЛОГОС Груп", 2024. С. 105-108
2. Бондаренко О.О. Особливості виконання господарських договорів в умовах воєнного стану // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2022. – Вип. 5. – С. 28–32. <https://doi.org/10.32782/39221350>
3. Стефанчук М.О. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану // Актуальні проблеми правознавства. – 2023. – № 1(33). – С. 25–30. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/48762>
4. Мельник О.О. Виконання умов договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2022. – Вип. 74. – Ч. 1. – С. 98–105. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.16>
5. Резворович К.Р., Полоз А.М. Особливості виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану за відсутності в договорі положень про форс-мажор // Вісник ДДУВС. – 2022. – Вип. 4. – С. 68–73. <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10824/1/68.pdf>
6. Духневич А., Лук'яненко С. Особливості регулювання договірних відносин в Україні під час воєнного стану // Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. – 2025. – № 2(8). – С. 98–105. <https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.1.12>
7. Довгань В.М. Правове регулювання укладення господарських договорів за державним замовленням в період воєнного стану // Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка. – 2024. – Вип. 4(108). – С. 108–117. <https://luhbuletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/264/247>
8. Мирось К.В. Регулювання господарсько-договірних відносин в Україні в умовах воєнного стану // Юридичний бюлетень. – 2024. – Вип. 34. – С. 68–73. <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.34.09>
9. Регламентация договорных отношений в условиях военного состояния: Материалы семинара НДП правотворчости НАПрН Украины. – Київ, 2023. – 24 с.
10. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 № 671/97-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Практика ТПП України щодо засвідчення форс-мажорних обставин (офіційний сайт ТПП України, 2022–2024 рр.). <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhorkh-obstavyn-z-28-02-2022>
12. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf.
13. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану у вирішенні господарських спорів: судова практика КГС ВС. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану у вирішенні господарських спорів: судова практика Касаційного господарського суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/856/forsmazhorkh-obstavyny-v-umovakh-voiennoho-stanu-u-vyrishenni-hospodarskykh-sporiv-sudova-praktyka-khs-vs>.

УДК 347.7

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-148-159><https://orcid.org/0000-0001-9968-5713>

Поліщук Роман Миколайович,
доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри теорії та публічного права
Юридичного факультету Інституту управління,
технологій і права Державного університету інфраструктури
та технологій м. Київ, Україна,
докторант Навчально-наукового інституту права
імені князя Володимира Великого
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

КЛЮЧОВІ ТРУДНОЩІ У ВИЯВЛЕННІ ТА УДОСКОНАЛЕННІ ШЛЯХІВ ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ У БАНКРУТНИХ ПРОЦЕДУРАХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем виявлення та поліпшенню законодавчих та судових механізмів витребування майна товариств з обмеженою відповідальністю та відшкодуванню його вартості відповідно, як через судові процедури банкрутства, так і окреме позовне провадження. В процесі вивчення нинішніх нормативно-правових актів конкурсного права, у тому числі Кодексу України з процедур банкрутства, Цивільного кодексу України, з одного боку, що регулюють інститут неспроможності, так і судової практики Верховного Суду, з другого, яка склалася в процесі практичного застосування зазначених джерел права у відносинах учасників банкрутства, розкриті ключові труднощі у виявленні активів товариств-боржників, які незаконно відчужуються до порушення проваджень у господарських справах. Серед них автором виокремлено проблематику невідомості процесуального впливу з боку судів за заявами розпорядників майна на керівників господарюючих суб'єктів щодо передачі інформації, необхідної для проведення інвентаризації майна боржників. Здійснено порівняльний аналіз положень старого законодавства про банкрутство з діючим у практичному аспекті та встановлено якісні позитивні зміни у правовому механізмі захисту прав та законних інтересів, насамперед, кредиторів боржників через встановлення запобіжників, що унеможливають безпідставне виведення активів товариств з обмеженою відповідальністю. Відзначено актуальні труднощі повернення активів у ліквідаційну масу боржника через застосування правової конструкції статті 388 Цивільного кодексу України, як способу захисту заінтересованих осіб у разі повторного відчуження особою, якій було продані активи товариства за недійсним правочином. Автором зосереджено увагу необхідності грошового забезпечення учасниками справ про банкрутство фінансування оплати судового збору за подання позовних заяв про витребування майна боржників від третіх осіб, а у разі відсутності такого авансування – наданні законодавцем пільг щодо відповідного збору. Резюмовано про необхідність відступу Великою Палатою Верховного Суду від своїх попередніх висновків, викладених у постановках, щодо комплексного застосування положень цивільного та банкрутного законодавства. Для подолання вищезазначених проблем та неузгодженостей у правозастосуванні норм конкурсного права автором запропоновано внести зміни у законодавчі акти, що регулюють відносини неспроможності.

Ключові слова: арбітражний керуючий, боржник, кредитори, фраздаторний правочин, судові процедури банкрутства, майно боржника, вiндикацiйний позов, господарський суд.

Annotation. The article is devoted to the study of topical issues of identifying and improving legislative and judicial mechanisms for reclaiming property of limited liability companies and reimbursement of its value, respectively, both through bankruptcy proceedings and separate lawsuit proceedings. In the course of studying the current regulatory legal acts of bankruptcy law, including the Bankruptcy Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, on the one hand, regulating the insolvency institution, and the case law of the Supreme Court, on the other hand, which has developed in the course of practical application of these sources of law in the relations of bankruptcy participants, the author reveals the key difficulties in identifying the assets of debtor companies that are illegally alienated before the initiation of proceedings in economic cases. Among them, the author highlights the problem of ineffective procedural influence by courts upon applications of property managers on the heads of economic entities regarding the transfer of information necessary for conducting an inventory of debtors' property. The author makes a comparative analysis of the provisions of the old bankruptcy law with the current bankruptcy law in practice and identifies qualitative positive changes in the legal mechanism for protecting the rights and legitimate interests, primarily of debtors' creditors, through the establishment of safeguards that make it impossible to unreasonably withdraw assets of limited liability companies. The author notes the current difficulties of returning assets to the debtor's liquidation estate through the application of the legal construction of Article 388 of the Civil Code of Ukraine as a way to protect the interested parties in case of re-alienation by a person to whom the company's assets were sold under an invalid transaction. The author focuses on the need for participants to bankruptcy cases to provide monetary security for the payment of court fees for filing claims for reclamation of debtors' property from third parties, and in the absence of such advance payment, the legislator should provide benefits with regard to the relevant fees. The author summarizes the need for the Grand Chamber of the Supreme Court to retreat from its previous conclusions set forth in its resolutions on the comprehensive application of the provisions of civil and bankruptcy law. In order to overcome the above problems and inconsistencies in the law enforcement of competition law, the author proposes to amend the legislative acts regulating insolvency relations.

Key words: insolvency officer, debtor, creditors, fraudulent conveyance, bankruptcy proceedings, debtor's property, vindication claim, commercial court.

Постановка проблеми. Інститут неспроможності є важливою складовою правового регулювання у розвинутих державах з ринковою економікою, який забезпечує відновлення платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю - боржників або ж здійснення їх ліквідації через неможливість провадження своєї діяльності.

Основними завданнями процедур банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю є гарантування судового контролю за діями/бездіяльністю учасників у правовідносинах неспроможності, генерації активу та пасиву зобов'язаного суб'єкта господарювання і проведення всіх необхідних та достатніх заходів з метою максимального погашення грошових вимог кредиторів. Нормативно-правові акти у сфері банкрутства є комбінованими, так як поєднують у собі законодавчі приписи приватного та публічного права задля максимального задоволення вимог усіх груп кредиторів.

Фундаментом принципу концентрації усіх спорів у процедурі справи про банкрутство товариств є забезпечення встановлення у практичному аспекті обмежень та заборон для боржників та кредиторів з метою запобігання безпідставного відчуження майнових актів повз ліквідаційну масу.

Зазвичай при аналізі фінансового стану боржника виявляється, що попередні власники заздалегідь піклувалися про те, щоб позбавити його будь-яких активів, які могли б дістатися кредиторам чи бути реалізовані для погашення їх вимог. Цей процес не є незворотним і конкретний план дій залежить від способу виведення активу. Серед найбільш поширених – надання фінансових допомог пов'язаним особам боржника, відчуження майна боржника безоплатно або за істотно заниженими цінами, оформлення фіктивної кредиторської

заборгованості боржника перед пов'язаними особами та зарахування зустрічних вимог. Процедура банкрутства надає широкі можливості для оскарження майнових дій боржника, які призвели до його неплатоспроможності. Розгляд таких спорів у межах процедури банкрутства прискорює процес порівняно з розглядом окремого позову. Взаємодія кредиторів та арбітражного керуючого дозволяє повернути значну частину активів боржника та реалізувати їх для погашення боргів [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Загальна проблематика застосування правових норм інституту неспроможності щодо боржників у практичному аспекті досліджувалася багатьма вітчизняними науковцями, такими як С. Жуковим, Б. Поляковим, В. Джуном, В. Радзивілюк, І. Вечірко, П. Пригузою, Н. Пришвою, В. Щербиною, Н. Якимчук та іншими, проте ключові труднощі у виявленні та удосконаленні шляхів повернення активів товариств з обмеженою відповідальністю через процедури банкрутства взагалі не вивчалися.

Метою дослідження є визначення актуальних проблем у виявленні незаконно виведеного майна боржників-товариств з обмеженою відповідальністю до порушення проваджень у справах про банкрутство, удосконалення законодавчих і судових механізмів витребування активів таких суб'єктів господарювання та відшкодуванню його вартості відповідно, як через судові процедури банкрутства, так і окреме позовне провадження.

Виклад основного матеріалу. Згідно із частинами першою, третьою, четвертою статті 44 Кодексу України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII (далі - КУзПБ) під розпорядженням майном розуміється система заходів щодо нагляду та контролю за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження, ефективного використання майнових активів боржника, здійснення аналізу його фінансового стану, а також визначення наступної процедури (санації чи ліквідації). Розпорядник майна зобов'язаний, зокрема, вживати заходів для захисту майна боржника; проводити аналіз фінансово-господарського стану, інвестиційної та іншої діяльності боржника та становища на ринках боржника, встановлювати за результатами його проведення наявність або відсутність ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, вчинення незаконних дій у разі банкрутства; повідомляти правоохоронні органи у разі виявлення ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, вчинення незаконних дій з майном боржника; не пізніше двох місяців з дня відкриття провадження у справі про банкрутство провести інвентаризацію майна боржника та визначити його вартість. Розпорядник майна несе відповідальність за свої дії та бездіяльність відповідно до закону [2].

У свою чергу, частиною сьомою статті 44 КУзПБ встановлено, що у процедурі розпорядження майном боржник зобов'язаний забезпечити розпоряднику майна можливість безпосереднього доступу до інформації, що зберігається у базах даних (у тому числі електронних), які використовуються посадовими особами боржника для ведення бухгалтерського, податкового та управлінського обліку, а також для формування бухгалтерської, статистичної та податкової звітності, та/або забезпечити можливість розпоряднику майна ознайомитися з такою інформацією в інший спосіб з можливістю друкувати та/або копіювати документи, необхідні для здійснення повноважень розпорядника майна, з урахуванням вимоги частини четвертої статті 10 цього Кодексу [2].

Положення зазначених вище норм забезпечують можливість розпорядника майна виявляти незаконно відчужені боржником-товариством з обмеженою відповідальністю активи до відкриття провадження у справі про банкрутство шляхом аналізу відповідної документації. У практичному аспекті досить часто керівники товариств-боржників ігнорують запити розпорядників майна щодо доступу до необхідної інформації за минулі періоди або ж взагалі її не надають, що зумовлює порушення імперативних приписів абзацу сьомого частини сьомої статті 44 КУзПБ.

Дієвим заходом впливу на керівництво такого боржника є подання розпорядником майна до господарського суду заяви про зобов'язання передати визначену законодавцем документацію.

Прикладом задоволення такої заяви є ухвала Господарського суду міста Києва від 22.05.2024 року по справі № 910/2526/24, якою зобов'язано ОСОБА_1 (ІПН НОМЕР_1 ; АДРЕСА_1) надати розпоряднику майна - арбітражному керуючому Косякевичу С.О. (Свідоцтво Міністерства юстиції України від 31.01.2013 № 40), зокрема, необхідну для проведення відповідного аналізу бухгалтерську та фінансову документацію товариства з обмеженою відповідальністю "ПРЕДІУМ- ІНВЕСТ" (ЄДРПОУ 34729397, 03170, м. Київ, вул. Янтарна, б), а саме: перелік об'єктів нерухомого майна (земельні ділянки, будівлі, споруди тощо), право власності на які зареєстровано за боржником із зазначенням площ, адрес та найменувань; копії правовстановлюючих документів на об'єкти нерухомого майна, право власності на які зареєстровано за боржником; копії договорів оренди об'єктів рухомого та нерухомого майна, в який боржник виступає орендодавцем чи орендарем; перелік рухомого майна (автотранспорт, обладнання тощо), яке перебуває у власності боржника; перелік підприємств, корпоративними правами яких володіє боржник із зазначенням кількості акцій (розміру частки) у відсотках; інвентаризаційні відомості основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів, документів і розрахунків боржника, станом на останню дату проведення інвентаризації; копії договорів - застави (іпотеки) активів боржника, кредитних договорів з фінансовими установами, тощо; відомості: про розрахункові та інші рахунки підприємства із зазначенням наявних на них грошових коштів та банківських установ, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування підприємства; про рух грошових коштів по рахунках підприємства в період за три роки до порушення провадження у справі про банкрутство; про наявність або відсутність об'єктів промислової та/або інтелектуальної власності, зареєстрованих за боржником; про відсутність (наявність) за межами України валютних цінностей та майна, що належать підприємству; про майнові активи підприємства, які було відчужено за останні три роки з підтверджуючими документами [3].

Неефективність в деяких випадках даного алгоритму впливу на керівника боржника-товариств підтверджується, зокрема, постановою Господарського суду міста Києва від 18.09.2023 у справі № 910/2116/21, якою встановлено, що керівника ПрАТ «АК «Укртранс» Гудзенка С. Г. суд двічі зобов'язував передати розпоряднику майна Беркуту М. С. бухгалтерську та фінансову документацію боржника задля можливості проведення інвентаризації майна, що так і не дало ніяких результатів. Це призвело до проведення інвентаризації майна боржника самостійно розпорядником майна і подання до суду відомостей про її результати на підставі неповних та недостатніх виявлених відомостей [4].

З набранням чинності 01.01.2025 Закону України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19.09.2024 № 3985-ІХ, були виключені положення частин дванадцятої, тринадцятої статті 44 КУзПБ, якими було передбачено припинення повноважень керівника товариства з обмеженою відповідальністю-боржника за ухвалою господарського суду у разі, якщо ними не вживаються заходи щодо забезпечення збереження майна боржника, створюються перешкоди діям розпорядника майна чи допускаються інші порушення законодавства, а виконання відповідних обов'язків тимчасово покладається на розпорядника майна до призначення в порядку, визначеному законодавством та установчими документами, нового керівника боржника. Такий захід впливу дозволяв розпоряднику майна, як виконавчому органу боржника, самостійно відновлювати незаконно приховані документи задля пошуку та виявлення відчужених активів товариства з обмеженою відповідальністю, і як наслідок, вчинення подальших дій щодо їх повернення у ліквідаційну масу.

Як зазначено у преамбулі КУзПБ: «Цей Кодекс встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника - юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи» [2].

Вважаю, що зазначені вище законодавчі зміни статті 44 КУзПБ є недоречними, такими що нівелюють приписи преамбули КУзПБ, а тому пропоную повернути положення частин дванадцятої, тринадцятої, які були безпідставно виключені.

Основною метою визнання недійсними правочинів за участю боржника у межах справи про банкрутство є: • захист інтересів кредиторів, • наповнення ліквідаційної маси, • скорочення різниці між розміром ліквідаційної маси і загальним розміром кредиторських вимог. Існує велика кількість випадків укладення угод, сторони яких, шляхом здійснення недобросовісних дій порушують права та законні інтереси інших учасників угод, а також права осіб, що не є учасниками цих угод. Визнання недійсними правочинів боржника у межах справи про банкрутство спрямоване на досягнення однієї з основних цілей процедури неплатоспроможності – максимально можливе справедливе задоволення вимог кредиторів [5].

Варто відзначити, що старий Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 № 2343-ХІІ (далі - Закон), який втратив чинність, порівняно з КУзПБ мав менш прокредиторське забарвлення. Це вбачається, зокрема, з порівняльного аналізу статей 22 Закону та 44 КУзПБ.

Разом з тим, слід відзначити, що стаття 20 Закону, порівняно з приписами статті 215 ЦК України, розширює підстави для визнання недійсними правочинів та надає можливість визнати недійсною угоду, яка відповідає вимогам Цивільного та Господарського законодавства, проте вчинена у період протягом року, що передував відкриттю процедури банкрутства або після порушення справи про банкрутство та вчинена на шкоду боржнику або його кредиторам [6].

Здійснюючи порівняльний аналіз частини першої статті 20 Закону та частин першої, другої статті 42 Кодексу можна зробити висновок, що законодавцем розширено коло осіб (тепер це арбітражний керуючий та будь-який кредитор, а не тільки - конкурсний), які можуть подавати заяви про визнання недійсними правочинів або спростування майнових дій, вчинених товариством з обмеженою відповідальністю після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років (раніше цей строк був обмежений одним роком), що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів. Також слід наголосити на тому, що статтею 42 Кодексу розширено коло підстав для визнання недійсними правочинів або спростування майнових дій, вчиненими товариством.

Характеристика фраздаторним правочинам надана у частині першій статті 20 Закону, статті 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 № 4452-VI, частині четвертій статті 9 Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII.

Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц (провадження № 14-260цс19) сформулювала підхід, за яким допускається кваліфікація фраздаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні як: фіктивного (стаття 234 ЦК України); такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України); такого, що порушує публічний порядок (частини перша та друга статті 228 ЦК України) [7].

Важливим для кваліфікації такого правочину як фраздаторного є те, що внаслідок його вчинення відбувається, зокрема, унеможливлення звернення стягнення на майно боржника чи зменшується обсяг його майна [8].

Згідно із частинами першою, другою статті 42 Кодексу господарський суд у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора, поданою в порядку, визначеному статтею 7 цього Кодексу, може визнати недійсними правочини або спростувати майнові дії, вчинені боржником після відкриття провадження у

справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів, з таких підстав: боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку; боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим; боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів; боржник оплатив іншій особі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна; боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог. Правочини, вчинені боржником протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути визнані недійсними господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або кредитора також з таких підстав: боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог; боржник уклав договір із заінтересованою особою; боржник уклав договір дарування [2].

Крім того, частиною дев'ятою статті 44, частиною п'ятою статті 50, частиною першою статті 61 КУЗПБ деталізовано повноваження арбітражного керуючого, як розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора в усіх судових процедурах банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю на подання заяв про визнання недійсними правочинів (договорів) боржників.

Правова презумпція сумнівності правочинів передбачає, що будь-який правочин боржника щодо відчуження ним свого майна, вчинений у підозрілий період, є сумнівним і може бути визнаний недійсним на підставі спеціальної норми закону. Ліквідатор зобов'язаний перевірити наявність підстав для визнання недійсним сумнівного правочину відповідно до статті 42 КУПБ або норм Цивільного та Господарського кодексів України. Слід звернути увагу, що недійсними можуть бути визнані не всі без винятку правочини боржника, а саме укладені у підозрілий період і лише ті, підставність визнання недійсними яких передбачена ч. 1 та ч. 2 ст. 42 КУПБ [5].

Зосереджую увагу на тому, що законодавець визначив у частині першій статті 42 КУЗПБ дві умови для визнання недійсними правочинів боржника-товариства: по-перше, правочини мають бути вчинені у «підозрілий» період, тобто після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство; по-друге, наявність порушення прав (завдання збитків) боржника (-ку) або кредиторів (-ам). Що стосується частини другої статті 42 КУЗПБ, то для її застосування необхідна лише одна умова: правочини мають бути вчинені у «підозрілий» період, тобто протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство товариства.

Відповідно до приписів частини третьої статті 42 КУЗПБ у разі визнання недійсними правочинів боржника з підстав, передбачених частиною першою або другою цієї статті, сторона за таким правочином зобов'язана повернути боржнику майно, яке вона отримала від боржника, а в разі неможливості повернути майно в натурі - відшкодувати його вартість грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину [2].

Проблематика застосування зазначеної норми виникає тоді, коли особа, якій було відчужено активи боржника-товариства за недійсним правочином, повторно ще декілька разів здійснює відчуження спірного майна третім особам.

Варто відзначити, що аналогічна ситуація є характерною і для визнання недійсним правочину, вчиненого з порушенням порядку підготовки та проведення аукціону з продажу майна банкрута-товариства у ліквідаційній процедурі, у відповідності до статті 73 КУЗПБ.

Подальше відчуження активів боржника стороннім особам, як правило, здійснюється за заниженими цінами, а тому відшкодування вартості такого майна за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину, є досить сумнівним. До того ж, поняття «ринкові ціни» є оціночним, що тягне за собою неоднозначне застосування судами частини третьої статті 42 КУЗПБ.

В іншому випадку, якщо подальше відчуження активів боржника-товариства стороннім особам, відбулося за ціною вищою порівняно з ціною продажу на аукціоні у ліквідаційній процедурі, і кінцевий набувач активів не знав і не міг знати про відсутність у переможця аукціону права їх відчужувати, то на практиці виникає проблема з витребування такого майна у порядку статті 388 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 № 435-IV (далі – ЦК України).

Так, відповідно до пункту третього частини першої статті 388 ЦК України якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом [9].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 14 грудня 2022 року у справі № 461/12525/15-ц зазначено, що конструкція, за якою добросовісний набувач втрачає майно і сам змушений шукати способи компенсації своїх втрат, є неприйнятною та покладає на добросовісного набувача індивідуальний і надмірний тягар [10].

Згідно з висновком Великої Палати Верховного Суду у постанові від 23 жовтня 2019 року в справі № 922/3537/17, добросовісна особа, яка придбаває нерухоме майно у власність або набуває інше речове право на нього, вправі покладатися на відомості про речові права інших осіб на нерухоме майно та їх обтяження, що містяться в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Можливість витребування майна з володіння іншої особи законодавець ставить у залежність насамперед від змісту правового зв'язку між позивачем та спірним майном, його волевиявлення щодо вибуття майна, а також від того, чи є володілець майна добросовісним чи недобросовісним набувачем та від характеру набуття майна (оплатно чи безоплатно). Право власника на витребування майна від добросовісного набувача на підставі частини першої статті 388 ЦК України залежить від того, в який спосіб майно вибуло з його володіння. За змістом статті 388 ЦК України випадки витребування майна власником від добросовісного набувача обмежені й можливі за умови, що майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно, поза їх волею [11].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2022 року у справі № 908/976/19 (провадження № 12-10гс21) зазначено, що: перша та найбільш важлива вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року (далі - Конвенція) полягає в тому, що будь-яке втручання державного органу в право на мирне володіння майном повинне бути законним. Вимога щодо законності в розумінні Конвенції вимагає дотримання відповідних положень національного законодавства та відповідності принципів верховенства права, що включає свободу від свавілля. Будь-яке втручання державного органу у право на мирне володіння майном повинне забезпечити справедливий баланс між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Необхідність досягнення такого балансу відображена в цілому в структурі статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Необхідного балансу не вдається досягти, якщо на відповідну особу буде покладено індивідуальний та надмірний тягар. Іншими словами, має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, якої прагнуть [12].

Крім цього, необхідно враховувати, що товариство-боржник, який подав позов з дотриманням правил статей 387 і 388 ЦК України може витребувати належне йому майно від особи, яка є останнім його набувачем, незалежно від того, скільки разів це майно було відчужене до того, як воно потрапило у володіння кінцевого набувача.

Для такого витребування не потрібно заявляти вимоги про визнання незаконними та недійсними рішень органів державної влади чи місцевого самоврядування, рішень, записів про державну реєстрацію права власності на нерухоме майно за незаконним володільцем, самої державної реєстрації цього права, договорів, інших правочинів щодо спірного майна, зокрема документів (свідоцтв, державних актів тощо), що посвідчують відповідне право.

Такі вимоги є неналежними, зокрема неефективними, способами захисту права власника. Їхнє задоволення не відновить володіння позивачем його майном. Тому не допускається відмова у віндикаційному позові, наприклад, з тих мотивів, що рішення органу влади, певний документ, рішення, відомості чи запис про державну реєстрацію права власності на нерухоме майно не визнані незаконними або що позивач їх не оскаржив [13].

Вважаю, що зазначене повністю нівелює та створює неузгодженість комплексного застосування у практичному аспекті, з одного боку, положень статті 388 ЦК України, з іншого, - частини першої статті 42, частини дев'ятої статті 44, частини п'ятої статті 50, частини першої статті 61 КУЗПБ, що має бути виправлено Великою Палатою Верховного Суду шляхом відступу від висновків щодо застосування зазначених норм права у подібних правовідносинах, сформульованих у своїх попередніх постановках.

Ще однією з проблем, з якою стикаються на практиці заінтересовані особи задля повернення у ліквідаційну масу виведених активів, - це забезпечення фінансування оплати судового збору від імені товариства з обмеженою відповідальністю-боржника за подання позовної заяви про витребування майна.

Треба відзначити, що відповідно до положень підпункту першого пункту другого частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI за подання до господарського суду позовної заяви майнового характеру встановлена ставка судового збору у такому розмірі - 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [14].

Враховуючи той факт, що зазвичай витребувати від третіх осіб необхідно майно зі значною вартістю (наприклад, об'єкти нерухомого майна), при цьому, майновий стан боржника-товариства, як і кредиторів, досить часто є незадовільним, пов'язаний насамперед з воєнним станом в Україні, а судові процедури у справі про банкрутство є тривалими та вартісними, дана обставина стає на заваді для подання відповідної позовної заяви, і як наслідок, призводить до неможливості повернення активів до ліквідаційної маси.

Господарські ж суди, у свою чергу, в переважній більшості випадків відмовляють як у відстрочці або розстрочці сплати судового збору на певний строк, так і у зменшенні його розміру або звільненні від його сплати, як це передбачено статтею 8 вищезазваного закону. Більш того, розгляд спору про витребування майна, як правило, проходить усі судові інстанції, при цьому, скаржникам необхідно сплачувати підвищені ставки судового збору за подання апеляційних та касаційних скарг (150-200 % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви) у відповідних справах.

До того, ж правом на витребування майна від третіх осіб наділений виключно власник таких активів, тобто боржник-товариство, згідно приписів статті 388 ЦК України.

Отже, мною пропонується доповнити частину першу статті 5 Закону України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI новим пунктом щодо звільнення позивачів від сплати судового збору під час розгляду спору про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно в межах справи про банкрутство в усіх судових інстанціях.

Водночас, слід підкреслити те, що у процедурах банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю діє принцип концентрації спорів у межах справи про банкрутство господарюючого суб'єкта, який є виключенням із загальних юрисдикційних положень задля пришвидшення та спрощення перебігу відповідних процедур.

Як зазначено у постанові Великої Палати Верховного Суду від 07.09.2022 р. у справі № 910/16579/20, законодавством про банкрутство розширено межі щодо можливості залучення до

провадження у справі різних осіб (учасників провадження) задля досягнення процесуальної економії розгляду всіх спорів щодо активів боржника у межах єдиного провадження – провадження у справі про банкрутство та прискорення самого провадження у справі про банкрутство, яке часто зупинялося для розгляду спорів окремих учасників у різних провадженнях у судах різних юрисдикцій [15].

01.01.2025 набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19.09.2024 № 3985-IX, відповідно до якого було внесено зміни до КУзПБ щодо обмеження прав кредиторів, які є заінтересованими особами стосовно товариств – боржників, запроваджено можливість звернення стягнення на іпотечне майно заставними кредиторами поза межами процедур банкрутства, тощо.

Так, відповідно до абзаців другого-четвертого частини восьмої статті 41 КУзПБ щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів за рахунок майна боржника, яке є предметом забезпечення, дія мораторію припиняється автоматично та забезпечений кредитор отримує право звернути стягнення на предмет забезпечення, у тому числі поза межами справи про банкрутство, після спливу 170 календарних днів з дня введення процедури розпорядження майном, якщо господарським судом протягом цього часу не винесено постанову про визнання боржника банкрутом або ухвалу про введення процедури санації, або ухвалу про продовження строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів. Під час процедури санації боржника за клопотанням забезпеченого кредитора господарський суд може прийняти рішення про припинення дії мораторію щодо майна боржника, яке є предметом забезпечення, якщо таке майно не задіяне у виконанні плану санації боржника або є швидкозношуваним предметом чи товаром, що швидко псується. Господарський суд за клопотанням розпорядника майна, кредиторів або боржника до завершення строку дії мораторію, передбаченого цією частиною, може продовжити строк дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів, якщо: план санації розробляється і має перспективи бути затвердженим судом та майно, яке є предметом забезпечення, може бути задіяне у виконанні плану санації або таке майно є невід’ємною частиною цілісного майнового комплексу боржника; вартість майна, яке є предметом забезпечення, значно перевищує розмір вимог забезпеченого кредитора; наявні інші підстави, які свідчать, що продаж майна, яке є предметом забезпечення окремо від іншого майна боржника, матиме наслідком значне зниження вартості майна, яке не є предметом забезпечення. Про продовження строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів господарський суд постановляє ухвалу. Крім того, частиною десятою статті 41 КУзПБ встановлено, що активи боржника, що перебувають у податковій заставі, можуть бути звільнені господарським судом з податкової застави, про що виноситься ухвала у судовому засіданні за участю контролюючого органу, уповноваженого відповідно до Податкового кодексу України здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу та недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування у межах своїх повноважень [2].

Таким чином, законодавцем прийняті зазначені позитивні зміни до КУзПБ спрямовані на унеможливлення безпідставного та незаконного виведення іпотечного майна боржника – товариства з обмеженою відповідальністю через процедури банкрутства, на належне та справедливе задоволення вимог заставних кредиторів зі збереженням контролюючої функції господарського суду, який має повноваження регулювати санаційну та процедуру розпорядження майном через постановлення судових актів (ухвал) про продовження строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів та звільнення активів товариства з податкової застави.

Натомість, на практиці дані запобіжні дії та контролююча функція господарського суду можуть нівелюватися через відсутність можливості у учасників справи про банкрутство

товариств-боржників оскаржувати зазначені вище судові акти, зокрема ухвали та постанови судів першої та апеляційної інстанцій у касаційному порядку. Через це, має місце прогалина у формуванні єдиної правової позиції та судової практики Касаційного господарського суду Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду з означених питань, що сприяє в деяких випадках зловживанням судами нижчих інстанцій через порушення норм процесуального права у продовженні/не продовженні дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів. Дана ситуація в подальшому зумовлює незаконний вивід активів товариства-боржника через «дружніх» забезпечених кредиторів, податкові органи, та значно ускладнює повернення іпотечного майна до ліквідаційної маси.

Згідно із частиною третьою статті 9 КУЗПБ у касаційному порядку не підлягають оскарженню постанови апеляційного господарського суду, прийняті за результатами перегляду судових рішень, крім: ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), ухвали попереднього засідання, ухвал за результатами розгляду грошових вимог кредиторів, поданих після закінчення строку, встановленого для їх подання, ухвали про затвердження плану санації у справі про банкрутство, ухвали про затвердження плану реструктуризації боргів боржника у справі про неплатоспроможність фізичної особи, ухвали про закриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а також постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника та рішень, прийнятих за результатами розгляду заяв, поданих у межах провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) [2].

Таким чином, пропоную внести зміни до частини третьої статті 9 КУЗПБ, доповнивши дану норму ухвалами про продовження/відмову у продовженні строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів; звільнення/ відмову у звільненні господарським судом з податкової застави активів боржника.

Також пропоную внести зміни до абзацу другого частини восьмої статті 41 КУЗПБ, виключивши фразу «у тому числі поза межами справи про банкрутство». Вважаю, що нинішня редакція зазначеного положення суперечить принципу концентрації усіх спорів у межах справи про банкрутства, стороною яких є боржник-товариство з обмеженою відповідальністю. Розгляд справи про звернення стягнення на предмет забезпечення – активів боржника в окремому позовному провадженні поза межами справи про банкрутство є недопустимим.

Поряд з цим пропоную внести зміни до абзацу другого частини восьмої статті 41 КУЗПБ, виключивши положення про автоматичне припинення дії мораторію з появою унормованого права у забезпеченого кредитора після спливу 170 календарних днів з дня введення процедури розпорядження майном, якщо господарським судом протягом цього часу не винесено, зокрема ухвалу про продовження строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів. На практиці досить часто подане завчасно до господарського суду відповідне клопотання розпорядника майна, кредиторів або боржника може не розглянутися до спливу зазначеного присічного строку, що тягне за собою увесь спектр негативних наслідків для заінтересованих осіб, у тому числі отримання права забезпеченим кредитором на звернення стягнення на предмет забезпечення.

Висновки. Кредитори, арбітражні керуючі та інші заінтересовані особи стикаються з численними труднощами та проблемами, пов'язаними з виявленням та подальшим поверненням активів товариств з обмеженою відповідальністю-боржників у ліквідаційну масу, які незаконно були виведені як до, так і після порушення проваджень у справах про банкрутство. Дані обставини зумовлені, з одного боку, недосконалістю чинного банкрутного, цивільного та господарського законодавства, з іншого – суперечливою та неоднозначною практикою господарських судів вищих інстанцій у спірних правовідносинах. Поряд з цим, слід відзначити, що КУЗПБ, порівняно зі старим Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», є досить прогресивним нормативно-правовим актом, який увібрав у себе численні ефективні механізми захисту прав та законних інтересів, передусім, кредиторів боржників, які є надбанням пілотного

правозастосування у конкурсному праві розвинутих європейських країн. Так, у діючій редакції КУзПБ встановлені дієві нормативні запобіжники, спрямовані на унеможливлення безпідставного та незаконного виведення майна боржника.

Основними шляхами повернення активів боржників-товариств у ліквідаційну масу у банкрутних процедурах є подання заяв арбітражним керуючим або кредитором в порядку, визначеному статтею 7 КУзПБ, про визнання недійсними правочинів або спростування майнових дій, вчинених боржником; подання позовних заяв заінтересованими особами в окремому позовному провадженні про визнання недійсними правочинів та витребування майна боржника-товариства від третіх осіб, тощо.

Шляхами подолання труднощів у виявленні та удосконаленні шляхів повернення майна боржників-товариств у банкрутних процедурах, є внесення змін та доповнень до чинного законодавства, що регулює відносини неспроможності, зокрема:

- повернення положень частин дванадцятої, тринадцятої статті 44 КУзПБ, які були виключені у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації»;
- доповнення частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» новим пунктом щодо звільнення позивачів від сплати судового збору під час розгляду спору про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно в межах справи про банкрутство в усіх судових інстанціях;
- внесення змін до частини третьої статті 9 КУзПБ шляхом доповнення даної норми ухвалами про продовження/відмову у продовженні строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів; звільнення/ відмову у звільненні господарським судом з податкової застави активів боржника.
- внесення змін до абзацу другого частини восьмої статті 41 КУзПБ із виключенням з нього фрази «у тому числі поза межами справи про банкрутство»;
- внесення змін до абзацу другого частини восьмої статті 41 КУзПБ із виключенням з нього положення про автоматичне припинення дії мораторію з появою унормованого права у забезпеченого кредитора після спливу 170 календарних днів з дня введення процедури розпорядження майном, якщо господарським судом протягом цього часу не винесено, зокрема ухвалу про продовження строку дії мораторію щодо задоволення забезпечених вимог кредиторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Монастирський Д. Як процедура банкрутства допомагає боротися з незаконними схемами закриття збиткових бізнесів. URL: <https://epravda.com.ua/experts/yak-procedura-bankrutstva-dopomagaie-borotisia-z-nezakonnimi-shemami-zakritya-zbitkovih-biznesiv-801952/> (дата звернення: 23.04.2025).
2. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 23.04.2025).
3. Ухвала господарського суду міста Києва від 22 травня 2024 року по справі № 910/2526/24. URL <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119520306#> (дата звернення: 23.04.2025).
4. Постанова Господарського суду міста Києва від 18.09.2023 року по справі № 910/2116/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113793284> (дата звернення: 23.04.2025).
5. Жуков С. Проблемні питання визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. URL: <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Prezentatsija.pdf> (дата звернення: 23.04.2025).
6. Постанова Касаційного господарського Суду Верховного Суду від 19 січня 2019 у справі № 910/6179/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79846005> (дата звернення: 23.04.2025).

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 у справі № 369/11268/16-ц (провадження № 14-260цс19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 23.04.2025).
8. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 січня 2024 року у справі № 761/40240/21 (провадження № 61-13013св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116291132> (дата звернення: 23.04.2025).
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n4601> (дата звернення: 23.04.2025).
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 грудня 2022 у справі № 461/12525/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046336> (дата звернення: 23.04.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2019 у справі № 922/3537/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85614599> (дата звернення: 23.04.2025).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2022 у справі № 908/976/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108930841> (дата звернення: 23.04.2025).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року в справі № 359/3373/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985> (дата звернення: 23.04.2025).
14. Закон України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#n32> (дата звернення: 23.04.2025).
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 вересня 2022 у справі № 910/16579/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913> (дата звернення: 23.04.2025).

УДК 351.81:656.025.4

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-160-169><https://orcid.org/0009-0000-5351-1670>**Приліна Максим Михайлович,**

аспірант навчально-наукового

Київського інституту залізничного транспорту

Національний транспортний університет

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Анотація. У статті досліджено особливості державного регулювання мультимодальних перевезень. Розкрито теоретичні аспекти мультимодальних транспортних систем, їх роль у забезпеченні ефективного функціонування економіки та нормативно-правову основу їх регулювання. Здійснено комплексний аналіз поняття мультимодальної транспортної системи на основі різних наукових підходів, що дозволило сформулювати авторське визначення мультимодальних транспортних систем як цілісних інтегрованих комплексів, що поєднують щонайменше два види транспорту, інфраструктурні компоненти різних транспортних мереж, функціонально пов'язані через транспортні вузли та доповнені сучасними цифровими платформами управління. Відповідно запропоновано розуміння державного регулювання мультимодальних перевезень як комплексу законодавчих, адміністративних, економічних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку мультимодальних транспортних систем, забезпечення їхньої ефективності, безпеки та конкурентоспроможності. Проаналізовано нормативно-правову базу, що включає як національне законодавство, так і міжнародні договори. Особлива увага приділено Закону України «Про мультимодальні перевезення», який визначає правові та організаційні засади мультимодальних перевезень. Розглянуто структуру механізму державного регулювання мультимодальних перевезень, виділено його ключові елементи та функціональні зв'язки між ними.

У дослідженні визначено основних суб'єктів державного регулювання – Кабінет Міністрів України, Міністерство інфраструктури України та центральні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику з питань безпеки на різних видах транспорту. Проаналізовано їхні повноваження та функції в системі державного регулювання мультимодальних перевезень. Виокремлено та детально охарактеризовано основні методи державного регулювання: нормативно-правове регулювання, адміністративне регулювання, економічне регулювання, інформаційне забезпечення та міжнародне співробітництво. Для кожного методу наведені конкретні приклади його реалізації в українській практиці, що демонструє практичну спрямованість дослідження. На основі проведеного аналізу ідентифіковано ключові проблеми у сфері державного регулювання мультимодальних перевезень в Україні, серед яких недостатній розвиток транспортної інфраструктури, фрагментарність правового регулювання, низький рівень цифровізації логістичних процесів, відсутність чіткої координації між різними видами транспорту.

У статті запропоновано комплексне бачення шляхів удосконалення державного регулювання мультимодальних перевезень, що включає: гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами та вимогами ЄС; формування єдиного координаційного органу або центру мультимодальних перевезень; модернізацію транспортної інфраструктури з урахуванням принципів мультимодальності; цифровізацію і розвиток електронної логістики; запровадження економічних стимулів для суб'єктів мультимодальних перевезень; розвиток людського капіталу через удосконалення освітніх програм у галузі транспорту і логістики; активізацію міжнародного співробітництва, зокрема участь України у європейських транспортних ініціативах.

Ключові слова: державне регулювання, мультимодальні перевезення, транспортна система, логістика, нормативно-правове забезпечення, транспортна інфраструктура, цифровізація, міжнародне співробітництво, євроінтеграція, транспортна політика.

Annotation. The article examines the features of state regulation of multimodal transportation. It reveals the theoretical aspects of multimodal transport systems, their role in ensuring the efficient functioning of the economy, and the legal framework for their regulation. A comprehensive analysis of the concept of multimodal transport systems is conducted based on various scientific approaches, which allowed the author to formulate a definition of multimodal transport systems as integrated, holistic complexes combining at least two types of transport, infrastructural components of different transport networks, functionally connected through transport hubs and complemented by modern digital management platforms. Accordingly, state regulation of multimodal transportation is understood as a set of legislative, administrative, and economic measures aimed at creating favorable conditions for the development of multimodal transport systems, ensuring their efficiency, safety, and competitiveness.

The legal framework is analyzed, including both national legislation and international treaties. Special attention is given to the Law of Ukraine “On Multimodal Transportation”, which defines the legal and organizational foundations of multimodal transport. The structure of the state regulation mechanism of multimodal transportation is considered, highlighting its key elements and the functional links between them.

The study identifies the main subjects of state regulation – the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Infrastructure of Ukraine, and central executive authorities responsible for implementing state policy on transport safety across various transport modes. Their powers and functions within the state regulation system of multimodal transportation are analyzed. The main methods of state regulation are distinguished and described in detail: legal regulation, administrative regulation, economic regulation, information support, and international cooperation. For each method, specific examples of implementation in Ukrainian practice are provided, demonstrating the practical orientation of the research.

Based on the analysis, key problems in the state regulation of multimodal transportation in Ukraine are identified, including insufficient development of transport infrastructure, fragmented legal regulation, low level of digitalization of logistics processes, and lack of clear coordination between different types of transport.

The article proposes a comprehensive vision for improving state regulation of multimodal transportation, which includes: harmonization of national legislation with international standards and EU requirements; creation of a single coordinating body or center for multimodal transportation; modernization of transport infrastructure considering multimodality principles; digitalization and development of electronic logistics; introduction of economic incentives for multimodal transportation operators; development of human capital through the improvement of educational programs in transport and logistics; and strengthening international cooperation, particularly Ukraine’s participation in European transport initiatives.

Key words: state regulation, multimodal transportation, transport system, logistics, regulatory framework, transport infrastructure, digitalization, international cooperation, European integration, transport policy.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах війни та геополітичної нестабільності питання ефективного державного регулювання мультимодальних перевезень набуває особливої ваги. Зруйнована інфраструктура, заблоковані коридори та загроза ураження вимагають використання гнучких логістичних рішень, серед яких мультимодальні перевезення стають стратегічно важливими для підтримки мобільності, обороноздатності та економічної стабільності України. Водночас чинне законодавство у цій сфері є недосконалим: бракує узгодженості з міжнародними стандартами, чітких механізмів координації між органами влади й цифрової інтеграції логістичних процесів. Усе це потребує глибокого переосмислення підходів до державного

регулювання з урахуванням потреб воєнного часу, завдань євроінтеграції та цілей післявоєнного відновлення транспортної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблематики державного регулювання мультимодальних перевезень досліджували у своїх працях такі дослідники: В. М. Гурнак – охарактеризував стан, проблеми та перспективи транспортно-дорожнього комплексу України (2006 р.) [1]; О. М. Костенніков і В. С. Буклей – розкрили основні поняття та особливості мультимодальних і інтермодальних вантажоперевезень (2023 р.) [4]; О. І. Петренко – проаналізувала ключові бар'єри розвитку мультимодальних перевезень в Україні та запропонували шляхи їх подолання (2017 р.) [6]; І. О. Піюренко, О. М. Гаркуша та О. Г. Кухарчик – висвітлили регіональні особливості формування систем мультимодальних перевезень (2018 р.) [7]; О. Є. Соколова – визначила концептуальні засади створення мультимодальної системи перевезень вантажів (2014 р.) [13]; О. Трегубов, Ю. Солоненко та О. Андронік – дослідили європейський досвід підвищення конкурентоспроможності транспортної галузі (2022 р.) [14]; В. М. Чернега – проаналізував механізм правового регулювання мультимодальних перевезень в українському законодавстві (2023 р.) [20]; С. В. Ширяєва – дослідила чинники, що впливають на формування й розвиток мультимодальної транспортної системи України в сучасних умовах (2020 р.) [21].

Незважаючи на наявні дослідження, правові аспекти державного регулювання мультимодальних перевезень потребують глибшого опрацювання, що підтверджує актуальність подальших наукових розвідок.

Метою статті є дослідження особливостей державного регулювання мультимодальних перевезень, аналіз його нормативно-правової основи та обґрунтування шляхів підвищення ефективності державного впливу на розвиток цієї сфери транспорту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток мультимодальних перевезень є стратегічним напрямом транспортної політики багатьох країн світу, оскільки вони дозволяють оптимізувати логістичні процеси, зменшити екологічне навантаження, скоротити витрати та підвищити ефективність транспортної системи загалом. Як зазначає В. Клименко, «створення мультимодальних транспортних систем є одним з ключових напрямів розбудови транспортних систем світу» [5, с. 6]. За даними дослідниці, нині середньорічне зростання обсягів контейнерних мультимодальних перевезень у світі перевищує 6 %, при цьому понад 55 % світового обсягу сухих вантажів транспортується в контейнерах. У країнах-членах ЄС середній рівень контейнеризації становить 45 %, тоді як в Україні обсяг мультимодальних перевезень з використанням контейнерів не перевищує 2,5 % на рік [5, с. 6, 19].

Така ситуація зумовлює необхідність активізації державного регулювання у сфері мультимодальних перевезень, формування ефективної нормативно-правової бази та створення сприятливих умов для розвитку цього виду транспортування в Україні.

У всіх країнах з розвинутою ринковою економікою конкурентоспроможність національного транспорту забезпечується впливом держави на всі фактори, що впливають на ефективність транспорту і на підтримку національних учасників транспортного процесу. Як зазначають О. С. Трегубов, Ю. В. Солоненко та О. Л. Андронік, «посилення конкуренції на глобальному ринку перевезень, інтеграція України до європейської та світової транспортних систем потребують використання нових підходів до розвитку транспортної сфери та підвищення її конкурентоспроможності. ... Лідерами транспортної галузі країн ЄС напрацьовано певний досвід формування конкурентних переваг, який враховує кращі світові досягнення та інновацій в сфері підвищення якості, безпечності, ефективності логістичної діяльності» [14, с. 246].

Для глибшого розуміння сутності державного регулювання мультимодальних перевезень варто насамперед визначити поняття мультимодальної транспортної системи. У науковій літературі існують різні підходи до трактування цього поняття. В. Клименко наводить декілька визначень, серед яких варто виокремити таке: «Мультимодальна транспортна система – це поєднання всіх учасників перевезень та видів транспортних систем,

що експлуатуються за допомогою різних систем» (Біеллі М., Бульмакул А. та Мунісіф Х.) [5, с. 7; 22]. Також мультимодальна транспортна система розглядається як «використання двох або більше видів транспорту, що беруть участь у переміщенні людей або вантажів від початку до пункту призначення» (Девітт У., Клінгер Дж.) [5, с. 7; 24].

О. Є. Соколова визначає мультимодальну систему перевезень як «інтегровану та взаємозв'язану транспортну систему, завданням якої є прискорення, здешевлення та спрощення технологічних процедур упродовж повного ланцюга доставки «від дверей до дверей» за умов організаційно-технологічної взаємодії всіх ланок перевізного процесу» [13, с. 114]. На думку дослідниці, «мультимодальна система перевезення вантажів заснована на внутрішній інтеграції різних видів транспорту та інших учасників перевізного процесу, що взаємодіють між собою, а також виконують свою частину роботи в межах договірних відносин та за наявності єдиного органу керування – «головної ланки» [13, с. 114].

Натомість О. М. Костенніков мультимодальні перевезення тлумачить як «транспортування вантажів за одним договором, яке виконується більше ніж двома видами транспорту з одним транспортним документом (коносаментом, транспортною накладною)» [4, с. 186].

О. І. Піюренко та О. М. Гаркуша «мультимодальне перевезення визначають як міжнародне перевезення, яке виконується двома або більше видами транспорту, організовується оператором, який бере на себе відповідальність доставки вантажів «від дверей до дверей» за єдиним договором і наскрізною ставкою фрахту» [7, с. 137].

У свою чергу С. В. Ширяєва розглядає мультимодальну транспортну систему як «систему, складовими якої є: рухомий склад різних видів транспорту та мультимодальна транспортна мережа, яка представляє собою сукупність мультимодальних транспортних коридорів, мультимодальних транспортних вузлів та шляхів сполучення різних видів транспорту» [21].

На підставі аналізу наявних наукових підходів мультимодальні транспортні системи можемо потлумачити як цілісні інтегровані комплекси, що поєднують щонайменше два види транспорту, інфраструктурні компоненти різних транспортних мереж (залізничної, автомобільної, водної, авіаційної), функціонально пов'язані між собою через транспортні вузли, які забезпечують оперативну взаємодію, а також доповнені сучасними цифровими платформами управління, системами електронного документообігу та платіжними інструментами.

Відповідно, державне регулювання мультимодальних перевезень – це комплекс законодавчих, адміністративних, економічних заходів, здійснюваних державними органами з метою створення сприятливих умов для розвитку мультимодальних транспортних систем, забезпечення їхньої ефективності, безпеки та конкурентоспроможності.

Об'єктом державного регулювання в цій сфері виступають мультимодальні транспортні системи та відносини, що виникають у процесі їх функціонування. Суб'єктами державного регулювання є органи державної влади, що здійснюють регуляторний вплив на мультимодальні перевезення. Метою такого регулювання є забезпечення ефективного функціонування мультимодальних транспортних систем, підвищення їх конкурентоспроможності, інтеграція національної транспортної системи в європейську та світову транспортні мережі.

Що стосується нормативно-правової основи державного регулювання мультимодальних перевезень в Україні, її становлять: Конституція України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Митний кодекс України, закони України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про автомобільний транспорт», «Про транзит вантажів», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про транспортно-експедиторську діяльність», «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», «Про мультимодальні перевезення» та ін. нормативно-правові акти.

Особливе значення для регулювання мультимодальних перевезень має Закон України «Про мультимодальні перевезення», прийнятий 17 листопада 2021 року. Цей закон визначає «правові та організаційні засади мультимодальних перевезень і спрямований на створення умов для їх розвитку та вдосконалення, заохочення використання більш екологічно чистих видів транспорту з метою охорони довкілля, запобігання змінам клімату та надмірному споживанню енергії» [9]. Сферою його застосування є відносини, що виникають між учасниками мультимодального перевезення під час надання послуги мультимодального перевезення (ч. 1 ст. 2).

Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про мультимодальні перевезення» мультимодальні перевезення вантажів транзитом здійснюються відповідно до Закону України «Про транзит вантажів» [9]. Мультимодальні перевезення небезпечних вантажів здійснюються з урахуванням положень міжнародних договорів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Закону України «Про перевезення небезпечних вантажів», а також актів законодавства України, прийнятих відповідно до нього (ч. 4 ст. 4 Закону України «Про мультимодальні перевезення»). Мультимодальні перевезення об'єктів тваринного та рослинного світу здійснюються відповідно до законів України: «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ».

Важливе місце в системі нормативно-правового регулювання мультимодальних перевезень посідають міжнародні договори та акти ЄС. Зокрема, Конвенція ООН про міжнародні мультимодальні перевезення вантажів 1980 року (Женевська конвенція) є першим документом, у якому було визначено поняття мультимодальних перевезень та введено поняття оператора мультимодального перевезення [3].

Україна також уклала низку двосторонніх міжнародних угод про міжнародні перевезення, які передбачають взаємодію різних видів транспорту, зокрема: Угоду між Міністерством інфраструктури та Федеральним міністерством транспорту, інновацій та технологій Республіки Австрія про міжнародні комбіновані перевезення від 21 листопада 2013 р. [18]; Угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про організацію міжнародного прямого вантажного залізнично-поромного сполучення від 25 січня 2011 р. [16]; Угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Словацької Республіки про міжнародні комбіновані перевезення від 26 лютого 2007 р. [15]; Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Азербайджанської Республіки про міжнародні комбіновані вантажні перевезення [17].

Базовим орієнтиром розвитку вітчизняної транспортної галузі є «Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року» [10]. У цьому стратегічному документі державне регулювання визнається об'єктивно необхідним, проте водночас підкреслюється, що регуляторна роль держави має зводитися до створення сприятливих умов, використання ринкових механізмів і недопущення надмірного втручання в господарську діяльність перевізників та інших учасників ринку.

Механізм державного регулювання мультимодальних перевезень включає комплекс інструментів, методів і форм впливу держави на розвиток цієї сфери транспорту. Цей механізм має забезпечувати ефективне функціонування мультимодальних транспортних систем, їх інтеграцію в європейську та світову транспортні мережі, конкурентоспроможність національних операторів мультимодальних перевезень.

В. М. Чернега, аналізуючи механізм правового регулювання мультимодальних перевезень, визначає його як «скупчення юридичного інструментарію (правових засобів, способів і форм) у сфері мультимодальних перевезень, злагоджена взаємодія якого спроможна впорядкувати ці відносини» [20, с. 62]. Ця позиція є цілком прийнятною, як і структура цього механізму, до якого дослідник відносить: «1) норми права у сфері мультимодальних перевезень; правові акти саморегулювання мультимодальних перевезень; 2) юридичні факти; 3) правовідносини у сфері мультимодальних перевезень; 4) акти здійснення і захисту прав та

інтересів і виконання обов'язків у сфері мультимодальних перевезень; 5) правову свідомість; 6) правову культуру» [20, с. 62–63].

Нормативною основою механізму правового регулювання мультимодальних перевезень є система нормативно-правових актів, що регулюють відносини у цій сфері. У механізмі правового регулювання мультимодальних перевезень важливу роль відіграють як регулятивні норми (уповноважувальні, зобов'язуючі), так і атипові норми права (норми-дефініції, темпоральні норми, оперативні норми, колізійні норми) [20, с. 63–65]. Тобто це сукупність регулятивних й атипових норм (дефініційних, темпоральних, колізійних тощо), зосереджених у Законі «Про мультимодальні перевезення» та інших актах. Договір між оператором і замовником є водночас головним актом саморегулювання та ключовим юридичним фактом, що запускає весь механізм. Ефективність його дії істотно залежить від рівня правової свідомості та культури учасників.

Державне регулювання у сфері транспорту учені визначають як цілісну систему взаємопов'язаних інструментів, методів, форм і важелів впливу, що застосовуються державою відповідно до чинного законодавства та із використанням інформаційного забезпечення як на макро-, так і на мікрорівнях [1]. Воно здійснюється через виконання відповідних функцій уповноваженими органами. Основними з них є забезпечення господарюючих суб'єктів необхідними послугами та формування сприятливих умов для розвитку транспортної галузі.

Законом України «Про мультимодальні перевезення» передбачено розподіл повноважень щодо державного регулювання мультимодальних перевезень між:

- Кабінетом Міністрів України;
- Міністерством інфраструктури України як центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах автомобільного, залізничного, морського та річкового транспорту (зокрема, формування та реалізацію державної політики у сфері мультимодальних перевезень; нормативно-правове регулювання у сфері мультимодальних перевезень; визначення пріоритетних напрямів розвитку мультимодальних перевезень);
- Центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику з питань безпеки на наземному, морському та річковому, та авіаційному транспорті (реалізують державну політику з питань безпеки при здійсненні мультимодальних перевезень; здійснюють державний нагляд (контроль) з питань безпеки рухомого складу при здійсненні мультимодальних перевезень на території України; вносять пропозиції щодо формування державної політики з питань безпеки при здійсненні мультимодальних перевезень) [9].

Беручи за основу викладене вище, а також адаптовуючи до мультимодальних перевезень, можемо стверджувати, що для реалізації управлінської функції уповноважені органи застосовують різноманітні методи державного регулювання, які в сукупності створюють комплексну систему управління цією сферою. Розглянемо їх детальніше.

Так, ключовим методом є **нормативно-правове регулювання**. Воно полягає у розробленні та прийнятті законів, підзаконних актів, наказів та постанов, що чітко визначають правила здійснення мультимодальних перевезень. Ці нормативні документи встановлюють вимоги до учасників перевезень – перевізників, експедиторів, вантажовласників, митних органів – регламентують їхні права, обов'язки і відповідальність у разі порушень. Завдяки чітко прописаним нормам забезпечується правова визначеність і захист інтересів усіх сторін. Наприклад, у законодавстві визначаються вимоги до оформлення єдиного транспортного документа, що супроводжує вантаж на всіх етапах перевезення, а також встановлюються норми щодо умов зберігання і перевантаження вантажів між різними видами транспорту. Так, у Цивільному кодексі України (ЦКУ), є зокрема розділи, що регламентують договори перевезення вантажів (статті 927–950) [19], де встановлені загальні правила укладення договорів між перевізниками та вантажовласниками. Також законодавчими актами є Закон України «Про автомобільний транспорт», який визначає порядок здійснення автоперевезень, вимоги до перевізників, а також відповідальність за порушення. Ще один приклад – Закон

України «Про залізничний транспорт», який регламентує правила перевезень залізничним транспортом, оформлення залізничних накладних, що часто є частиною мультимодального перевезення.

Наступним методом є **адміністративне регулювання**, яке включає механізми контролю та нагляду за дотриманням встановлених законодавством норм. Це, зокрема, процедури ліцензування перевізників і експедиторських компаній, сертифікації транспортних засобів і логістичних операторів, стандартизації технологічних процесів і технічних вимог до транспортної інфраструктури. Державні органи здійснюють перевірки, інспекції і аудит діяльності учасників мультимодальних перевезень, що допомагає виявляти порушення і попереджати аварійні ситуації. Таким чином забезпечується високий рівень безпеки вантажоперевезень, зменшується ризик затримок і втрат вантажів. Прикладом є система ліцензування перевізників відповідно до Порядку ліцензування діяльності з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 707 від 13 липня 2011 року) [8]. Крім того, існують вимоги щодо сертифікації транспортних засобів на відповідність стандартам безпеки, що регламентуються наказами Міністерства інфраструктури. Державний контроль здійснюють Державна служба України з безпеки на транспорті (Укртрансбезпека) та інші контролюючі органи, які проводять інспекції та моніторинг дотримання вимог.

До важливих методів державного регулювання належить і **економічне регулювання**. Воно включає формування тарифної політики, яка впливає на вартість транспортних послуг і стимулює розвиток мультимодальних ланцюгів доставки. Крім того, держава використовує інструменти оподаткування, спрямовані на створення сприятливого податкового клімату для суб'єктів транспортного ринку. Важливою складовою економічного регулювання є державна підтримка у вигляді субсидій, грантів і пільг, а також прямі інвестиції у розвиток транспортної та логістичної інфраструктури: будівництво нових транспортних вузлів, модернізація портів, залізничних станцій, автомобільних доріг та терміналів. Ці заходи сприяють підвищенню ефективності мультимодальних перевезень і збільшенню їхньої привабливості для бізнесу. Прикладом може бути тарифна політика, що регулюється постановами Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), а також Мінекономіки. Державна підтримка реалізується через програми інвестицій у транспортну інфраструктуру, наприклад, проекти реконструкції портів, розвиток транспортних коридорів, що фінансуються з державного бюджету або за кредитами міжнародних фінансових організацій. Також застосовуються податкові пільги для компаній, що інвестують у розвиток логістичних центрів.

Не менш важливим є **інформаційне забезпечення** мультимодальних перевезень. Сучасна логістика неможлива без розвинених інформаційних систем, які надають учасникам ланцюга доступ до актуальних даних про рух вантажів, стан транспортних засобів, графіки перевезень, митні процедури та інші критичні параметри. Держава створює і підтримує бази даних, електронні платформи та інформаційні портали, що забезпечують прозорість процесів і дозволяють швидко реагувати на зміни. Наприклад, впровадження електронного обігу вантажних документів і систем моніторингу вантажів у реальному часі значно зменшує ризики помилок і затримок. Так, в Україні діє електронна система «єдине вікно» для митного оформлення вантажів, що значно спрощує доступ до інформації про митний статус вантажу і дозволяє усім учасникам мультимодального перевезення вчасно отримувати актуальні дані [2]. Крім того, Міністерство інфраструктури України розробляє і впроваджує цифрові платформи, наприклад, електронний транспортний портал, який інтегрує інформацію про маршрути, наявність транспорту і стан доріг. Це сприяє оперативному плануванню перевезень і підвищує прозорість логістичних процесів.

Окремим напрямом виділимо **міжнародне співробітництво**, яке виступає як інструмент гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та забезпечення інтеграції транспортних систем у світову мережу. Україна бере активну участь у

роботі міжнародних організацій, таких як Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН), Міжнародна морська організація, Міжнародний союз автомобільного транспорту (IRU) тощо. Укладання дво- і багатосторонніх угод з сусідніми країнами, ратифікація міжнародних конвенцій (зокрема Роттердамської конвенції) [12], а також співпраця у сфері обміну інформацією і спільного контролю за безпекою перевезень сприяють уніфікації правил, зниженню адміністративних бар'єрів і спрощенню процедур транскордонних мультимодальних перевезень.

Однак лише комплексне використання усіх цих методів державного регулювання дозволяє створити умови для стабільного розвитку мультимодальних перевезень, підвищити їх ефективність і безпеку, інтегрувати національну транспортну систему у глобальні логістичні мережі та забезпечити сталий економічний розвиток країни.

Слід відзначити, що сучасний стан цієї сфери в Україні характеризується низкою проблем, серед яких недостатній розвиток транспортної інфраструктури, фрагментарність правового регулювання, низький рівень цифровізації логістичних процесів, відсутність чіткої координації між різними видами транспорту. На це вказують і низка дослідників [6; 11; 23]. У зв'язку з цим постає потреба в обґрунтованому пошуку ефективних шляхів удосконалення державного впливу. Насамперед, одним із найважливіших напрямів удосконалення є **гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами**. Україна повинна забезпечити повну імплементацію положень міжнародних договорів, що регламентують мультимодальні перевезення, зокрема положень Роттердамської конвенції, Конвенції CMR, Конвенції СІМ, з урахуванням вимог ЄС. Це дозволить створити єдині прозорі правила для всіх учасників ринку та забезпечити передбачуваність правових умов. По-друге, необхідним є **формування єдиного координаційного органу або центру мультимодальних перевезень**, який би забезпечував узгодження дій між різними видами транспорту, органами державної влади та приватними логістичними операторами. Такий орган міг би виступати арбітром у спірних ситуаціях, розробляти пропозиції щодо спрощення процедур перевезень, координувати інвестиційні проєкти. Третім важливим кроком вважаємо **модернізацію транспортної інфраструктури з урахуванням мультимодальності**. Держава повинна спрямовувати бюджетне та залучати приватне фінансування на створення та оновлення логістичних хабів, інтермодальних терміналів, вантажних дворів, портів та прикордонних переходів. Особливу увагу варто приділяти розвитку «сухих портів», які поєднують залізничний і автомобільний транспорт з митним і складським обслуговуванням. Четвертим напрямом є **цифровізація і розвиток електронної логістики**. Важливо забезпечити створення інтегрованої національної платформи для електронного документообігу в сфері мультимодальних перевезень, яка дасть змогу у реальному часі відстежувати вантажі, оформлювати документи, здійснювати митне декларування. Така система має бути інтегрована з міжнародними інформаційними мережами. Крім того, держава повинна активніше використовувати **економічні стимули для суб'єктів мультимодальних перевезень**. Доцільним є запровадження податкових пільг, державних гарантій, грантових програм для підприємств, що інвестують у мультимодальні логістичні рішення. Особливої підтримки потребують стартапи у сфері «зеленої логістики», що поєднують інноваційні технології з енергоефективністю. Важливим напрямом є також **людський капітал**. Варто переглянути державні освітні програми в галузі транспорту і логістики, інтегрувавши в них сучасні знання про мультимодальні процеси, цифрову логістику, міжнародне регулювання перевезень. Підготовка кваліфікованих кадрів має бути частиною стратегії державного впливу. Нарешті, **ефективне міжнародне співробітництво** залишається вирішальним чинником. Необхідно активізувати участь України у європейських транспортних ініціативах (наприклад, TEN-T), укладати нові міждержавні угоди про спрощення транзиту вантажів, підтримувати транскордонні інфраструктурні проєкти.

Отже, комплексне поєднання правових, інституційних, економічних та цифрових заходів має стати основою нової моделі державного регулювання мультимодальних

перевезень. Лише за умови системного підходу та стратегічного бачення можливо забезпечити ефективний розвиток цієї сфери як ключового елементу транспортної системи України та її інтеграції у глобальні ланцюги постачання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Державне регулювання мультимодальних перевезень є важливим інструментом забезпечення ефективного функціонування транспортної системи України, особливо в умовах війни, геополітичної нестабільності та євроінтеграційних процесів. Аналіз теоретичних підходів до розуміння мультимодальних транспортних систем дав можливість визначити їх як цілісні інтегровані комплекси, що поєднують щонайменше два види транспорту, інфраструктурні компоненти різних транспортних мереж та сучасні цифрові платформи управління. Відповідно, державне регулювання мультимодальних перевезень має розглядатися як комплекс законодавчих, адміністративних та економічних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку цієї сфери. Дослідження нормативно-правової бази показало, що в Україні створено базові правові умови для функціонування мультимодальних перевезень, зокрема прийнято спеціальний Закон «Про мультимодальні перевезення», укладено низку міжнародних угод. Проте наявна система регулювання потребує вдосконалення з урахуванням міжнародних стандартів та вимог ЄС. Основними напрямками вдосконалення державного регулювання мультимодальних перевезень мають стати: гармонізація національного законодавства з міжнародними нормами; створення єдиного координаційного центру; модернізація транспортної інфраструктури; цифровізація логістичних процесів; запровадження економічних стимулів; розвиток людського капіталу та активізація міжнародного співробітництва. Особливої уваги потребує розвиток «сухих портів», які поєднують різні види транспорту, та впровадження інтегрованої електронної платформи для документообігу в сфері мультимодальних перевезень. Лише комплексний підхід до вдосконалення державного регулювання, що охоплює правові, інституційні, економічні та цифрові аспекти, дозволить забезпечити ефективний розвиток мультимодальних перевезень як ключового елементу транспортної системи України та її успішну інтеграцію у європейські та глобальні логістичні мережі.

Перспективи подальших досліджень охоплюють вивчення моделей регулювання в ЄС, механізмів державно-приватного партнерства, оцінку цифрової трансформації та розробку індикаторів для моніторингу транспортної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гурнак В. М. Транспортно-дорожній комплекс України на сучасному етапі (Стан. Проблеми. Перспективи.). Залізничний транспорт України. 2006. № 4. С. 14–16.
2. Єдине вікно для міжнародної торгівлі. URL: <https://cabinet.customs.gov.ua/>.
3. Конвенція ООН про міжнародні змішані перевезення 1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_189#Text.
4. Костенніков О. М., Буклей В. С. Мультимодальні та інтермодальні вантажоперевезення. Інтелектуальні транспортні технології : матеріали IV міжнар. наук.-техн. конф. (27-28 листопада 2023 р.). Харків : УкрДУЗТ, 2023. С. 186-188.
5. Науково-технічні дослідження у галузі транспорту : колективна монографія / за заг. ред. Д. В. Ломотька. Івано-Франківськ : Видавець Кушнір Г. М., 2022. Т. 2. 216 с.
6. Петренко О. І., Дереповська Т. В. Проблеми розвитку мультимодальних перевезень в Україні та шляхи їх розв'язання. Ефективна економіка. 2017. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5582>.
7. Піюренко І. О., Гаркуша О. М., Кухарчик О. Г. Сучасні аспекти формування систем мультимодальних перевезень на регіональному рівні. Ukrainian Journal of Applied Economics. 2018. Vol. 3, № 4. С. 131–144. URL: http://ujae.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/ujae_2018_r04_a16.pdf.
8. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з перевезення пасажирів, небезпечних вантажів та небезпечних відходів автомобільним транспортом,

- міжнародних перевезень пасажирів та вантажів автомобільним транспортом : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2015 р. № 1001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-2015-%D0%BF#Text>.
9. Про мультимодальні перевезення : Закон України від 17.11.2021 р. № 1887-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1887-20#Text>.
10. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-2024-%D0%BF#Text>.
11. Проблеми та пріоритети економічної інтеграції транспортних систем України та ЄС : колективна монографія / укладачі: О. Кириленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Паливоди. Київ : Кондор, 2023. 279 с.
12. Роттердамська конвенція про процедуру Попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a35#Text.
13. Соколова О. Є. Концептуальні засади формування мультимодальної системи перевезення вантажів. Наукоємні технології. 2014. № 1. С. 114-118.
14. Трегубов О., Солоненко Ю., Андронік О. Дослідження європейського досвіду підвищення конкурентоспроможності транспортної галузі. Економіка і організація управління. 2022. № 2(46). С. 240-249. DOI: <https://doi.org/10.31558/2307-2318.2022.2.23>.
15. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Словацької Республіки про міжнародні комбіновані перевезення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703_067#Text.
16. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Турецької Республіки про організацію міжнародного прямого вантажного залізнично-поромного сполучення між Україною та Турецькою Республікою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_079#Text.
17. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Азербайджанської Республіки про міжнародні комбіновані вантажні перевезення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/031_066#Text.
18. Угода між Міністерством інфраструктури та Федеральним міністерством транспорту, інновацій та технологій Республіки Австрія про міжнародні комбіновані перевезення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/040_037#Text.
19. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
20. Чернега В. М. Механізм правового регулювання мультимодальних перевезень. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2023. № 61. С. 62–66. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc61/13.pdf>.
21. Ширяєва С. В. Фактори, що впливають на формування і розвиток мультимодальної транспортної системи України в сучасних умовах. Вісник Національного транспортного університету. Серія «Технічні науки». 2020. Вип. 1 (46). С. 466-454.
22. Bielli M., Boulmakoul A., Mouncif H. Object modeling and path computation for multimodal travel systems. European Journal of Operational Research. 2006. Vol. 175 (3). P. 1705-1730.
23. Bielova A., Novalska N., Orlovska A. Актуальні питання розвитку мультимодальних перевезень в Україні. Review of Transport Economics and Management. 2019. № 2(18). DOI: <https://doi.org/10.15802/rtem.v18i2.191243>.
24. Dewitt W., Clinger J. Intermodal Freight transportation. 2000. URL: <http://onlinepubs.trb.org/onlinepubs/millennium/00061.pdf>.

УДК 347.952:004.8

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-170-176><https://orcid.org/0000-0003-2666-9696>**Барабаш Ольга Олегівна**

Доктор юридичних наук, професор

Завідувач науково-

дослідної лабораторії актуальних проблем

правозастосовної та правоохоронної діяльності

ННІ права та правоохоронної діяльності

Львівського державного університету внутрішніх справ

(Львів, Україна)

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ, ПРОЗОРОСТІ ТА ДОСТУПНОСТІ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Анотація. У статті досліджено особливості застосування штучного інтелекту у процесі виконання судових рішень. Зазначено, що одним із ключових завдань цифровізації виконавчого провадження є зниження навантажень на приватних чи державних виконавців за допомогою впровадження автоматизованої системи, яка забезпечуватиме ефективний електронний документообіг. Саме тому, майбутній розвиток системи примусового виконання рішень, заснований на використанні цифрових технологій, дозволить не тільки ефективніше та оперативніше здійснювати виконавчі провадження, а й підвищить ступінь відповідальності громадян України перед законом. Безперервне впровадження нових інновацій та технологій у роботу Міністерства юстиції України є важливим елементом сучасного правового простору та сприяє покращенню доступу до юстиції всім громадянам України. Актуальність у визначенні ролі штучного інтелекту у сфері виконавчого провадження зростає із застосуванням таких технологій у цілях примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів. Наголошено, що виконавче провадження сьогодення вже неможливо уявити без інформаційних технологій, а подальші орієнтири його розвитку варто визначати у контексті все зростаючої ролі електронних технологій у процесі примусового виконання судових рішень і рішень інших органів як у національних практиках виконавчого процесу, так і у глобальному вимірі. Поява таких нововведень як використання інформаційних систем для автоматизації процесів та розширення можливостей ШІ, зробили роботу приватних та державних виконавців більш прозорою та доступною для громадян України. Впровадження інформаційних технологій у сферу виконавчого провадження дозволяють учасникам виконавчого провадження в онлайн-режимі отримувати розширені відомості про хід виконавчого провадження, сповіщення та рішення органів примусового виконання. Зроблено висновок, що застосування ШІ у виконавчому провадженні дозволить приватним та державним виконавцям здійснювати швидке порушення виконавчих проваджень та спровокувати процедуру стягнення заборгованостей з боржників. Розширення повноважень приватних чи державних виконавців, включаючи отримання геолокаційних даних смартфонів громадян України, допомагає покращити розшук боржників та підвищує ступінь їхньої відповідальності перед законом. Автоматизація процесів також сприяє покращенню моніторингу та ефективної роботи з боржниками, скорочуючи тимчасові витрати та підвищуючи точність прийнятих рішень. Постійне впровадження нових інновацій та технологій у роботу Міністерства юстиції України сприяє покращенню доступу до юстиції для всіх громадян України, зміцнюючи довіру до системи правосуддя.

Ключові слова: права людини, цифровізація, штучний інтелект, виконавче провадження, судова система, суд, виконання рішень судів, державний виконавець,

приватний виконавець, заходи примусового виконання, виконуваність рішення, виконавчі документи.

Annotation.

The article explores the peculiarities of applying artificial intelligence (AI) in the process of enforcing court decisions. It is emphasized that one of the key objectives of digitalizing enforcement proceedings is to reduce the workload on both public and private enforcement officers by implementing an automated system to ensure efficient electronic document management. Accordingly, the future development of the enforcement system based on the use of digital technologies will not only allow for more efficient and prompt execution of enforcement actions but will also increase the level of accountability among Ukrainian citizens before the law. The continuous introduction of new innovations and technologies into the work of the Ministry of Justice of Ukraine is an essential component of the modern legal environment and contributes to improving access to justice for all citizens. The relevance of defining the role of AI in the field of enforcement proceedings has increased significantly with the application of such technologies to enforce court decisions and decisions of other jurisdictional bodies. It is underlined that contemporary enforcement proceedings are already unimaginable without the use of information technologies, and further directions for their development should be set in the context of the growing role of electronic technologies in the enforcement of court decisions and decisions of other authorities, both in national practices and on a global scale. The emergence of innovations such as the use of information systems to automate processes and the expanding capabilities of AI have made the work of both public and private enforcement officers more transparent and accessible to the citizens of Ukraine. The implementation of information technologies in enforcement proceedings allows participants to access detailed information online about the progress of enforcement cases, as well as notifications and decisions issued by enforcement bodies. The study concludes that the use of AI in enforcement proceedings will enable enforcement officers to initiate enforcement procedures more swiftly and simplify debt recovery procedures. The expansion of powers for enforcement officers, including the ability to access the geolocation data of citizens' smartphones, helps improve the search for debtors and increases their accountability before the law. Process automation also contributes to better monitoring and more effective work with debtors, reducing time costs and increasing the accuracy of decisions made. The ongoing implementation of innovative technologies within the Ministry of Justice of Ukraine enhances access to justice for all citizens and strengthens public trust in the judicial system.

Keywords: *human rights, digitalization, artificial intelligence, enforcement proceedings, judicial system, court, enforcement of court decisions, state enforcement officer, private enforcement officer, enforcement measures, enforceability of decisions, enforcement documents.*

Актуальність проблеми дослідження. В сучасному світі цифрові технології формують новий технологічний простір, в якому право як соціальний феномен діє по новому, за новими правилами. У такому просторі цифрові технології починають диктувати власні умови, до яких потрібно адаптувати всі правові інституції. Формування принципово нового технологічного простору на основі сучасних цифрових технологій істотно впливає й на економіку, політику, структуру та зміст суспільних відносин.

Саме тому, на сучасному етапі розвитку суспільства використання інформаційних технологій набуває особливого значення у багатьох видах суспільної діяльності – в освіті, юриспруденції, державному управлінні тощо. І якщо для окремої людини застосування таких технологій лише додаткова можливість більш оперативно отримувати широкий спектр різноманітних державних послуг, то для органів державної влади це ефективний інструмент підвищення якості організації діловодства, впровадження сучасних досягнень науки та техніки у побудову судової системи, необхідна умова для успішної автоматизації судових процесів. Так, Державна судова адміністрація затвердила нову Концепцію Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи (ЄСІКС), яка передбачає використання в окремих процесах штучного інтелекту (далі – ШІ) – зокрема при генерації проєктів документів і при

підборі оптимальної моделі розгляду справи. ШІ також можуть використати для виявлення девіацій під час розгляду судової справи. Функціональними підсистемами ЄСІКС, згідно нової Концепції, будуть: електронний документообіг суду; відеоконференцз'язок; вебпортал судової влади; єдиний державний реєстр судових рішень; єдиний державний реєстр виконавчих документів; управління персоналом та фінансово-господарською діяльністю органів судової влади; опрацювання звернень викривачів тощо [1]. Одна з найважливіших особливостей застосування ІТ-технологій у всіх означених сферах – це можливість забезпечити швидку взаємодію між усіма зацікавленими особами. Організація ефективного виконання рішень судів також є важливим напрямом діяльності держави, що реалізується у виконавчому провадженні.

Безумовно, створення системи електронного виконавчого провадження, що ефективно функціонує виступає гарантом того, що права та законні інтереси всіх учасників процесуальних відносин будуть дотримані та не будуть порушені, а сам процес пройде набагато швидше з дотриманням встановлених термінів та відповідно до встановленого процесуального порядку. У цьому процесі важливе місце займає процес цифровізації та штучний інтелект.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Проблеми цифровізації виконавчого провадження крізь призму аспектів тематики ШІ в судочинстві та виконанні судових рішень досліджувалась у наукових працях багатьох вітчизняних учених-правознавців, зокрема, Ю. Білоусова, Ю. Бисаги, Д. Белова, О. Верби, М. Вовк, О. Воробйова, А. Гайченко, Д. Гудими, К. Каращук, М. Ковалів, Л. Мелех, О. Овчаренко, В. Перун, М. Сидор, С. Стеценка, О. Соломко, І. Шевченка, С. Щербак, О. Щербанюк та ін. Утім, системний аналіз означених питань практично відсутній. Невирішеними на даний час залишається низка теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із забезпеченням ефективності, прозорості та доступності процесу виконання судових рішень, а також розробкою цифрових стандартів цього процесу.

Метою статті є дослідження та подальша наукова розробка особливостей цифровізації виконавчого провадження, окреслення застосування штучного інтелекту у сфері забезпечення ефективності, прозорості та доступності процесу виконання судових рішень.

Виклад матеріалу. Традиційно виконавці під час виконання судових рішень мають справу з такими видами майна, як грошові кошти, транспортні засоби, нерухомість, земельні ділянки тощо. За інформацією Інституту стратегічних досліджень, у 2024 році щоденний обіг віртуальних активів в Україні становив близько 1 млрд грн. Таким чином, віртуальні активи, навіть за найконсервативнішою оцінкою цього ринку, є потенційним активом, на який може бути звернене стягнення. Проте виконавці досі не мають ефективного інструментарію для арешту та стягнення віртуальних активів. Це створює ситуацію, коли віртуальні активи можуть використовуватися боржниками як засіб ухилення від виконання зобов'язань перед кредитором [2]. З огляду на це, на порядку денному вітчизняного Парламенту й надалі стоїть першочергове завдання по нормативній регламентації процесу виконання рішень судів. Так, у Верховній Раді було зареєстровано законопроект щодо цифровізації виконавчого провадження № 9363. Згідно з поясненням авторів законопроекту зазначена цифровізація покликана забезпечити виконання судових рішень через осучаснення та цифровізацію деяких етапів виконавчого провадження [3].

Принагідно зазначимо, що Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту, прийнята в жовтні 2021 року, трактує ШІ як можливість досягнення технологічної переваги, але водночас і як джерело загроз, і ставить такі цілі: прискорення й активне просування впровадження ШІ; захист і моніторинг технологій ШІ та інноваційних можливостей з урахуванням міркувань політики безпеки, таких як практичне застосування принципів відповідального використання; виявлення й захист від загроз зловмисного використання ШІ [4].

2 грудня 2020 року розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, положення якої визначають мету, принципи і завдання розвитку технологій штучного інтелекту в Україні як одного з

пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень [5]. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні враховує результати Генеральної конференції ЮНЕСКО від 21 листопада 2021 року. Також стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні узгоджується з ключовими положеннями Відповідальної стратегії штучного інтелекту Департаменту оборони США і шляхів її впровадження, прийнятої в червні 2022 року, зокрема враховує етичні принципи характеристик ШІ: відповідальність (англ. responsibility); справедливість (англ. equitability); зрозумілість (англ. tractability); надійність (англ. reliability); керованість (англ. governability). Ці стандарти сприятимуть ефективному використанню переваг машинних алгоритмів і водночас допоможуть знизити ризики, пов'язані з прозорістю та конфіденційністю [6].

Система примусового виконання судових рішень є невід'ємною складовою правосуддя та ключовим елементом у системі захисту інтересів кредиторів. Будь-які реформи у секторі юстиції не матимуть практичної користі, якщо не буде забезпечене повне та своєчасне виконання судових рішень. Рівень захисту інтересів кредиторів є одним із показників, що оцінюється Світовим банком для визначення індексу легкості ведення бізнесу (англ. Ease of Doing Business Index). З огляду на це, забезпечення захисту інтересів кредиторів є надважливим у контексті відбудови України. Відомо, що в Україні ефективність виконання судових рішень щодо стягнення грошових коштів є критично низькою і коливається на рівні близько 3%. Ситуацію вдалося істотно покращити завдяки запровадженню інституту приватних виконавців, які, за умови наявності у боржника майна, можуть забезпечити виконання судового рішення [7].

З огляду на цифровізацію, що набирає обертів у сфері виконавчого провадження варто згадати і про проєкт Глобального кодексу цифрового виконання МССІ (Міжнародний союз судових виконавців) [8]. Цей акт вказує на створення цифрового профілю судового виконавця, проведення онлайн-медіації, доступ судового виконавця до дематеріалізованих реєстрів прав, необхідність захисту персональних даних та низку інших, що визначають правові межі дій судового виконавця. Кодекс також передбачає процедури виконання цифрових активів та використання штучного інтелекту. На думку експертів, Кодекс є кращою із наявних на сьогодні практик у галузі цифровізації виконавчого провадження, на яку також має орієнтуватись Україна під час проведення реформ у сфері примусового виконання судових рішень. Він встановлює підходи до використання технологій для виконання судових рішень та суміжних питань, зокрема етичних аспектів використання таких технологій, ризиків, пов'язаних зі штучним інтелектом, захистом персональних даних та доступом до електронних реєстрів. Зазначений Кодекс – це прогресивний документ, який надає значної уваги не лише цифровізації процедур виконання судових рішень, але і самому виконанню судових рішень шляхом стягнення віртуальних активів [7].

Одним із ключових аспектів покращення виконавчого провадження стало активне використання цифрових технологій для автоматизації процесів. Це не лише скорочує тимчасові витрати виконання завдань, але й знижує ймовірність помилок і підвищує точність прийнятих рішень. Автоматизація процесів також сприяє покращенню моніторингу виконавчих проваджень та ефективної роботи з боржниками. Крім цього, розширення можливостей використання ШІ у сфері обслуговування громадян України відкриває нові перспективи для підвищення доступності інформації про виконавчі провадження. Голосові боти, здатні взаємодіяти з громадянами України та надавати необхідну інформацію, спростять процес спілкування з Міністерством юстиції України в частині автоматизованої системи виконавчого провадження та зроблять його прозорішим і зрозумілим для людини.

Утім, важливо зазначити, що прискорення документообігу, у тому числі шляхом створення можливості винесення рішень в автоматичному режимі, переходу на електронний документообіг не вирішують проблему ефективності виконавчого провадження. Зазначені дії лише створюють передумови для своєчасного реагування на акти компетентних органів, на рішення та ухвали судів, і дозволяють теоретично розраховувати на своєчасне інформування сторін виконавчого провадження про те, на якій стадії знаходиться виконання. Проте, на будь-які звернення та скарги сторін виконавчого провадження через ШІ як і раніше реагує той чи інший співробітник, у зв'язку з чим повнота і своєчасність відповіді, перспективи виконавчого провадження, правильність і результативність дій та заходів залежать швидше від компетенції

самого виконавця і технічного обладнання його робочого місця. Крім того, об'єктивною обставиною, що перешкоджає ефективності примусового виконання, є незадовільний майновий стан боржника, і засобами лише ШІ це питання вирішити неможливо, особливо в сучасних, досить складних, економічних умовах.

Підкреслимо, що автоматизована система виконавчого провадження – це реєстрація виконавчих документів та в подальшому фіксування дій, вчинених державними та приватними виконавцями, та інші, які виходять за межі цифровізації. Такі дії є процесами автоматизації виконавчого провадження (електронна взаємодія органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів та реалізація ідеї щодо отримання інформації про боржників, їх майно та кошти, задум якої не здійснений у виконавчому провадженні десятками років) не у паперовому, а у електронному режимі [9].

Виконавче провадження сьогодення вже неможливо уявити без інформаційних технологій, а подальші орієнтири його розвитку варто визначати у контексті все зростаючої ролі електронних технологій у процесі примусового виконання судових рішень і рішень інших органів як у національних практиках виконавчого процесу, так і у глобальному вимірі [10, с. 102]. Поява таких нововведень як використання інформаційних систем для автоматизації процесів та розширення можливостей ШІ, зробили роботу приватних та державних виконавців більш прозорою та доступною для громадян України. А саме, можливості впровадженого інформаційних технологій у сферу виконавчого провадження дозволяють учасникам виконавчого провадження в онлайн-режимі отримувати розширені відомості про хід виконавчого провадження, сповіщення та рішення органів примусового виконання.

Усім учасникам необхідна інформація надається в автоматичному режимі протягом кількох секунд без потреби особистої взаємодії з уповноваженими службами. Крім того, учасники виконавчого провадження можуть подавати заяви, клопотання, скарги, звернення у межах виконавчого провадження у електронному вигляді, вести електронний документообіг з юридичними особами, підприємцями та громадянами України, відстежувати стадії процесу зняття обмеження виїзду за межі України (Єдиний портал державних послуг – Дія [11]), взаємодіяти з відомством з різних питань віддалено, у режимі онлайн. Також за допомогою сервісів порталу стане доступне погашення заборгованості до порушення виконавчого провадження [12].

Поступова цифровізація процесу примусового виконання рішень наразі дозволяє направляти та отримувати документи виконавчого провадження дистанційно. Так, завдяки взаємодії автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП) та Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), зареєструвавши електронний кабінет в підсистемі ЄСІТС «Електронний суд», громадяни мають можливість здійснювати обмін (надсилання та отримання) документами (в тому числі процесуальними документами, письмовими та електронними доказами тощо) з судом, а також отримувати документи виконавчого провадження одразу після підписання їх виконавцем кваліфікованим електронним підписом [13].

Як бачимо, в Україні практично вирішено питання повноцінного впровадження ШІ в діяльність приватного чи державного виконавця, запроваджено так зване «цифрове виконавче провадження», що дозволить учасникам виконавчого провадження в онлайн-режимі отримувати розширені відомості про хід виконавчого провадження, повідомлення та рішення органів примусового виконання [14]. Більше того, ШІ може поліпшити доступ до правосуддя для осіб, які в іншому випадку не мали б змоги дозволити собі юридичну допомогу. Інструменти, керовані ШІ, такі як віртуальні помічники або зручні онлайн-платформи, надають необхідні ресурси, зокрема інформацію про права та можливості в межах процедури примусового виконання. Ці технології здатні спростити складні юридичні поняття, пов'язані з виконавчими діями, зробивши їх доступнішими для осіб без юридичної освіти. Завдяки наданню персоналізованих порад ШІ допомагає стягувачам і боржникам ефективно захищати свої права, забезпечуючи усвідомлене розуміння прав у різних ситуаціях та більшу впевненість у взаємодії з системою примусового виконання рішень. Це особливо важливо в разі таких заходів примусового виконання, як арешт майна, коштів або виселення тощо. ШІ не лише сприяє справедливості та прозорості, а й створює рівні умови, за яких кожна особа має змогу реалізувати свої права [15].

При цьому, впровадження у виконавчий процес електронних технологій, які використовуються при примусовому виконанні судових рішень і рішень інших органів є додатковим підґрунтям виокремлення виконавчого процесу у самостійну науку із поступовим формуванням відповідної галузі права, про що наразі йдеться у дослідженнях з виконавчого процесу [16]. Окрім того, дослідники вказують на все більшу складність та різноманітність технологій, швидкість їх розвитку, що вимагає від законодавця активізації зусиль з оновлення законодавчої бази у сфері цифровізації виконавчого процесу, а також сприяння удосконаленню цифрової грамотності державних та приватних виконавців» [17].

Підкреслимо, що за допомогою електронного документообігу учасники виконавчого провадження зможуть подавати заяви, клопотання, скарги, звернення в межах виконавчого провадження, вести електронний документообіг з юридичними особами, підприємцями та громадянами України. Окрім зниження корупційних ризиків, послідовна цифровізація виконавчого провадження дозволяє успішно вирішувати й інші проблеми, зокрема мінімізувати конфліктні ситуації, що виникають через помилкову ідентифікацію боржників [18]. Адже сьогодні внаслідок недостатньої ідентифікації громадян України відбувається безліч помилок, що призводить до звернення стягнення на доходи сторонніх осіб (наприклад, однофамільців), які не є суб'єктами виконання рішення суду.

Висновки. Застосування ІІІ у виконавчому провадженні дозволить приватним та державним виконавцям здійснювати швидко порушення виконавчих проваджень та спрощувати процедуру стягнення заборгованостей з боржників. Розширення повноважень приватних чи державних виконавців, включаючи отримання геолокаційних даних смартфонів громадян України, допомагає покращити розшук боржників та підвищує ступінь їхньої відповідальності перед законом. Автоматизація процесів також сприяє покращенню моніторингу та ефективної роботи з боржниками, скорочуючи тимчасові витрати та підвищуючи точність прийнятих рішень. Постійне впровадження нових інновацій та технологій у роботу Міністерства юстиції України сприяє покращенню доступу до юстиції для всіх громадян України, зміцнюючи довіру до системи правосуддя.

Таким чином, одним із ключових завдань цифровізації виконавчого провадження є зниження навантажень на приватних чи державних виконавців за допомогою впровадження автоматизованої системи, яка забезпечуватиме ефективний електронний документообіг. Саме тому, майбутній розвиток системи примусового виконання рішень, заснований на використанні цифрових технологій, дозволить не тільки ефективніше та оперативніше здійснювати виконавчі провадження, а й підвищить ступінь відповідальності громадян України перед законом. Безперервне впровадження нових інновацій та технологій у роботу Міністерства юстиції України є важливим елементом сучасного правового простору та сприяє покращенню доступу до юстиції всім громадянам України.

ЛІТЕРАТУРА

1. ДСА затвердила концепцію ЄСІКС – у правосудді планують використати штучний інтелект. Судово-юридична газета. 4 трав. 2025. URL: [https://sud.ua/uk/news/publication/329958-gsa-utverdila-kontseptsuyu-esiks-v-pravosudii-planiruyut-ispolzovat-iskusstvennyy-intellekt#:~:text= \(дата звернення: 20.05.2025\).](https://sud.ua/uk/news/publication/329958-gsa-utverdila-kontseptsuyu-esiks-v-pravosudii-planiruyut-ispolzovat-iskusstvennyy-intellekt#:~:text= (дата звернення: 20.05.2025).)
2. Перун В. Мінцифри планує через «Дію» навчити українців криптограмотності. 12 груд. 2022. URL: [https://lb.ua/tech/2022/12/22/540049_mintsifri_planuie_cherez_diyu_navchiti.html \(дата звернення: 20.05.2025\).](https://lb.ua/tech/2022/12/22/540049_mintsifri_planuie_cherez_diyu_navchiti.html (дата звернення: 20.05.2025).)
3. Проект Закону України від 07.06.2023 р. № 9363 Про внесення змін до деяких законів України щодо цифровізації виконавчого провадження. URL: [https://ips.ligazakon.net/document/JI09355I?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress02&_ga=2.234235226.552061073.1748206752-625666558.1748206752#_gl=1*gq0blh*_gcl_au*NDk1MzQ0NDI3LjE3NDgyMDY3NTI \(дата звернення: 20.05.2025\).](https://ips.ligazakon.net/document/JI09355I?utm_source=biz.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=bizpress02&_ga=2.234235226.552061073.1748206752-625666558.1748206752#_gl=1*gq0blh*_gcl_au*NDk1MzQ0NDI3LjE3NDgyMDY3NTI (дата звернення: 20.05.2025).)

4. Стратегія щодо штучного розуму для НАТО (жовтень 2021 р.). URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/10/25/strategy-shchodo-shtuchnogo-rozumu-dlya-nato/index.html> (дата звернення: 20.05.2025).
5. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-shvalennya-konceptsiyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> (дата звернення: 20.05.2025).
6. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / [за заг. ред. А. І. Шевченка]. Київ: ІППШ, 2023. 305 с. URL: https://jai.in.ua/archive/2023/ai_mono.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
7. Віртуальні активи у виконавчому провадженні: як підвищити рівень виконання судових рішень в Україні. Право-Justice. 10 лип. 2023. URL: https://lb.ua/blog/pravo_justice/564460_virtualni_aktiv_i_vikonavchomu.html (дата звернення: 20.05.2025).
8. Towards a Global Code of Digital Enforcement. European Association of Private International Law. веб-сайт. URL: <https://eapil.org/2022/03/22/towards-a-global-code-of-digital-enforcement/> (дата звернення: 20.05.2025).
9. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік. *Розпорядження Кабінету Міністрів України; План від 14.03.2023 № 221-р.* Урядовий портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/221-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.05.2025).
10. Лук'янченко Д.В. Цифровізація виконавчого провадження: новели законопроекту № 9363. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 102–105. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/23.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
11. Дія: державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/> (дата звернення: 20.05.2025).
12. Воробійов О. В. Теоретичні засади реформування системи виконавчого провадження: національний та світовий досвід : дис. ... доктора філософії : 281 Публічне управління та адміністрування. Київ, 2025. 260 с.
13. Цифровізація спрощує процес примусового виконання рішень. Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції. 6 серпн. 2024 р. URL: <https://ki.court.gov.ua/tu11/pres-centr/news/1647106/> (дата звернення: 20.05.2025).
14. Соломко О.В. Цифровізація виконавчого провадження: що пропонує законопроект № 9363. Юридична практика. URL: <https://pravo.ua/tsyvrovizatsiia-vikonavchoho-provazhennia-shcho-proponuie-zakonoproiekt-9363/> (дата звернення: 20.05.2025).
15. Ковалів М., Сидор М. Концептуальні засади імплементації штучного інтелекту в судочинство та виконавче провадження. Академічні візії. 2024. № 38. С. 1–8. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1806/1672> (дата звернення: 20.05.2025).
16. Shcherbak S.V. Executive process: establishment and prospects of development Law in the postmodern epoch: general characteristics and manifestation particularities in separate law branches: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing”, 2023. 776 p.
17. Кожевнікова А.В. Новітні електронні технології у виконавчому процесі. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 2 (46). С. 236–241.
18. Щербак С.В., Кожевнікова А.В. Діджиталізація виконавчого процесу. Захист прав людини у цивільному судочинстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н.Ю. Голубево; уклад.: І.С. Апалькова, О.В. Сатановська. Одеса: «Фенікс», 2021. 122 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/16015> (дата звернення: 20.05.2025).

УДК 342.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-177-182>

<https://orcid.org/0000-0001-7183-5206>

Безzubов Дмитро Олександрович,

доктор юридичних наук, професор,

академік Національної академії наук вищої освіти

України,

провідний науковий співробітник

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

ПРИНЦИП ІНСТИТУЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Анотація. У статті досліджено принцип інституційної ефективності як базовий публічно-правовий орієнтир у сучасному державному управлінні та діяльності органів виконавчої влади. Подається аналіз наукових праць та дискусій з даної проблематики, встановлюється логічний зв'язок між науковими надбаннями і розвитком даного принципу на сучасному етапі державотворення. Принцип інституційної ефективності подається як логічне наукове продовження дослідження категорії людиноцентризму та принципу ефективності в адміністративному праві. Обґрунтовано доцільність його нормативного закріплення у системі законодавства про виконавчу владу. Здійснено аналіз доктринальних і практичних підходів до розуміння ефективності органу публічної влади. Визначено основні теоретичні аспекти принципу інституційної ефективності. Розкрито зміст категорій нормативної визначеності в принципі інституційної ефективності, результативності діяльності та нормативної обґрунтованості. Окрему увагу приділено концепції розвитку адміністративного права, у якій інституційна ефективність розглядається як системна властивість правової організації державного апарату. Запропоновано структурну модель реалізації принципу інституційної ефективності в системі оцінювання діяльності органів виконавчої влади та внесення відповідних змін до чинних нормативних актів.

В поданій статті проводиться детальний аналіз зарубіжного досвіду країн ЄС щодо наявності та впровадження даного принципу в діяльності державного апарату управління.

Ключові слова: публічна адміністрація, інституційна ефективність, виконавча влада, публічне управління, результативність, адміністративне право.

Annotation. The article examines the principle of institutional efficiency as a basic public-legal guideline in modern state administration and the activities of executive bodies. An analysis of scientific works and discussions on this issue is presented, a logical connection is established between scientific achievements and the development of this principle at the current stage of state formation. The principle of institutional efficiency is presented as a logical scientific continuation of the study of the category of anthropocentrism and the principle of efficiency in administrative law. The feasibility of its normative consolidation in the system of legislation on executive power is substantiated. An analysis of doctrinal and practical approaches to understanding the efficiency of a public authority is carried out. The main theoretical aspects of the principle of institutional efficiency are determined. The content of the categories of normative certainty in the principle of institutional efficiency, effectiveness of activity and normative justification is revealed. Special attention is paid to the concept of the development of administrative law, in which institutional efficiency is considered as a systemic property of the legal organization of the state apparatus. A structural model for implementing the principle of institutional efficiency in the system of evaluating the activities of executive bodies and making appropriate amendments to current regulations is proposed.

The article presents a detailed analysis of the foreign experience of EU countries regarding the presence and implementation of this principle in the activities of the state administration apparatus.

Keywords: public administration, institutional efficiency, executive branch, public management, effectiveness, administrative law.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Аксіомою сучасного процесу державотворення є ефективне і якісне виконання органами виконавчої влади своєї діяльності. Відтак у системному реформуванні та в процесі розвитку українського суспільства і держави питання ефективності і якості діяльності органів виконавчої влади повинні стати не похідною або другорядною складовою, а однією із головних задач, яка покликана принципово змінити парадигму стосунків між органами виконавчої влади і суспільством. Ця парадигма повинна визначити критерії підзвітності і відповідальності органів виконавчої влади, що фінансуються із державного бюджету, в першу чергу суспільству та платникам податків.

Проблема ефективності державного управління залишається однією з центральних у науковому дискурсі та практиці організації діяльності органів виконавчої влади. З огляду на зростання запитів суспільства на прозорість, результативність і підзвітність органів влади, принцип інституційної ефективності стає не лише теоретичною категорією, а ключовим імперативом державного управління та публічного адміністрування.

Аналіз останніх публікацій.

Дослідженням доктринальних проблем адміністративного права та процесу, проблемами діяльності органів виконавчої влади займаються такі відомі вчені як Андрійко О.Ф., Бандурка О.М., Селіванов А.О., Скрипнюк О.В., Гаращук В.М., Коломоєць Т.О., Кубко Є.Б., Настюк В.Я., Олефір В.І., Стеценко С.Г. та інші вчені-юристи.

Мета статті – стаття є одним із перших результатів дослідження в галузі адміністративного права щодо проблеми ефективності та якості діяльності органів виконавчої влади як інституційного принципу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Науково-теоретичне підґрунтя принципу інституційної ефективності визначається через визначення місця і правової ролі даної категорії в сучасній системі адміністративного права та нормативних актів, що регулюють повноваження органів виконавчої влади.. Підґрунтям для формулювання правової моделі ефективності є концепція публічного служіння, запропонована академіком В.Б. Авер'яновим, згідно з якою державне управління повинне бути не лише організованим, а й легітимованим через суспільно визнану результативність та вчення В.В. Цветкова про ефективність в державному управлінні [1].

Структурна модель принципу інституційної ефективності передбачає імплементацію даної категорії в нормативні акти та вироблення методики і процедур оцінки діяльності органів виконавчої влади. Взагалі проблема ефективності органів виконавчої влади не може розглядатись поза контекстом їх інституційної природи. У межах адміністративного права, що виступає публічною формою функціонування державної влади, ефективність органу не є відображенням лише його функціонального навантаження чи кількісних показників виконання завдань. Вона повинна розглядатись як системна властивість організації, що проявляється у її здатності реалізовувати публічні функції відповідно до принципів законності, доцільності та правової визначеності.

На думку В.Б. Авер'янова, з чим повністю погоджуємось, адміністративне право не існує у вакуумі нормативності — воно є формою організації публічного інтересу. А тому ефективність не може бути виміряна безвідносно до того, наскільки орган влади відповідає за свої дії перед суспільством, і наскільки ці дії є прозорими, обґрунтованими та спрямованими на забезпечення прав і свобод особи. [1]

На доктринальному рівні принцип інституційної ефективності набуває змісту не лише як інструмент оцінки чи критерій організаційної спроможності, а як категорія

адміністративної науки, що охоплює змістовні, методологічні й філософські засади функціонування публічної влади. Його інституціоналізація є проявом трансформації публічного права від формально-управлінської моделі до «людиноцентричної» та сервісної парадигми.

У працях В.Б. Авер'янова цей принцип постає як вища форма відповідальності публічного органу — не за виконання, а за зміст, якість і соціальну доцільність реалізованого повноваження. Він тлумачить інституційну ефективність не лише як результативність, а як правовий і моральний обов'язок влади діяти розумно, у відповідності до задач органу виконавчої влади, на основі інституційної спроможності та законної мети. [1]

В праці В.В. Цветкова, О.В. Скрипнюка, В.М. Селівнова дається визначення категорії ефективність як елементу державного управління, ефективність — це оцінка кінцевого результату діяльності органу державного управління в аспекті економічного або соціального ефекту. [2]

Доктринальне тлумачення принципу інституційної ефективності — передбачає її визначення як категорії адміністративного права, що має знайти законодавче відображення в діючих нормативних актах. Принцип інституційної ефективності — це вихідна та об'єктивно зумовлена засада, на якій базується оцінка діяльності органу виконавчої влади через обрахунок економічного або соціального ефекту його діяльності (реалізації компетенцій) як способу забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні.

Теоретичне обґрунтування принципу інституційної ефективності базується на таких положеннях: а) нормативна визначеність — ефективність повинна мати не лише емпіричну, але й правову рамку, закріплену в чинному законодавстві. Відсутність правової регламентації перетворює ефективність на політичне або суб'єктивне поняття. Механізми закріплення через стандарти, процедури оцінки та параметри оцінки; б) інституційний характер — об'єктом оцінки є не дія окремого суб'єкта, а орган як цілісна система: його структура, процедури, культура прийняття рішень та їх реальні наслідки для управлінської структури та зовнішнього середовища; в) ціннісний вимір — ефективність не є самодостатньою, вона має бути підпорядкована принципу верховенства права, захисту прав людини та служінню публічному благу; г) системність і взаємозв'язок — ефективність одного органу не може бути оцінена ізольовано, вона пов'язана з міжінституційною координацією, якістю взаємодії, інтеграцією у державну політику.

Таким чином, у доктринальному сенсі інституційна ефективність — це правовий принцип, що вимагає відповідності між цілями держави, її організаційною формою та змістом владних дій. Це основа для інституційної легітимності, яка перевищує суто юридичну законність, охоплюючи сферу суспільного очікування та морального авторитету державної влади.

Організаційні засади інституційної ефективності — це визначення місця і ролі даної категорії в системі діяльності органів виконавчої влади та характеристика параметрів практичного впровадження даного принципу в діяльність органів виконавчої влади.

У межах діяльності органів виконавчої влади інституційна ефективність повинна бути реалізована через чітку організаційну конструкцію, яка включає: перше- розподіл функціональної відповідальності — кожен структурний підрозділ органу виконавчої влади повинен мати чітко окреслену компетенцію та індикатори результативності своєї діяльності. Уникаючи дублювання функцій та організаційної невизначеності, система стає спроможною до саморегуляції та стратегічного управління; б) управління на основі результатів — процеси прийняття рішень і планування повинні орієнтуватися не на формальні показники активності, а на суспільно значущі результати. Це означає впровадження систем стратегічного планування, моніторингу, індикаторів впливу та підзвітності; в) інституційний аудит і внутрішній контроль — ефективна організація неможлива без періодичної оцінки відповідності її діяльності стандартам якості управління. Організаційна модель повинна передбачати регулярне вивчення ефективності, внутрішні перевірки, прозорість витрат і

незалежний аналіз діяльності підрозділів в) кадрова спроможність та професійний розвиток — основою ефективного органу є фахова, мотивована й відповідальна команда. У межах інституційної організації необхідно впроваджувати програми підвищення кваліфікації, системи стимулювання та кадрові резерви; г) інформаційна відкритість і цифрова трансформація — сучасна організація повинна інтегрувати цифрові інструменти, аналітику, відкриті дані та електронні сервіси для забезпечення ефективного зворотного зв'язку з громадськістю та реалізації принципу прозорості.

Як наголошував В.Б. Авер'янов: «ефективність — це не швидкість виконання, а обґрунтована доцільність публічного рішення, що втілює в собі і право, і державну мудрість». [3]. Таким чином, організаційні засади інституційної ефективності формують каркас оцінки сучасної публічної адміністрації та органів виконавчої влади взагалі, які функціонують не лише заради виконання процедур, а для досягнення результату, орієнтованого на публічне благо, відповідальність і стратегічну сталу ефективність.

У цьому контексті пропонується адміністративно-правова архітектура інституційної ефективності, яка складається з п'яти взаємопов'язаних елементів: 1. результативність діяльності — досягнення цілей, визначених у стратегіях і планах, з наявністю зовнішньо верифікованих критеріїв оцінювання; 2. процесуальна якість управлінських дій — забезпечення дотримання адміністративних процедур, юридичної визначеності, справедливості; 3. організаційна спроможність — кадрова, технічна, бюджетна здатність органу до виконання функцій; 4. публічна підзвітність — інституційна здатність до звітування, моніторингу, оскарження та участі громадськості; 5. орієнтація на забезпечення інтересів фізичних та юридичних осіб — пріоритет прав, інтересів і потреб громадян та юридичних осіб у процесі прийняття рішень.

Критерії інституційної ефективності та їх аналітичне розкриття це визначення практики результативності діяльності органу виконавчої влади, що реалізую свої компетенції, шляхом оцінки кожного структурного підрозділу чи посадової особи.

У публічно-правовій площині критеріями інституційної ефективності визнаються специфічні, вимірювані параметри, що дають змогу об'єктивно оцінити результативність, організаційну спроможність і якість функціонування органу виконавчої влади в межах його компетенції. Вони мають нормативне, процедурне та соціально значуще значення. На основі аналізу національної та зарубіжної практики, а також доктрини адміністративного права, до базових критеріїв інституційної ефективності слід віднести:

Правова визначеність діяльності - відповідність дій органу чинному законодавству, чіткість правового регулювання, відсутність протиріч у нормативній базі. Цей критерій забезпечує передбачуваність дій державного органу та мінімізує ризики правової сваволі.

Функціональна доцільність - відповідність структури органу його завданням, спроможність досягати визначених цілей у встановлені строки. Цей критерій дозволяє уникнути дублювання повноважень та забезпечує фокус на публічному результаті.

Організаційна прозорість - відкритість інформації про діяльність органу, доступ громадян до процедур, звітність та комунікація з інститутами громадянського суспільства. Прозорість підсилює легітимність влади та її сприйняття суспільством.

Процедурна справедливість - дотримання стандартів адміністративної процедури — змагальності, неупередженості, обґрунтованості рішень, права бути вислуханим. Цей критерій безпосередньо стосується якості врядування.

Адаптивність - спроможність органу в оперативному порядку реагувати на зміну соціальних, економічних і правових умов. В умовах кризи чи реформування цей критерій визначає життєздатність інституції.

Економічність управління - раціональне використання ресурсів, відповідність витрат результату, наявність механізмів оцінювання витрат на управлінські рішення.

Рівень довіри громадян та юридичних осіб - як соціально-психологічний індикатор, що формується через попередні критерії. Він не піддається прямому нормативному впливу, але відображає загальну ефективність через сприйняття населення.

Кожен із зазначених критеріїв має не лише прикладне значення, а й методологічну функцію — вони дозволяють розробити системи моніторингу, аудитів, стратегічного аналізу та оцінювання результатів публічного управління. У поєднанні з принципом верховенства права та законності, ці критерії стають підґрунтям для формування відповідальної, підзвітної та результативної виконавчої влади.

Аналіз зарубіжної теорії та практики діяльності органів державного управління демонструє, що принцип інституційної ефективності є системо утворюючим для сучасного публічного управління в країнах Європейського Союзу, а також в англосаксонській адміністративній традиції. Він є частиною філософії «good governance», що поєднує ефективність, підзвітність, прозорість і орієнтацію на людину.[4]

У правовій системі Німеччини інституційна ефективність реалізується через обов'язкову оцінку діяльності адміністративних органів за допомогою інструментів внутрішнього аудиту, бюджетного планування на основі результатів (Leistungsbudgetierung) та принципу Verwaltungsökonomie (адміністративна економність). Закон про федеральне управління (Bundesverwaltungsgesetz) передбачає, що державна установа повинна забезпечувати досягнення запланованих результатів з урахуванням оптимального використання ресурсів.[4]

У Франції принцип інституційної ефективності впроваджено через систему «new public management» та законодавство про державну службу. Значне поширення отримала система індикаторів (tableaux de bord de performance), що вимагає від адміністративних органів регулярної звітності щодо досягнення цілей, ефективності видатків, прозорості прийняття рішень. Французьке Рахункове управління (Cour des comptes) здійснює аудит інституційної спроможності міністерств та агенцій. [4]

У Великій Британії державна служба функціонує за принципом «value for money», що передбачає не лише ефективність витрат, а й соціальну користь дій урядових структур. Управління на основі показників ефективності (performance-based management) є обов'язковим для кожного департаменту, що звітує перед Парламентом. Закон «Public Services (Social Value) Act 2012» прямо вимагає від органів влади врахування довгострокового публічного ефекту адміністративних дій. [4]

У країнах Скандинавії — насамперед у Швеції та Фінляндії — інституційна ефективність є складовою законодавства про публічну адміністрацію. Наприклад, у Фінляндії Закон «Про державне управління» закріплює систему оцінювання ефективності міністерств на основі індикаторів результативності, прозорості рішень, цифровізації та зворотного зв'язку з громадянами. [4]

Спільним для наведених моделей є поєднання правової фіксації принципу ефективності з організаційними механізмами її досягнення: стратегічне планування, оцінювання політик, державний аудит, системи внутрішнього контролю, громадський моніторинг.

Отже, зарубіжний досвід підтверджує необхідність включення принципу інституційної ефективності до національної системи законодавства як не лише ціннісного орієнтира, але і як конкретного механізму вдосконалення публічного врядування.

Попри існування окремих спроб регламентувати критерії ефективності в діяльності органів виконавчої влади, жоден нормативно-правовий акт не містить дефініції інституційної ефективності як принципу. Її закріплення потребує системного вирішення — зокрема через включення до законодавства про Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, а також у проєкті Закону України «Про публічну адміністрацію».

У світлі концепції публічної адміністрації, ефективність не може бути винятково управлінською або політичною категорією — вона повинна стати правовою нормою, вплетеною в систему публічного права як засіб забезпечення суспільної відповідальності

держави перед громадянином. Саме тому принцип інституційної ефективності має бути нормативно закріплений у ключових законодавчих актах, що регулюють функціонування органів виконавчої влади.

По-перше, доцільно включити відповідне положення до статті 3 проєкту Закону України «Про публічну адміністрацію», де мають бути закріплені основні засади діяльності органів виконавчої влади. Принцип інституційної ефективності тут доцільно сформулювати як : організаційно та юридично забезпечену здатність органу досягати публічно значущих цілей у межах правомірної, прозорої, результативної та відповідальної діяльності.

По-друге, у Законі України «Про Кабінет Міністрів України» (статті 1 та 2) пропонується доповнення щодо того, що діяльність Уряду ґрунтується не лише на засадах законності, колегіальності та відкритості, а також на засадах інституційної ефективності — у значенні досягнення результатів, передбачених урядовими політиками, із дотриманням критеріїв якості управління.

По-третє, у Законі України «Про центральні органи виконавчої влади» має бути передбачено, що головним критерієм оцінки діяльності ЦОВВ є не лише виконання планових показників, а й відповідність інституційної організації стандартам ефективності, передбаченим Кабінетом Міністрів України (у формі підзаконного акту або методики).

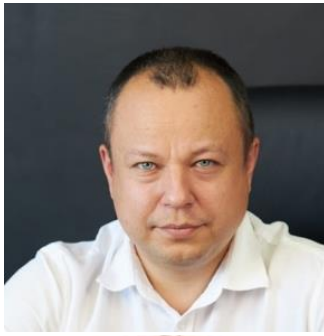
Крім того, у розрізі міжгалузевого права, принцип інституційної ефективності може бути закріплений як: методологічна основа адміністративної процедури (в контексті оцінювання рішень); обов'язковий орієнтир в актах стратегічного планування та оцінювання державної політики у певних напрямках і сферах (зокрема у проєктах Державної стратегії регіонального розвитку); критерій для проведення інституційного аудиту у сфері нагляду, контролю, антикорупційної політики та надання адміністративних послуг.

Висновки. Узагальнюючи, можна стверджувати, що ефективна інтеграція цього принципу в правову систему можлива лише за умови його імплементації не як декларації, а як структурного орієнтира нормативного регулювання, що відображає цінності адміністративного права та діяльності органів виконавчої влади одночасно.

Інституційна ефективність як принцип адміністративного права — це не арифметика виконаних функцій, а геометрія публічного служіння. Вона виступає показником відповідальності, якості, легітимності та правової логіки управлінських рішень. Її нормативне закріплення дозволить забезпечити формування не лише дієздатної, а й соціально орієнтованої діяльності органів виконавчої влади в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В.Б. Доктринальні засади сучасного розвитку і реформування українського адміністративного права / Виконавча влада і адміністративне право заг. ред.: В.Б. Авер'янова // Видавничий Дім «Ін-Юре». - К, 2002. - С. 60-72.
2. Цветков В. В. Державне управління і політика/В. В. Цветков, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк. – 2006
3. Авер'янов В.Б. Управлінський зміст виконавчої влади та суб'єкти її здійснення /Державне управління: теорія і практика. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - С. 37-50
4. Prota F. Measuring Public Sector Performance: Theoretical Framework and Empirical Findings. Economic Policy. 2018. Vol. 33. P. 245–297.

УДК 342.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-183-189>

<https://orcid.org/0000-0003-3423-8896>

Росіхін Василь Васильович,

доктор юридичних наук, професор, дійсний член – академік
Європейської академії природничих наук, Заслужений працівник
освіти України,
проректор з інноваційно-корпоративної роботи та
адміністрування Харківського національного університету
радіоелектроніки

<https://orcid.org/0000-0001-8319-3917>

Омаров Анвер Мурад огли,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри філософії
Харківського національного університету радіоелектроніки

<https://orcid.org/0000-0001-8436-049X>

Росіхіна Галина Володимирівна,

докторка юридичних наук, професорка, дійсна членкиня –
академік Європейської академії природничих наук,
професорка кафедри державно-правових дисциплін Харківського
національного університету імені В.Н. Каразіна

<https://orcid.org/0000-0002-9348-4547>

Панченко Вікторія Валеріївна,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та
міжнародного приватного права Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ТА ЗАВДАНЬ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу концептуальних аспектів визначення функцій та завдань публічної служби крізь загальнотеоретичний аналіз.

Аргументовано констатовано, що функції публічної служби доцільно розрізняти в залежності від їх сутності на загальні, спеціальні та специфічні. Підтвердженням їй виправданістю такої думки є й те, що у Концепції адміністративної реформи в Україні наголошено, що цілі, завдання та базові принципи державної служби обумовлюють такі її головні функції як: забезпечення реалізації державної політики в управлінні суспільними процесами; залучення до державної служби та утримання на ній найбільш компетентних і відданих справі кадрів; побудова кар'єри та просування по службі на основі особистих якостей, заслуг і результатів роботи державних службовців; професійна підготовка,

перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу державної служби; здійснення ефективного управління державною службою; забезпечення зв'язків з громадськістю.

Критичний аналіз завдань і функцій публічної служби в Україні дозволяє осмислити концептуальну сутність, місце розглядуваної публічної служби в структурі публічної служби нашої держави, соціально-правовий потенціал і значущість цього підвиду публічної служби. Причому аналіз функцій публічної служби у відповідній сфері дає змогу стверджувати, що публічна служба, виконуючи спеціальні та особливі завдання, обумовлені метою функціонування тієї чи іншої сфери, здійснює як особливі функції (ті, які може здійснювати лише відповідна публічна служба), так і загальні функції (тобто ті, що можуть виконуватись публічною службою лише у конкретній сфері, наприклад у антикорупційній, правоохоронній тощо). Це можна пояснити тим, що сутнісна природа публічної служби означена загальними (публічна служба як певний вид служби повинна функціонувати, виконуючи притаманні лише їй функції), а також особливими рисами (ці риси обумовлені конкретною сферою компетенції та виявляються в особливій діяльності, яку не може безпосередньо здійснювати публічна служба іншої сфери відання чи впливу).

Ключові слова: державна служба, публічна служба, принципи публічної служби, публічна форма влади, адміністративний механізм, функції публічної служби, завдання публічної служби.

Annotation. The scientific article is devoted to the research and comprehensive analysis of the conceptual aspects of defining the functions and tasks of the public service through a general theoretical analysis.

It has been argued that it is appropriate to distinguish public service functions depending on their essence into general, special and specific. This opinion is confirmed and justified by the fact that the Concept of Administrative Reform in Ukraine emphasizes that the goals, tasks and basic principles of the civil service determine its main functions, such as: ensuring the implementation of state policy in the management of social processes; attracting and retaining the most competent and dedicated personnel to the civil service; career building and promotion based on personal qualities, merits and work results of civil servants; professional training, retraining and advanced training of civil service personnel; effective management of the civil service; ensuring public relations.

A critical analysis of the tasks and functions of public service in Ukraine allows us to understand the conceptual essence, the place of the considered public service in the structure of the public service of our state, the socio-legal potential and significance of this subtype of public service. Moreover, the analysis of the functions of the public service in the relevant sphere makes it possible to assert that the public service, performing special and special tasks determined by the purpose of functioning of a particular sphere, performs both special functions (those that can be performed only by the relevant public service) and general functions (that is, those that can be performed by a public service only in a specific field, for example, in anti-corruption, law enforcement, etc.). This can be explained by the fact that the essential nature of public service is defined by general (public service as a certain type of service must function, performing functions inherent only to it), as well as special features (these features are determined by a specific sphere of competence and are manifested in special activities that cannot directly to perform public service in another sphere of knowledge or influence).

Keywords: public service, public service, principles of public service, public form of power, administrative mechanism, functions of public service, tasks of public service.

Постановка проблеми. На глибоке переконання переважної більшості науковців, функції та завдання будь-якого правового інституту становлять найбільш значущий характер та опосередковують ту мету, яку покликаний втілити у своїй діяльності той чи інший орган чи службова особа. В контексті визначення функцій та завдань публічної служби постає очевидним, що їх виокремлення та пізнання на загально-доктринальному рівні дозволить виокремити не лише мету існування як в цілому публічної служби, так і окремої посадової особи, але й в який спосіб таку мету може бути досягнуто,

адже правильне її визначення є запорукою повноцінного та належного функціонування публічної служби в цілому.

В той же час, проблема виокремлення функцій та завдань публічної служби ще не була предметом дисертаційного чи іншого комплексного дослідження, яке б носило загальнонауковий характер та відображало результати державно-управлінської реформи в сфері формування та удосконалення державної служби в Україні.

Стан дослідження. Варто зауважити, що окремі аспекти функцій та завдань державної служби, місцевого самоврядування з точки зору адміністративного управління були предметом наукового інтересу таких вчених як І. М. Білодід, В. Г. Гриценко, Д. Л. Лемеш, Д. М. Лук'янець, О. М. Музичук, С. В. Надобко, А. В. Носач, П. В. Онопенко, В. М. Панов, С. М. Сербогін, М. В. Сіцінська та інші вчені.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз концептуальних аспектів визначення функцій та завдань публічної служби.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи завдання публічної служби, передусім необхідно зауважити, що тривалий час перелік завдань державної служби як структурного елементу публічної служби не висвітлювалось на законодавчому рівні [1, с. 284], хоча, як стверджують окремі науковці, такі завдання виходить із потреб та волі соціуму, і, в першу чергу, народу як єдиного джерела влади [2, с. 2]. В діючому Законі України «Про державну службу» перелік завдань державної служби розкривається за допомогою перерахування функцій цієї служби, хоча позначені поняття не можуть бути тотожними, зокрема як діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, щодо: аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проєктів програм, концепцій, стратегій, проєктів законів та інших нормативно-правових актів, проєктів міжнародних договорів; забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів; забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг; здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства; управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням; управління персоналом державних органів; реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством [3].

Враховуючи етимологічний зміст поняття «завдання» його можна розкрити як заздалегідь визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа тощо; мета, до якої прагнуть; те, що хочуть здійснити [4]. Цікавою є позиція В. В. Лагодієнка, який вказує, що завданнями є конкретні та вимірювальні показники для досягнення цілей. Водночас вказані показники мають відповідати таким критеріям: відображати конкретні бажані досягнення, а не способи їх реалізації (завдання повинні передбачати реалізацію конкретних дій, бути докладними, зрозумілими, вказувати чіткий напрям іншим); бути кількісно вимірюваними, що дасть змогу оцінити їхні досягнення; бути в міру складними, але не повинні вимагати неможливого (завдання завжди мають відповідати наявним ресурсам); вказувати на результат; 5) повинні передбачати часові межі реалізації [5, с. 56–57].

Водночас, підтримуємо судження правників, які вказують, що сучасне розуміння поняття «завдання» – це дефініція, яка визначає конкретизацію шляхів досягнення конкретно-поставленої мети [6, с. 41]. Визначення та пізнання сутнісного розуміння поняття «функцій» теж не знайшло свого однозначного закріплення як на загальнонауковому, так і на семантичному рівні та визначається як явище, що залежить від іншого явища, є формою його вияву та змінюється відповідно до його змін; робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось [7, с. 1552]. З огляду на представлені аспекти, постає зрозумілим, що функції, як і завдання, варто вважати кількісно-вимірюваними, але кожна з яких має свої особливості, наприклад функції відображають способи реалізації мети і, як правило, не передбачають жодних часових меж.

Таким чином, в контексті визначення сутності функцій впливає, що це комплекс дій за допомогою яких реалізується мета й завдання, причому, як відомо, в теоретичному й практичному сенсі завдання того чи іншого органу публічної влади регламентуються на нормативному рівні, саме поруч із такими інститутами як мета та цілі створення та функціонування тієї чи іншої державної інституції. Зокрема, в одній із редакцій Національної концепції адміністративної реформи зазначалося, що основними цілями й завданнями державної служби має бути: охорона конституційного устрою, створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства, захист прав і свобод людини та громадянина; забезпечення ефективної діяльності державних органів відповідно до їх повноважень і компетенції шляхом надання професійних управлінських послуг політичному керівництву цих органів та громадськості.

В цілому, вважаємо, що досить обґрунтованим є поділ завдань на такі три групи: функціональні завдання (завдання соціально-економічної сфери, охорони громадського порядку); допоміжні завдання (сприяють виконанню головних завдань і здійснюються тими особами, що забезпечують управління кадрами та майном, розробку документів, юридичну службу тощо); завдання управління (охоплюють розробку політичної лінії служб, безпосереднє управління адміністративними одиницями та здійснюються за допомогою співпраці з політичною владою) [8].

Досить виправданим є розгляд завдань публічної служби саме через постулат державної служби як більш вузької категорії, зокрема основними завданнями державної служби є: охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян; досягнення стійкості засад і цілісності держави; виконання вимог Конституції та законів України, постанов органів державного управління; забезпечення ефективності діяльності державних органів на основі постійного вдосконалення функціонування апарату, впровадження нових досягнень науки, прогресивних методів виконання управлінських завдань; подальша демократизація шляхів формування та діяльності апарату викорінювання бюрократизму, протекціонізму, корупції, створення соціальних, правових та інших умов, необхідних для успішної роботи службовців [9, с. 305].

На переконання низки науковців, основними завданнями державної служби є: охорона конституційного ладу, створення умов для розвитку громадянського суспільства, виробництва, забезпечення вільної життєдіяльності особи, захист прав, свобод та законних інтересів громадян; формування суспільно-політичних і державно-правових умов для практичного здійснення функцій державних органів; забезпечення ефективної роботи державних органів відповідно до їх компетенції; удосконалення умов державної служби та професійної діяльності державних службовців; забезпечення дії принципу відкритості в діяльності державних службовців і державних органів; створення та підтримання в державних органах сприятливих міжособистісних відносин, які забезпечували б розвиток позитивних особистих якостей працівників [10].

На думку С. М. Серьогіна доцільно виділити такі основні завдання державної служби: захист прав, свобод і законних інтересів громадян, охорона конституційного ладу України; створення та забезпечення умов для розвитку громадянського суспільства, політичного й соціального партнерства; формування суспільно-політичних і правових умов для практичного досягнення цілей, здійснення завдань і функцій органів державної влади та місцевого самоврядування; забезпечення ефективного функціонування механізму держави та державного апарату; комплектування персоналу органів державної влади висококваліфікованими фахівцями, здатними професійним чином виконувати власні посадові обов'язки; удосконалення умов професійної діяльності державних службовців; забезпечення дії принципу прозорості в діяльності державних службовців і державного апарату, дотримання законності, викорінювання бюрократизму, протекціонізму, корупції та інших негативних явищ у державній службі; забезпечення належного функціонування системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців; створення соціальних,

інформаційних, матеріально-фінансових та інших умов, необхідних для діяльності персоналу органів державної влади та місцевого самоврядування [11, с. 62].

Отже, враховуючи різні концепції та підходи, можна стверджувати, що завдання публічної служби – це взаємодоповнюючий та взаємообумовлюючий від мети напрямок функціонування публічної служби, що визначає шляхи досягнення окресленої мети. Вказані завдання умовно можна поділити на три групи: загальні завдання; спеціальні завдання та особливі (ті, що стосуються окремого напрямку державно-суспільного життя в якому знаходить своє втілення публічна служба).

Не викликає сумнівів той факт, що функції публічної служби, є похідними та взаємозалежними від її завдань. З'ясовуючи сутність цих функцій, слід зауважити, що держава на сьогодні – це не лише і не стільки особливий апарат управління суспільством, скільки організація, яка інтегрує соціально диференційоване суспільство для збереження його існування та забезпечення оптимального подальшого розвитку [12, с. 151]. З цією метою держава реалізує певну систему функцій, які дозволяють їй досягати мети свого існування. Причому, як слушно зауважує К. Ю. Мельник, у юридичній науці термін «функція» має свою специфіку: у теорії держави він означає напрям, предмет діяльності того або іншого політико-правового інституту, зміст цієї діяльності, її забезпечення. Саме в цьому контексті йдеться про функції держави, уряду, міністерства, інших державних органів [13, с. 141].

У зазначеному контексті можна розглядати й функції публічної служби в, адже, як відомо, функції публічної служби переважно збігаються з функціями державної влади та органів державного управління. Цю позицію обстоює В. Ю. Кікінчук, вказуючи, що державна служба під час виконання завдань держави фактично здійснює функції відповідних державних органів [1, с. 284]. А, отже функції публічної служби в, з одного боку, містять те саме сутнісне навантаження, що й визначені в законодавстві функції органів публічної служби, а з іншого – несуть таке саме змістове навантаження, що й напрям, предмет діяльності відповідного державного органу.

На думку С. М. Серьогіна, функції державної служби визначаються основним її призначенням – виконанням завдань держави з метою досягнення поставлених цілей. Тому вони безпосередньо пов'язані з функціями держави і спрямовані на їх реалізацію [15, с. 63]. Також адміністративісти вказують, що функціями публічної служби слід вважати основні напрями впливу громадських службовців на суспільні відносини для досягнення цілей і завдань, що поставили перед державою [16, с. 50].

Окрім того, варто зауважити, що у спеціальній науковій літературі йдеться про те, що публічна служба як правовий інститут покликана забезпечити реалізацію цілей і функцій держави, створити механізм зв'язку держави з громадянами та їх об'єднаннями, забезпечити сполучення інтересів громадян і їх суспільних об'єднань, створити правовий простір життя і діяльності громадян, їх прав і свобод, інституціоналізуючи соціальні норми, вироблені в суспільстві й необхідні для його існування [17, с. 2-3].

Відтак, дійсно, варто погодитись із тими позиціями вчених, які вказують, що функціями публічної служби є основні напрями практичної реалізації правових норм інституту публічної служби, які сприяють досягненню відповідних цілей правового регулювання державно-службових відносин і виконанню публічною службою своєї соціальної ролі та державно-правового призначення [10]. Таким чином, в об'єктивній дійсності функції публічної служби в сутнісному контексті є своєрідним потенціалом, що «оживляє»: публічний орган влади в правоохоронній сфері виконує функції держави, а отже, «публічна служба цього органу, здійснюючи в межах своєї компетенції функції, не лише «оживляє» відповідний публічний орган влади, а й державу як таку» [18, с. 45].

Отже, під функціями публічної служби, слід вважати нормативно-визначену й спрямовану на виконання комплексу завдань відповідного органу чи інституції, діяльність публічних службовців, яка впливає на функціонування цього органу влади та на суспільні відносини у сфері державно-суспільного життя в цілому.

Усталеною практикою, є поділ функцій публічної служби на загальні та спеціальні чи на загальні, спеціальні (інакше – специфічні) й допоміжні. Зокрема, Т. М. Горшкова функції державної служби розподіляє на такі групи: загальні (соціально-політичні) функції державної служби, а саме: функція управління суспільними справами; функція цілепокладання; прогностична функція; функція планування; організаційна функція; контрольна функція; облікова функція; координаційна функція; функція інформаційного забезпечення – діяльності державних органів у житті суспільства (тобто збір, отримання, обробка, аналіз інформації, необхідної для здійснення державної діяльності); спеціальні (спеціально-юридичні) функції державної служби, тобто: правотворча; правозастосовна та правоохоронна функції [19, с. 220].

Водночас В. Ю. Кікінчук виокремлює такі функції державної служби як загальні (функції регулювання, планування, прогнозування, координації, організації, обліку, контролю та примусу); спеціальні (специфічні) (обумовлені сферою, у якій реалізує власні завдання державний орган); допоміжні (реалізуються під час здійснення загальних і спеціальних функцій та пов'язані з обслуговуванням діяльності відповідних органів державної влади) [1, с. 284-285].

Дещо схожий постулат до розуміння структури означених функцій використовують й інші науковці, вказуючи, що публічна (державна) служба тією чи іншою мірою виконує три групи функцій: регулятивні (передусім управлінські) функції публічної служби; забезпечувальні функції публічної служби; технологічні функції публічної служби. А на думку С. М. Серьогіна сутнісна природа функцій державної служби дозволяє їх розглядати в різних аспектах, зокрема це може бути: інформаційно-аналітична; планово-прогностична; функція підготовки рішень (зокрема у вигляді цільових програм); функції організації та виконання прийнятих державним органом рішень; функції контролю. У соціальному аспекті функціями державної служби є: функція соціальної організації; функція соціальної комунікації; функція соціальної інформації; функція контролю; функція регулювання; виховна функція [11, с. 63].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що зважаючи на різні підходи до розуміння функцій публічної (зокрема державної) служби, вважаємо, що функції публічної служби доцільно розрізняти в залежності від їх сутності на загальні, спеціальні та специфічні. Підтвердженням й виправданістю такої думки є й те, що у Концепції адміністративної реформи в Україні наголошено, що цілі, завдання та базові принципи державної служби обумовлюють такі її головні функції як: забезпечення реалізації державної політики в управлінні суспільними процесами; залучення до державної служби та утримання на ній найбільш компетентних і відданих справі кадрів; побудова кар'єри та просування по службі на основі особистих якостей, заслуг і результатів роботи державних службовців; професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу державної служби; здійснення ефективного управління державною службою; забезпечення зв'язків з громадськістю.

Критичний аналіз завдань і функцій публічної служби в Україні дозволяє осмислити концептуальну сутність, місце розглядуваної публічної служби в структурі публічної служби нашої держави, соціально-правовий потенціал і значущість цього підвиду публічної служби. Причому аналіз функцій публічної служби у відповідній сфері дає змогу стверджувати, що публічна служба, виконуючи спеціальні та особливі завдання, обумовлені метою функціонування тієї чи іншої сфери, здійснює як особливі функції (ті, які може здійснювати лише відповідна публічна служба), так і загальні функції (тобто ті, що можуть виконуватись публічною службою лише у конкретній сфері, наприклад у антикорупційній, правоохоронній тощо). Це можна пояснити тим, що сутнісна природа публічної служби означена загальними (публічна служба як певний вид служби повинна функціонувати, виконуючи притаманні лише їй функції), а також особливими рисами (ці риси обумовлені конкретною сферою компетенції та виявляються в особливій діяльності, яку не може безпосередньо здійснювати публічна служба іншої сфери відання чи впливу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кікінчук В. Ю. Щодо визначення поняття державної служби. Форум права. 2012. № 3. С. 282–286.
2. Липовська Н. А. Особливості інституціонального розвитку державної служби. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2009. № 2. С. 1–8.
3. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. 22 січн. № 4. С. 60.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10. № 11–12. № 13. Ст. 88.
5. Лагодієнко В. В. Механізм управління розвитком агропромислового виробництва : суть, функції, завдання та регіональні особливості. Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. 2007. Т. 17. № 3. С. 54–59.
6. Бурбика В. О. Адміністративно-правові засади взаємодії органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 251 с.
7. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : Перун, 2005. 1728 с.
8. Божко Д.В., Россіхін В. В., Россіхіна Г. В., Надобко С. В. Етимологічні виміри становлення інституту публічної служби в Україні: історіографічний аналіз. Актуальні проблеми держави і права. 2024. №1. <https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.4.1.2>.
9. Сіцінська М. В. Теоретичний аналіз сутності державної служби. Університетські наукові записки. 2009. № 3. С. 301–305.
10. Россіхін В. В., Россіхіна Г. В., Хабарова Т. В., Надобко С. В. Адміністративно-правові засади становлення публічної служби в Україні: ретроспективний аналіз. Київський часопис права, 2024. №1, С. 17-22. <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.2>.
11. Серьогін С. М. Мета, завдання та функції державної служби. Аспекти публічного управління. 2013. № 1. С. 58–65.
12. Шабанов Р. І. Щодо принципу соціальної відповідальності держави за формування та реалізацію політики сприяння зайнятості населення. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 4. С. 150–152.
13. Мельник К. Ю. Проблеми законодавчого закріплення поняття правоохоронні органи. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2009. № 3. С. 139–146.
14. Костюков А. Н. Должностное лицо: административно-правовой статус. Изв. Вузов. Правоведение. 1987. № 2. С. 20–24.
15. Серьогін С. М., Липовська Н. А., Бородін Є. І. Публічна служба : навч. посіб. Дніпро : ГРАНІ, 2018. 384 с.
16. Гришук А. Б. Державна служба в Україні: адміністративно-правовий вимір : монографія. Львів, 2018. 232 с.
17. Лопушинський І. П. Публічна служба Німеччини: досвід для України. Публічне управління: теорія та практика. 2011. № 4(8). С. 48–54.
18. Гладкий В. В. Неоднозначність трудової правосуб'єктності державного службовця. Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 16 листоп. 2018 р.). Харків : ХНУВС, 2018. С. 354–357.
19. Коник С. М., Воробей Р. Б., Грабовський В. А. Історія державного управління: навч.-метод. вид. Київ : Вид-во НАДУ, 2007. 104 с.

УДК 342.9351.712.2(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-190-197><https://orcid.org/0009-0007-0321-7685>

Смуригін Євген Олегович,

Аспірант Юридичного факультету ІУТП

Державного університету інфраструктури та технологій

ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ ВОЄННИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Анотація. У статті досліджено особливостей ДПП у сфері інфраструктури України, окреслено основні адміністративно-правові засади механізму його реалізації в умовах воєнних викликів та загроз з боку РФ. Зазначено, що державно-приватне партнерство є дієвим інструментом вирішення проблем соціально-економічного розвитку України, що дозволяє значно знизити фінансове навантаження на державу, особливо в галузі реалізації капітальних інфраструктурних і соціально значущих проєктів. ДПП сприяє розвитку економіки, створюючи нові робочі місця й підвищуючи конкурентоспроможність країни на міжнародному ринку. Завдяки спільним зусиллям держави і бізнесу громадяни отримують доступ до кращих послуг та інфраструктури, що покращує їхнє життя й підвищує рівень довіри до державних інституцій. Важливою умовою успішності ДПП є прозорість та відповідальність обох сторін, що забезпечує довготривалі вигоди для суспільства. Наголошено, що у зв'язку з війною з боку РФ та подальшою економічною ситуацією уповільнюється і навіть зупиняється робота над новими і вже реалізованими проєктами у сфері інфраструктури, що негативно позначається на розвитку Української держави та її економіки. В умовах війни бюджетних коштів недостатньо, тому не вдається сповна реалізовувати інфраструктурні проєкти. У зв'язку із цим є потреба залучити приватних інвесторів до вирішення завдань держави. Механізм ДПП передбачає: залучення приватних інвестицій. ДПП дозволяє залучити приватні інвестиції для фінансування проєктів, що зменшує фінансове навантаження на державний бюджет. Це особливо важливо для великих інфраструктурних проєктів, які потребують значних коштів; економічний розвиток і створення робочих місць. Реалізація проєктів у межах ДПП сприяє економічному зростанню, створюючи нові робочі місця і стимулюючи розвиток бізнесу. Це позитивно впливає на економіку країни загалом, підвищуючи її конкурентоспроможність на міжнародному ринку; підвищення якості послуг завдяки інноваціям. Приватний сектор часто має доступ до новітніх технологій та інноваційних рішень, що дозволяє підвищити ефективність реалізації проєктів. Це може охоплювати використання передових методів розвитку, управління й обслуговування. Спільні проєкти часто призводять до підвищення якості наданих послуг саме завдяки використанню передових технологій і методів управління. Зроблено висновок, що ДПП є ефективним засобом забезпечення справедливого балансу державних, приватних і суспільних інтересів. Державно-приватне партнерство є однією з форм взаємодії держави і бізнесу, заснованої на взаємовигідній співпраці шляхом об'єднання вкладів і розподілу ризиків для виконання суспільно значущих завдань. Проте з огляду на те, що ДПП має публічно-правові ознаки, договори про ДПП не є цивільно-правовими, а є предметом адміністративного права. Державно-приватне партнерство насамперед спрямоване на реалізацію публічного інтересу, тому відповідні договірні конструкції мають комплексний характер, а не суто приватноправовий.

Ключові слова: адміністративне право, державно-приватне партнерство, механізм державно-приватного партнерства, інфраструктура, економічний розвиток, концесія, угода, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, воєнний стан.

Abstract. *The article examines the peculiarities of PPP in the infrastructure sector of Ukraine, outlines the main administrative and legal principles of the mechanism for its implementation in the context of military challenges and threats from the Russian Federation. It is noted that public-private partnership is an effective tool for solving the problems of Ukraine's socio-economic development, which can significantly reduce the financial burden on the state, especially in the implementation of capital infrastructure and socially significant projects. PPPs contribute to economic development by creating new jobs and increasing the country's competitiveness in the international market. Thanks to the joint efforts of the government and business, citizens have access to better services and infrastructure, which improves their lives and increases their trust in government institutions. An important condition for the success of PPPs is transparency and responsibility of both parties, which ensures long-term benefits for society. It is noted that due to the war on the part of the Russian Federation and the subsequent economic situation, work on new and already implemented infrastructure projects is slowing down and even stopping, which negatively affects the development of the Ukrainian state and its economy. In a time of war, budgetary funds are insufficient, so infrastructure projects cannot be fully implemented. In this regard, there is a need to involve private investors in solving the state's problems. The PPP mechanism involves attracting private investment. PPPs allow attracting private investment to finance projects, which reduces the financial burden on the state budget. This is especially important for large infrastructure projects that require significant funds; economic development and job creation. The implementation of PPP projects contributes to economic growth by creating new jobs and stimulating business development. This has a positive impact on the country's economy as a whole, increasing its competitiveness in the international market; improving the quality of services through innovation. The private sector often has access to the latest technologies and innovative solutions, which can improve the efficiency of project implementation. This may include the use of best practices in development, management, and maintenance. Joint projects often lead to an increase in the quality of services provided precisely because of the use of advanced technologies and management methods. The author concludes that PPPs are an effective means of ensuring a fair balance of public, private and social interests. Public-private partnership is one of the forms of interaction between the state and business based on mutually beneficial cooperation by combining contributions and sharing risks to perform socially important tasks. However, given that PPPs have public law features, PPP agreements are not civil law contracts, but are subject to administrative law. Public-private partnerships are primarily aimed at realisation of the public interest, and therefore the relevant contractual structures are complex in nature, and not purely private law.*

Keywords: *administrative law, public-private partnership, mechanism of public-private partnership, infrastructure, economic development, concession, agreement, public authorities, local self-government bodies, martial law.*

Вступ. Сьогодні державно-приватне партнерство (далі – ДПП) посідає центральне місце в розвитку сучасного суспільства і дозволяє досягати сталого соціально-економічного розвитку України як незалежної, правової держави. За даними центральних і місцевих органів виконавчої влади, в Україні станом на 1 січня 2025 року на умовах ДПП укладено 200 договорів, з яких реалізується 22 (9 – концесійних договорів, 6 – договорів про спільну діяльність, 7 – інші договори), 167 договорів не реалізується (114 – не виконується, 53 – розірвані / закінчився термін дії), 11 призупинені у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації [1]. Щодо останнього, то внаслідок воєнних дій в Україні багато інфраструктурних об'єктів пошкоджено, а деякі зазнали нищівних руйнувань, що значно актуалізує процес залучення до їхньої відбудови приватного сектору та розвиток державно-приватного партнерства в Україні.

Державна інфраструктурна політика має визначатися з огляду на пріоритетності реалізації життєво важливих національних інтересів, можливостей забезпечення їхньої реалізації відповідними суб'єктами в межах стратегічного управління і стратегічних комунікацій, враховуючи ступінь та інтенсивність реальних і потенційних загроз та небезпек.

Вона має здійснюватися шляхом реалізації відповідних концепцій, стратегій, доктрин і програм відповідно до чинного законодавства. Україна може зберегти власну інфраструктуру для реалізації національних інтересів з метою гарантування суверенного права – права на національну інфраструктуру [2, с. 15].

Безумовно, головне завдання побудови успішної майбутньої України в контексті розгортання глобальних мегатрендів і відповідно до цілей збалансованого розвитку полягає у створенні надійної економічної системи, функціонування якої забезпечуватиме високі рівні національної безпеки і буде спрямоване на зміцнення конкурентоспроможності країни у глобалізованому світі через досягнення високої якості життя кожного громадянина. При цьому цілі економічного розвитку зосереджені на зусиллях органів державної влади у сфері інфраструктурних змін, зокрема: посилення міжнародної інтеграції; підвищення рівня інтеграції між різними сферами політики; зміцнення місцевого самоуправління; об'єднання зусиль для конструктивної співпраці з громадянами, місцевим управлінням, приватним сектором [3, с. 42–43]. «Прогресуючий розвиток інфраструктури зумовлює економічне зростання в національному та галузевому масштабі, адже інфраструктура – це своєрідні кровоносні судини економіки», – слушно наголошують О. Іртищева і Т. Стройко [4, с. 11–12].

Саме державно-приватне партнерство є дієвим інструментом вирішення проблем соціально-економічного розвитку України, що дозволяє значно знизити фінансове навантаження на державу, особливо в галузі реалізації капітальних інфраструктурних і соціально значущих проєктів. Без сумніву, щоб реалізувати це, потрібна відповідна нормативно-правова база, адміністративні кадри, здатні виконати поставлені завдання. Не менш важливим є дослідження джерел фінансування. У зв'язку із цим вважаємо, що інвесторами у сфері розвитку інфраструктури можуть бути приватні суб'єкти. За допомогою залучення приватного капіталу стане можливим якісне покращення інфраструктури, що функціонує на цей час.

Основними перевагами ДПП є залучення інноваційних рішень від приватних компаній, прискорення темпів реалізації проєктів і підвищення якості послуг. Наприклад, у сфері транспорту ДПП може сприяти будівництву нових доріг, модернізації аеропортів або впровадженню нових технологій у громадському транспорті. Приватні інвестори, зі свого боку, отримують можливість заробити на довгострокових контрактах й отримати стабільний дохід. ДПП також сприяє розвитку економіки, створюючи нові робочі місця й підвищуючи конкурентоспроможність країни на міжнародному ринку. Завдяки спільним зусиллям держави і бізнесу громадяни отримують доступ до кращих послуг та інфраструктури, що покращує їхнє життя й підвищує рівень довіри до державних інституцій. Важливою умовою успішності ДПП є прозорість та відповідальність обох сторін, що забезпечує довготривалі вигоди для суспільства [5].

Взагалі правова форма здійснення ДПП повинна забезпечити для інвестора привабливість, безпеку вкладення коштів у державну власність і реалізувати основну мету інфраструктурного проєкту, тобто розвивати ту сферу, яка стратегічно важлива для держави. Для цього держава має сприймати приватного інвестора як рівноправного партнера. Вимагаючи від нього виконання передбачених угодою зобов'язань, держава, зі свого боку, мусить гарантувати стовідсоткове виконання власних [6].

Варто також зазначити, що у зв'язку з війною з боку РФ та подальшою економічною ситуацією уповільнюється і навіть зупиняється робота над новими і вже реалізованими проєктами у сфері інфраструктури, що негативно позначається на розвитку Української держави та її економіки. Зрозуміло, що в умовах війни бюджетних коштів недостатньо, тому не вдається сповна реалізовувати інфраструктурні проєкти. У зв'язку із цим є потреба залучити приватних інвесторів до вирішення завдань держави. Адже «реформа ДПП допоможе Україні швидше і ефективніше усунути шкоду, нанесену інфраструктурі і економіці, воєнними діями агресора. Державно-приватне партнерство може стати ключовим інструментом повоєнної відбудови» [7], – слушно зазначає Г. Янченко. Окрім того,

ефективний розвиток державно-приватного партнерства неможливий без створення інституційного середовища. Правильно побудована система органів публічного управління державно-приватного партнерства, чітке розмежування повноважень, безпосередньо поставлені завдання є невід'ємною частиною ДПП у сфері інфраструктури.

Ступінь наукової розробки проблеми. Останнім часом в Україні спостерігається фокус уваги науковців до проблем ДПП, зокрема й у сфері інфраструктури України. Так, основні положення про ДПП у сфері інфраструктури України знайшли своє відображення в наукових дослідженнях І. Барбір, І. Дробота, О. Іртишевої, Ю. Мех, Т. Стройко, Г. Янченко та ін. Утім, комплексних праць з цієї проблематики наразі немає, що засвідчує актуальність цієї статті та перспективи подальших наукових розвідок.

Мета статті. Метою статті є дослідження особливостей ДПП у сфері інфраструктури України, окреслення основних адміністративно-правових засад механізму його реалізації в умовах воєнних викликів та загроз з боку РФ.

Виклад матеріалу. Стратегія розвитку Української держави передбачає масштабне будівництво нових і реконструкцію діючих інфраструктурних об'єктів різних галузей і сфер діяльності. При цьому механізм ДПП визнається одним із найефективніших шляхів залучення інвестиційних та технологічних ресурсів у реконструкцію і створення нових інфраструктурних об'єктів, що перебувають у власності держави і мають найважливіше значення для економіки країни. Формування, становлення і розвиток механізму реалізації ДПП у сфері інфраструктури, на переконання І. Дробота та І. Барбір, потрібно здійснювати на загальновизначаних у світовій практиці принципах: пріоритетності інтересів держави (держава є замовником проєкту і визначає основні правила взаємодії з бізнесом); ефективного розподілу ризиків між учасниками (сторонами), тобто ризик має передаватись тій стороні, яка може ефективніше ним управляти; політичної підтримки держави (здійснення чіткої державної політики у вирішенні спірних питань, що виникають у процесі виконання проєктів ДПП); прозорості (суспільство має доступ до інформації щодо діяльності партнерів); паритетності (партнерський, рівноправний тип відносин між сторонами) [8].

Цей механізм (ДПП) передбачає:

- 1) залучення приватних інвестицій. ДПП дозволяє залучити приватні інвестиції для фінансування проєктів, що зменшує фінансове навантаження на державний бюджет. Це особливо важливо для великих інфраструктурних проєктів, які потребують значних коштів;
- 2) економічний розвиток і створення робочих місць. Реалізація проєктів у межах ДПП сприяє економічному зростанню, створюючи нові робочі місця і стимулюючи розвиток бізнесу. Це позитивно впливає на економіку країни загалом, підвищуючи її конкурентоспроможність на міжнародному ринку;
- 3) підвищення якості послуг завдяки інноваціям. Приватний сектор часто має доступ до новітніх технологій та інноваційних рішень, що дозволяє підвищити ефективність реалізації проєктів. Це може охоплювати використання передових методів розвитку, управління й обслуговування. Спільні проєкти часто призводять до підвищення якості наданих послуг саме завдяки використанню передових технологій і методів управління [5].

Принагідно зазначимо, що з 1 липня 2010 року набув чинності Закон України «Про державно-приватне партнерство» [9]. Цей нормативний правовий акт спрямовано на створення правових умов для залучення інвестицій в економіку і підвищення якості товарів, робіт і послуг.

Державно-приватне партнерство – співробітництво між державою України, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів, що згідно із Законом України «Про управління об'єктами державної власності» здійснюють управління об'єктами державної власності, органів місцевого самоврядування, Національною академією наук України, національних галузевих академій наук (державних партнерів) та юридичними особами, крім державних і комунальних підприємств, установ, організацій (приватних партнерів), що здійснюється на основі договору в порядку,

встановленому цим Законом й іншими законодавчими актами, та відповідає ознакам державно-приватного партнерства, визначеним цим Законом [9].

Дослідники формулюють такі ознаки державно-приватного партнерства в Україні: 1) особливий склад учасників; 2) нормативно-інституційний характер відносин. Відносини між учасниками ДПП формалізуються через договори й угоди, що є офіційно визнаними, задокументованими та складеними у відповідному порядку; 3) добровільний характер. Учасники вступають у такі правовідносини добровільно й рівноправно, що відповідно забезпечує ефективну взаємодію та дозволяє мінімізувати конфлікти; 4) публічний інтерес. Цілі такого партнерства мають чіткий публічний інтерес, спрямований на підвищення рівня захищеності громадян і критичної інфраструктури; 5) консолідація ресурсів. Учасники ДПП об'єднують свої ресурси, враховуючи матеріальні (фінанси, обладнання) та нематеріальні (знання, інформація, технології). Також відбувається обмін інформацією, що сприяє підвищенню ефективності спільних дій і напрацюванню нових рішень; 6) розподілена відповідальність. Відповідальність за результати й діяльність у межах партнерства розподіляється між державними і приватними суб'єктами, що забезпечує баланс інтересів та дає змогу уникнути монополізації контролю [10, с. 64].

Така публічно-приватна взаємодія між суб'єктами здійснюється на підставі спеціальної угоди (договору). Договір про фінансування – це договір між приватним партнером і кредитором (кредиторами) чи їхніми представниками, укладений з метою фінансування проєкту, що здійснюється на умовах державно-приватного партнерства [9]. Однак угода про ДПП за своїм змістом є цивільно-правовим договором [11]. Специфіка цієї двосторонньої угоди полягає у великій кількості обов'язкових умов. У ст. 17 Закону України «Про державно-приватне партнерство» встановлені обов'язкові елементи договору в рамках ДПП з переможцем конкурсу: 1) будівництво та (або) реконструкція (створення) об'єкта договору приватним партнером; 2) здійснення приватним партнером повного або часткового фінансування створення об'єкта договору; 3) здійснення приватним партнером експлуатації та (або) технічного обслуговування об'єкта договору [9].

Також має бути обумовлена плата за експлуатаційну готовність – обумовлені договором, укладеним у рамках ДПП, платежі на користь приватного партнера, що сплачуються після прийняття об'єкта державно-приватного партнерства в експлуатацію, розмір яких залежить від досягнення приватним партнером показників результативності, визначених договором, укладеним у рамках ДПП [9].

У Законі «Про державно-приватне партнерство» чітко визначено сфери його застосування. У ст. 4 вказано об'єкти, щодо яких можуть укладатися ці угоди. Зокрема, це: виробництво, транспортування і постачання тепла та розподіл і постачання природного газу; будівництво та/або експлуатація автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їхньої інфраструктури; машинобудування; збір, очищення та розподілення води; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт; забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем; управління відходами, крім збирання та перевезення; виробництво, розподілення та постачання електричної енергії; надання соціальних послуг, управління соціальною установою, закладом; виробництво та впровадження енергозберігаючих технологій, будівництво та капітальний ремонт житлових будинків, повністю чи частково зруйнованих внаслідок бойових дій на території проведення антитерористичної операції; встановлення модульних будинків та будівництво тимчасового житла для внутрішньо переміщених осіб; надання освітніх послуг та послуг у сфері охорони здоров'я; управління пам'ятками архітектури та культурної спадщини; донорство крові та/або компонентів крові, заготівля, переробка, тестування, зберігання, розподіл і реалізація донорської крові та/або компонентів крові; електронні комунікації [9].

Однак є винятки з наведеного переліку. Так, за рішенням державного партнера державно-приватне партнерство може застосовуватися в інших сферах діяльності, які

передбачають надання суспільно значущих послуг, окрім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям. Державно-приватне партнерство застосовується з урахуванням особливостей правового режиму щодо окремих об'єктів та окремих видів діяльності, встановлених законом [9]. При цьому у разі, якщо для здійснення державно-приватного партнерства необхідно, щоб приватний партнер отримав земельні ділянки та/або право на забудову відповідних земельних ділянок, передача відповідних земельних ділянок в оренду приватному партнеру на строк дії договору, укладеного в рамках ДПП, здійснюється в порядку, визначеному Земельним кодексом України [12], а передача права забудови здійснюється з урахуванням норм, встановлених Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» [13].

Високий потенціал використання ДПП на всіх рівнях публічного управління відзначає багато дослідників. Адже ДПП нерідко стає інструментом стратегічного розвитку інфраструктури, сприяючи, з одного боку, зростанню попиту на інфраструктурні проекти в Україні у зв'язку з потребою створення й оновлення об'єктів державного інфраструктурного комплексу, а з іншого – зростання кількості пропозицій від зацікавлених у довгостроковій співпраці інвесторів та інфраструктурних компаній. Саме тому вважаємо, що ДПП у сфері інфраструктури є одним із важливих інструментів державної політики, спрямованої на відновлення економічного розвитку України, зокрема й ліквідації руйнівних наслідків війни.

На думку Ю. Мех, елементи адміністративно-правового механізму державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури є невід'ємними характеристиками впровадження моделі взаємодії публічного і приватного сектору в цілому, а саме, враховуючи, логіку побудови управлінської діяльності: «хто регулює – що регулює – яким чином здійснюється регулювання – які якісно-змістовні характеристики регулювання» [10, с. 6]. Авторка при цьому акцентує увагу на інституційному забезпеченні державно-приватного партнерства, тобто на суб'єктах, що регулюють діяльність, спрямовану на втілення ідеї ДПП у сфері інфраструктури [10, с. 6]. З огляду на це, до переваг застосування механізму ДПП для публічної сторони (органів державної влади, органів місцевого самоврядування) можна зарахувати такі напрями:

- залучення приватних інвесторів до фінансування створення (реконструкції) об'єктів інфраструктури в умовах недостачі бюджетних коштів;
- реалізація проєктів за межами терміну дії затверджених лімітів бюджетних зобов'язань;
- об'єднання в межах одного проєкту різних етапів дозволяє підвищити якість інфраструктурного об'єкта, що створюється, і знизити ризики перевищення кошторисної вартості його будівництва й експлуатації;
- придбання не об'єкта, а послуги з бюджетними виплатами відповідно до вимог їхнього обсягу і якості (так званий «операційний лізинг») тощо.

Для приватної сторони застосування ДПП дозволяє розподілити частину ризиків (недостатня завантаженість об'єкта, зміна макроекономічної ситуації тощо) на публічну сторону; інвестувати в довгостроковий проєкт з фіксованою прибутковістю під гарантії та (або) зобов'язання публічної сторони.

Наразі в Україні склалося кілька форм ДПП у сфері інфраструктури. На жаль, далеко не всі вони повністю відповідають «формулі партнерства», що ґрунтується на справедливому розподілі ризиків між державою і приватними суб'єктами. У цьому переваги має концесійна угода й угода про ДПП, які всебічно враховують цю вимогу, встановлюючи обов'язковість здійснення капітальних вкладень приватними інвесторами та допустимість фінансової участі органів публічної влади на стадії створення (реконструкції) об'єкта угоди, а також можливість його цільової експлуатації для надання послуг споживачам. Окрім того, важливим є те, що публічна сторона (орган державної влади чи органи місцевого самоврядування) має бути зацікавлена у скороченні термінів окупності інфраструктурного проєкту (зменшенні

інвестиційних витрат) без втрати його якості й експлуатаційних властивостей. Тим більше, що інвестор керує ним лише тимчасово (до закінчення терміну дії угоди) та при цьому здійснює повноваження, які спочатку закріплені за публічною стороною.

Механізми концесії у сфері ДПП дають змогу державі отримати суспільно значущі об'єкти, так би мовити, «вже», обійшовши обов'язковість бюджетного планування, встановленого Бюджетним кодексом України [14]. Принагідно зазначимо, що Україна має досвід середньострокового бюджетування на макрорівні (підхід «зверху – вниз»), тобто урядом добре відпрацьовані механізми розробки прогнозів економічного розвитку на три роки вперед і формування середньострокових прогнозів макрофіскальних показників та основних принципів бюджетної політики [15, с. 12]. Проте набрати якомога більше проєктів у публічній стороні не вийде через обмежені інвестиційні можливості державного бюджету. Тобто є ймовірність того, що навіть економічно розвинені регіони сьогодні використовують інструменти ДПП тільки в капіталомістких проєктах.

Отже, ДПП є ефективним засобом забезпечення справедливого балансу державних, приватних і суспільних інтересів. Державно-приватне партнерство є однією з форм взаємодії держави і бізнесу, заснованої на взаємовигідній співпраці шляхом об'єднання вкладів і розподілу ризиків для виконання суспільно значущих завдань. Проте з огляду на те, що ДПП має публічно-правові ознаки, договори про ДПП не є цивільно-правовими, а є предметом адміністративного права. Державно-приватне партнерство насамперед спрямоване на реалізацію публічного інтересу, тому відповідні договірні конструкції мають комплексний характер, а не суто приватноправовий.

Договірні конструкції у сфері ДПП є різновидом адміністративного договору. Основними аргументами при цьому є нерівний статус сторін угод (публічного і приватного партнера, концедента і концесіонера), перебування об'єкта угод у публічній власності, наявність чітко регламентованих конкурсних процедур тощо. Також варто вказати на наявність імовірності застосування публічним партнером адміністративного ресурсу, якщо виникне необхідність захисту публічного інтересу. Державно-приватне партнерство є досить складним економіко-політичним процесом, унаслідок чого регулювання цього процесу державою вважається неодмінним елементом управлінського впливу. Однак, виходячи з основного принципу державно-приватного партнерства – юридичної рівності сторін, яка виражається в тому, що поведінка жодної зі сторін не повинна бути зумовлена іншою з огляду на становище, державне регулювання у сфері державно-приватного партнерства має бути обмежене (ідеться про обмеження втручання держави). Водночас ефективність функціонування державно-приватного партнерства багато в чому залежить від адміністративних методів державного регулювання.

Висновки. Проведений аналіз динаміки розвитку державно-приватного партнерства в Україні відображає негативні наслідки війни і воєнного стану, які виражаються передусім у призупиненні запуску нових проєктів, збільшенні термінів реалізації проєктів, вимушеній релокації окремих інфраструктурних проєктів до інших секторів економіки чи навіть інших регіонів України. З огляду на це, подолання наслідків війни і воєнного стану, а також їхній вплив на розвиток ринку ДПП вбачається в такому: зростання економічної й адміністративної (управлінської) ефективності, розвиток цифрових рішень і впровадження нових механізмів фінансування інфраструктурних об'єктів; запобігання банкрутству приватних інвесторів; збільшення грантів; надання додаткових гарантій (наприклад, зменшення орендної плати тощо); збільшення термінів реалізації проєктів, що забезпечить повернення вкладених інвестицій тощо. Також доцільно чітко визначити види і розміри фінансової участі держави у проєктах державно-приватного партнерства у сфері інфраструктури. Саме така збалансована і взаємовигідна співпраця між державою та приватним сектором стане справжнім партнерством у сфері будівництва нових інфраструктурних об'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стан здійснення ДПП в Україні. Вебсайт Міністерства економіки України. 2025. 29 січ. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini> (дата звернення: 02.02.2025).
2. Зубко Г. Ю. Адміністративно-правові засади державної інфраструктурної політики України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 42 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/aref/07_2021/zubko_avtoreferat.pdf (дата звернення: 02.02.2025).

3. Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку. Вид. 2. Львів : Кальварія, 2017. 164 с. URL: <https://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf> (дата звернення: 02.02.2025).
4. Іртищева О., Стройко Т. В. Методологія моніторингу інфраструктури національної економіки в контексті глобалізації. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки. 2013. Вип. 5.1 (97). С. 10–14. URL: http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/5_12.pdf (дата звернення: 02.02.2025).
5. Про переваги державно-приватного партнерства: чому немає єдиної державної МІС? URL: [https://ehealth.gov.ua/2024/07/02/pro-perevagy-derzhavno-pryvatnogo-partnerstva-chomu-nemaye-yedynoyi-derzhavnoyi-mis/#:~:text=Державно-приватне%20партнерство%20\(ДПП%20або,метою%20покращення%20інфраструктури%20та%20послуг](https://ehealth.gov.ua/2024/07/02/pro-perevagy-derzhavno-pryvatnogo-partnerstva-chomu-nemaye-yedynoyi-derzhavnoyi-mis/#:~:text=Державно-приватне%20партнерство%20(ДПП%20або,метою%20покращення%20інфраструктури%20та%20послуг) (дата звернення: 02.02.2025).
6. Державно-приватне партнерство / Міністерство інфраструктури України. URL: <https://mtu.gov.ua/content/erzhavnoprivatne-partnerstvo-publicprivate-partnerships.html?PrintVersion> (дата звернення: 02.02.2025).
7. Янченко Г. Державно-приватне партнерство може стати ключовим інструментом повоєнної відбудови. Офіц. вебпортал парламенту України. 2024. 18 лип. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/251871.html (дата звернення: 02.02.2025).
8. Дробот І. О., Барбір І. М. Механізм державно-приватного партнерства у сфері транспортної інфраструктури України. Ефективність державного управління. 2019. Вип. 4 (61). С. 98–109. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.61.2019.198503>.
9. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
10. Мех Ю. В. Адміністративно-правовий механізм державно-приватного партнерства в секторі безпеки України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Кропивницький, 2024. 405 с. URL: https://cusu.edu.ua/images/autoreferats/2024/Meh/dis_%D0%9C%D0%B5%D1%85_1.pdf (дата звернення: 02.02.2025).
11. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
12. Земельний кодекс України : Закон від 25.10.2001 № 2768-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
13. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон від 17.02.2011 № 3038-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
14. Бюджетний кодекс України : Закон від 08.07.2010 № 2456-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
15. Середньострокове бюджетне планування в Україні. Аналітична записка / кер. Проєкту Ірина Піонтківська, співавт. : Анна Васильєва, Юлія Руда ; Центр економічної стратегії. 2017. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/MT-budgeting.pdf> (дата звернення: 02.02.2025).

УДК 342.8(477)

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-198-201>

<https://orcid.org/0000-0001-9980-9448>

Стародубова Ольга Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та публічного права

Юридичного факультету Інституту управління,

технологій та права

Державного університету інфраструктури та

технологій,

м. Київ, Україна

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. У статті досліджується проблематика адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства в Україні. Проаналізовано статистичні дані щодо найпоширеніших адміністративних правопорушень під час виборів 2019 року, оцінено можливий тиск чинних санкцій на правопорушника та виявлено їх недоліки, зокрема низький рівень штрафів, а також слабкі механізми збору доказів.

Запропоновано заходи для вдосконалення, такі як збільшення штрафних санкцій, запровадження тимчасової заборони на участь у виборчому процесі для систематичних порушників, та створення міжвідомчої робочої групи для оперативного реагування на порушення. Важливим розглядається й співпраця з міжнародними онлайн-платформами, які можуть сприяти в ідентифікації правопорушників, що анонімно намагаються дискредитувати інших учасників. В свою чергу, метою дослідження є розробка обґрунтованих пропозицій для посилення захисту демократичних принципів виборчого процесу.

Впровадження запропонованих заходів сприятиме зниженню рівня порушень, підвищенню матеріального та психологічного тиску на правопорушника, підвищенню довіри громадян до виборчого процесу та зміцненню демократичних інститутів в Україні..

Ключові слова: адміністративна відповідальність, виборче законодавство, правопорушення, штрафи, передвиборна агітація, санкції.

Annotation. The article examines the issue of administrative liability for violations of electoral legislation in Ukraine. Statistical data on the most common administrative offenses during the 2019 elections are analyzed, the effectiveness of current sanctions in deterring offenders is evaluated, and their shortcomings are identified, in particular, the low level of fines, as well as inadequate mechanisms for evidence collection.

The study proposes measures for improvement, such as increasing fines, introducing temporary bans on participation in the electoral process for repeat offenders, and establishing an interagency working group for prompt response to violations. Cooperation with international online platforms, which can assist in identifying anonymous offenders attempting to discredit other participants, is also considered significant. The research aims to develop well-grounded proposals to strengthen the protection of democratic principles in the electoral process.

Implementing the proposed measures will contribute to reducing the level of violations, increasing material and psychological pressure on offenders, enhancing public trust in the electoral process, and strengthening democratic institutions in Ukraine.

Key words: administrative liability, electoral legislation, offense, fines, pre-election campaigning, sanctions.

Постановка проблеми. Вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства є необхідним та надзвичайно значущим кроком до розвитку демократичної України. Зважаючи на подекуди не достатньо суворі санкції, цілком слушним та логічним буде несприйняття правопорушником протиправності своїх дій та їх наслідків. Відповідно недостатня ефективність чинних норм не стримує правопорушника, м'які штрафи не стають перешкодою вчиненню серйозних протиправних дій, наприклад таких як незаконна агітація або ж підкуп виборців.

Серйозна перешкода у забезпеченні адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства полягає також і в низькому рівні виявлення та розслідування таких правопорушень. Ця проблема обумовлена, зокрема, слабкими механізмами збору доказів, які не відповідають сучасним викликам, пов'язаним із розвитком технологій і соціальних мереж. Анонімність фейкових акаунтів, використання «чорного піару» та складність аналізу великих обсягів цифрових даних значно ускладнюють ідентифікацію порушників і доведення їхньої вини. Як наслідок, це знижує стримуючий ефект санкцій і підриває довіру громадян до виборчого процесу, що вимагає негайного вдосконалення механізмів контролю та розслідування.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень проблематики адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства та досліджень шляхів усунення проблемних питань у цій сфері варто відзначити роботи Стрельченко О.Г., Личенко І.О., Шевченко Л.В., Ковбас І., Антонова Л.В., Антонов А.В. та інші.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз статистичних даних, оцінка ефективності чинних механізмів адміністративної відповідальності, . Розробка обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства, спрямованих на посилення санкцій та забезпечення належного рівня захисту демократичних принципів виборчого процесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Нерідко виборчі адміністративно-правові відносини зазнають протиправних діянь. Так, з огляду на досвід проведення останніх президентських виборів в Україні 2019 р. найбільш поширеними видами адміністративних деліктів були адміністративні проступки, серед яких найчастіше вчинялися спроби зірвати вибори (23,27%), порушення порядку агітації (25,21%), насильство (15,55%), перешкоджання здійсненню агітації (10,89%), порушення в роботі виборчкомів (14,08%) [1, с. 329-330]. Така статистика є ключовою передумовою для розробки пропозицій вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства, оскільки вищезазначені дії являють собою серйозні правопорушення.

Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX (далі ВК України) встановлює відповідальність за порушення виборчого законодавства, згідно статті 19 особи, винні в порушенні законодавства про вибори, виборчих прав виборців, кандидатів, партій (організацій партій) - суб'єктів виборчого процесу, притягаються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом. Разом із тим за порушення виборчого законодавства суб'єкти виборчого процесу можуть також притягатися до інших видів відповідальності відповідно до наступних статей ВК України: – попередження офіційним спостерігачам (у разі порушення офіційним спостерігачем від партії, кандидата на пост Президента України вимог ч. 7 ст. 112 ВК України виборча комісія виносить йому попередження) (ч. 8 ст. 112 ВК України); – відмови у реєстрації кандидата (Центральна виборча комісія відмовляє у реєстрації кандидата на пост Президента України у разі встановлення певних обставин) (ст. 104 ВК України); – скасування рішення про реєстрацію кандидатів (Центральна виборча комісія приймає рішення про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України у разі встановлення певних обставин) (ст. 105 ВК України); – дострокового припинення повноважень виборчої комісії або її члена (повноваження усього складу окружної, дільничної виборчої комісії можуть бути достроково припинені виборчою комісією, яка її утворила, за власною ініціативою або на підставі рішення

суду в разі систематичного порушення чи одноразового грубого порушення комісією Конституції України, ВК України та законів України невиконання рішення виборчої комісії вищого рівня) (ст. 146 ВК України) та ін [3, с. 55-56].

Згідно статті 212-10 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) від 07.12.1984 № 8073-Х, порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації для громадян тягне за собою штраф від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (1700-3400 грн станом на 2025 рік), а для посадових осіб штраф від 200 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (3400-5100 грн станом на 2025 рік). Такий розмір штрафу є цілком недостатнім, оскільки він не створює значного фінансового тиску на правопорушників, особливо якщо порушення вчиняються організаціями чи кандидатами з великими бюджетами.

Ключовою пропозицією вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства буде значне збільшення штрафних санкцій, зважаючи на обсяг наслідків вчинення тих чи інших дій. Так ось як порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації може стати передумовою такому наслідку як спотворення результатів виборів, підрив довіри громадян до демократичного процесу та зниження легітимності обраних органів влади. Відповідно до чого, буде доцільним збільшити санкцію статті 212-10 КУпАП до:

- штраф для громадян від 300 до 400 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (5100-6800 грн станом на 2025 рік);

- для посадових осіб збільшити штраф – від 400 до 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (6800-10200 грн станом на 2025 рік). А також для повторних правопорушень пропонується передбачати штраф до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (17000 грн станом на 2025 рік).

Окрім збільшення штрафів запровадити такі заходи, як тимчасова заборона на участь у виборчому процесі для осіб які систематично порушують виборче законодавство.

Існує також проблема у сфері виборчого законодавства щодо притягнення до адміністративної відповідальності територіальні виборчі комісії за неоприлюднення фінансових звітів кандидатів. Безпосередньо притягнути до адміністративної відповідальності територіальні виборчі комісії дорожче, аніж сплатити власне штраф, що на неї накладатиметься при вчиненні правопорушення. Цю проблему можливо усунути також і шляхом підвищення розміру адміністративного стягнення за порушення порядку опублікування фінансових звітів і або їх не опублікування [1, с. 331]. Фінансова звітність кандидатів і партій є показовим аспектом оцінки чесності та законності агітації, оскільки вона дозволяє виявити «тіньову» рекламу або ж приховане фінансування.

Важливо зазначити й про зловживання політичними партіями та діями технологіями, що також є актуальною проблемою, і не лише для України, а й для багатьох інших країн. Вирішення цього є доволі складним [5, с. 5], слабкі механізми збору доказів також ускладнюють притягнення до відповідальності. Наприклад, правоохоронні органи часто не мають достатньої технічної бази для аналізу агітаційних матеріалів у соціальних мережах, що є основним каналом незаконної агітації в сучасних умовах, коли можливе створення фейкових акантів, які створюються з метою «чорного піару» або певної дискредитації учасника. Залучення правопорушником фейкових акаунтів у соціальних мережах ускладнює їх ідентифікацію в і збір доказів, оскільки цифрові платформи часто не надають оперативного доступу до даних про рекламні кампанії чи анонімних користувачів. Для вирішення цієї проблеми доцільно запровадити співпрацю з міжнародними платформами, такими як Meta чи Google.

Крім того, недостатня координація між Центральною виборчою комісією, поліцією та судами призводить до того, що багато справ закриваються через закінчення строків давності. Слушним було б створити міжвідомчу робочу групу за участі Центральної виборчої комісії, офіційних спостерігачів, Національної поліції та судових органів для оперативного реагування

та взаємодії цих органів. Особливо беручи до уваги різні повноваження контролю цими органами. Так Центральна виборча комісія здійснює саме загальний контроль за дотриманням виборчого законодавства (щодо ведення передвиборної агітації), офіційні спостерігачі здійснюють контроль порушень на наступному етапі – вже під час виборчої кампанії, а Національна поліція складає адміністративні протоколи, після чого справи можуть передаватися до суду.

Тобто у вищезазначених органів є чіткий та структурований обсяг їх повноважень в контролі за порушеннями виборчого законодавства, але створення міжвідомчих робочих груп пришвидшило б процес виявлення таких правопорушень.

Висновки. Отже проаналізувавши нормативну базу, статистичні дані та погляди різних науковців, питання необхідності вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення виборчого законодавства є гостро поставленим та надзвичайно значимим для розвитку демократичної України. Статистика вчинення протиправних діянь спонукає до роздумів над шляхами зниження їх частоти. Висока частота порушень в сфері агітації свідчить про необхідність посилення заходів контролю.

В ході проведення дослідження виникли дві основні пропозиції щодо вдосконалення адміністративної відповідальності у цій сфері, а саме:

- Збільшення штрафних санкцій, та введення обмежень для осіб, які систематично порушують виборче законодавство (що буде чинити більший тиск на потенційного правопорушника, як матеріальний, так і психологічний, зважаючи на можливість потрапити під тимчасову заборону на участь у виборчому процесі);
- Створення міжвідомчої робочої групи (надасть змогу взаємодії та співпраці органів контролю, завдяки чому контроль на всіх етапах виборчого процесу буде більш цілісним).

Ці пропозиції не лише стануть причиною зменшення рівня вчинення правопорушень у сфері виборчого законодавства, але й підвищать прозорість та чесність виборів, що сприятиме розвитку демократії в Україні, а також значно підвищить довіру громадськості.

Враховуючи розвиток технологій та соціальних мереж варто брати до уваги й необхідність адаптації механізмів адміністративної відповідальності до цифрової епохи. Співпраця з міжнародними платформами, такими як Meta та Google стане ключовою для протидії новим формам правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельченко О.Г., Личенко І.О., Шевченко Л.В. Напрямки усунення проблемних питань адміністративної відповідальності у сфері виборчого процесу. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 329-332. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/79>
2. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n2>
3. Ігор Ковбас Юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства. Ерліхівський журнал. 2024. Випуск 9. С. 52-57. DOI <https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2024-9.08>
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n2>
5. Антонова Л. В., Антонов А. В. Удосконалення виборчого процесу в Україні: організаційно-правовий аспект. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2020. № 12. – URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1984> (дата звернення: 04.05.2025). DOI: 10.32702/2307-2156-2020.12.2

УДК: 342

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-202-209><https://orcid.org/0009-0008-8774-2061>

Строцький Р.Є.

кандидат юридичних наук, доцент

Перший проректор

Львівського державного університету внутрішніх справ

(Львів, Україна)

ЕТИКА СЛУЖБОВОЇ ПОВЕДІНКИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Анотація. У статті досліджено етику службової поведінки у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Зазначено, що професійна сфера ЗВО із специфічними умовами навчання пов'язана із виконанням соціальних функцій, основна з яких – забезпечення високої якості вищої освіти. У цьому процесі важлива роль службової етики як вимоги дотримання високих стандартів професійної діяльності. В умовах динамічних змін у політичній, економічній та соціальній сферах удосконалення етичних норм та стандартів стає необхідним для підвищення довіри суспільства до державної служби. Наголошено, що службова етика – це дієвий чинник мобілізації зусиль державних та громадських інститутів, спрямований на вирішення завдань сталого розвитку та ефективного використання кадрового потенціалу України, комплектування професійного розвитку кадрів. Це історично сформована сукупність моральних настанов, оцінок, кодексів та наукових теорій про належну поведінку особи в службовій діяльності. У державній службі етика відіграє особливо важливу роль, оскільки діяльність органів МВС спрямована на суспільну користь і має відповідати високим стандартам професіоналізму, неупередженості та справедливості. Впровадження та дотримання службової етики – це не тільки вимога часу, а й стратегічний інструмент підвищення кадрової безпеки системи МВС. На сьогодні використовуються різні інструменти для розвитку службової етики у ЗВО із специфічними умовами навчання. Ефективне впровадження службової етики у підготовку кадрів для системи МВС вимагає комплексного підходу, що включає розробку нормативної бази, навчання співробітників та забезпечення контролю за дотриманням етичних норм. Зроблено висновок, що в умовах зростаючої недовіри суспільства до державних інституцій співробітники органів МВС зобов'язані діяти чесно та відкрито. Прозорість у роботі державних органів сприяє зниженню корупційних ризиків. Для успішної реалізації цього завдання необхідно розробити та впровадити відповідні інструменти та механізми, спрямовані на розвиток та підтримання службової етики серед ЗВО із специфічними умовами навчання. При цьому, важливо як навчити курсантів та студентів етичним принципам, так і створити дієві механізми, що дозволяють оцінювати та розвивати їхню етичну поведінку у майбутній професії. Включення оцінки етичної поведінки у систему ефективності професійної діяльності ЗВО із специфічними умовами навчання дозволяє стверджувати про важливу роль етики системи МВС загалом.

Ключові слова: етика, службова поведінка, службова етика, етичний кодекс, заклади вищої освіти, специфічні умови навчання, правоохоронні органи, поліцейський, курсанти, студенти, професійна культура, юридична відповідальність.

Annotation. The article examines the ethics of official conduct in higher education institutions with specific training conditions. It is noted that the professional sphere of higher education institutions with specific training conditions is associated with the performance of social functions, the main of which is ensuring high quality higher education. In this process, the role of official ethics as a requirement for compliance with high standards of professional activity is important. In conditions of dynamic changes in the political, economic and social spheres, the improvement of

ethical norms and standards becomes necessary to increase public trust in the civil service. It is emphasized that official ethics is an effective factor in mobilizing the efforts of state and public institutions aimed at solving the problems of sustainable development and effective use of the human resource potential of Ukraine, staffing for professional development of personnel. This is a historically formed set of moral guidelines, assessments, codes and scientific theories about the proper behavior of a person in official activity. In the civil service, ethics plays a particularly important role, since the activities of the Ministry of Internal Affairs bodies are aimed at the public benefit and must meet high standards of professionalism, impartiality and justice. The implementation and observance of service ethics is not only a requirement of the time, but also a strategic tool for increasing personnel security in the Ministry of Internal Affairs system. Today, various tools are used to develop service ethics in higher education institutions with specific training conditions. Effective implementation of service ethics in personnel training for the Ministry of Internal Affairs system requires a comprehensive approach, including the development of a regulatory framework, training of employees and ensuring control over compliance with ethical norms. It is concluded that in the conditions of growing public distrust of state institutions, employees of the Ministry of Internal Affairs bodies are obliged to act honestly and openly. Transparency in the work of state bodies helps reduce corruption risks. For the successful implementation of this task, it is necessary to develop and implement appropriate tools and mechanisms aimed at the development and maintenance of service ethics among higher education institutions with specific training conditions. At the same time, it is important to both teach cadets and students ethical principles and create effective mechanisms that allow them to evaluate and develop their ethical behavior in their future profession. The inclusion of ethical behavior assessment in the system of professional activity effectiveness of higher education institutions with specific training conditions allows us to assert the important role of ethics in the MIA system as a whole.

Keywords: *ethics, official conduct, official ethics, code of ethics, higher education institutions, specific training conditions, law enforcement agencies, police officer, cadets, students, professional culture, legal responsibility.*

Актуальність проблеми дослідження. Планом заходів для реалізації Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України № 792-р від 23 серпня 2024 року передбачено розвиток органів системи МВС як невід’ємної частини сектору національної безпеки [1]. Одним із найважливіших інструментів забезпечення національної безпеки органами системи МВС є впровадження та дотримання принципів етики службової поведінки. Етика службової поведінки – це сукупність норм і правил, які регулюють поведінку державних службовців на основі формування довіри між громадянами України та державою [2].

Актуальність проблеми дослідження обумовлена тим, що в умовах гуманізації, а також зростання суспільних очікувань розвиток службової етики залишається одним із пріоритетних завдань розвитку України як правової держави. Значення службової етики полягає у здатності забезпечувати стійкість державного апарату, мінімізацію ризиків та зміцнення довіри громадян України. Впровадження етичних стандартів – це важливий крок до побудови ефективної та прозорої державної служби. «Державні службовці мають особливе суспільне призначення, цілі, завдання, які зумовлені особливостями їхньої професійної діяльності. Виконуючи завдання і функції держави, державні службовці потенційно мають конфлікти (у тому числі конфлікт інтересів), складні ситуації, корупційні ризики, що вимагає наявності не лише професійних (ділових), психологічних якостей, освітнього рівня, а й моральних якостей. Під час виконання своїх посадових обов’язків державні службовці мають усвідомлювати, що вони зобов’язані вірно служити народові України й гідно нести звання державного службовця» [3] – переконує О. Серих.

Службова етика – це дієвий чинник мобілізації зусиль державних та громадських інститутів, спрямований на вирішення завдань сталого розвитку та ефективного використання кадрового потенціалу України, комплектування професійного розвитку кадрів.

Загалом, службова етика – це історично сформована сукупність моральних настанов, оцінок, кодексів та наукових теорій про належну поведінку особи в службовій діяльності. У державній службі етика відіграє особливо важливу роль, оскільки діяльність органів МВС спрямована на суспільну користь і має відповідати високим стандартам професіоналізму, неупередженості та справедливості.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Дослідження діяльності ЗВО зі специфічними умовами навчання є предметом аналізу наукових праць А. Андреєва, Ю. Загуменної, М. Віхляєва, І. Ковбаса, Т. Коломoeць, О. Лис, Б. Логвиненка, О. Синявської, В. Сокурєнка, Д. Швеця та ін. Проблемами професійної етики, дослідженням її специфіки в органах системи МВС займалися такі вчені, як: О. Барабаш, О. Бандурка, Ю. Битяк, А. Войтенко, С. Власенко, А. Лапкін, К. Луганський, В. Мельниченко, Н. Нижник, О. Петришин та ін. Проте, на сучасному етапі розвитку державної служби у світлі реформи правоохоронної системи, проблеми етики державного службовця потребують детального аналізу.

Метою статті є дослідження особливостей етичної поведінки у ЗВО із специфічними умовами навчання крізь призму ефективного виконання завдань, покладених на МВС у сучасних умовах.

Виклад матеріалу. Передусім зазначимо, що забезпечення належного функціонування органів системи МВС здійснюють заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання, заклади охорони здоров'я, підприємства, науково-дослідні експертно-криміналістичні центри та наукові установи, що належать до сфери управління МВС. Основна роль МВС полягає у «створенні умов для розвитку безпечного середовища життєдіяльності як основи безпеки на території України, а також сучасної системи внутрішньої безпеки як чинника стримування збройної агресії Російської Федерації» [1].

Ефективне виконання завдань, покладених на МВС у сучасних умовах, вимагає підвищення якості підготовки фахівців у сферах охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а надання поліцейських послуг у різних сферах суспільного життя вимагає постійного удосконалення існуючої моделі відомчої системи освіти та концептуальних засад її оптимізації [4, с. 204].

Як переконують вчені, професійна правоохоронна діяльність поліцейського висуває підвищені вимоги до рівня інтелекту працівника. Успішному працівникові поліції має бути притаманний досить високий рівень креативності та дивергентного мислення (здатність знаходити декілька варіантів вирішення проблеми). Зокрема, серед основних етичних вимог, що висуваються до професійної діяльності поліцейських, О. Барабаш та В. Солодкевич виокремлюють такі: постійне самовдосконалення, в тому числі, культурне, інтелектуальне, професійне; усвідомлення власної соціальної ролі та важливості власного професіоналізму; розумне та гуманне застосування владних повноважень; володіння такими моральними якостями як принциповість, мужність, безкомпромісність; професійна честь та гідність, підтримка професійного іміджу правоохоронця та ін. [5, с. 29]. Саме підготовка поліцейських кадрів у вищих навчальних закладах зі специфічними умовами навчання дозволяє сформувати професійні інтереси майбутніх правоохоронців, належно зорієнтувати, дати чітке уявлення про переваги і труднощі, пов'язані зі службою в поліції [6, с. 100]. З огляду на це, проблема вдосконалення професійної підготовки кадрів Національної поліції України є винятково актуальною, враховуючи як спрямованість на забезпечення законності й правопорядку. Високі вимоги, що пред'являються до рівня професіоналізму зазначених фахівців, потребують цілеспрямованого розвитку особистісних і професійних якостей, майстерного володіння

системою теоретичних і прикладних знань, уміння застосовувати їх на практиці за будь-яких умов незалежно від специфіки їхньої діяльності [2, с. 123].

Підкреслимо, що саме етичні норми та моральні якості займають важливе місце у портреті сучасного співробітника органів МВС, які мають демонструвати високий рівень професіоналізму, бути ввічливими до громадян України, дотримуватися прав і свобод людини. При цьому, етичні стандарти їх поведінки включають недопущення проявів корупції, дискримінації або упередженості в роботі, що безпосередньо впливає на довіру суспільства до органів правопорядку.

Впровадження та дотримання службової етики – це не тільки вимога часу, а й стратегічний інструмент підвищення кадрової безпеки системи МВС.

На сьогодні використовуються різні інструменти для розвитку службової етики у ЗВО із специфічними умовами навчання. Ефективне впровадження службової етики у підготовку кадрів для системи МВС вимагає комплексного підходу, що включає розробку нормативної бази, навчання співробітників та забезпечення контролю за дотриманням етичних норм. Розглянемо основні напрями у цій сфері:

1. *Розробка та впровадження кодексів службової етики.* Етичний кодекс – це офіційний документ, що регламентує норми поведінки та цінності, яким повинні слідувати державні службовці [7]. Етичні норми формують у співробітників органів МВС чіткі моральні орієнтири, запобігаючи зловживанням повноважень тощо. Дотримання службової етики сприяє підвищенню дисципліни в колективі. Оскільки принципи етики задають єдині стандарти поведінки, співробітники розуміють наслідки порушення цих норм, а механізми контролю забезпечують їхнє виконання. Це сприяє створенню надійної та передбачуваної кадрової системи, що є важливою для ЗВО із специфічними умовами навчання.

2. *Навчання та підвищення кваліфікації співробітників органів МВС.* На переконання С. Власенко, у процесі формування професійної етики працівників Національної поліції України особливого значення набуває професійне навчання, оволодіння нормами та правилами поведінки, притаманними для даного суспільства, розвиток власного світогляду та емоційно-почуттєвої сфери, збагачення власного культурного досвіду. Вищевикладене дало підстави виокремити два напрямки формування професійної етики у працівників Національної поліції України: теоретичний та практичний [8]. Підкреслимо, що систематичне навчання допомагає державним службовцям глибше зрозуміти значення етики та ефективно застосовувати її у своїй професійній діяльності.

Навчання державних службовців має охоплювати ключові етичні норми, такі як чесність, відкритість, підзвітність та повага до прав людини [9]. Ці норми формують основу для прийняття рішень, що узгоджуються з інтересами суспільства. Етичне навчання сприяє розвитку критичного мислення, дозволяючи курсантам та студентам ЗВО із специфічними умовами аналізувати ситуації та приймати зважені рішення, спираючись на етичні норми.

Складниками професійної підготовки сучасних поліцейських є професійне виховання, тобто комплекс заходів, що спрямований на формування професійних інтересів особистості, і професійна діагностика – важливий елемент профорієнтаційної роботи, який включає в себе вивчення якостей, здібностей та інтересів особистості, що в подальшому впливає на вибір нею професії та освоєння певного виду діяльності [10, с. 105]. Врахування цього, вимагає від закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання постійно оновлювати зміст освіти, наближувати її зміст до потреб практики, підвищувати кваліфікацію науково-педагогічного складу, що бере участь у реалізації освітніх програм. Дотепер часу дотримання останньої вимоги було ускладнено внаслідок багатьох причин, серед яких слід відмітити розбіжність у відомчому підпорядкуванні ЗВО МВС та підрозділів Національної поліції, відсутність нормативного механізму організації стажування науково-педагогічного складу, а також вимог до зайняття певних посад у системі відомчої освіти [3, с. 204].

Окрім цього, комплексний підхід до професійної підготовки передбачає

інтеграцію етичних норм у різні аспекти навчання. Використання практичних кейсів та ситуацій, курсанти та студенти можуть зіштовхнутись з «етичними дилемами», допомагає застосовувати теоретичні знання на практиці. Організація рольових ігор, симуляцій та інших інтерактивних форм навчання сприяє кращому засвоєнню етичних засад поведінки. Включення у навчальні програми різних дисциплін, таких як соціальні науки та управління, дозволяє курсантам та студентам отримати ширший контекст для розуміння моральних аспектів своєї майбутньої професійної діяльності.

3. *Формування механізмів контролю та відповідальності.* Правоохоронні органи відіграють вагомий роль в утвердженні верховенства права в Україні, захисту прав і свобод людини та громадянина, підтриманні публічної безпеки і порядку [11]. Саме тому, для успішного впровадження службової етики необхідні механізми, які забезпечують контроль за дотриманням норм чинного законодавства та притягнення до відповідальності за їхнє порушення. Дисциплінарним статутом Національної поліції України передбачено, що службова дисципліна ґрунтується на створенні необхідних організаційних і соціально-економічних умов для чесного, неупередженого та гідного виконання обов'язків поліцейського, на повазі до честі й гідності поліцейського, вихованні сумлінного ставлення до виконання обов'язків поліцейського шляхом зваженого застосування методів переконання, заохочення та примусу [12].

4. *Пропагування етичних цінностей.* Варто зазначити, що професійна етика у державній службі – це не лише сукупність правил і норм поведінки, а й важливий елемент формування професійної культури, яка сприяє ефективному та відповідальному виконанню службових обов'язків. Етична культура формується не тільки через формальні норми, а й через активне просування цінностей у професійному середовищі.

В умовах сучасного світу, де вимоги та очікування суспільства до державних службовців зростають, необхідність впровадження етичних норм у практику професійної підготовки ЗВО із специфічними умовами навчання стає невід'ємною частиною їхньої діяльності. Етична культура стимулює розвиток професіоналізму, оскільки співробітники органів МВС усвідомлюють свою відповідальність перед державою та суспільством. Повага до етичних норм стає частиною їхніх професійних стандартів [13]. Це зміцнює кадрову безпеку, оскільки співробітники стають зацікавленими в ефективному виконанні своїх обов'язків.

У цьому процесі саме комунікативні навички відіграють важливу роль у повсякденній роботі співробітників органів МВС. Здатність вести переговори, роз'яснювати норми чинного законодавства, а також вирішувати конфліктні ситуації є основою їхньої професійної діяльності та є тими ключовими якостями, які необхідні для підтримки громадського порядку в Україні.

5. *Антикорупційні заходи та управління конфліктом інтересів.* Етика безпосередньо пов'язана з мінімізацією корупційних ризиків та запобіганням конфліктів інтересів [14]. Адже, як слушно наголошують вчені, виконуючи завдання і функції держави, державні службовці потенційно мають конфлікти (зокрема й конфлікт інтересів), складні ситуації, корупційні ризики, що вимагає наявності не лише професійних (ділових), психологічних якостей, освітнього рівня, а й моральних якостей [15]. Виявлення таких загроз має бути проведено через експертний аналіз нормативних актів та регламентів, аналіз повідомлень про корупційні вчинки, інтерв'ю та фокусні групи з представниками третьої сторони, анонімні опитування, та інші шляхи в залежності від специфіки функції або процесу [16].

6. *Оцінка та зворотний зв'язок.* Для оцінки ефективності впровадження службової етики необхідні регулярний моніторинг та отримання зворотного зв'язку від співробітників органів МВС та громадян України. Практичне впровадження службової етики в діяльність ЗВО зі специфічними умовами в системі МВС вимагає комплексного підходу, що включає розробку нормативних документів, навчання співробітників, курсантів та студентів, забезпечення контролю та просування етичних цінностей. Ці заходи не лише сприяють

зміцненню кадрової безпеки МВС, а й підвищують ефективність державної служби, зміцнюючи довіру громадян України до державних інституцій.

Етичні норми сприяють підвищенню ефективності та професіоналізму діяльності органів МВС, а також формуванню довіри суспільства до державних інституцій. При цьому, саме чесність – один з ключових елементів професійної етики державних службовців. Вона включає наступні аспекти:

1) правдивість та щирість. Державні службовці повинні бути правдивими та відкритими у своїх діях та заявах. Це стосується відмови від спотворення інформації та недобросовісної поведінки, що критично важливо для підтримки репутації державних інституцій.

2) відповідальність за власні дії. Кожен державний службовець повинен нести відповідальність за рішення і дії, які суперечать нормам моралі та нормам етичної поведінки. Усвідомлення своїх обов'язків та відповідальності, відкритість у прийнятті рішень, а також доступність інформації для громадян України відіграють важливу роль у зміцненні довіри суспільства до правоохоронних органів. Адже від забезпечення підготовки кадрів для Національної поліції України у ЗВО із специфічними умовами навчання залежить ефективність роботи правоохоронних органів та реалізація кримінальної політики [17]. Використання цих принципів є необхідним для формування ефективного, відкритого та чесного державного управління, здатного реагувати на потреби та запити громадян України. Окрім цього, як зауважує А. Лапкін, професійна етика співробітників правоохоронних органів має узгоджуватися з тими базовими етичними принципами, вимогами та правилами, що напрацьовані для представників інших правничих професій: суддів, прокурорів, адвокатів тощо з урахуванням особливостей кожного з цих видів професійної діяльності [18].

Таким чином, практичні напрямки діяльності для вдосконалення якості ЗВО із специфічними умовами навчання з метою досягнення випускниками найвищих соціальних статусів – це підвищення рівня професійних компетенцій викладацького складу, мотивація майбутніх працівників органів Національної поліції.

Висновки. Професійна сфера ЗВО із специфічними умовами навчання пов'язана із виконанням соціальних функцій, основна з яких – забезпечення високої якості вищої освіти. У цьому процесі важлива роль службової етики як вимоги дотримання високих стандартів професійної діяльності. В умовах динамічних змін у політичній, економічній та соціальній сферах -удосконалення етичних норм та стандартів стає необхідним для підвищення довіри суспільства до державної служби. Адже в умовах зростаючої недовіри суспільства до державних інституцій співробітники органів МВС зобов'язані діяти чесно та відкрито. Прозорість у роботі державних органів сприяє зниженню корупційних ризиків. Для успішної реалізації цього завдання необхідно розробити та впровадити відповідні інструменти та механізми, спрямовані на розвиток та підтримання службової етики серед ЗВО із специфічними умовами навчання. При цьому, важливо як навчити курсантів та студентів етичним принципам, так і створити дієві механізми, що дозволяють оцінювати та розвивати їх етичну поведінку у майбутній професії. Включення оцінки етичної поведінки у систему ефективності професійної діяльності ЗВО із специфічними умовами навчання дозволяє стверджувати про важливу роль етики системи МВС загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. План заходів для реалізації Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 23 серпня 2024 р. № 792-р. Урядовий портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-p> (дата звернення: 20.05.2025).
2. Професійна етика юриста : навч.-метод. посіб. (у схемах) / ред. В. С. Бліхар. Львів: ПП «Арал», 2018. 108 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2357/1/> (дата звернення: 20.05.2025).

3. Серих О. В. Професійна етика державних службовців: поняття, особливості. Нове українське право. Вип. 4. 2021. С. 104–111. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/87/78> (дата звернення: 20.05.2025).
4. Кісіль З. Р. Особливості підготовки поліцейських кадрів: міжнародний досвід. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/05_04_2019/pdf/8.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
5. Барабаш О. О., Солодкевич В. І. Професійна етика у правоохоронній діяльності України: національні тенденції та зарубіжний досвід. Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: мат. VII-го всеукраїнського круглого столу. 3 груд. 2021 р. С.21–26. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4205/1/03_12_2021.pdf#page=21/.
6. Сокурєнко В.В. Деякі питання вдосконалення практичної підготовки науково-педагогічного складу закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Харків, 2020. С. 203–206. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/29_05_2020/pdf/74.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
7. Етичний кодекс державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. URL: <https://nads.gov.ua/news/etichnij-kodeks-derzhavnih-sluzhbovciv-ta-posadovih-osib-miscevogo-samovryaduvannya> (дата звернення: 20.05.2025).
8. Власенко С. Б. До проблеми формування професійної етики працівників Національної поліції України. Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції України та закладів вищої освіти МВС. Міжнародна науково-практична конференція. 2024. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5709b60d-7d41-4dd6-a008-a73d9ec8502f/content> (дата звернення: 20.05.2025).
9. Яремін І.І. Аспекти етичних правил поведінки публічних службовців : навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2016. 68 с.
10. Швець Д. В. Формування особистості поліцейського в умовах фахової підготовки та професійної діяльності: правові та психологічні аспекти. Дис. на здобуття наук. ступеня д. ю. н. за спец. 19.00.06 – юридична психологія. Нац. акад. внутр. справ, Київ. 2019. 43 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8175/1/autoreferat--aref.doc.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).
11. Джуська А. В., Джуський В. В. Право працівників поліції України на повагу до їхньої гідності під час виконання службових обов'язків. Філософські та методологічні проблеми права. 2019. № 1 (17). С. 90–98.
12. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 берез. 2018 р. № 2337-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182337?an=3> (дата звернення: 20.05.2025).
13. Янюк Н.В. Актуальні проблеми у регулюванні питань професійної етики публічних службовців. Вісник Львівського національного університету. Серія: Юридична. Львів. 2014. Вип. 59. С. 194–199.
14. Требенєць Н.І. Публічний виступ: «Професійна етика публічного службовця та запобігання конфлікту інтересів». Сайт спільноти кращих державних службовців. URL: <http://www.kds.org.ua/presentation/trebenets-ni-publichnij-vistup-profesijnaetika-publichnogo-sluzhbovtsya-ta-zapobigannya> (дата звернення: 20.05.2025).
15. Богданенко А. І., Романенко Є. О. Професійна етика державного службовця. Понятійно-термінологічний словник: навч. посіб. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 136 с. URL: <https://vadnd.org.ua/app/uploads/2024/12/DOC-20241205-WA0008.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

16. Посібник з оцінки корупційних ризиків та розробки планів протидії корупції. Київ. 2015. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/posibn_USAID.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
17. Господаренко В. М. Підготовка поліцейських кадрів в зарубіжних країнах: міжнародний досвід для України. Заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання: правовий статус та особливості функціонування: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 1 травня – 11 червня 2023 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 22–25. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18032/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7%2006_23%20advanced_training_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
18. Лапкін А. В. Особливості професійної етики співробітників правоохоронних органів. Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика. 2023. № 2(6). С. 83-86. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/26/24> (дата звернення: 20.05.2025).

УДК 347.73

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-210-216><https://orcid.org/0000-0002-2308-8848>

Циганок Юрій Володимирович

доктор філософії з права, доцент кафедри аудиту

Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АУДИТОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ КОДЕКС ЕТИКИ, ЯК КВАЗІ-ДЖЕРЕЛО ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Анотація. Стаття присвячена аналізу правового статусу Міжнародного кодексу етики професійних бухгалтерів (включно з Міжнародними стандартами незадежності) у системі правового регулювання аудиторської діяльності в Україні. Автором досліджується питання, наскільки Міжнародний кодекс етики, що не має статусу нормативно-правового акта в Україні, може розглядатися як квазі-джерело права, тобто акт, який формально не є частиною законодавства, але фактично регулює поведінку суб'єктів аудиторської діяльності. У статті детально проаналізовано законодавчі відсилки до Міжнародного кодексу етики, зокрема у Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», де прямо передбачено обов'язок аудиторів і аудиторських фірм дотримуватись положень цього Кодексу. Розкривається поняття квазі-джерела права та обґрунтовується його застосування до Міжнародного кодексу етики через імплементацію у сфері публічного регулювання аудиторської професії. Окрему увагу приділено практиці застосування Кодексу у процедурі контролю якості аудиторських послуг, дисциплінарній практиці органів професійного нагляду, а також використанню положень Кодексу як критерію для оцінки належної професійної поведінки аудитора. Проаналізовано правові ризики, що виникають через відсутність нормативного статусу Кодексу та офіційного органу тлумачення його положень. Автором запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання, зокрема — закріплення офіційного статусу Кодексу в національному законодавстві, визначення органу, відповідального за тлумачення його норм, та створення офіційного коментаря з урахуванням української правової специфіки. Стаття має теоретичне й практичне значення для вдосконалення нормативної бази етичного регулювання в аудиті, підвищення правової визначеності та зміцнення довіри до результатів аудиторських перевірок.

Ключові слова: аудиторська діяльність, правове регулювання, професійна етика, кодекс, квазі-джерело права

Annotation. The article is devoted to the analysis of the legal status of the International Code of Ethics for Professional Accountants (including the International Independence Standards) within the legal framework governing audit activities in Ukraine. The author examines the extent to which the International Code of Ethics, which does not have the status of a normative legal act in Ukraine, can be regarded as a quasi-source of law—that is, an instrument that is not formally part of the legislation but in practice regulates the conduct of audit professionals. The article provides a detailed analysis of legislative references to the International Code of Ethics, in particular in the Law of Ukraine "On Audit of Financial Statements and Auditing Activities", which explicitly requires auditors and audit firms to comply with the provisions of the Code. The concept of a quasi-source of law is explained, and its application to the International Code is substantiated through its implementation in the system of public regulation of the auditing profession. Particular attention is paid to the application of the Code in quality control inspections, in the disciplinary practice of professional oversight bodies, and in using its provisions as a benchmark for assessing auditors' professional conduct. The article analyses legal risks arising from the lack of formal legal status of the Code and the absence of an official body responsible for interpreting its provisions. The author proposes ways to improve legal regulation, including: granting the Code official status in national legislation; designating an authorized interpretive body; and developing an official commentary

adapted to the Ukrainian legal context. The article has both theoretical and practical relevance for improving the ethical regulatory framework in audit, enhancing legal certainty, and strengthening public confidence in the results of audit engagements..

Keywords: *audit activity, legal regulation, professional ethics, code of ethics, quasi-source of law.*

Постановка проблеми. Інститут незалежного фінансового аудиту відіграє важливу роль у фінансово-правових та господарсько-правових відносинах в Україні. Як очікується, ця роль особливо зросте під час повоєнного відродження України. При цьому ключовим елементом довіри до результатів аудиторських перевірок, особливо у контексті зростання ролі фінансової звітності в захисті інтересів інвесторів та донорів, є етичні засади професійної діяльності аудиторів. У зв'язку з гармонізацією українського законодавства із законодавством з ЄС, Україна імплементувала низку міжнародних професійних стандартів, серед яких чільне місце посідає Міжнародний кодекс етики професійних бухгалтерів (включаючи Міжнародні стандарти незалежності) Ради з Міжнародних стандартів етики для бухгалтерів (далі – Міжнародний кодекс етики).

Цей Кодекс встановлює основоположні принципи професійної етики, такі як чесність, об'єктивність, професійна компетентність, належна ретельність, конфіденційність та професійна поведінка. Він також надає концептуальну основу, яку мають застосовувати професійні бухгалтери (до яких відносяться й аудитори, які в термінології Кодексу називаються «професійними бухгалтерами в публічній практиці»), щоб ідентифікувати, оцінити та зменшити загрози дотриманню вищезазначених основоположних принципів [1].

Хоча Міжнародний кодекс етики не є нормативно-правовим актом у формальному розумінні, він набув особливого статусу в системі правового регулювання аудиторської діяльності в Україні. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» (далі – Закон про аудит), аудитори та аудиторські фірми зобов'язані дотримуватись вимог міжнародних стандартів аудиту [2]. У свою чергу, до міжнародних стандартів аудиту, відповідно до визначення в статті 1 цього ж Закону, відноситься й Міжнародний кодекс етики. Це узгоджується зі статтею 21 та пунктом 9 преамбули Директиви Європейського Союзу 2006/43/ЄС «Про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності» (далі – Директива № 2006/43/ЄС), що містять практично аналогічну відсилку до Міжнародного кодексу етики [3].

Таким чином, виникає цікаве правове явище: документ, який не був прийнятий у формі закону чи підзаконного акту, але має прямий вплив на правове становище суб'єктів аудиторської діяльності та використовується як підстава для оцінки дотримання професійних стандартів і можливого застосування санкцій за професійні проступки.

Стан опрацювання. Історично склалося, що різні аспекти регулювання аудиторської діяльності в Україні досліджуються переважно вченими-економістами, такими як Бондар В.П., Бутинець Ф.Ф., Давидов Г.М., Дорош Н.І., Завгородній С.Я., Кузьмінський А.М., Петрик О.А., Редько О.Ю., Рудницький В.С., Савченко В.Я., Сопко В.В., Усач Б.Ф., Шалімовою Н.С. та інші.

Варто відзначити, що останнім часом до наукових досліджень в сфері правового регулювання аудиторської діяльності в Україні поступово долучаються також вчені-юристи, зокрема Горяєва О.С. [4], Куреза Т.В. [5] та інші. Їх участь у дослідженні цієї теми є дуже важливою, адже саме фахівці з правознавства здатні врахувати значну роль юридичної техніки і якісної побудови юридичних конструкцій в нормотворчій діяльності, зокрема, в частині правового регулювання аудиторської діяльності, що є запорукою зменшення випадків правової невизначеності у цих правовідносинах. Нажаль, саме питання професійної етики в діяльності аудиторів, і питання її правового регулювання, досі не були предметом наукового дослідження в галузі правознавства.

Мета статті. Що стосується правового поля України, то питання правового статусу Міжнародного кодексу етики залишається дискусійним у юридичній доктрині. У практиці

регулювання аудиторської діяльності спостерігається тенденція до фактичного визнання його норм як обов'язкових, зокрема у діяльності наглядових органів, при здійсненні перевірок якості аудиторських послуг, а також у дисциплінарній практиці. Водночас, Міжнародний кодекс етики не має статусу нормативно-правового акту і не може бути безпосередньо застосованим як правова підстава в судовому процесі без відповідної імплементації.

Таке становище породжує низку правових невизначеностей. З одного боку, застосування Міжнародного кодексу етики є обов'язковим на підставі закону, з іншого — його норми не мають самостійної юридичної сили. Це ставить питання про можливість трактування такого документа як квазі-джерела права — акта, що формально не є нормативним, але має обов'язковий характер завдяки включенню в інші джерела.

Дослідження цього питання має важливе значення не лише для розуміння системи джерел фінансового права, а й для забезпечення правової визначеності у діяльності аудиторів, суб'єктів господарювання та контролюючих органів. Аналіз ролі Міжнародного кодексу етики як квазі-джерела права дозволяє запропонувати науково обґрунтовані рекомендації щодо удосконалення законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Питання визначення джерел права завжди було предметом ґрунтовних наукових дискусій у загальній теорії права, а у сфері спеціалізованих галузей — таких як фінансове право — воно набуває ще більшої складності через наявність так званих "інтегративних" або "похідних" регуляторів. Сфера аудиторської діяльності характеризується багаторівневою системою регулювання, яка поєднує норми публічного та приватного права, національні нормативно-правові акти, міжнародні стандарти, професійні кодекси та акти органів професійного самоврядування.

У загальній доктрині джерелами права вважаються ті форми, у яких об'єктивуються юридичні норми, що мають загальнообов'язковий характер і підлягають реалізації державним примусом. В Україні такими джерелами визнаються закони, підзаконні нормативні акти, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Однак практика правозастосування, зокрема в галузях із високим рівнем технічної чи професійної спеціалізації (аудит, бухгалтерський облік, банківська діяльність), демонструє, що значну роль відіграють також квазі-джерела права — документи, які формально не мають нормативного статусу, але фактично регулюють поведінку суб'єктів і визнаються професійною та судовою практикою як орієнтири для правового аналізу.

Такий підхід відображає і загальноєвропейську тенденцію: зокрема, у праві ЄС активно застосовується концепція *soft law* — "м'якого права", яке не є юридично обов'язковим, але має фактичну силу через авторитет розробника або включення до договірних чи нормативних рамок. До таких актів належать кодекси етики, стандарти професійної діяльності, рекомендації саморегулювних організацій.

У сфері аудиту джерела права можна поділити на три основні групи:

1. Нормативні джерела права — закони, підзаконні акти, міжнародні договори;
2. Квазі-джерела права — документи, що визнані обов'язковими через законодавчу відсилку або усталену практику (наприклад, МСФЗ, МСА, Міжнародний кодекс етики);
3. Фактичні регулятори — стандарти, рекомендації, внутрішні документи органів нагляду, які впливають на практику, але не мають обов'язкової сили.

У цьому контексті Міжнародний кодекс етики займає проміжне положення між другим і третім рівнем: формально він не є нормативним, однак через імплементацію в законодавство України (зокрема, в Закон про аудит) він отримав правову релевантність, що дає підстави вважати його квазі-джерелом права.

Міжнародний кодекс етики є глобальним етичним стандартом, який розроблено Радою з міжнародних стандартів етики для бухгалтерів (IESBA) — незалежним органом, що функціонує під егідою Міжнародної федерації бухгалтерів (IFAC). Цей Кодекс установлює фундаментальні принципи професійної етики: чесність, об'єктивність, професіоналізм,

конфіденційність та професійна поведінка, а також містить концептуальний підхід до виявлення, оцінки та усунення загроз етичності в діяльності аудиторів.

В Україні Міжнародний кодекс етики не було імplementовано у формі окремого нормативно-правового акту. Він не є міжнародним договором, ратифікованим Верховною Радою України, і не належить до актів, що мають пряму юридичну силу згідно з національним законодавством. Проте його особливий статус визначається тим, що ст. 13 Закону про аудит прямо зобов'язує аудиторів і аудиторські фірми дотримуватись Кодексу етики.

Таким чином, Кодекс набуває обов'язковості не як самостійне джерело права, а через законодавчу відсилку, тобто є актом, до якого делеговано нормативний зміст. Така ситуація створює особливий юридичний статус, що не вкладається у традиційну систему джерел права, але дозволяє застосовувати положення Кодексу як критерій правомірності професійної поведінки.

Водночас на практиці положення Міжнародного кодексу етики:

- застосовуються при проведенні інспекцій якості аудиторських послуг;
- фігурують у дисциплінарних рішеннях органів професійного нагляду;
- розглядаються судами як елементи професійного стандарту поведінки.

Це свідчить про те, що Міжнародний кодекс етики має практичне регуляторне значення, хоча формально не включений до переліку нормативно-правових актів. Таке становище типово для квазі-джерел права, особливо у сферах, де держава делегує частину регуляторної функції професійному самоврядуванню.

Особливу увагу варто звернути на те, що дія Міжнародного кодексу етики в Україні прив'язана до членства у професійних організаціях та до сфери застосування Закону про аудит. Це означає, що для інших категорій бухгалтерів, зокрема тих, що не є аудиторами, Міжнародний кодекс етики може мати лише рекомендаційний або корпоративно-нормативний статус (наприклад, через внутрішні положення компанії або політику етичної відповідності).

Визначення Міжнародного кодексу етики як квазі-джерела права в українській правовій системі спирається на доктринальну категорію правових явищ, які, хоча й не мають формального статусу нормативно-правових актів, однак фактично регулюють поведінку суб'єктів і застосовуються в юридичній практиці. У цьому сенсі Міжнародний кодекс етики посідає проміжне становище між нормативним і неформальним регулятором.

До основних ознак, які дозволяють кваліфікувати Міжнародний кодекс етики як квазі-джерело права, можна віднести:

- відсилочне визнання в законодавстві (через ст. 13 Закону про аудит);
- фактичну обов'язковість для професійних суб'єктів (аудиторів, аудиторських фірм);
- застосування його положень під час перевірок, контролю, оцінки якості;
- наявність санкцій за його недотримання, що мають наслідки в дисциплінарній і правозастосовній практиці.

Таким чином, хоча Міжнародний кодекс етики не входить до системи нормативно-правових актів України, визначених розділом II Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX (далі – Закон про правотворчу діяльність) [6], його положення реалізуються в конкретних правовідносинах, що дозволяє кваліфікувати його як квазі-правовий регулятор.

У цьому контексті доречно порівняти Міжнародний кодекс етики з іншими міжнародними стандартами, що мають схожий статус в українському праві:

Документ	Формальний статус	Квазі-нормативність
Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ)	Не є НПА, але обов'язкові для певних категорій підприємств	Так

Документ	Формальний статус	Квазі-нормативність
Міжнародні стандарти аудиту (МСА)	Не є НПА, але обов'язкові для аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності	Так
Міжнародний кодекс етики (IESBA Code)	Не є НПА, але обов'язковий за законом	Так
Листи Державної податкової служби України, рекомендації Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю	Не є НПА	Частково, залежно від практики

Усі ці документи мають схожу ознаку: використовуються для регулювання професійної діяльності, санкціоновані через законодавчі відсилки, але не є нормативно-правовими актами у класичному розумінні.

У рішеннях Ради нагляду за аудиторською діяльністю або Аудиторської палати України положення Міжнародного кодексу етики неодноразово ставали підставою для винесення дисциплінарних стягнень (наприклад, щодо конфлікту інтересів, порушення принципу об'єктивності, незалежності тощо). Аналіз практики підтверджує, що ці положення розглядаються як юридично значущі норми, навіть у відсутності окремого національного акту з аналогічним змістом.

Попри відсутність формального статусу нормативно-правового акта, Міжнародний кодекс етики має реальне регуляторне значення в українській системі аудиторського нагляду та професійної відповідальності. Його положення фактично виконують функцію етичного стандарту поведінки аудитора, що активно застосовується в інституційному та дисциплінарному механізмі регулювання галузі.

Органи нагляду, зокрема Рада нагляду за аудиторською діяльністю, а також органи професійного самоврядування, регулярно застосовують положення Міжнародного кодексу етики під час перевірок аудиторських фірм. Основними аспектами перевірок є:

- дотримання принципу незалежності;
- розкриття конфлікту інтересів;
- застосування належних запобіжників у випадку етичних загроз;
- відповідність поведінки аудитора фундаментальним етичним принципам.

У звітах за результатами перевірок часто вказується на порушення саме положень Міжнародного кодексу етики, навіть якщо ці положення не конкретизовані в національних нормативно-правових актах.

На практиці порушення положень Міжнародного кодексу є однією з найпоширеніших підстав для дисциплінарних проваджень проти аудиторів та аудиторських фірм. Рішення про позбавлення сертифіката, попередження або тимчасове відсторонення, як правило, містять посилання на конкретні розділи або принципи Міжнародного кодексу етики (наприклад, стосовно незалежності або об'єктивності).

Це свідчить про визнання Міжнародного кодексу етики джерелом професійних стандартів, які, хоча й не є нормативними у вузькому розумінні, розглядаються як юридично релевантні для оцінки поведінки фахівця.

Практичне застосування Міжнародного кодексу етики проявляється не лише у внутрішньогалузевих механізмах контролю, а й у взаємодії з іншими суб'єктами — наприклад, податковими органами або судом. Зокрема, висновки аудитора, який порушив принципи етики, можуть ставити під сумнів достовірність фінансової звітності, що, у свою чергу, впливає на податкові наслідки, інвестиційні рішення, правову позицію у спорах.

Таким чином, Міжнародний кодекс етики набуває багатофункціонального прикладного значення: він регулює не лише відносини «аудитор – саморегулювна організація», а й впливає на правове становище третіх осіб, які покладаються на результати аудиту.

Попри визнання Міжнародного кодексу етики як обов'язкового етичного стандарту для аудиторів, у правозастосовній практиці існує низка проблем, пов'язаних з його юридичним статусом, механізмами тлумачення та застосування, а також з відсутністю чітких процедур впровадження його норм у національну правову систему.

Головною проблемою є те, що Міжнародний кодекс етики не є нормативно-правовим актом у розумінні Закону про правотворчу діяльність. Це означає, що:

- його норми не можуть бути прямо застосовані судами як джерело права;
- його положення не мають самостійної сили у правовідносинах, якщо немає прямої відсилки до них;
- у випадку колізії з національним законодавством, пріоритет належить внутрішнім нормативним актам, навіть якщо вони суперечать духу чи букві Міжнародного кодексу етики.

Це створює правову невизначеність як для аудиторів, так і для органів контролю — особливо у випадках, коли Міжнародний кодекс етики дозволяє альтернативні тлумачення або залишає простір для професійного судження.

Іншою проблемою є відсутність визначеного органу, уповноваженого надавати обов'язкові тлумачення норм Міжнародного кодексу етики. У практиці України трапляються випадки, коли однакові ситуації оцінюються по-різному Аудиторською палатою України та Радою нагляду. Це породжує непослідовність у регуляторній практиці та підриває довіру до механізмів професійного контролю.

Також відсутній механізм офіційного перекладу та адаптації змін до Міжнародного кодексу етики — часто його оновлення впроваджуються із запізненням або без належного роз'яснення.

Для подолання вказаних проблем у статті пропонується:

1. Офіційно закріпити статус Міжнародного кодексу етики як обов'язкового етичного стандарту в статті 8 «Професійна етика» Закону про аудит — з конкретизацією його ролі як нормативного етичного мінімуму.

2. Надати Міністерству фінансів України або Раді нагляду за аудиторською діяльністю повноваження з офіційного тлумачення положень Кодексу етики.

3. Розробити національний коментар до Міжнародного кодексу етики — офіційний документ, який допоможе тлумачити його положення з урахуванням специфіки українського законодавства.

4. Удосконалити механізми відповідальності за порушення Міжнародного кодексу етики, зокрема — стандартизувати підстави дисциплінарної відповідальності.

Такі кроки дозволять зробити застосування Міжнародного кодексу етики послідовним, передбачуваним і юридично зрозумілим, а також сприятимуть підвищенню довіри до професії аудитора та правової визначеності у сфері етичних стандартів.

Висновки та рекомендації. Міжнародний кодекс етики посідає унікальне місце в системі правового регулювання аудиторської діяльності в Україні. Формально він не є нормативно-правовим актом і не входить до кола офіційних джерел права відповідно до чинного законодавства. Проте завдяки прямій відсилці в Законі про аудит його положення мають обов'язковий характер для аудиторів та аудиторських фірм.

Це створює ситуацію, коли Міжнародний кодекс етики набуває ознак квазі-джерела права — акта, який формально не має нормативного статусу, але фактично виконує регуляторну функцію та застосовується органами контролю, нагляду і професійного самоврядування. Його норми використовуються як критерії оцінки професійної поведінки, підстава для дисциплінарної відповідальності, а також як інструмент у вирішенні спорів щодо дотримання принципів незалежності, об'єктивності, конфіденційності та доброчесності.

Водночас відсутність чіткого нормативного статусу, єдиного органу тлумачення, а також недосконалість механізмів адаптації міжнародних змін породжують серйозні правові ризики та ускладнюють правозастосування. Для забезпечення ефективного функціонування Міжнародного кодексу етики як етичного та правового інструменту в Україні доцільно:

- законодавчо врегулювати його статус і роль у системі регулювання аудиторської діяльності;
- визначити уповноважений орган тлумачення;
- розробити офіційний коментар до Кодексу;
- узгодити механізми відповідальності із положеннями Кодексу.

Запропоновані кроки сприятимуть підвищенню правової визначеності, якості аудиторських послуг і зміцненню довіри до професійної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародний кодекс етики професійних бухгалтерів (включаючи Міжнародні стандарти незалежності) Ради з Міжнародних стандартів етики для бухгалтерів (IESBA). URL: https://www.mof.gov.ua/uk/international_code_of_professional_ethics_accountants_including_international_independence_standards-780 (дата звернення: 10.05.2025).
2. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність : Закон України від 21.12.2017 № 2258-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text> (дата звернення: 10.05.2025).
3. Про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності : Директива Європейського Союзу 2006/43/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_844#Text (дата звернення: 10.05.2025).
4. Горяєва О.С. Система органів регулювання, професійного самоврядування та суспільного нагляду за аудиторською діяльністю. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 5. С. 66 - 72.
5. Куреза Т.В. Правовий статус Аудиторської палати України та її роль в регулюванні аудиторської діяльності в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 9. С. 43 – 46.
6. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 343.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-217-221>

<https://orcid.org/0009-0002-7791-0101>

Бабич Володимир Анатолійович

кандидат юридичних наук, доцент
(Київський професійно-педагогічний фаховий коледж
імені Антона Макаренка, м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-2636-0509>

Муляр Галина Володимирівна

доктор юридичних наук, професор
професор кафедри правосуддя
(Державний університет інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0806-8777>

Шуст Ганна Петрівна

кандидат юридичних наук, викладач-методист,
(Київський професійно-педагогічний фаховий коледж
імені Антона Макаренка,
м. Київ, Україна)

РОЛЬ ПОТЕРПІЛОГО ТА ПІДОЗРЮВАНОГО В УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ПРИМИРЕННЯ В РОЗРІЗІ ПРОВЕДЕННЯ МЕДІАЦІЇ

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню ролі потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого) в укладенні угоди про примирення в кримінальному процесі України, з особливим акцентом на медіацію як інструменту досягнення консенсусу. Аналізуються наукові погляди Юркової Г.В., Сіроткіної М., Турман Н., Чумак К., Глоби М.М., Палюх Л., Великодного Д.В., Шинкарьова Ю.В. та Басистої І.В. щодо правового статусу сторін, умов укладення угоди, їхніх інтересів і правових наслідків її невиконання.

На основі аналізу наукових позицій можна дійти таких висновків: необхідність закріплення за потерпілим виключного права ініціювання угоди; інтереси сторін угоди мають різну спрямованість: для потерпілого - це відшкодування шкоди та відновлення прав, для підозрюваного - уникнення відповідальності чи пом'якшення покарання.

Розглядаються проблемні аспекти, зокрема недостатня регламентація прав підозрюваного, суперечності у реалізації прав потерпілого та неоднозначність трактування моральних і майнових аспектів примирення. Обґрунтовується необхідність удосконалення законодавства для забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами, а також підвищення ефективності угод про примирення через запровадження медіації.

Угода про примирення в кримінальному процесі України є важливим механізмом, що сприяє вирішенню конфліктів між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) на основі їхнього добровільного волевиявлення та компромісу. Для підвищення ефективності угод про примирення необхідно усунути законодавчі прогалини, зокрема: закріпити симетричні права

потерпілого та підозрюваного на ініціювання угоди, уточнити наслідки її невиконання, а також розробити механізми врахування моральної шкоди поряд із майновою.

Ключові слова: кримінальне провадження, медіація, кримінальний процес, права сторін, учасники кримінального провадження, суд.

Annotation. The scientific article is devoted to the study of the role of the victim and the suspect (accused) in concluding a reconciliation agreement in the criminal process of Ukraine, with a special emphasis on mediation as a tool for achieving consensus. The scientific views of Yurkova G.V., Sirotkina M., Turman N., Chumak K., Globa M.M., Palyukh L., Velykodny D.V., Shynkarev Y.V. and Basista I.V. are analyzed regarding the legal status of the parties, the conditions for concluding an agreement, their interests and the legal consequences of its non-fulfillment.

Based on the analysis of scientific positions, the following conclusions can be drawn: the need to grant the victim the exclusive right to initiate the agreement; the interests of the parties to the agreement have different orientations: for the victim, this is compensation for damage and restoration of rights, for the suspect, avoidance of responsibility or mitigation of punishment.

Problematic aspects are considered, in particular, insufficient regulation of the rights of the suspect, contradictions in the implementation of the rights of the victim and the ambiguity of the interpretation of the moral and property aspects of reconciliation. The need to improve legislation to ensure a balance between private and public interests, as well as increasing the effectiveness of reconciliation agreements through the introduction of mediation, is substantiated.

A reconciliation agreement in the criminal process of Ukraine is an important mechanism that contributes to the resolution of conflicts between the victim and the suspect (accused) on the basis of their voluntary expression of will and compromise. To increase the effectiveness of reconciliation agreements, it is necessary to eliminate legislative gaps, in particular: to establish symmetrical rights of the victim and the suspect to initiate an agreement, to clarify the consequences of its non-fulfillment, and to develop mechanisms for taking into account moral damage along with property damage.

Keywords: criminal proceedings, mediation, criminal process, rights of the parties, participants in criminal proceedings, court.

Постановка проблеми. Угода про примирення в кримінальному процесі України є важливим інструментом альтернативного вирішення кримінально-правових конфліктів, що дозволяє сторонам - потерпілому та підозрюваному (обвинуваченому) - досягти взаємовигідного компромісу без повноцінного судового розгляду. Цей інститут, передбачений Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК), спрямований на відновлення порушених прав потерпілого, зменшення навантаження на судову систему та гуманізацію кримінального судочинства шляхом уникнення або пом'якшення покарання для підозрюваного. Водночас його практичне застосування стикається з низкою теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із визначенням ролі сторін, їхніх прав та обов'язків, а також із недостатньою законодавчою регламентацією.

Метою статті є аналіз ролі потерпілого та підозрюваного в укладенні угоди про примирення, оцінка їхніх прав і обов'язків у цьому процесі, а також визначення проблемних аспектів, які потребують законодавчого врегулювання. У роботі розглядаються ключові позиції вітчизняних науковців, що дозволяють не лише зрозуміти сучасний стан інституту угод про примирення, а й запропонувати шляхи його вдосконалення з урахуванням принципів справедливості, захисту прав людини та можливостей медіації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливу увагу в цьому контексті привертає медіація як метод сприяння примиренню, який дозволяє сторонам самостійно визначити умови угоди за допомогою нейтрального посередника. У науковій літературі активно дискутуються питання пріоритету волевиявлення потерпілого, правового статусу підозрюваного, а також співвідношення приватних і суспільних інтересів у процесі укладення угод. Думки науковців розходяться: одні (Юркова Г.В., Чумак К.) підкреслюють ключову роль потерпілого та його добровільної згоди, інші (Турман Н., Глоба М.М.) акцентують на

взаємності інтересів і необхідності вдосконалення правового регулювання, а треті (Великодний Д.В.) бачать у медіації перспективу розвитку цього інституту.

Виклад основного матеріалу. Юркова Г.В. дійшла висновку, що саме волевиявлення потерпілого, має головне значення для укладання угоди про примирення. Потерпілий повинен не заперечувати або прохати про звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного (обвинуваченого). Не менш важливим, є також відшкодування завданих збитків та усунення заподіяної шкоди потерпілим (підозрюваним) [1, с. 368].

На думку Сіроткіної М., потерпіла особа, повинна володіти не лише пріоритетом в ініціюванні угоди про примирення, а й виключним правом на таке ініціювання. Таким же правом володіє й представник потерпілої особи [2, с. 294].

Сіроткіна М. зазначає, що неповнолітній у віці 16 років не укладає угоду самостійно, а здійснює це *de facto* його законний представник. Тому, «згоду» потерпілого варто розуміти як факт того, що він угоду укладає самостійно *de jure* [2, с. 293].

На думку Турман Н., під час примирення сторін у кримінальному судочинстві кожна зі сторін конфлікту переслідує власні інтереси, для потерпілого – це відновлення порушених прав шляхом відшкодування заподіяної злочином шкоди; для обвинуваченого (підозрюваного) – це уникнення кримінальної відповідальності або призначення мінімального покарання. Тому для належного встановлення співвідношення публічних і приватних пріоритетів в інституті примирення сторін визначальною є категорія «інтерес». Процедура примирення не має імперативного характеру, як рішення суду, однак сторони досягають домовленості та беруть на себе обов'язки зобов'язання щодо його дотримання [3, с. 274].

Турман Н., трактує процедуру примирення підозрюваного (обвинуваченого) з потерпілим – як акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив, незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором та з яких мотивів. В укладенні угоди про примирення, потерпілий та підозрюваний (обвинувачений) шляхом компромісних і взаємовигідних рішень між собою адаптують норму права про примирення щодо конкретного випадку, чим задовольняють свої інтереси, а в результаті і суспільні (публічні) інтереси [3, с. 275].

Чумак К. зазначає, що підставою для укладення угоди про примирення є факт примирення підозрюваного (обвинуваченого) з потерпілим. Примирення є суб'єктивним правом потерпілого і жодним способом він не може бути примушений до його досягнення та укладення відповідної угоди. Таке волевиявлення потерпілого є остаточним, тобто потерпілий не може згодом від нього відмовитися, якщо його волевиявлення було добровільним (тобто воно не було досягнуто під впливом насильства, погроз або іншого примусу) [4, с. 187].

На думку Чумак К., потерпілий, суб'єктивні права якого порушено, має сам розпоряджатися ними на власний розсуд та визначати перелік дій, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язаний вчинити на його користь. При цьому перелік таких дій може взагалі не охоплювати питання відшкодування матеріальної шкоди навіть за умови завдання її правопорушенням та відсутності ініціативи підозрюваного чи обвинуваченого щодо її відшкодування [4, с. 189].

На думку, Турман Н., недосконалою видається законодавча норма, яка передбачає права підозрюваного, адже чітко вбачається, що на відміну від потерпілого, у процесуальних правах якого чітко передбачене право примиритися з підозрюваним і як результат укласти про це угоду, підозрюваний відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України такого права позбавлений, як і права укласти угоду про визнання винуватості [5, с. 133].

Глоба М.М. вважає, що поширення правових наслідків невиконання угоди про примирення, передбачених у ст. 476 КПК, на випадки звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим (ст. 46 КК) створить додаткові правові гарантії захисту прав потерпілого від невиконання підозрюваним / обвинуваченим взятих на себе зобов'язань перед потерпілим. Угода про примирення передбачає, взаємну домовленість на вчинення кореспондуючих дій у вигляді спокутування та прощення. Підозрюваний (обвинувачений) усуває спричинені ним наслідки, а потерпілий пробачає йому та відмовляється від будь-яких претензій щодо нього [6, с. 149].

Турман Н. зазначає, що особливістю укладення угоди про примирення є те, що її укладення залежить від вирішення питання не тільки щодо умов та порядку відновлення майнових прав потерпілого, а й задоволення його моральних потреб. Проте на практиці такі угоди, які б забезпечували відновлення не тільки майнових прав, а й задоволення моральних потреб потерпілого, є великою рідкістю [7, с. 258].

На думку Палюх Л., ухилення засудженого як від відбування покарання, призначеного на підставі угоди, так і від обов'язків, покладених на нього судом у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням, не становить форм невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, оскільки не є порушенням засудженим обов'язків, визначених угодою [8, с. 219].

Великодний Д.В. обґрунтовує доцільність, передбачити у кримінально-правовій нормі про відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення, вказівку на те, що у ній йдеться про умови угоди про примирення в частині, що не стосується призначеного покарання та обов'язків, що покладаються на засудженого, звільненого від відбування покарання з випробуванням. Ухилення засудженого як від відбування покарання, призначеного на підставі угоди, так і від обов'язків, покладених на нього судом у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням, не становить форм невиконання угоди про примирення [9, с. 220].

На думку Шинкарьова Ю.В., у випадку призначення покарання за визнання судом угоди про примирення, береться до уваги не особливості вчиненого злочину, а посткримінальна поведінка суб'єкта злочину. Він або примиряється із потерпілою особою, або визнає власну вину. Вказане, значно знижує його суспільну небезпеку і робить можливим встановлення спеціальних правил призначення покарання щодо такої особи [10, с. 103].

Глоба М. зазначає, що у правовій літературі й досі відсутній єдиний погляд на ряд правових питань, пов'язаних із примиренням між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) у кримінальному провадженні, що досить часто породжує протилежні точки зору та не сприяє єдиному розумінню правового значення досягнення консенсусу між сторонами кримінально-правового конфлікту [11, с. 269].

Глоба М. дійшов висновку, що незважаючи на закріплені в КПК України права: відмови від обвинувачення та на примирення з підозрюваним (обвинуваченим), одночасно реалізувати ці свої процесуальні права потерпілий не може, бо у ст. 471 КПК не передбачено можливості узгодження сторонами питання щодо відмови потерпілого від обвинувачення. Тому потерпілий має вибирати, яким із цих процесуальних прав він може скористатися: правом на відмову від обвинувачення чи правом на примирення з правопорушником [11, с. 271].

На думку Басистої І.В., домовленості сторін угоди при узгодженні покарання не мають виходити за межі загальних та спеціальних засад призначення покарання, встановлених законодавством. Зокрема, потерпілий та підозрюваний (обвинувачений) мають узгоджувати покарання, враховуючи: 1) положення пунктів 1–2 частини першої ст. 65 КК України, 2) ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України) [12, с. 14].

На основі аналізу наукових позицій можна дійти таких висновків:

- потерпілий відіграє визначальну роль у процесі укладення угоди про примирення, що підтверджується думками Юркової Г.В. і Чумак К., які наголошують на пріоритеті його згоди та суб'єктивного права визначати умови примирення. Водночас Сіроткіна М. справедливо вказує на необхідність закріплення за потерпілим виключного права ініціювання угоди, що підвищило б його процесуальну автономію. Однак чинне законодавство недостатньо чітко визначає права підозрюваного, про що зазначає Турман Н., створюючи дисбаланс між сторонами.
- інтереси сторін угоди мають різну спрямованість: для потерпілого - це відшкодування шкоди та відновлення прав, для підозрюваного - уникнення відповідальності чи пом'якшення покарання (Турман Н., Шинкарьов Ю.В.). Ця взаємність інтересів є основою примирення, але її реалізація ускладнена відсутністю єдиного підходу до врахування моральних потреб потерпілого, як зазначає Турман Н., а також суперечностями у праві потерпілого одночасно реалізувати відмову від обвинувачення та примирення (Глоба М.М.).

- медіація, як підкреслює Великодний Д.В., має значний потенціал для вдосконалення інституту угод про примирення, оскільки сприяє добровільному діалогу сторін і дозволяє врахувати їхні індивідуальні потреби. Проте її впровадження потребує чіткого законодавчого закріплення, зокрема щодо ролі медіатора та правових наслідків невиконання угоди, про що говорять Глоба М.М. і Палюх Л.

Отже, для підвищення ефективності угод про примирення необхідно усунути законодавчі прогалини, зокрема: закріпити симетричні права потерпілого та підозрюваного на ініціювання угоди, уточнити наслідки її невиконання (Глоба М.М., Великодний Д.В.), а також розробити механізми врахування моральної шкоди поряд із майновою.

Висновки. Угода про примирення в кримінальному процесі України є важливим механізмом, що сприяє вирішенню конфліктів між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) на основі їхнього добровільного волевиявлення та компромісу. Саме угода про примирення має декілька задіяних учасників в її укладенні, угода з матеріалами провадження передається до суду з метою вирішення питання щодо можливості її затвердження. В деяких випадках, особи заключають угоду за участі прокурора та інших учас, але медіація може стати ключовим інструментом у цьому процесі, забезпечуючи баланс між приватними та публічними інтересами й сприяючи гуманізації кримінального судочинства в Україні. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку практичних рекомендацій для інтеграції медіації в кримінальний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юркова Г. В. Провадження з примиренням сторін у кримінально-процесуальному праві України: порівняльний аналіз / Г. В. Юркова. // Право і суспільство. – 2013. – №6. – С. 367–370.
2. Сіроткіна М. Ініціювання укладення угоди про примирення в кримінальному провадженні / М. Сіроткіна. // Підприємництво, господарство і право. – 2020. – №8. – С. 291–296.
3. Турман Н. Поняття та значення угоди про примирення у кримінальному процесі України / Н. Турман. // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – №12. – С. 273–277.
4. Чумак К. Укладення угоди про примирення: підстави, зміст, сторони / К. Чумак. // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2016. – №4. – С. 186–195.
5. Турман Н. Процесуально-правовий аспект укладення угоди про примирення у кримінальному процесі України / Н. Турман. // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2018. – №1. – С. 132–136.
6. Глоба М. М. Щодо визнання звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим видом угоди про примирення у кримінальному провадженні / М. М. Глоба. // Право і суспільство. – 2020. – №5. – С. 148–154.
7. Турман Н. Основні елементи змісту угоди про примирення / Н. Турман. // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – №9. – С. 256–260.
8. Палюх Л. Проблеми кваліфікації умисного невиконання засудженим угод про примирення або про визнання винуватості / Л. Палюх. // Підприємництво, господарство і право. – 2019. – №4. – С. 217–221.
9. Великодний Д. В. Медіація як шлях удосконалення інституту угоди про примирення в кримінальному провадженні / Д. В. Великодний. // Право і суспільство. – 2015. – №6. – С. 132–136.
10. Шинкарьов Ю. В. Проблеми правового регулювання призначення покарання за наявності угоди про примирення або визнання вини / Ю. В. Шинкарьов. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». – 2017. – №27. – С. 99–105.
11. Глоба М. Види угод про примирення у кримінальному провадженні / М. Глоба. // Підприємництво, господарство і право. – 2020. – №8. – С. 269–273.
12. Басиста І. В. Практичні проблеми укладення угод про примирення у кримінальному провадженні / І. В. Басиста. // Вісник кримінального судочинства. – 2017. – №1. – С. 11–19.

УДК 343.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-222-227><https://orcid.org/0000-0003-3009-2850>**Бегма Андрій Петрович,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Академії праці, соціальних відносин і туризму,

адвокат, м. Київ

<https://orcid.org/0009-0007-3957-4190>**Ханов Андрій Олександрович**

Київський професійно-

педагогічний

коледж ім. А.М. Макаренка,

викладач адвокат, м. Київ

<https://orcid.org/0000-0002-0293-6123>**Часова Тетяна Олександрівна**

кандидат юридичних наук,

Державний університет інфраструктури та технологій,

доцент кафедри правосуддя юридичного факультету,

адвокат, м. Київ

ОБРАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ ЩОДО ПІДОЗРЮВАНИХ У КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ

Анотація. Корупція є однією з найгостріших проблем сучасної України, що не лише підриває довіру громадян до державних інституцій, а й завдає значної шкоди економічному розвитку та міжнародному іміджу країни. Стаття присвячена аналізу правових засад та особливостей обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо підозрюваних у корупційних правопорушеннях в Україні. Розглядаються норми Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК), практика Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ), а також проблематика балансу між забезпеченням кримінального провадження та захистом прав людини. Досліджуються критерії обґрунтованості такого заходу, типові ризики у справах про корупцію та рекомендації щодо вдосконалення судової практики.

Вдосконалення інституту тримання під вартою у корупційних справах має відбуватися в напрямку суворого дотримання законодавчого обґрунтування застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, з урахуванням міжнародних стандартів. Це дозволить не лише ефективно боротися з корупцією, а й уникнути необґрунтованих обмежень прав людини. Подальші дослідження мають бути спрямовані на розробку механізмів якісного та об'єктивного розслідування корупційних правопорушень, що може зменшити необхідність тривалого тримання під вартою.

Практика міжнародного суду свідчить про необхідність індивідуального підходу, врахування реальних ризиків під час обрання запобіжного заходу такого як тримання під вартою. Вдосконалення законодавства та судової практики сприятиме балансу між боротьбою з корупцією та захистом прав людини. Дослідження практики міжнародного

суду, викладених в рішеннях ЄСПЛ: рішення у справі “Харченко проти України”, рішення у справі “Ігнатів проти України”, рішення у справі “Нечипорук і Йонкало проти України”, рішення у справі “Клішин проти України”, які стосуються порушень, пов'язаних з застосуванням запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, впливають на покращення норм національного законодавства.

Ключові слова: запобіжний захід, корупція, кримінальний процес, права людини, судова практика.

Annotation. Corruption is one of the most acute problems of modern Ukraine, which not only undermines citizens' trust in state institutions, but also causes significant damage to the country's economic development and international image. The article is devoted to the analysis of the legal principles and features of choosing a preventive measure in the form of detention for suspects in corruption offenses in Ukraine. The norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter - the CPC), the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter - the ECHR), as well as the issue of the balance between ensuring criminal proceedings and protecting human rights are considered. The criteria for the justification of such a measure, typical risks in corruption cases and recommendations for improving judicial practice are studied.

The improvement of the institution of detention in corruption cases should be carried out in the direction of strict adherence to the legislative justification for the application of a preventive measure in the form of detention, taking into account international standards. This will not only allow us to effectively combat corruption, but also to avoid unjustified restrictions on human rights. Further research should be aimed at developing mechanisms for high-quality and objective investigation of corruption offenses, which may reduce the need for prolonged detention.

The practice of the international court indicates the need for an individual approach, taking into account real risks when choosing a preventive measure such as detention. Improving legislation and judicial practice will contribute to the balance between the fight against corruption and the protection of human rights. Research into the practice of the international court set out in the decisions of the ECHR: the decision in the case “Kharchenko v. Ukraine”, the decision in the case “Ignatov v. Ukraine”, the decision in the case “Nechyporuk and Yonkalo v. Ukraine”, the decision in the case “Klishyn v. Ukraine”, which concern violations associated with the application of a preventive measure in the form of detention, has an impact on improving the norms of national legislation.

Keywords: preventive measure, corruption, criminal process, human rights, judicial practice.

Постановка проблеми. Корупція залишається однією з ключових проблем сучасного українського суспільства, що підриває довіру до державних інституцій та гальмує економічний розвиток. У боротьбі з корупційними правопорушеннями особливе місце посідає кримінально-процесуальний механізм обрання запобіжних заходів, зокрема тримання під вартою. Цей захід є найбільш суворим обмеженням свободи особи до винесення вироку, що зумовлює необхідність його чіткого правового регулювання та обґрунтованого застосування. Його застосування у справах про корупцію часто обґрунтовується тяжкістю злочинів і високою суспільною небезпекою підозрюваних, однак викликає численні дискусії щодо дотримання прав людини. Застосуванню такого запобіжного заходу як тримання під вартою повинно передувати обґрунтована підозра особі у вчиненні кримінального корупційного правопорушення та зібрана доказова база.

Метою статті є аналіз правових підстав, умов і практики обрання тримання під вартою щодо підозрюваних у корупційних злочинах, а також виявлення проблемних аспектів і пропозиція шляхів їх вирішення. Дослідження базується на нормах КПК України, рішеннях суду та стандартах ЄСПЛ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою в корупційних правопорушеннях досліджувались рядом науковців: Ахтирська Н., Горбачевський В., Дацак Я., Тертишник В., Фірман О., Уваров В., Хитра А., які проаналізували ряд важливих питань вказаної проблематики. В частині обрання запобіжного

заходу у виді тримання під вартою важливо ознайомитись з рішеннями ЄСПЛ - “Харченко проти України”, “Ігнатов проти України”, “Нечипорук і Йонкало проти України”, “Клішин проти України”. Однак слід приділити увагу подальшому дослідженню з метою швидкого розслідування корупційних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Тримання під вартою як винятковий запобіжний захід, що має застосовуватися лише за наявності обґрунтованої підозри та конкретних ризиків. Проте практика його використання у корупційних справах нерідко характеризується формальним підходом, шаблонними рішеннями судів і недостатньою увагою до принципу пропорційності, що неодноразово критикувалося ЄСПЛ. Водночас суспільний резонанс таких справ і високий статус підозрюваних ускладнюють судовий розгляд, створюючи додатковий тиск на суддів і правоохоронні органи.

Відповідно до ст. 176 КПК України, тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується лише за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні злочину та ризиків, передбачених ст. 177 КПК. До таких ризиків належать: переховування від слідства чи суду; знищення доказів або вплив на свідків; вчинення нового злочину.

У справах про корупційні правопорушення (зокрема, передбачені ст. 191, 368, 369 КК України) тримання під вартою часто обирається через тяжкість злочину та суспільну небезпеку. Наприклад, ч. 4 ст. 368 КК (одержання неправомірної вигоди в особливо великому розмірі) передбачає покарання у вигляді позбавлення волі від 8 до 12 років, що автоматично дозволяє застосування тримання під вартою без альтернативи застави (ст. 183 КПК) [1].

У кримінальній процесуальній діяльності досить гострим і актуальним є питання дотримання і забезпечення процесуальних гарантій прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, оскільки саме такий вид запобіжного заходу, як тримання під вартою, визнано найсуворішим із усіх видів запобіжних заходів, передбачених чинним КПК.

Запобіжний захід пов'язаний із суттєвим обмеженням фундаментальних прав людини, перш за все права на свободу та особисту недоторканність, що гарантується ст. 29 Конституції та ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі - Конвенція).

Суворість обмежень обумовлює те, що він має обиратися лише за умови доведення наявності законних підстав та при неможливості забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого і виконання ним процесуальних обов'язків іншими, більш м'якими запобіжними заходами. Згідно з п. 6.1 Токійських правил попереднє ув'язнення застосовується в судочинстві по кримінальних справах як надзвичайний захід за умови належного врахування інтересів розслідування правопорушення та захисту суспільства і жертв злочинів.

Пункт 1 Резолюції (65) 11 Комітету Міністрів Ради Європи передбачає, що взяття під варту повинно розглядатися як винятковий захід та застосовуватися і продовжуватися в разі суворої необхідності. Пункт 15 Рекомендації R (80) 11 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи встановлено обов'язок судового органу при вивченні питання щодо доцільності обрання взяття під варту до суду розглянути всі можливі альтернативні заходи [2].

В. Горбачевський визначає запобіжні заходи – як заходи кримінально-процесуального примусу попереджувального характеру, пов'язані з позбавленням або обмеженням свобод підозрюваного, обвинуваченого, які за наявності підстав та у порядку, встановленому законом, застосовуються під час кримінального провадження уповноваженими на те органами та посадовими особами слідчим суддею, судом відносно підозрюваного, обвинуваченого, з метою запобігти їх спробам ухилитися від слідства і суду, перешкоджання встановленню істини, продовжити злочинну діяльність, нарешті належної процесуальної поведінки, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень [3, с. 216].

Горбачевський В. виділяє наступні характерні ознаки запобіжних заходів: 1) мають особистий характер, оскільки обмежують особисті права суб'єктів кримінального процесу; 2) можуть бути застосовані лише до певних суб'єктів кримінального процесу, підозрюваного і обвинуваченого; 3) характеризуються специфічними підставами і метою застосування; 4)

мають більший, порівняно з іншими заходами ступінь примусу – обмеження прав [3, с. 216]. Науковець розглядає запобіжні заходи, зокрема тримання під вартою, як засоби примусу з чітко визначеними ознаками (особистий характер, високий ступінь обмеження прав), наголошуючи на їхній попереджувальній функції.

Тертишник В. надає наступне визначення, запобіжні заходи – це заходи процесуального примусу, які обмежують свободу пересування обвинуваченого (підозрюваного) і застосовуються з метою запобігти можливості сховатися від слідства і суду, перешкодити встановленню об'єктивної істини та здійсненню правосуддя, а також продовжити злочинну діяльність [4, с. 508]. Тертишник В. підкреслює захисну роль запобіжних заходів для правосуддя, визначаючи їх як інструмент запобігання перешкодженню слідству. Його визначення є традиційним і не торкається сучасних викликів, таких як формалізм судів чи суспільний тиск, що можуть вплинути на застосування інституту запобіжного заходу.

На думку Фірман О. класифікація запобіжних заходів потребує корекції. Науковиця пропонує наступні критерії класифікації запобіжних заходів: 1) залежно від способу впливу на особу, до якої вони застосовуються; 2) за ступенем суворості; 3) за суб'єктами, до яких вони застосовуються; 4) залежно від встановлених строків застосування [5, с. 191]. Запропоновано оновити класифікацію запобіжних заходів, вводячи критерії за ступенем суворості та строками, що є прогресивним підходом, оскільки відмінність тримання під вартою від інших заходів потребують деталізації для корупційних справ.

Реформування інституту запобіжних заходів має відбуватись із застосуванням загальновизнаних норм і принципів, викладених у міжнародних правових актах та прецедентних рішеннях Європейського Суду з прав людини, з беззаперечним дотриманням принципу верховенства права, пропорційності і справедливості, без будь-якого обмеження уже проголошених і гарантованих законом прав і свобод людини і проваджуватись у першу чергу в напрямку гуманізації і демократизації інституту запобіжних заходів [6, с. 296]. Науковець звертає увагу на те, що будь-яке обмеження гарантованих прав та свобод людини можливе лише на підставі обґрунтованих підстав, з урахуванням міжнародної практики.

На думку Ахтирської Н., для належного застосування норми про обрання запобіжного заходу у виді взяття під варту за відсутності особи необхідно внести зміни до КПК України, передбачивши, що підставою для цього є внесення постанови про оголошення розшуку до ЄРДР [7, с. 180]. Ахтирська Н. фокусується на процедурних аспектах, пропонуючи пов'язати тримання під вартою за відсутності особи з оголошенням розшуку в Єдиному реєстрі досудових рішень.

У відповіді на Конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з приводу відповідності Конституції України положень ч. 5 ст. 176 КПК України Конституційний суд України зазначив, що положення цієї норми унеможливує дотримання принципу пропорційності у сфері застосування запобіжних заходів щодо певних категорій злочинів шляхом визначення для них тільки одного можливого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Не маючи можливості застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж тримання під вартою, суд не зможе застосувати адекватний запобіжний захід з урахуванням принципу пропорційності [8, с. 295].

Загалом науковці сходяться в поглядах щодо необхідності чіткого правового регулювання запобіжного заходу - тримання під вартою, однак їхні підходи відрізняються від теоретичного дослідження (Горбачевський В., Тертишник В.) до практичних пропозицій (Фірман О., Ахтирська Н.). Науковий аналіз доповнює аналіз судової практики та стандартів ЄСПЛ, формуючи баланс у розслідуванні корупційних правопорушень та захистом прав підозрюваних осіб відносно яких обирається запобіжний захід.

Тримання під вартою у справах про корупційні правопорушення є ефективним інструментом забезпечення кримінального провадження, але його застосування потребує чіткого дотримання принципів пропорційності та обґрунтованості, врахування всіх ризиків. Практика ЄСПЛ свідчить про необхідність індивідуального підходу, врахування реальних

ризиків під час обрання запобіжного заходу такого як тримання під вартою. Вдосконалення законодавства та судової практики сприятиме балансу між боротьбою з корупцією та захистом прав людини. Суд неодноразово наголошував на необхідності індивідуального підходу до обрання запобіжного заходу, саме тому слід проаналізувати рішення ЄСПЛ, які пов'язані з порушеннями під час застосування тримання під вартою.

Суд у справі “Харченко проти України” (2011) наголосив, що тяжкість обвинувачення сама по собі не є достатньою підставою для тримання під вартою. Необхідно довести конкретні обставини, які виправдовують обмеження свободи [9]. У справі “Ігнатов проти України”: ЄСПЛ визнав порушення ст. 5 Конвенції через тривале тримання під вартою без належного обґрунтування. Підозрюваний у корупційному злочині провів понад 18 місяців під арештом, а суд не довів наявності ризиків після перших місяців слідства [10].

У справі “Нечипорук і Йонкало проти України” застосовувався запобіжний захід у виді тримання під вартою як своєрідний тиск на особу з метою зупинення його справи відносно правоохоронців за фактом незаконного затримання [11]. Суд у справі “Клішин проти України” визнав порушення Конвенції: ст. 3 – щодо жорстокого з ним поводження з боку працівників правоохоронних органів та непроведення за цим фактом ефективного розслідування та пп. 1, 4 і 5 ст. 5 – щодо незаконності його затримання та подальшого тримання під вартою. Формальна необґрунтована зміна запобіжного заходу на тримання під вартою, якому передували катування особи під час затримання та доставлення до правоохоронних органів [12].

Також можливо виділити проблемні питання з практичної точки зору, які пов'язані з застосуванням запобіжного заходу - тримання під вартою:

- формальні підстави застосування запобіжного заходу: ухвали судів містять шаблонні формулювання без аналізу конкретних ризиків, які повинні бути обґрунтованими, а ризики мають бути реальними.
- затягування кримінальних проваджень: тримання під вартою часто застосовується та продовжується для вчинення впливу на підозрюваних осіб, а клопотання про зміну запобіжного заходу розглядається формально незважаючи на нові обставини справи, зменшення або взагалі зникнення ризиків.
- тиск громадської думки: кримінальні провадження мають суспільний резонанс, що зумовлює підвищену увагу засобів масової інформації, в тому числі може вплинути на рішення судів.

Для підвищення ефективності та законності обрання тримання під вартою у корупційних справах пропонується: 1) обґрунтовувати не формально ризики щодо застосування запобіжного заходу; 2) розробити рекомендації для прокурорів та суду з прикладами належного обґрунтування; 3) приділити належну увагу навчанню (тренінги, семінари) з метою уникнення порушень прав людини.

Висновки. Тримання під вартою як запобіжний захід у справах про корупційні правопорушення є ефективним інструментом забезпечення кримінального провадження, однак його застосування в Україні потребує суттєвого вдосконалення для дотримання принципів пропорційності, справедливості та верховенства права.

Аналіз норм КПК України та рішень ЄСПЛ свідчить, що основними проблемами є формальний підхід судів до обґрунтування ризиків, автоматичне застосування тримання під вартою у справах про тяжкі корупційні злочини без оцінки підозри особи в частині її обґрунтованості, тиск на судову систему. Ці недоліки призводять до порушення прав підозрюваних, зокрема права на свободу, що підтверджується справами ЄСПЛ, такими як “Харченко проти України”, “Ігнатов проти України”, “Нечипорук і Йонкало проти України”, “Клішин проти України”.

Позитивним аспектом є те, що чинне законодавство передбачає чіткі критерії для обрання тримання під вартою (ст. 176, 177 КПК), а також можливість його застосування у справах про корупцію, де наявні специфічні ризики - переховування за кордон, тиск на свідків чи знищення доказів.

Для підвищення ефективності та законності обрання тримання під вартою у корупційних справах пропонується: 1) обґрунтовувати не формально ризики щодо застосування запобіжного заходу; 2) розробити рекомендації для прокурорів та суду з прикладами належного обґрунтування; 3) приділити належну увагу навчанню (тренінги, семінари) з метою уникнення порушень прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Кузнецов К. Війна або тюрма: як воєнний стан змінив правила застосування тримання під вартою. Дата публікації 18.11.2024. Офіційна сторінка Національної асоціації адвокатів України URL: <https://unba.org.ua/publications/9688-vijna-abo-tyurma-yak-voennij-stan-zminiv-pravila-zastosuvannya-trimannya-pid-vartoyu.html>
3. Горбачевський В. Запобіжні заходи у сучасному правосудді. Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 215–219.
4. Тертишник В. Кримінально-процесуальне право України : підручник. Київ : Алерта, 2007. 1076 с.
5. Фірман О. Класифікація запобіжних заходів за КПК України. Право і суспільство. 2015. № 6. С. 187–191.
6. Уваров В. Інститут запобіжних заходів за новим КПК України в контексті міжнародних стандартів. Право і суспільство. 2012. № 2. С. 294–297.
7. Ахтирська Н. Актуальні питання міжнародного розшуку у світлі судової п. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. № 54. С. 175–180.
8. Хитра А., Дащак Я. Застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. № 3. С. 292–302.
9. Рішення ЄСПЛ у справі “Харченко проти України” (заява № 40107/02, 10.02.2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text
10. Рішення ЄСПЛ у справі “Ігнатов проти України” (заява № 40583/15, 15.12.2016).
11. Справа “Нечипорук і Йонкало проти України” (Заява 42310/04) Верховна Рада України. 2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text
12. Справа “Клішин проти України” (Заява 30671/04) ЛІГА:ЗАКОН. 2012. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00389.html

УДК 342.95

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-228-233><https://orcid.org/0009-0004-8261-6366>**Геник Віталій Миколайович**

аспірант Науково-дослідного інституту

вивчення проблем злочинності

імені академіка В.В. Сташиса

Національної академії правових наук України, м. Харків, Україна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті досліджено зміст принципу пропорційності в кримінальному процесі крізь призму практики ЄСПЛ. Цей принцип проаналізовано крізь такі статті Європейської конвенції з прав людини: ст. 2 (право на життя), ст. 3 (заборона катування), ч. 1 ст. 5 (право на свободу та особисту недоторканність), п. 1 ст. 6 (право на справедливий суд) тощо. Досліджені рішення ЄСПЛ дали можливість зробити висновок про багатоаспектність принципу пропорційності і його різноманітне тлумачення у сфері кримінального процесуального права: стосовно обмеження особистої свободи громадян, обмеження права на приватне життя і таємницю спілкування тощо. Спільною серед тлумачення різних статей Конвенції пропонується вважати таку формулу: чи було використані засоби пропорційні меті, яку намагалися досягти за допомогою цих заходів. Якщо відповідь - «так», то можна говорити про відсутність порушення права, гарантованого Конвенцією. Якщо відповідь «ні», то скоріше за все в цій справі буде встановлено таке порушення.

Ключові слова: принцип пропорційності, право на свободу, засади, засоби, мета, кримінальний процес, обмеження прав.

Annotation. The article examines the content of the principle of proportionality in criminal proceedings through the prism of the ECHR case law. This principle is analyzed through the following articles of the European Convention on Human Rights: Article 2 (right to life), Article 3 (prohibition of torture), Article 5(1) (right to liberty and security of person), Article 6(1) (right to a fair trial), Article 8 (right to respect for private and family life), etc. The studied ECHR decisions made it possible to conclude that the principle of proportionality is multidimensional and has been interpreted in various ways in the field of criminal procedure law: in relation to restrictions on personal freedom of citizens, the use of coercive measures, restrictions on the right to privacy and secrecy of communication, etc. The author concludes that the following formula can be called common among the interpretations of various articles of the Convention: whether the means used were proportionate to the purpose sought to be achieved by these measures. If the answer is “yes”, then we can say that there was no violation of the right guaranteed by the Convention. If the answer is “no”, then it is likely that such a violation will be found in this case. Given the large number of ECHR judgments and examples from national law enforcement practice, the article only partially reflects the content of the principle of proportionality through the interpretation of ECHR articles and its definition requires further research. Given the limited scope of the study, further elucidation of the content of this principle will be carried out in the following scientific developments.

Key words: principle of proportionality, right to freedom, principles, means, purpose, criminal procedure, restriction of rights.

Постановка проблеми. Зміст принципу пропорційності детально не визначено в кримінальному процесуальному законодавстві. Водночас із Рішення Конституційного Суду України виходить, що «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає,

зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [1]. В іншому рішенні Конституційний Суд України визначає, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [2]. Незважаючи на наявні офіційні тлумачення окремих положень Конституції України, які стосуються принципу пропорційності, правозастосовна практика періодично стикається з наявністю прогалин нормативного регулювання, правовою невизначеністю окремих положень щодо змісту пропорційності, зокрема під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо підозрюваного, обвинуваченого, прийняття рішення про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій тощо. Тому обрання в якості мети статті з'ясування сутності принципу пропорційності вбачається актуальним і затребуваним в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип пропорційності активно досліджується в наукових роботах. Зокрема, Беспалько І.Л. в своїй статті аналізувала питання реалізації пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження [3]. Також Волошина В.К. розглянула окремі аспекти реалізації принципу пропорційності під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні [4]. Генезу принципу пропорційності у системі джерел міжнародного та національного кримінального процесуального права дослідили Зайцев Д.О. і Заїка С.О. [5]. Лоскутов Т.О. проаналізував правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану [6]. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) став предметом дослідження в роботі Берназюк Я.О. [7]. Ці та інші наукові роботи визначають зміст принципу пропорційності в кримінальному провадженні. Водночас запровадження воєнного стану і поява нових викликів у правозастосовній практиці, винесення нових рішень ЄСПЛ та національними судовими органами потребує нового наукового пошуку щодо з'ясування змісту цього принципу і визначення основних його розумінь.

Метою статті є з'ясування змісту принципу пропорційності в кримінальному процесі крізь призму практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) прямо не закріплюється визначення та зміст принципу пропорційності. Але водночас в тексті Кодексу містяться згадки про пропорційність, зокрема:

- ч. 1 ст. 121 встановлює, що компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять - пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати;

- п. 5 ч. 5 ст. 234 закріплено, що слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про обшук, якщо прокурор, слідчий не доведе наявність достатніх підстав вважати, що: за встановлених обставин обшук є найбільш доцільним та ефективним способом відшукування та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб, а також заходом, пропорційним втручанням в особисте і сімейне життя особи.

На відміну від КПК України, в п. 8 ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України зафіксовано положення, згідно з яким адміністративні суди перевіряють, серед іншого, чи були рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень пропорційними, тобто чи дотримано необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія).

Фактично цитована норма прямо закріплює принцип пропорційності як критерій для оцінки законності дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Враховуючи те, що в кримінальному процесі суб'єкти владних повноважень так само можуть приймати рішення, вчиняти дії або бездіяльність, важливою є імплементація цього принципу в кримінальне процесуальне законодавство і практику його застосування. Але слід підкреслити, що відповідно до ч. 5 ст. 9 КПК України кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. У свою чергу, ЄСПЛ в численних рішеннях визначив принцип пропорційності стосовно різних правовідносин, як таких, що стосуються прав людини у сфері кримінального процесу, так і інших прав, які гарантовані Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ, Конвенція). Тому мова не йде про необхідність запровадження нових норм до КПК України і законодавче визначення принципу пропорційності як засади кримінального провадження. Нами обґрунтовується важливість широкого використання цього принципу в правозастосовній практиці, зокрема, суб'єктами владних повноважень під час реалізації ними їх функцій в кримінальному провадженні.

Щодо тлумачення принципу пропорційності ЄСПЛ, то можна виділити декілька основних напрямів такого тлумачення:

- тлумачення ст. 2 Конвенції (право на життя) в розрізі оцінки ефективності досудового розслідування, зокрема, чи було вжито органами влади широке коло правових та оперативних заходів для адекватного й *пропорційного* реагування на рівень ризику (летального) в конкретній кримінальній справі. У справі «Affaire LandI c. Italie» Суд дійшов висновку, що «використовуючи відому органам влади на час подій інформацію про наявність реального й неминучого ризику подальшого насильства щодо заявниці та її дітей у зв'язку з імовірною ескалацією домашнього насильства, про яке повідомляла заявниця, й урахуваючи проблеми із психічним здоров'ям Н. П., органи влади не проявили належної ретельності. Вони не оцінили ризику летального наслідку, конкретно спрямованого на контекст, у якому вчиняється домашнє насильство, й, зокрема, становища заявниці та дітей, що могло б слугувати основою для реалізації практичних превентивних заходів із захисту їх від ризику насильства. Грубо ігноруючи широке коло безпосередньо доступних заходів захисту, органи влади, які могли б їх вжити шляхом привертання уваги соціальних і психологічних служб і розміщення заявниці з дітьми в жіночому притулку, не продемонстрували необхідної старанності в запобіганні насильству стосовно заявниці та дітей, що мало наслідком замах на вбивство заявниці й фактичне позбавлення життя її сина. Як визнала GREVIO (група експертів Ради Європи з протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству) при перевірці відповідності національного законодавства статті 55.1 Стамбульської конвенції, згадані вище заходи могли й мали б бути вжиті органами влади згідно з італійським законодавством незалежно від подачі жертвою будь-яких скарг чи сприйняття жертвою зміни ризику. За цих обставин не можна вважати, що органи влади продемонстрували необхідну старанність. Тому вони не виконали свого позитивного зобов'язання за статтею 2 Конвенції щодо захисту життя заявниці та її сина» [8];

- тлумачення ст. 3 Конвенції (заборона катування), зокрема, щодо оцінки законності та пропорційності сили, застосованої до особи. У справі «Шморгунов та інші проти України» Суд оцінював питання пропорційності застосованої до протестувальників і відповідних заявників сили. У цій справі Суд взяв до уваги докладні доводи заявників щодо стверджуваного жорстокого поводження, які значною мірою підтверджуються відповідними доказами, у тому числі, медичними висновками, фотографіями та відеозаписами події, документами з проваджень на національному рівні та різними національними і міжнародними звітами й доповідями, які не оскаржувались Урядом. На цій підставі Суд дійшов висновку, що тілесні ушкодження заявників були отримані в результаті застосування сили працівниками міліції. Водночас наявні у Суду матеріали свідчать, що застосовувана сила не може вважатися результатом поведінки заявників під час акції протесту і була *непропорційною*. Зокрема, у відповідних документах у кримінальному провадженні щодо заявників, включаючи

повідомлення про підозру, вручені їм у зв'язку з їхньою стверджуваною участю у протиправних діях, і клопотаннях про обрання їм запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, було зроблено посилання на стверджувані докази, яких не було знайдено у матеріалах та які в будь-якому випадку не були підтверджені під час подальшого провадження. Зрештою обвинувачення щодо заявників було знято, а справи – закрито. З огляду на зазначене та беручи до уваги наявні докази і висновки судово-медичних експертиз у справах заявників, жорстоке поводження працівників міліції, якому були піддані потерпілі, мало завдати їм сильний біль та страждання, які були особливо серйозними і жорстокими. Окрім того, на підставі цих доказів неможливо не звернути увагу на ознаки навмисного та спланованого характеру жорстокого поводження. Отже, Суд вважає, що було порушено матеріальний аспект статті 3 Конвенції, коли 01 грудня 2013 року працівники міліції піддали потерпілих катуванням у м. Київ [9];

- тлумачення ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ (право на свободу та особисту недоторканність). Так, у справі «Ladent v. Poland», яка стосувалася затримання заявника, ЄСПЛ встановлено, що особу було позбавлено свободи не відповідно до «процедури, встановленої законом». Більше того, ЄСПЛ визнав, що утримання заявника під вартою було свавільним. Рішення місцевого суду про обрання до заявника такого запобіжного заходу, як взяття під варту, було очевидно необґрунтованим. Адже заявника не було належним чином заздалегідь сповіщено про порушення справи щодо нього. Також ЄСПЛ дійшов висновку про те, що арешт заявника не можна вважати заходом, *пропорційним* для цілей забезпечення належного проведення розслідування, також і з огляду на малозначність правопорушення, яке заявник, як припускалося, вчинив. Тому Суд одностайно дійшов висновку про порушення ч. 1 ст. 5 Конвенції [10];

- тлумачення пункту 1 статті 6 Конвенції (право на справедливий суд). У справі «Jakutavičius v. Lithuania» Суд повторює, що право на доступ до суду не є абсолютним, а може підлягати обмеженням; вони допускаються імпліцитно, оскільки право на доступ за своєю природою вимагає регулювання з боку держави, яке може змінюватися в часі та на місці залежно від потреб та ресурсів громади та окремих осіб. Встановлюючи таке регулювання, Договірні держави користуються певною свободою розсуду, хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом, до функцій Суду не входить заміна оцінки національних органів влади будь-якою іншою оцінкою того, що може бути найкращою політикою в цій галузі. Тим не менш, застосовані обмеження не повинні обмежувати доступ, наданий особі, таким чином або до такої міри, що це порушує саму сутність цього права. Крім того, обмеження не буде сумісним зі статтею 6 § 1, якщо воно не переслідує законної мети та якщо немає розумного співвідношення *пропорційності* між застосованими засобами та метою, яку потрібно досягти. Суд вважає, що для визначення того, чи за обставин цієї справи оскаржуване втручання становило *непропорційне* обмеження права заявника на доступ до суду, відповідними критеріями є: важливість того, що було поставлено на карту для заявника в провадженні, складність відповідного закону та процедури, а також його особиста ситуація [11];

- тлумачення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя). Наприклад, у справі «Bersheda and Rybolovlev v. Monaco», яка стосувалася використання даних з мобільного телефону заявниці, адвоката, попередньо видалених нею та відновлених під час експертного дослідження, призначеного слідчим суддею постало питання визначення *пропорційності* між застосованими обмежувальними заходами і правом на приватне життя і таємницю спілкування. У цій справі заявниця навряд чи передала на експертне дослідження свій мобільний телефон, якби вона вважала, що дані, видалені з пам'яті її телефону, будуть відновлені та використані. Незважаючи на те, що вона була адвокатом, а отже, фахівцем у галузі права, вона мала законні очікування, що повідомлення та розмови, які вона зробила «невидимими» за допомогою ІТ-спеціаліста, будуть захищені абсолютною конфіденційністю. Таким чином, для цілей статті 8 Конвенції заявниця мала підстави стверджувати, що вона стала жертвою порушень її права на повагу до приватного життя і кореспонденції, які за обсягом втручання і наслідками можна порівняти з обшуками і виїмками. На цій підставі ЄСПЛ дійшов висновку, що дійсно мало місце втручання в права заявниці за статтею 8 Конвенції. Далі Суд зазначив, що в національному кримінальному процесі Держави-відповідача врегульовано питання про те, на яких правових підставах до адвокатів

застосовуються обшуки і виїмки. Незважаючи на очевидну схожість між наслідками цих заходів і тих, що були проведені експертом, слідчий суддя, рішення якого підтримали суди вищих інстанцій, вирішив не застосовувати до заявниці жодне з передбачених обмежувальних положень, навіть незважаючи на те, що вона використовувала свій мобільний телефон як у приватних, так і в професійних цілях. Тому втручання в право заявниці на повагу до її листування та приватного життя не було *пропорційним* визначенням законним цілям і, відповідно, не було «необхідним у демократичному суспільстві» [12]. В іншій справі, яка також стосувалася тлумачення ст. 8 Конвенції, заявник скаржився, що, відмовивши у задоволенні його клопотань про переведення до установи виконання покарань, розташованої ближче до місця проживання його батьків, національні органи влади свавільно і несправедливо проігнорували його особисте становище. Заявник доводив, що поміщення його до колонії, розташованої у с. Губник Вінницької області, становило свавільне і *непропорційне* втручання у здійснення його права на збереження зв'язків з родиною, та, зокрема, з його батьками похилого віку зі слабким здоров'ям. Він зазначив, що ця установа відбування покарання розташована приблизно за 1000 км від м. Сімферополя, де проживають його батьки. Розглянувши справу, Суд нагадує, що Конвенція не надає засудженим права обирати місце відбування покарання, а той факт, що засуджені можуть бути відокремлені від своїх сімей та відбувати покарання на певній відстані від них, є неминучим наслідком позбавлення їх волі. Проте абсолютно неприйнятним є позбавлення засудженого усіх прав за статтею 8 Конвенції лише на підставі його статусу як особи, що відбуває покарання за вироком суду. Важливим елементом права ув'язненого на повагу до його сімейного життя є надання йому пенітенціарними органами допомоги у підтриманні зв'язків з його близькими. Тримання особи в установі виконання покарань, яка розташована настільки далеко від сім'ї засудженої особи, що робить побачення з членами сім'ї дуже важкою або навіть неможливою справою, за певних обставин може становити *непропорційне* втручання у сімейне життя. Як висновок, Суд встановив, що втручання у сімейне життя заявника у цій справі згідно із законодавством у його тлумаченні та застосуванні національними органами влади не було «необхідним у демократичному суспільстві» у розумінні пункту 2 статті 8 Конвенції і ст. 8 було порушено [13];

- тлумачення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції (захист права власності). В якості прикладу можна навести справу «Rustamkhanli v. Azerbaijan», яка стосувалася оскарження заявником проведеної податковим органом без завчасного попередження виїзної податкової перевірки та заморожування банківських рахунків редакції його журналу. За змістом цього рішення прослідковується позиція, що хоча стаття 1 Першого протоколу до Конвенції не містить чітких процесуальних вимог, судово провадження щодо права на мирне володіння своїм майном повинно також надавати особі розумну можливість подати свою справу до компетентних органів з метою ефективного оскарження заходів, що втручаються у права, гарантовані цим положенням. Таким чином, втручання у права, передбачені статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, не може бути легітимним за відсутності змагального процесу, який відповідає принципу рівності сторін і дозволяє обговорювати аспекти, що мають важливе значення для результату справи. У цій справі, розглядаючи скаргу компанії на рішення податкового органу про арешт її банківських рахунків, національні суди не надали жодної оцінки пропорційності вжитого податковим органом заходу, обмежившись лише визнанням оскаржуваного заходу законним, не надавши жодних додаткових пояснень на підтримку своїх висновків. Зокрема, рішення національних судів не містили жодної оцінки щодо можливих негативних наслідків заморожування банківських рахунків компанії на її діяльність. Суд дійшов висновку, що заморожування банківських рахунків компанії було накладено та зберігалось без відповідної оцінки пропорційності цього заходу з боку національних органів влади, і тому мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції [14].

Висновки. Цитовані рішення ЄСПЛ дають можливість зробити висновок про багатоаспектність принципу пропорційності і його різноманітне тлумачення у сфері кримінального процесуального права: стосовно обмеження особистої свободи громадян, застосування заходів примусу, обмеження права на приватне життя і таємницю спілкування тощо. Спільною серед тлумачення різних статей Конвенції можна назвати таку формулу: чи було використано засоби пропорційні меті, яку намагалися досягти за допомогою цих заходів. Якщо відповідь - «так», то можна говорити про відсутність порушення права, гарантованого

Конвенцією. Якщо відповідь «ні», то скоріше за все в цій справі буде встановлено таке порушення. Враховуючи велику кількість рішень ЄСПЛ і прикладів із національної правозастосовної практики, у статті лише частково відображено зміст принципу пропорційності крізь тлумачення статей ЄКПЛ і його визначення потребує проведення подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 у справі № 1-11/2012 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.
2. Рішення Конституційного Суду України від 23 листопада 2017 року № 1-р/2017 у справі № 1-28/2017 / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17>
3. Беспалько І.Л. Реалізація пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 2. 2020. С. 119-123. DOI <https://doi.org/10.15421/392057>. http://apnl.dnu.in.ua/2_2020/28.pdf
4. Волошина В.К. Щодо окремих аспектів реалізації принципу пропорційності під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2019. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/87>. http://lsej.org.ua/6_2019/89.pdf
5. Зайцев Д.О. і Заїка С.О. Генеза принципу пропорційності у системі джерел міжнародного та національного кримінального процесуального права. Юридичний науковий електронний журнал. № 5/2022. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/135>. http://lsej.org.ua/5_2022/135.pdf
6. Лоскутов Т.О. Правове регулювання засади пропорційності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 1. С. 524-529. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.91>. <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/93.pdf>
7. Берназюк Я.О. Принцип пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління, (6(18), 197-214. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-197-214](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214). <https://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/1992/2395>
8. Affaire Landi c. Italie (Requête no 10929/19). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-216854%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-216854%22]})
9. Справа «Шморгунов та інші проти України» (Case of Shmorgunov and others v. Ukraine) (Заява № 15367/14 та 13 інших заяв). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#_Toc69830510
10. Case of Ladent v. Poland (Application no. 11036/03). Judgment 18 March 2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-85487%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-85487%22]})
11. Case of Jakutavičius v. Lithuania (Application no. 42180/19). [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-230855%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-230855%22]})
12. Case of Affaire Bersheda Et Rybolovlev c. Monaco (Requêtes nos 36559/19 et 36570/19). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-234090%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-234090%22]})
13. Справа «Родзевілло проти України» (Заява № 38771/05). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b51#Text
14. Case of Rustamkhanli v. Azerbaijan (Application no. 24460/16); 4 July 2024. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-234520%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-234520%22]})

УДК 343.3/.7

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-234-238><https://orcid.org/0000-0002-8180-0960>**Киренко Сергій Георгійович,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного та кримінального права

юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій

м. Київ, Україна

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ

Анотація. У статті розглядаються питання кримінально-правової боротьби з проявами корупційної діяльності. Автор звертає увагу на проблеми законодавчого та правозастосовного характеру, які існують у цій сфері, та пропонує можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: корупція, кримінальне правопорушення, диспозиція, кримінальна відповідальність, кваліфікація.

Annotation. The article examines the issues of criminal law in combating manifestations of corruption. The author draws attention to the problems of legislative and law enforcement nature that exist in this area and suggests possible ways to solve them. It is proposed to supplement Article 44 of the Criminal Code of Ukraine with Part Three: "Exemption from criminal liability for corruption criminal offenses or criminal offenses related to corruption, in cases provided for by this Section, shall occur only in accordance with the requirements of Article 49 of this Code"; to transfer to Article 44 of the Criminal Code of Ukraine the Note, which is currently contained in Article 45 of the Criminal Code of Ukraine; to exclude from Articles 45-48 references to corrupt acts; p. 3 of the Notes to Article 354 should be worded as follows: "A proposal in Articles 354, 368, 368-3-370 should be understood as an expression of intention to provide an illegal benefit to an employee of an enterprise, institution or organization, a person providing public services or an official (as well as other information about the possibility of providing an illegal benefit), and a promise should be an expression of such intention (or other information) with notification of the time, place, and method of providing an illegal benefit; in Articles 354, 368, 368-3, 368-4 of the Criminal Code of Ukraine, along with "request", also indicate "a requirement to provide an illegal benefit in the absence of signs of its extortion"; supplement the Note to Art. 354, paragraph 3-1: "A request in Articles 354, 368, 368-3, 368-4 means bringing to another person information about the expediency of providing an unlawful benefit, devoid of a categorical nature"; paragraph 5 of the Notes shall be worded as follows: "In Articles 354, 368, 368-3, 368-4 of this Code, the demand for an unlawful benefit shall be understood as a demand to provide an unlawful benefit with a threat of committing actions or inaction using one's position, granted powers, authority, official position in relation to the person providing the unlawful benefit, or persons close to him, or the intentional creation of conditions under which a person is forced to provide an unlawful benefit in order to prevent harmful consequences for one's rights and legitimate interests or for the rights and legitimate interests of persons close to him"; add to Part 5 Art. 354 of the Criminal Code of Ukraine indicating the exemption of a person from criminal liability for cases of providing an unlawful benefit, if an unlawful benefit was demanded from him.

Keywords: corruption, criminal offense, disposition, criminal liability, qualification.

Постановка проблеми. Ефективна боротьба з корупцією в державі неможлива без наявності відповідної кримінально-правової бази. Проте, аналіз чинного кримінального законодавства України свідчить про наявність суттєвих проблем у сфері кримінально-правової боротьби з різноманітними діяннями корупційного характеру.

Кримінальний кодекс (далі КК) України у ряді статей (наприклад, 354, 368, 368-4 та ін.) не завжди враховує специфічні особливості передбачених там суспільно небезпечних діянь, що не дає можливості надати їм адекватну кримінально-правову оцінку. Зрозуміло, що така ситуація потребує виправлення, що, у свою чергу, передбачає внесення необхідних змін до чинного кримінального законодавства України. В.О. Навроцький справедливо зазначав, що точність кримінального закону має проявлятися і у точності кримінально-правової кваліфікації [1, с. 87].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням кримінально-правової боротьби з різними проявами корупційної діяльності, приділяли увагу такі дослідники як О.О. Дудоров, М.І. Мельник, В.І. Тютюгін, М.І. Хавронюк, М.А. Шепотько та ін., проте залишається ряд проблем, пов'язаних зі змінами кримінального законодавства і необхідністю адекватного реагування на це з боку правозастосувачів, з не завжди коректним формулюванням складів окремих кримінальних правопорушень, які, зрозуміло, потребують свого вирішення.

Метою дослідження є розробка пропозицій по вдосконаленню чинного кримінального законодавства України та правозастосовної практики у сфері боротьби з корупцією.

Виклад основного матеріалу. Перелік корупційних кримінально-протиправних діянь наданий у Примітці до ст. 45 КК України, де, зокрема, зазначається: «Корупційними кримінальними правопорушеннями відповідно до цього Кодексу вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 цього Кодексу. Кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, відповідно до цього Кодексу, вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 366-2, 366-3 цього Кодексу». Таким чином, перше згадування у КК України діянь такого роду відбувається у Розділі IX Загальної частини («Звільнення від кримінальної відповідальності»), при цьому вказівка на них має місце у статтях 45-48 з точки зору неможливості звільнення від кримінальної відповідальності у випадках їх вчинення. З приводу цього слід звернути увагу на наступний момент. Стаття 45 КК України («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям»), як і ст. 46 КК України («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим»), починаються зі слів: «Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією...». Проте, якщо проаналізувати діяння, вказані у Примітці до ст. 45 КК України, то можна побачити, що вони, як правило, не належать ані до проступків, ані до нетяжких злочинів – вони переважно є умисними злочинами, а тому вказівки на них у цих статтях є просто зайвими. У такому ракурсі більш доцільними є вказівки на такі діяння у ст. 47 («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею на поруки») та ст. 48 («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки»), де хоча б згадується «нетяжкий злочин», а відтак відповідні застереження щодо корупційні діянь хоча б мають сенс (проте, все одно є очевидним, що звільнення від кримінальної відповідальності за такі вчинки можливе лише у зв'язку із закінченням строків давності, передбачених ст. 49 КК України). Таким чином, з метою усунення такого роду законодавчих некоректностей, краще просто зробити відповідне застереження у ст. 44 КК України, яка є вступною щодо положень Розділу IX Загальної частини. Наприклад, ст. 44 можна доповнити частиною третьою: «Звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення або кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, у випадках, передбачених даним Розділом відбувається лише згідно з вимогами статті 49 цього Кодексу», Примітку перенести зі ст. 45 до ст. 44 КК України, а зі статей 45-48 згадки про корупційні діяння прибрати, залишивши лише вказівки на порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого

сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції.

Диспозиція ч. 1 ст. 354 КК України передбачає відповідальність за пропозицію чи обіцянку працівникові підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особі, яка працює на користь підприємства, установи чи організації, надати йому (їй) або третій особі неправомірну вигоду, а так само надання такої вигоди за вчинення чи невчинення працівником будь-яких дій з використанням становища, яке він займає, або особою, яка працює на користь підприємства, установи чи організації, в інтересах того, хто пропонує, обіцяє чи надає таку вигоду, або в інтересах третьої особи. Згідно з п. 3 Примітки до статті під пропозицією у статтях 354, 368, 368-3-370 слід розуміти висловлення працівнику підприємства, установи чи організації, особі, яка надає публічні послуги, або службовій особі наміру про надання неправомірної вигоди, а під обіцянкою – висловлення такого наміру з повідомленням про час, місце, спосіб надання неправомірної вигоди. З цього приводу О.О. Дудоров і М.І. Хавронюк зазначають: «Пропозиція (обіцянка) має бути зрозумілою, недвозначною, містити істотні умови; вона може набувати різні форми – усної, письмової, конклюдентних дій тощо» [2, с. 1101]. В принципі, це, звичайно, так, проте пропозиція (як і обіцянка) мають у свої основі характер твердження, коли до відома іншої особи доводиться чіткий намір надати неправомірну вигоду, а як бути, наприклад, у випадках, коли особу запитують щодо того, чи не хотіла б вона одержати неправомірну вигоду за вчинення нею певних дій? Запитання і намір – це не одне і те ж. Одна справа, коли, наприклад, хлопець запитує у дівчини чи хоче вона морозива, а інша – коли пропонує. На побутовому рівні такого роду питання сприймається як пропозиція, але з логічної точки зору це не так. Уявимо дещо абсурдну, на перший погляд, ситуацію: дівчина позитивно відповідає на питання хлопця щодо морозива, а він каже щось на кшталт «я теж» або «а я не дам» - образа, абсурд, але логіка не порушена: він лише запитав, а не пропонував чи обіцяв, тому претензії до нього можуть бути з людської точки зору, але не з юридичної. Проте, справа в тім, що на практиці намір надати неправомірну вигоду може бути сформульованим як запитання, а отже, виходячи з законодавчого визначення термінів «пропозиція» та «обіцянка» підстави для притягнення особи до відповідальності немає: вона запитувала, а не пропонувала чи обіцяла (хоча реально перед нами може бути саме завуальована пропозиція чи обіцянка неправомірної вигоди). Це ж, до речі, стосується і зворотної сторони такої взаємодії у формі прийняття пропозиції чи обіцянки неправомірної вигоди (що, зокрема, є підставою для притягнення особи, в залежності від її статусу, до відповідальності за відповідними частинами статей 354, 368, 368-3, 368-4 та ін. статей КК України), оскільки надати згоду на одержання неправомірної вигоди та позитивно відповісти на запитання: чи хоче людина одержати неправомірну вигоду – це різні, з юридичної точки зору, дії (принаймні, зараз). Задля усунення такого роду проблем потрібно дещо розширити зміст термінів «пропозиція» та «обіцянка», виклавши п. 3 Примітки до ст. 354 у наступній редакції: «Під пропозицією у статтях 354, 368, 368-3-370 слід розуміти висловлення працівнику підприємства, установи чи організації, особі, яка надає публічні послуги або службовій особі наміру про надання неправомірної вигоди (а рівно й інше доведення до неї інформації про можливість надання неправомірної вигоди), а під обіцянкою – висловлення такого наміру (чи інше доведення інформації) з повідомленням про час, місце, спосіб надання неправомірної вигоди».

Також слід звернути увагу на прохання надати неправомірну вигоду, передбачене статтями 354, 368, 368-3, 368-4 КК України. На відміну від пропозиції, обіцянки чи вимагання неправомірної вигоди, зміст терміну «прохання» в законі не розкривається, що навряд чи правильно, оскільки відсутність єдиного розуміння кримінально-правової термінології може призвести до неправильної кваліфікації відповідних випадків і тому заслуговує на підтримку позиція З.А. Тростюк, яка у свій час наголошувала на необхідності однозначності кримінально-правових термінів [3, с. 16]. О.О. Дудоров і М.І. Хавронюк зазначають: «З огляду на лексичне тлумачення слова «прохати», така дія, на відміну від вимагання неправомірної

вигоди, не передбачає будь-яких погроз для прав і законних інтересів особи та умисного створення певних умов, притаманного завуальованому вимаганню...Прохання надати неправомірну вигоду - це звернення відповідного змісту у чіткій та коректній формі з розумінням при цьому можливості особи, яка потенційно здатна надати неправомірну вигоду, відмовитися в задоволенні такого прохання» [2, с. 1104]. При цьому слід враховувати, що окрім прохання надати неправомірну вигоду може мати місце і вимога її надання (доведення інформації в рішучій, категоричній формі), яка, проте, позбавлена тих ознак, які характерні для «вимагання неправомірної вигоди», тобто, умовно кажучи: «Просто заплатіть!». Кваліфікувати у такому випадку вимогу надання неправомірної вигоди як прохання буде навряд чи правильним, тому, по-перше, у відповідних частинах статей 354, 368, 368-3, 368-4 КК України доцільніше поряд з «проханням» вказати і на «вимогу» надання неправомірної вигоди за відсутності ознак її вимагання, а, по-друге, доповнити Примітку до ст. 354 КК п. 3-1: «Під проханням у статтях 354, 368, 368-3, 368-4 розуміється доведення до іншої особи інформації про доцільність надання неправомірної вигоди, позбавлене категоричного характеру».

Окремо слід звернути увагу на випадки вимагання неправомірної вигоди, про яке згадувалося вище. Пункт 5 Примітки до ст. 354 КК України зазначає, що у статтях 354, 368, 368-3, 368-4 цього Кодексу під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дії або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів. З приводу такого законодавчого формулювання виникає питання: а як бути, якщо, наприклад, від особи вимагають надати неправомірну вигоду, погрожуючи заподіянням шкоди не її власним правам і законним інтересам, а правам і законним інтересам її близьких родичів чи інших близьких осіб (притягти до кримінальної відповідальності, звільнити з роботи, виключити з навчального закладу і т.п.)? Виходить, що у таких випадках, навіть якщо особа надає неправомірну вигоду з метою запобігання шкоди інтересам близьких їй осіб, то людей, які вимагали таку вигоду, не можна притягти до відповідальності за частинами статей 354, 368, 368-3, 368-4 КК України, які передбачають одержання неправомірної вигоди, поєднане з її вимаганням. Така ситуація є неприпустимою, оскільки, по-перше, не враховується та обставина, що спонуканням до надання неправомірної вигоди з боку відповідної особи був страх за долю близьких людей (родичів, друзів і т.п.), а, по-друге, не враховується підвищена суспільна небезпека службових чи інших осіб, які фактично змушують людей надавати неправомірну вигоду саме шляхом створення загрози заподіяння шкоди правам і законним інтересам їх близьких. Автор вже звертав увагу на особливе значення боротьби з посяганнями, при вчиненні яких суб'єкти кримінальних правопорушень використовують можливості, якими вони наділені відповідно до свого статусу [4, с. 142]. Таким чином, п. 5 Примітки краще викласти у такій редакції: «У статтях 354, 368, 368-3, 368-4 цього Кодексу під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду, чи близьких їй осіб, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів або щодо прав і законних інтересів близьких їй осіб».

Незрозумілою є позиція законодавця, який (на відміну від попередніх часів) виключив можливість звільнення від кримінальної відповідальності за надання неправомірної вигоди осіб, щодо яких мало місце вимагання неправомірної вигоди. Зараз, згідно з ч. 5 ст. 354 КК України, звільненню від кримінальної відповідальності за злочини, передбачені статтями 354, 368-3, 368-4, 369, 369-2 цього Кодексу, підлягає особа, яка запропонувала, пообіцяла або надала неправомірну вигоду, якщо після пропозиції, обіцянки чи надання неправомірної

вигоди вона – до отримання з інших джерел інформації про цей злочин органом, службова особа якого згідно із законом наділена правом повідомляти про підозру, - добровільно заявила про те, що сталося, такому органу та активно сприяла розкриттю злочину, вчиненого особою, яка одержала неправомірну вигоду або прийняла її пропозицію чи обіцянку. Такий законодавчий підхід не враховує всієї складності становища осіб, щодо яких мало місце вимагання неправомірної вигоди, оскільки вони перебували під серйозним тиском – як мінімум, під психічним примусом (особливо, якщо вимагання здійснювали працівники правоохоронних органів або інших силових структур чи особи, які за законом займають особливо відповідальне становище), тому повернення їх до числа осіб, які звільняються від кримінальної відповідальності за надання неправомірної вигоди є цілком справедливим.

Висновки. Таким чином, з метою вдосконалення чинного кримінального законодавства та правозастосовної практики у сфері боротьби з проявами корупційної діяльності, необхідно: ст. 44 КК України доповнити частиною третьою: «Звільнення від кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення або кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, у випадках, передбачених даним Розділом відбувається лише згідно з вимогами статті 49 цього Кодексу»; перенести до ст. 44 КК України Примітку, яка зараз міститься у ст. 45 КК України; виключити зі статей 45-48 вказівки на корупційні діяння; п. 3 Примітки до ст. 354 викласти у наступній редакції: «Під пропозицією у статтях 354, 368, 368-3-370 слід розуміти висловлення працівнику підприємства, установи чи організації, особі, яка надає публічні послуги або службовій особі наміру про надання неправомірної вигоди (а рівно й інше доведення до неї інформації про можливість надання неправомірної вигоди), а під обіцянкою – висловлення такого наміру (чи інше доведення інформації) з повідомленням про час, місце, спосіб надання неправомірної вигоди»; у статтях 354, 368, 368-3, 368-4 КК України поряд з «проханням» вказати і на «вимогу надання неправомірної вигоди за відсутності ознак її вимагання»; доповнити Примітку до ст. 354 пунктом 3-1: «Під проханням у статтях 354, 368, 368-3, 368-4 розуміється доведення до іншої особи інформації про доцільність надання неправомірної вигоди, позбавлене категоричного характеру»; п. 5 Примітки викласти у такій редакції: «У статтях 354, 368, 368-3, 368-4 цього Кодексу під вимаганням неправомірної вигоди слід розуміти вимогу щодо надання неправомірної вигоди з погрозою вчинення дій або бездіяльності з використанням свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища стосовно особи, яка надає неправомірну вигоду, чи близьких їй осіб, або умисне створення умов, за яких особа вимушена надати неправомірну вигоду з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів або щодо прав і законних інтересів близьких їй осіб»; доповнити ч. 5 ст. 354 КК України вказівкою на звільнення особи від кримінальної відповідальності за випадки надання неправомірної вигоди, якщо стосовно неї мало місце вимагання неправомірної вигоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. К.: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
3. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2003. 144 с.
4. Киренко С.Г. Проблеми кримінально-правової оцінки посягань, пов'язаних з використанням статусу суб'єкта. *DICTUM FACTUM*. 2023. № 2 (14). С. 141-147.

УДК 343.1:343.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-239-244><https://orcid.org/0000-0002-4198-6510>

Копанчук Володимир Олександрович,
доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри
публічного управління та адміністрування, Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова,
м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9389-5581>

Осмолян Віталій Анатолійович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Хмельницького інституту імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї
України ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-1110-9234>

Туровець Юрій Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України,
професор кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова,
м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-7002-4070>

Кравчук Олег Вікторович,
доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, професор, професор
кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
м. Хмельницький, Україна

СЛІДЧА РЕКОНСТРУКЦІЯ – АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗМІСТУ ТА ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МЕТОДУ

Анотація. Автори статті досліджують основні закономірності слідчої реконструкції як криміналістичного методу пізнання та конкретні можливості його використання для збирання, дослідження та оцінки доказів на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень. На підставі узагальнення передового досвіду обґрунтовують можливість застосування цієї моделювальної методики під час провадження слідчих (розшукових) дій. У статті викладаються правові основи та перспективи розвитку криміналістики та кримінального процесуального права в світлі правової реформи в Україні. Зокрема, розглядаються правові підстави та законодавчі вимоги щодо використання слідчої реконструкції у кримінальному процесі та криміналістиці як джерела нової доказової інформації. Автори зазначеного наукового дослідження умовно розділяють слідчу реконструкцію на елементарну та складну та розглядають складну реконструкцію як комплекс пізнавальних засобів та методів, що включають безліч різноманітних прийомів і операцій в залежності від мети, характеру об'єкта (ситуації), який повинен бути реконструйований, та узагальнюють її як самостійну слідчу (розшукову) дію. Надається на розгляд та обговорення загалу власна (авторська) позиція щодо структури процесуального режиму реконструкції, елементами якого є: самостійне процесуальне завдання, спеціальний порядок її здійснення, коло учасників, безперервність, процесуальна форма реалізації та

закріплення результатів. Обґрунтовується необхідність ефективної співпраці працівників правоохоронних органів та спеціалістів у галузі криміналістики з метою якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження, дотримання загальних засад кримінального процесу та покращення інноваційної політики України загалом. З урахуванням проведеного аналізу правоохоронної практики здійснення слідчих (розшукових) дій, авторами статті встановлені найраціональніші аспекти слідчої реконструкції як різновиду моделювання та методу пізнання у діяльності правоохоронних органів при здійсненні досудового провадження. Розкривається значення та надається оцінка цим правовим позиціям в системі права, криміналістики та кримінального процесу у цілому. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм діючого законодавства у практичній діяльності слідчого, детектива та криміналіста. Звернено увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права.

Ключові слова: детектив, кримінальний процес, кримінальне провадження, криміналіст, правоохоронні органи, реконструкція, слідчий, тактика.

Annotation. The authors of the article investigate the basic regularities of investigative reconstruction as a forensic method of cognition and specific possibilities of its use for collecting, studying and evaluating evidence at the stage of pre-trial investigation of criminal offenses. Based on the generalization of best practices, they justify the possibility of applying this modeling technique during investigative (detective) actions. The article outlines the legal foundations and prospects for the development of forensics and criminal procedural law in the light of legal reform in Ukraine. In particular, it examines the legal grounds and legislative requirements for the use of investigative reconstruction in criminal proceedings and forensics as a source of new evidentiary information. The authors of the mentioned scientific research conditionally divide investigative reconstruction into elementary and complex. They consider complex reconstruction as a complex of cognitive means and methods, which include many different techniques and operations depending on the purpose, nature of the object (situation) that must be reconstructed. Thus, they generalize investigative reconstruction as an independent investigative (search) action. The author's own (author's) position on the structure of the procedural regime of reconstruction is presented for consideration and discussion to the public, the elements of which are: an independent procedural task, a special procedure for its implementation, a circle of participants, continuity, a procedural form of implementation and consolidation of results. The need for effective cooperation between law enforcement officers and specialists in the field of forensics is substantiated for the purpose of high-quality and objective performance of criminal proceedings tasks, compliance with the general principles of criminal proceedings and improvement of the innovation policy of Ukraine in general. Taking into account the analysis of law enforcement practice of carrying out investigative (detective) actions, the authors of the article have established the most rational aspects of investigative reconstruction as a type of modeling and a method of cognition in the activities of law enforcement agencies during pre-trial proceedings. The significance and assessment of these legal positions in the system of law, criminology and criminal process as a whole are revealed. Conclusions are drawn and recommendations are given regarding the coordinated application of the norms of current legislation in the practical activities of an investigator, detective and criminalist. Attention is drawn to the need for further scientific cooperation between scientists and specialists in the field of substantive and procedural law.

Key words: detective, criminal process, criminal proceedings, criminalist, law enforcement agencies, reconstruction, investigator, tactics.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень здійснюється від імені держави уповноваженими на це органами та посадовими особами. Їхня діяльність носить конституційний характер, підпорядкована режиму законності та принципу верховенства права, які проголошені та закріплені у Конституції України [1] та Кримінальному процесуальному кодексі України (далі КПК

України)[2]. Інтереси держави та Закону, удосконалення прийомів та засобів розслідування зобов'язують піднімати дискусійні питання щодо правового регулювання розслідування. До таких питань, на нашу думку, належить питання про процесуальний статут слідчої реконструкції. Пояснюється це насамперед недостатнім теоретичним дослідженням цього криміналістичного методу: у його правовій реалізації чимало спірних положень, які зобов'язують уважно вивчити практику моделювання у розслідуванні кримінальних правопорушень [3].

Таким чином, виконання завдань кримінального провадження, як і застосування основних закономірностей слідчої реконструкції як криміналістичного методу пізнання та конкретних можливостей його використання для збирання, дослідження та оцінки доказів при розслідуванні кримінальних правопорушень, вимагають від судових та правоохоронних органів, криміналістів удосконалення вже існуючих, розроблення та застосування нових криміналістичних засобів та методів у виявленні та фіксації кримінальних правопорушень, виявленні та якісному дослідженні доказової бази по вчиненому кримінальному правопорушенню для його подальшого ефективного розслідування, встановленні та притягненні винних осіб до відповідальності.

Це покладає особливу відповідальність на правоохоронні органи щодо проведення якісного та легітимного досудового розслідування у кримінальних провадженнях, повного та неупередженого збору доказової бази, що неможливо без суворого дотримання процедури законності. В цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз [1–6] показав, що вчені неодноразово досліджували діяльність правоохоронних органів по збиранню доказової бази, проведенню криміналістичних дій в цілому та її окремих аспектах зокрема. Проте розгляд слідчої реконструкції як криміналістичного методу пізнання, дослідження актуальних питань її змісту та форм реалізації, синтез конкретних можливостей такого методу моделювання при його використанні для збирання, дослідження та оцінки доказів на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень вимагає свого детального дослідження та аналізу.

Мета статті — на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути слідчу реконструкцію як науково-обґрунтовану можливість пізнання на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень правоохоронними органами, дослідити актуальні питання її змісту та форм як невід'ємного методу пізнання у криміналістиці, а також обґрунтувати необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів, криміналістів (експертів, спеціалістів) та суду для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження та покращення інноваційної політики України взагалі.

Виклад основного матеріалу. Досудове розслідування відіграє велику роль у зміцненні законності та правопорядку, здійсненні європейських, демократичних принципів правосуддя, проголошених Конституцією України [1]. Ця відповідальна соціальна функція досудового розслідування залежить від постійного вдосконалення засобів та методів розкриття та попередження кримінальних правопорушень, впровадження досягнень науки та техніки у слідчу практику ХХІ століття.

Так, законодавча регламентація процесуального інституту передбачає, поряд з іншими питаннями, встановлення єдності між формою та змістом. Стосовно слідчої реконструкції може скластися думка, що немає протиріччя між змістом цього методу і формами його реалізації. Водночас, зазначена позиція викликає серйозні заперечення та потребує спеціального розгляду.

Що уявляє собою слідча дія? У форматі теорії доказів ми визначаємо слідчі дії як пристосовані для отримання і передачі певного виду інформації комплекси пізнавальних та посвідчувальних прийомів, операцій зі збирання та перевірки доказів, які передбачені процесуальним законом у вигляді правил і здійснювані безпосередньо слідчим (детективом, судом).

Чи можна слідчу реконструкцію беззастережно та завжди вважати лише «окремим тактичним прийомом»? Ми з усією визначеністю даємо на це запитання негативну відповідь.

Зокрема, термін «реконструкція» означає корінну реорганізацію, поліпшення чогонебудь, перебудову за новими принципами [4].

Реконструкція злочину або реконструкція місця злочину — це судово-медична наукова дисципліна, в якій людина отримує «явне знання серії подій, які супроводжують вчинення злочину, використовуючи дедуктивне та індуктивне міркування, речові докази, наукові методи та їхні взаємозв'язки»[5].

Або ж реконструкція злочину — це розвиток дій і обставин на основі системи доказів, виявлених і досліджених щодо конкретного злочину. У цій філософії всі елементи доказів, які виявляються в даній справі, розглядаються як взаємозалежні, тобто «кожна дія і кожна подія падають і піднімаються на спинах інших»[6].

У зв'язку з вищевикладеним вважаємо, що слід розрізняти елементарну слідчу реконструкцію та складну.

Перша дійсно є окремим тактичним прийомом, який використовується в ході експерименту, обшуку, огляду, пред'явлення для впізнання і сама по собі не змінює зміст цих слідчих (розшукових) дій, так само як елементарний огляд не змінює зміст експерименту, обшуку, пред'явлення для впізнання, а становить один з багатьох прийомів цих слідчих (розшукових) дій.

Але поруч із елементарними є й складні реконструкції, у структурі яких кілька пізнавальних методів, але визначальним є моделювання [3]. Складна реконструкція - це комплекс пізнавальних засобів та методів, що включають безліч різноманітних прийомів і операцій в залежності від мети, характеру об'єкта (ситуації), який повинен бути реконструйований. Така реконструкція має риси самостійної слідчої дії.

У основі будь-якої реконструкції (простої чи складної) лежить перетворення інформації. Ця процедура передбачає щонайменше три етапи:

- I. Отримання інформації (її осмислення, ухвалення рішення про використання).
- II. Вплив на довкілля (зміна об'єктів, вибір чи створення аналогів).
- III. Вивчення результатів дії, оцінка нової інформації.

Перший і третій етапи реконструкції можуть бути умовно названі «входом» та «виходом» інформації, другий – полягає у її перетворенні. На «вході» можливе злиття кількох потоків інформації: усної, письмової, речової. На «виході» зазвичай має місце один головний потік інформації – чуттєво сприймається інформація, отримана в результаті вивчення та оцінки моделі. Необхідність поділу кількох потоків інформації, а також сам процес реконструкції передбачає комплекс операцій.

Інформаційний потік на «вході» та «виході» може бути невід'ємним від інформаційного потоку, що має інше цільове призначення та інші методи перетворення. Припустимо, при пред'явленні особи для впізнання (ст. 228 КПК України) свідок стверджує, що може впізнати людину, якщо вона стане до нього правим боком та зробить кілька кроків. Ця інформація повністю збігається зі свідченнями особи, яка впізнає, і не утворює самостійного потоку, хоч і є підставою для проведення елементарної реконструкції – відтворення особою, яка підлягає впізнанню, певних дій, які запам'ятав свідок. Інформація на «виході» також не матиме ніякого самостійного значення, вона повністю зіллється з показами свідка про те, чи впізнав він людину чи ні. У зазначеному випадку немає необхідності в особливому комплексі операцій для здійснення реконструкції. Вона поглинулася прийомами пред'явлення для впізнання і не утворює самостійного доказу.

Зовсім інакша справа складається у тих випадках, коли за своїм змістом інформаційний потік на «виході» набуває самостійного доказового значення. Це може бути принаймні у чотирьох випадках:

- коли необхідно реконструювати обставини події, її ситуацію за участю підозрюваного, потерпілого;
- коли відновлюється зруйнований об'єкт;
- коли виникає необхідність у реконструкції першопочаткової обстановки речей на місці події, у зв'язку із чим постає потреба підібрати (виготовити) відповідні об'єкти, з'ясувати їх ознаки та розташування один до одного, вирішити інші питання;

- коли проводиться моделювання зовнішнього вигляду розшукуваного із застосуванням технічних засобів криміналістики чи за допомогою спеціаліста-художника.

Так відтворення певної ситуації (обставин події) за участю підозрюваного розглядається у вітчизняній криміналістичній та процесуальній літературі по-різному, але визнається теорією та практикою як самостійна слідча (розшукова) дія.

Ми вважаємо, що за своєю сутністю ця слідча (розшукова) дія є реконструкцією, а конкретніше – ситуаційною реконструкцією. У чому вона полягатиме, – питання факту та тих цілей, які при цьому ставить слідчий (детектив): відтворення підозрюваним шляху прямування до місця скоєння правопорушення; розповідь на місцевості про зміст своїх дій та їх демонстрація. За будь-якого варіанта відтворюються (реконструюються) окремі елементи події. Подібна реконструкція не виключає, а, навпаки, передбачає попутне вирішення інших завдань, наприклад, виявлення місця події, слідів чи інших речових доказів, встановлення потерпілих та свідків, уточнення обставин події. Відтворення обстановки та обставин події не можна «змішувати» зі слідчим експериментом (стаття 240 КПК України), допитом (стаття 224 КПК України), обшуком (стаття 234 КПК України), пред'явленням для впізнання (статті 228, 229 КПК України).

Також характер самостійної слідчої дії, на наше переконання, можуть мати й деякі інші види реконструкції, зокрема реконструкція окремих предметів, частин рельєфу на місці події, які видозмінилися з сезонної причини чи технічного втручання людини. Таким чином, у ряді випадків характер самостійної слідчої (розшукової) дії може мати відтворення початкової обстановки речей на місці події.

Сенс реконструкції, її призначення – відтворити об'єкт, ситуацію і на цій основі виявити нові, невідомі слідчому (детективу) ознаки (властивості). Вивчення виявлених ознак дає нову, порівняно з наявною, інформацію. Якби модель не несла нової інформації, метод моделювання втратив би свій зміст, своє пізнавальне значення.

Реконструкція має на меті відтворити джерело доказової інформації. Це аж ніяк не другорядне завдання. Поява в орбіті розслідування нового джерела доказової інформації має бути обґрунтованою. Суд та учасники процесу повинні знати, як виникло це джерело, чи надійне воно, чи можна йому довіряти, щоб підтвердити підозру (побудувати та обґрунтувати в суді звинувачення) на основі фактичних даних, отриманих із цього джерела. Нове джерело доказової інформації може бути піддано різним дослідженням: його можна оглянути, пред'явити для впізнання, провести щодо нього допит, сфотографувати, відео зафіксувати, замалювати, описати, поставити експеримент, провести експертні дослідження. Всі ці дії є способами вивчення нового джерела доказової інформації. Без цих способів саме по собі джерело інформації німе, інформація перебуває у ньому у прихованому вигляді, її треба витягти. Тому було б помилкою протиставляти джерело інформації способам її збирання, дослідження, оцінки та стверджувати, що реконструкція сама по собі нічого не дає. Саме по собі місце події чи знаряддя кримінального правопорушення теж нічого не дають, хоч і є джерелом інформації, яка може бути встановлена шляхом огляду. Реконструкція необхідна остільки, оскільки необхідні її матеріальні результати, які є джерелом інформації, а отримана ця інформація може бути різними шляхами – оглядом чи іншим способом.

Може виникнути питання: чи не охоплюється реконструкція рамками огляду, слідчого експерименту чи іншої дії, методами якого потім досліджується реконструйований об'єкт (обстановка на місці події)? Відповідь: так, охоплюється в тих випадках, коли не виникає нового джерела інформації, коли відбувається або часткова видозміна існуючого джерела, або нове джерело інформації невіддільне від свого першоджерела. Так графічна реконструкція предмета (наприклад, ножа, викраденої речі тощо) невіддільна від свідчень, є виразом уявного (мисленевого) образу. У цьому випадку має місце єдиний інформаційний потік.

Проте як тільки виникає завдання виявити нове джерело інформації на підставі злиття різних інформаційних потоків, тоді це завдання починає протиречити відповідній слідчій (розшуковій) дії – огляду, слідчому експерименту, пред'явленню для впізнання, допиту, які не мають на меті створення нових джерел інформації. Нове процесуальне завдання – створення самостійного джерела інформації – вимагає й нового процесуального режиму його здійснення, що гарантуватиме встановлення істини у кримінальному провадженні.

Не можна знеособлювати процесуальний режим збирання доказів. Це призводить до того, що порушується один із принципів теорії доказів про неприпустимість змішування різних слідчих (розшукових) дій. Якщо реконструкція, результати якої мають самостійне

доказове значення, розчиняється в рамках огляду, відбувається саме таке змішання слідчих (розшукових) дій, що веде до порушення принципу законності, позбавляє слідство та суд додаткового способу отримання та дослідження доказів.

Для слідчої реконструкції, внаслідок якої виникає нове джерело інформації і яка тому має значення самостійної слідчої (розшукової) дії, характерний процесуальний режим, елементами якого є: самостійне процесуальне завдання, спеціальний порядок її здійснення, коло учасників, безперервність, процесуальна форма реалізації та закріплення результатів.

Розглянемо цю структуру детальніше.

Подібно до будь-якої слідчої (розшукової) дії, у слідчій реконструкції ми виявляємо чотири основні етапи.

Перший, підготовчий, включає у себе: рішення про здійснення реконструкції, оцінку її необхідності, визначення місця, часу, учасників реконструкції, підбір технічних засобів, визначення способів фіксації.

Другий – забезпечувальний. На цьому етапі учасникам реконструкції роз'яснюються їхні права та обов'язки.

Третій – пізнавальний. Він включає у себе комплекс операцій зі здійснення самої реконструкції.

Четвертий – посвідчувальний чи завершальний, у якому фіксується перебіг та результати реконструкції.

Окрім того, регламентація реконструкції як самостійної слідчої (розшукової) дії забезпечила б їй стабільні умови, дотримання законних інтересів та прав учасників процесу (наприклад, право знати, на основі чого, ким, де, як була проведена реконструкція, які її результати, як вони використані під час доказування), гарантувала б достовірність джерел доказової інформації, яким, наприклад, є реконструйований об'єкт або ситуація, а також повноту та точність фіксації реконструкції у відповідних процесуальних актах (протоколах).

Як **висновок** до статті зазначимо, що з урахуванням вищевикладеного та зважаючи на наявність недоліків та прогалин у дослідженні слідчої реконструкції як специфічного криміналістичного методу пізнання при розслідуванні кримінальних правопорушень правоохоронними органами України, вважаємо актуальними подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст.141) (редакція станом на 01.01.2020). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.05.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13 ст.88. (редакція станом на 26.12.2024). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 13.05.2025).
3. Туровець Ю.М., Копанчук В.О., Гаюр І.Й., Кравчук О.В. Моделювання як метод пізнання на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень // «Наше право/Our.Law». № 1, 2025. – С.52-59.
4. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 13.05.2025).
5. Association for Crime Scene Reconstruction. URL: <https://web.archive.org/web/20191213235232/https://www.acsr.org/>
6. Chisum, W., and Turvey, B. (2007). Crime Reconstruction. Burlington, MA: Academic Press

УДК 341.4:342.7

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-245-252><https://orcid.org/0000-0003-1812-6624>**Максимович Роман Олегович**

кандидат юридичних наук,
докторант, в.о. завідувача кафедри міжнародного та європейського права
факультету
міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

<https://orcid.org/0009-0007-2879-186X>**Смоляр Інна Павлівна**

студентка 2-го курсу магістратури,
групи МП-206м
кафедри міжнародного та європейського права факультету
міжнародних відносин
Національного авіаційного університету

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Анотація. Основним поштовхом для вибору теми цієї статті є розкриття та підтримка ефективної реалізації принципу комплементарності, який вимагає від внутрішньої системи правосуддя кожної держави вважати активну роль у розгляді злочинів, перерахованих у Римському статуті Міжнародного кримінального суду (МКС), таких як геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та агресія. У цьому контексті важливо врахувати роль національної юрисдикції саме в умовах соціальної держави, яка прагне забезпечити справедливість, безпеку та захист громадян, у тому числі жертв серйозних міжнародних злочинів.

Соціальна держава, яка орієнтована на забезпечення прав і соціальної захисту своїх громадян, має також виконувати їх зобов'язання в міжнародному контексті, створюючи умови для національного судочинства щодо найбільших злочинів. Це забезпечує не тільки імплементацію міжнародних стандартів, а й реальну здатність національних інституцій ефективно протистояти злочинцям, розвиваючи їхній правовий і матеріальний потенціал. Це можливо шляхом сприяння розумінню правової бази МКС та судової практики щодо принципу комплементарності, а також шляхом розвитку контактів між судами та надання платформи для обміну досвідом, практиками й уроками, винесеними з розгляду серйозних міжнародних злочинів.

Для соціальної держави, яка орієнтована на підтримку громадян, забезпечення юрисдикції над тяжкими злочинами має особливе значення. Саме така держава повинна створювати ефективні механізми захисту жертв злочинців і сприяти справедливому правосуддю на національному рівні, не залишаючи вирішення цих питань міжнародним судом. Принцип комплементарності Римського статуту фактично підкреслює важливість активної ролі національних судів у виконанні соціальної функції держави, надаючи перевагу національному судочинству та підвищуючи ефективність захисту громадян від тяжких злочинів.

Таким чином, розглядаючи взаємодоповнюваність як принцип, соціальна держава отримує додаткову відповідальність за зміцнення власних механізмів правосуддя та підтримку громадян у контексті міжнародних зобов'язань щодо протидії найсерйознішим злочинам.

Ключові слова: соціальна держава, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, юрисдикція, національне законодавство, комплементарність, правосуддя

Annotation. *The main impetus for choosing the topic of this article is to reveal and support the effective implementation of the principle of complementarity, which requires the domestic justice system of each state to play an active role in the consideration of crimes listed in the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC), such as genocide, crimes against humanity, war crimes and aggression. In this context, it is important to take into account the role of national jurisdiction in the context of the welfare state, which seeks to ensure justice, security and protection of citizens, including victims of serious international crimes.*

A welfare state, which is focused on ensuring the rights and social protection of its citizens, must also fulfill its obligations in the international context, creating conditions for national proceedings against major crimes. This ensures not only the implementation of international standards, but also the real ability of national institutions to effectively confront criminals by developing their legal and material capacity. This is possible by promoting understanding of the ICC legal framework and case law on the principle of complementarity, as well as by developing contacts between courts and providing a platform for the exchange of experience, practices and lessons learned from serious international crimes.

For a welfare state that is focused on supporting its citizens, ensuring jurisdiction over serious crimes is of particular importance. Such a state should create effective mechanisms to protect victims of criminals and promote fair justice at the national level, without leaving these issues to an international court. The principle of complementarity of the Rome Statute actually emphasizes the importance of the active role of national courts in fulfilling the social function of the state, giving preference to national proceedings and increasing the effectiveness of protecting citizens from serious crimes.

Thus, by considering complementarity as a principle, the welfare state receives additional responsibility for strengthening its own justice mechanisms and supporting citizens in the context of international obligations to combat the most serious crimes.

Key words: *welfare state, Rome Statute, International Criminal Court, jurisdiction, national legislation, complementarity, justice*

Постановка проблеми. Сучасний світ стикається з проблемою забезпечення правосуддя щодо найбільших міжнародних злочинів, таких як геноцид, військових злочинів та злочинів проти людяності. Попри встановлення Міжнародного кримінального суду (МКС) і принципу комплементарності, який закликає державу-учасницю до первинної відповідальності за розслідування та перерозслідування таких злочинів, багато країн не в змозі або не бажають підтримувати правосуддя належним чином. Це створює умови для безкарності, що підриває систему міжнародного кримінального правосуддя та може сприяти новим злочинам.

Важливою складовою в цьому контексті є соціальна держава, яка закликає захистити громадян, забезпечити соціальні права та сприяти соціальній справедливості, зокрема через надання доступу до правосуддя. Крім того, національні юрисдикції мають використовувати правові інструменти для інтеграції норм Римського статуту та підтримувати зв'язок із міжнародною системою кримінального правосуддя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значення обраної теми підтверджується активним та безпосереднім вивченням питання ратифікації та імплементації Римського статуту такими вітчизняними юристами-міжнародниками, як: Ю. Аносова, В. Антипенко, М. Антонович, М. Буроменський, В. Буткевич, О. Виноградова, Р. Волинець, Н. Дрьоміна, О. Задорожній, І. Заворотько, Т. Короткий, А. Кориневич, С. Перепьолкін, В. Попович.

Мета даної статті полягає у аналізі ролі національних судів у системі міжнародного кримінального правосуддя та значення принципу комплементарності в контексті соціальної держави. Стаття досліджує, як національні юрисдикції взаємодіють з Міжнародним кримінальним судом, забезпечуючи справедливість жертв масових злочинів, а також

сприяючи зменшенню безкарності. Особливу увагу приділяється тому, як соціальна держава сприяє реалізації права на справедливий суд і запобігає поширенню тяжких злочинів через підтримку ефективного функціонування національних правових систем.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному підході, який по кількох основних методів аналізу. Використовуються нормативно-правовий метод для вивчення міжнародних та національних правових актів, що регулюють діяльність національних судів у системі міжнародного кримінального правосуддя, а також порівняльно-правовий метод для аналізу різних правових систем. Це дозволяє дослідити принцип комплементарності, зокрема в контексті функціонування Міжнародного кримінального суду та взаємодії між міжнародним і національним правом.

Історико-правовий метод дає можливість відстежити еволюцію ролі національних судів, що дозволяє комплексно оцінити їх роль у забезпеченні справедливості, а також розробити основні проблеми й можливості шляхів їх подолання в умовах сучасної соціальної держави.

Виклад основного матеріалу. У сучасному взаємопов'язаному світі міжнародне співтовариство має спільно відповісти на виклик найжорстокіших злочинів. Усі держави мають зробити свій внесок у зменшення простору для безкарності, сприяти притягненню до відповідальності, допомогти жертвам отримати справедливість і відшкодування, а також сприяти запобіганню подальшому розповсюдженню найтяжчим злочинам [16].

Соціальна держава є концепцією, яка забезпечує захист і сприяння благополуччю всіх громадян шляхом реалізації соціальних програм та політики. Вона орієнтована на забезпечення базових потреб і рівних можливостей, претендентам зменшити соціальні розриви та забезпечити соціальну справедливість. Основними принципами соціальної держави є підтримка населення в періоди соціальної вразливості, надання доступу до освіти, охорони здоров'я та базового забезпечення. Таким чином, державна влада в соціальній державі зобов'язується забезпечити своїм громадянам гідний рівень життя та захист від основних ризиків.

Важливим аспектом соціальної держави є боротьба з безкарністю та забезпечення права верховенства. Системи міжнародного кримінального правосуддя, зокрема Міжнародний кримінальний суд (МКС), звертаються за допомогою до національних юрисдикцій у випадках, коли вони не можуть або не бажають самостійно розслідувати злочини. МКС діє в рамках принципу комплементарності, який сприяє тому, щоб держава самостійно здійснювала правосуддя. Соціальна влада, відповідно, повинна забезпечувати незалежність судових органів та створювати умови для ефективного функціонування системи правосуддя на національному рівні.

Метою Римського статуту ніколи не було створення надсуду, який би розглядав усі випадки масових злочинів. Ідея, що лежить в основі принципу комплементарності, полягає в тому, щоб заохотити держави взяти на себе свої обов'язки та використовувати свої права, на проведення розслідувань і переслідування, в першу чергу. В очах громадськості ця філософія певною мірою була інверсією, оскільки перше запитання, яке часто ставлять у відповідь на повідомлення про звірства, це «що з цим робить МКС?», тоді як питання дійсно має бути, «що роблять національні органи юстиції для того щоб розкрити злочини?» [16].

Відносин між національними юрисдикціями та юрисдикцією МКС - почалися з написання та затвердження Римського статуту. В переговорах щодо Римського статуту примат юрисдикції, якою користуються спеціальні трибунали для колишньої Югославії та Руанди, створені Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй, багато хто вважав неприйнятною для постійного універсального суду, заснованого договором [10]. Деякі держави, з іншого боку, хотіли надати Прокурору широку юрисдикцію з самого початку для розгляду будь-якої справи, пов'язаної з найтяжчими міжнародними злочинами. Тому необхідно було знайти компроміс, і принцип комплементарності є ключовою частиною цього. Основна ідея взаємодоповнюваності полягає в тому, що суди кожної держави-учасниці Римського статуту

несуть основну відповідальність за судові переслідування та судові розгляди серйозних злочинів, визначених у Статуті; у той же час МКС був створений для розгляду цих злочинів, в тому випадку якщо держави не змогли цього зробити самостійно [8]. Тому взаємодоповнюваність є елементом загальної системи, дотримання якої гарантується кількома статтями Римського статуту.

Огляд ключових положень статей 17-20 Статуту, які регулюють взаємодоповнюваність, наполягають, що справа є неприйнятною до МКС, якщо ця справа розслідується або переслідується державою, яка має над нею юрисдикцію, за винятком випадків, коли держава не бажає або не в змозі справді проводити розслідування чи переслідування - це ключовий критерій, що регулює комплементарність згідно з Римським статутом. [6] Лише проголошених намірів щодо проведення національного провадження недостатньо для виконання тесту на взаємодоповнюваність перед МКС - для того, щоб національна юрисдикція могла відстоювати примат, мають бути фактичні, конкретні провадження [5].

Суди МКС застосовували критерій «та сама поведінка, та сама особа» для визначення прийнятності в конкретних справах - тобто палати Суду постановили, що якщо національні органи влади проводять справжнє провадження щодо тієї самої стверджуваної поведінки тієї самої особи, тоді МКС має припинити своє провадження та відступити. Але практичне застосування цього тесту з часом було дещо пом'якшено, дозволяючи певний простір для визнання конкретних обставин кожної ситуації [11]. З'явилися уточнення, що на етапі попереднього розгляду - фазі, що передує розслідуванню - Офіс прокурора МКС має широкі дискреційні повноваження, зокрема щодо оцінки наявної інформації про національне провадження. На наступних етапах роль суддів Суду стає більш помітною в цьому відношенні, і держави, а також сторони захисту мають можливість подавати заяви безпосередньо до палат МКС, щоб оскаржити прийнятність. Коли на посаду вступав третій прокурор МКС Карім Хан, він ініціював оцінку поточних та попередніх експертиз і зменшив їх кількість, оголосивши про свій намір зосередити обмежені ресурси, доступні його офісу, на створення незаперечних справ у залі суду. Він заявив, що етап попереднього обстеження має бути лише процесом перевірки [21].

Питання на які існують бачення, але потребує вдосконалення:

(1) чи слід розглядати взаємодоповнюваність як вертикальну чи горизонтальну концепцію - або, іншими словами, чи можна розглядати відносини МКС і національних юрисдикцій як відносини розподілу тягаря, а не принципу пріоритетності та прийнятності на основі бездіяльності, небажання чи нездатності;

(2) ще існує думка, що існують елементи розподілу тягаря, особливо коли існує конструктивний діалог - і, можливо, також співпраця - між МКС (зокрема, це Офіс прокурора) та національними органами влади;

(3) щодо реалізація принципу комплементарності, він розвивається від вертикалі до горизонталі, завдяки чому МКС буде все більше брати участь у мережі розслідувань і судових переслідувань, координованих між юрисдикціями [3].

(4) Участь прокурора МКС у спільних слідчих групах з іншими юрисдикціями щодо ситуація в Україні відображає цю тенденцію. Держави не мають, строго кажучи, юридичного зобов'язання, що випливає з Римського статуту, здійснювати свою юрисдикцію щодо злочинів, перелічених у Статуті, можна стверджувати, що договір передбачає таке зобов'язання, і принаймні сильно заохочує держави здійснювати юрисдикцію. Крім того, інші джерела міжнародного права - договори, а також звичаєве право - можуть зобов'язувати держави переслідувати певні злочини, передбачені Статутом [2].

Подібним чином зрозуміло, що неспроможність держави здійснювати свою юрисдикцію щодо конкретних випадків злочинів, перелічених у Римському статуті, не буде вважатися порушенням Статуту - скоріше, відповідно до положень Статуту, невиконання це відкриває двері для МКС для втручання та проведення власного провадження. Одна із проблем на яку звернула увагу Суддя МКС Кімберлі Прост про переваги та проблеми включення злочинів

Римського статуту, форм відповідальності та загальних принципів в національне законодавство [9]; [14].

Хоча це не є таким зобов'язанням, що випливає зі Статуту, але криміналізація злочинів Римського статуту згідно з національним законодавством є, природно, фундаментальною передумовою для здатності кожної держави здійснювати свою основну юрисдикцію над цими злочинами відповідно до принципу комплементарності. З цього приводу дискусії юристів-міжнародників підкреслюють характер *jus cogens* інкримінації жорстоких злочинів, які тягнуть за собою грубі порушення прав людини [7]. Як включати злочини, передбачені Римським статутом, у національне законодавство, залежить від кожної держави та значною мірою залежить від чинної правової системи. Таким чином, законодавчі рішення можуть значно відрізнятись від юрисдикції до юрисдикції. Існує два загальні методи, один з яких полягає в перехресному посиланні в національному законодавстві на визначення в Римському статуті, перевага якого полягає в тому, що коли до Статуту вносяться зміни, такі оновлення також автоматично стають частиною національного законодавства [8].

Інший законодавчий прийом, який використовувався, полягає в тому, щоб покладатися на міжнародне звичаєве право, що знову ж таки дозволяє еволюцію злочинів у національному законодавстві [13].

Важливе питання, яке виникає у зв'язку з інтерналізацією злочинів Римського статуту, полягає в тому, яку юрисдикцію буде надано для цих злочинів. Знову ж таки, у всьому світі існує ряд рішень. На одному кінці спектру знаходяться ті держави, які просто віддзеркалюють положення про юрисдикцію щодо звичайних злочинів, які найчастіше базуються на принципі територіальності. Однак, у світлі особливого характеру злочинів, про які йде мова, багато держав обрали певний вид універсальної юрисдикції - якщо не повну універсальність, то принаймні застосовну в обставинах, коли підозрюваний або обвинувачений перебуває в країні або є іншим видом зв'язку з юрисдикційною державою [15].

Коли мова йде про форми кримінальної відповідальності, не вважається необхідним копіювати положення Римського статуту, якщо різні форми вчинення злочину, такі як пряме вчинення, замовлення, пособництво та підбурювання, а також вчинення як частина група - так чи інакше охоплені. Винятком є відповідальність начальників, щодо якої рекомендується відобразити формулювання статті 28 Римського статуту, наскільки це можливо [1].

Імунітети та невідповідність посадових повноважень є ще однією сферою, яку держави повинні ретельно розглянути щодо їх внутрішньої спроможності переслідувати злочини за Римським статутом. Це питання є відокремленим від чіткого зобов'язання держав-учасниць Римського статуту заарештовувати та видати будь-яку особу на вимогу МКС, включаючи главу держави [18].

У ширшому контексті включення Римського статуту в національне законодавство є суворим зобов'язанням, яке беруть на себе держави, ратифікувавши Статут, і наявність національних процедур які дозволяють державі заарештовувати підозрюваних і передавати їх до суду, допомагати зі збором доказів і мати можливість виконувати штрафи, конфіскацію, накази про відшкодування, тощо - є суто відповідальність держави.

Національне виконання зобов'язань щодо співпраці, а також включення злочинів у національному законодавстві залишається величезною проблемою, зокрема через дуже обмежену законодавчу спроможність у багатьох соціальних державах. У зв'язку з цим визначається, що допомога для національного впровадження доступна з кількох джерел, включаючи багатосторонні організації, спеціалізовані організації громадянського суспільства та Асамблею держав-учасниць Римського статуту. На сам перед ефективне переслідування тяжких злочинів вимагає створення спеціалізованих груп, які мають правову базу та матеріальні засоби для розслідування та створення груп для розшуку і це є складна сфера кримінального правосуддя. Привертає увагу важливість взаємодії МКС не лише з урядами, але й з академічними спільнотами, студентами та іншими зацікавленими сторонами для

створення мереж, розширення можливостей та інформування всіх тих, хто хоче зробити внесок у спільні зусилля людства по боротьбі з безкарністю.

Один із важливих сегментів це практичний досвід суддів, які вже пройшли деякі ситуації та мають чим поділитися. Виклики, з якими вони стикаються, і рішення, знайдені у провадженні щодо міжнародних злочинів. Наприклад:

- в національній системи, у якій більшість допитів свідків у справах про міжнародні злочини проводяться за кордоном, у країні свідка, щоб уникнути культурних шоків - свідок заслуховується на офіційному засіданні слідчим суддею в супроводі прокурора та захисника. Це позбавляє від необхідності повторно заслуховувати свідка під час судового розгляду і це дуже важливо для захисту безпеки та добробуту свідків, оскільки це особливе питання під час розгляду справ про міжнародні злочини;

- маючи справу зі сторонами або учасниками судового процесу, які є вихідцями з інших країн, такими як обвинувачені, потерпілі та свідки, важливо мати певне розуміння правової системи та культури цих країн -одна національна система має практику призначення антрополога для допомоги суду в цьому відношенні;

- використання експертів у судових розглядах міжнародних злочинів, наприклад, щоб допомогти суду визначити, чи є конкретна ситуація збройним конфліктом чи ні, і якщо так, то чи є конфлікт внутрішнім чи міжнародним за своєю природою. У деяких випадках експертом може бути особа, яка працює в правоохоронній системі;

- умова подвійного інкримінування, присутня в законодавстві деяких штатів - вимагаючи, щоб правопорушення також було покарано за законами країни, де його було вчинено - є потенційною проблемою для притягнення до відповідальності винних у злочинах Римського статуту згідно універсальної юрисдикції;

- особливості гібридного (інтернаціоналізованого) суду, наприклад, призначення національних і міжнародних посадових осіб, які працюють один з одним, і здатність застосовувати як національне, так і міжнародне право та процедуру;

- змішані трибунали можуть відігравати особливо важливу роль у контексті взаємодоповнення там, де МКС завершив свою слідчу діяльність;

- обмін досвідом щодо тлумачення видів відповідальності, зокрема з метою уможливлення судового переслідування безпосередніх виконавців, а також осіб вищого рівня, які були співучасниками злочинних дій, але не були причетні до їх фізичного вчинення.

- відповідно до закликів до більшої гармонізації та перехресних посилянь між юрисдикціями, наголошується на важливості обміну між суддями, має місце думка про створення мережі для цієї мети [14];[8].

Ефективна боротьба з безкарністю вимагає створення сильної взаємодії між національними юрисдикціями та міжнародними трибуналами, особливо МКС. Крім того, взаємодоповнюваність є вулицею з двостороннім рухом: хоча МКС сподівається надихнути національні юрисдикції, рівною мірою вірно і протилежне: національний досвід може бути повчальним для МКС, оскільки Суд постійно шукає способи посилити свою роботу.

Дійсно, було б неможливо, щоб МКС із загалом 18 суддів і 3 залами судових засідань був інституцією за замовчуванням для розгляду всіх справ про ймовірні порушення міжнародного кримінального права з усього світу. Натомість, щоб боротьба з безкарністю тих, хто вчинив найтяжчі злочини, була успішною, важливо, щоб національні юрисдикції скрізь були добре обладнані для боротьби з такими правопорушеннями.

По-перше, це вимагає, щоб злочинні дії, про які йдеться, були включені в кримінальний кодекс кожної країни та юрисдикція. Потреба в ефективній взаємній правовій допомозі часто також зростає в контексті проваджень, пов'язаних зі злочинами, передбаченими Римським статутом. Національні судові системи, які стикаються з реальними випадками злочинів за Римським статутом, можуть виявити, що їхній персонал потребує спеціальних навичок, наприклад тих, що стосуються судово-медичних доказів, захисту свідків або тлумачення

міжнародного гуманітарного права. В останньому контексті звернення до юриспруденції інших судів і юрисдикцій може бути корисним і повчальним.

По-друге: на додаток до МКС і суто національних юрисдикцій, змішані або регіональні суди та трибунали також можуть відігравати вирішальну роль у боротьбі з безкарністю за злочини, передбачені Римським статутом.

Висновки.

У сучасному міжнародному праві роль соціальної держави, зокрема в аспектах забезпечення прав людини та доступу до правосуддя, є надзвичайно важливим. Взаємодоповнюваність між національними юрисдикціями та Міжнародним кримінальним судом (МКС) є одним із ключових принципів, які забезпечують баланс між національними правами держави та міжнародною відповідальністю за найбільші злочини. За допомогою цього принципу МКС підтримує верховенство прав і держав державам забезпечити ефективне переслідування міжнародних злочинів, одночасно підкреслюючи важливість збереження національного суверенітету та незалежності судових систем. Питання ефективної взаємодії та співпраці між національними органами та МКС, а також інтерналізація норм Римського статуту в національних законодавствах потребують подальшого вдосконалення. Важливим є розвиток також міждержавних мереж і співпраці між урядами, академічними спільнотами та громадянським суспільством для боротьби з безкарністю та забезпечення справедливості жертв найбільших злочинців. У майбутньому держави мають прагнути до посилення своїх юридичних можливостей та політичної волі для належного виконання міжнародних зобов'язань, що сприяють стабільності й розвитку системи міжнародного правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зверев Є.О. «Тлумачення міжнародних договорів національними судами: Європейський досвід та українська практика» 2023 р. С. 123-131 URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ceb1ed87-449d-41dd-9864-75734cc8d7ab/>
2. Кориневич А.О., Чубінідзе О.О.. Правове регулювання універсальної юрисдикції у національному законодавстві: порівняльний аспект. URL: <https://scholar.google.com.ua/>
3. Міжнародний кримінальний суд. URL: <https://ccl.org.ua/tag/mizhnarodnyj-kryminalnyj-sud/>
4. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
5. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник/ [Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О.; за ред. проф. Зелінської Н.А.]. Одеса : Фенікс, 2017. 582 с.
6. Т.Короткий, А. Кориневич, І. Заворотько. Стаття «Діти під російським прицілом Як Росія нищить майбутнє України». URL: <https://zn.ua/author/Timur%20Korotkiy>
7. Юрисдикція міжнародних Кримінальних судів і трибуналів. Автореферат. Дрьоміна Н. В. 2020р. С. 14 URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/50594476.pdf>
8. Understanding the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/understanding-the-icc.pdf>
9. The legal nature of the Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/904552.pdf>
10. About the Court The International Criminal Court (ICC) 2020 URL: <https://www.icc-cpi.int/>
11. Carsten Stahn «A Critical Introduction to International Criminal Law» 2018 URL: <https://www.cambridge.org/highereducation/books/a-critical-introduction-to-international-criminal-law/EFEDBED0B84359DFA281A9079047846F#overview>
12. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: URL:https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf
13. Difficulties and Problems Experienced in Implementation of the Convention URL: <https://www.eea.europa.eu/publications/92-9167-077-4/page010.html>

14. Evolution of International Criminal Justice URL: <https://www.aba-icc.org/about-the-icc/evolution-of-international-criminal-justice/>
15. IBA International Criminal Court and International Criminal Law Programme URL: <https://www.ibanet.org/document?id=ICC-Report-Rome-Statute-October-2021>
16. International treaties – the challenges of the multilateral treaty systems Akmal Elmurodov LL.B. MA International Relations Candidate University of Szeged, Hungary URL: <https://file:///C:/Users/123/Downloads/SSRN-id4002565.pdf>
17. International Criminal Law: Nature, Origins and a Few Key Issues URL: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3342&context=fac_schol
18. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Dusko Tadic transferred to Germany to serve Prison Sentence. URL: <https://www.icty.org/en/sid/7324>
19. ICC history – The Road to Rome URL: <https://www.coalitionfortheicc.org/icc-history>
20. «Issues Raised with Regard to the Rome Statute of the International Criminal Court by National Constitutional Courts, Supreme Courts and Councils of State» URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/issues_raised_with_regard_to_the_icc_statute.pdf
21. Rome Statute of the International Criminal Court URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

УДК 343.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-253-257><https://orcid.org/0000-0003-2991-3236>**Матвійчук Анатолій Васильович**

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правосуддя юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій

РОЛЬ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ У РОЗСЛІДУВАННІ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

Анотація. В науковій статті проводиться аналіз діяльності антикорупційних органів (Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), Національне агентство запобігання корупції (НАЗК) та Вищий антикорупційний суд (ВАКС) та їх роль у виявленні, розслідуванні та запобіганні корупційним злочинам, що загрожують економічній безпеці держави. Особливу увагу приділяється процесуальній діяльності вказаних структур від порушення кримінальних проваджень до розгляду у суді та винесення судових вироків.

Визначено ключові показники ефективності діяльності антикорупційних органів: кількість проваджень, направлених до суду, винесених вироків, обсяг конфіскованих активів та гучних розслідувань. Окремо виклики, зокрема політичний тиск, слабкість судової системи, недостатня координація між органами та низька довіра громадян.

У науковій статті запропоновано рекомендації щодо посилення незалежності антикорупційних органів, вдосконалення законодавства та процедур оцінки їхньої діяльності. Дослідження спирається на праці Зозулі Є., Тертишника В., Калугіної І., які наголошують на потребі усунення законодавчих прогалин і підвищення інституційної спроможності антикорупційних структур. Ефективність антикорупційних органів залежить не лише від кількості розслідувань, а й від реального зниження рівня корупції, відшкодування збитків та суспільної довіри.

Слід виділити необхідність участі міжнародних організацій в антикорупційній політиці держави. Transparency International формують Індекс сприйняття корупції через експертні оцінки та опитування бізнесу. Світовий банк та Міжнародний валютний фонд досліджують антикорупційні показники у свої оцінки управління, а також ефективність органів, що відповідають за розслідування корупційних злочинів. GRECO надає рекомендації щодо покращення антикорупційної політики та її механізмів.

Ключові слова: корупція, судовий розгляд, конфісковані активи, процесуальна діяльність.

Annotation. The scientific article analyzes the activities of anti-corruption bodies (the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU), the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAP), the National Agency for the Prevention of Corruption (NACP) and the Higher Anti-Corruption Commission) and their role in detecting, investigating and preventing corruption crimes that threaten the economic security of the state. Special attention is paid to the procedural activities of these structures from the initiation of criminal proceedings to court consideration and sentencing.

Key indicators of the effectiveness of the activities of anti-corruption bodies are identified: the number of proceedings sent to court, sentences issued, the volume of confiscated assets and high-profile investigations. Challenges are outlined, in particular political pressure, the weakness of the judicial system, insufficient coordination between bodies and low trust among citizens.

The scientific article proposes recommendations for strengthening the independence of anti-corruption bodies, improving legislation and procedures for assessing their activities. The study is based on the works of Zozula E., Tertyshnyk V., Kalugina I., who emphasize the need to eliminate legislative gaps and increase the institutional capacity of anti-corruption structures. The effectiveness of anti-corruption bodies depends not only on the number of investigations, but also on the real reduction in the level of corruption, compensation for damages and public trust.

It is necessary to highlight the need for international organizations to participate in the state's anti-corruption policy. Transparency International forms the Corruption Perceptions Index through expert assessments and business surveys. The World Bank and the International Monetary Fund examine anti-corruption indicators in their assessments of governance, as well as the effectiveness of bodies responsible for investigating corruption crimes. GRECO provides recommendations on improving anti-corruption policy and its mechanisms.

Keywords: corruption, trial, confiscated assets, procedural activities.

Постановка проблеми. Антикору́пційні органи приймають активну участь у виявленні, розслідуванні та запобіганні економічним злочинам, що загрожують економічній безпеці держави. Наявність спеціалізованих антикорупційних установ в Україні, таких як НАБУ, САП, НАЗК та ВАКС, підвищує ефективність боротьби з корупційними проявами у різних сферах. Висока ефективність розслідувань, їх результати, залежать від діяльності антикорупційних органів, які підтримують спільну співпраці з метою подолання корупції.

Антикорупційні органи України демонструють активну процедурну діяльність: від початку кримінальних проваджень до направлення справи до суду та винесення вироків; повернення грошових коштів до бюджету, розкриття резонансних схем і співпраця з міжнародними партнерами. Проте їхня ефективність підривається політичним тиском, слабкою судовою системою, недовірою громадян і недостатньою координацією.

Важливу роль у підвищенні ефективності розслідувань відіграє співпраця з міжнародними організаціями (Група держав проти корупції – GRECO, Європол, МВФ), що забезпечує обмін досвідом і доступ до сучасних методик. Постійне вдосконалення нормативної бази та формування законодавчого підґрунтя з метою неможливості уникнення відповідальності за корупційні правопорушення.

Метою статті є дослідження основних аспектів функціонування антикорупційних органів (НАБУ, САП, НАЗК, ВАКС) в розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень; участь міжнародних організацій в діяльності антикорупційних структур; дослідження механізмів підвищення ефективності антикорупційних органів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливим аспектом є дослідження думок науковців та практиків щодо обраної тематики дослідження, врахування рекомендацій, які відображаються в наукових статтях, монографіях, дисертаційних дослідженнях та побудова на їх основі нового бачення діяльності антикорупційних структур. В науковій статті досліджені праці таких науковців та практиків: Ковальчук І., Зозуля Є.В, Тertiшник В.М., Батраченко Т.С., Калугіна Є.О., Риженко М.

Виклад основного матеріалу. Початок розслідування кримінальних проваджень пов'язаний з діяльністю НАБУ, а вже нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування здійснює САП. Завершення розслідування супроводжується справедливими судовими рішеннями ВАКС, інакше ефективність їхньої роботи буде знижена через відсутність реального покарання. Автоматизація процесів, використання аналітичних систем і штучного інтелекту допомагає швидше аналізувати фінансові операції, виявляти схеми відмивання грошей та ухилення від сплати податків.

Оцінити ефективність антикорупційних органів можна за показниками їх діяльності: кількістю відкритих кримінальних проваджень, в який розслідування триває; кількість направлених до суду кримінальних проваджень; винесені вирок по справам; повернення грошових коштів у бюджет. Слід зазначити, що повернення грошових коштів, отриманих

незаконним шляхом, в бюджет держави та конфіскація майна винних осіб є першочерговим завданням антикорупційних органів, оскільки є показником ефективності (в цьому аспекті допомагає АРМА та НАЗК). Кожний з зазначених антикорупційних органів максимально ефективний у випадку тісної взаємодії, співпраці та формування комплексного підходу у боротьбі з корупцією.

Важливим показником розслідувань (суспільний резонанс) є кількість розслідувань щодо високопосадовців, олігархів та великих бізнес-структур, а не лише переслідування дрібних корупціонерів. Навіть при успішних розслідуваннях багато справ не доходять до логічного завершення через слабку судову систему, корупцію в судах або затягування процесів. Саме такі випадки потребують подолання.

Україна не перша та не єдина країна, що зіштовхнулася з таким деструктивним явищем для суспільства та держави, як корупція. Необхідність боротьби з корупцією та створення для цього спеціалізованих органів у рамках національного законодавства закріплюють міжнародні нормативно-правові акти щодо боротьби з корупцією. У світі існує велике різноманіття системи спеціалізованих антикорупційних органів, що функціонують у рамках відповідних правових систем. В Україні в систему спеціалізованих органів у сфері боротьби з корупцією нині входять: Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура у складі Генеральної прокуратури України та Вищий антикорупційний суд як постійно діючий вищий спеціалізований суд у системі судоустрою України [1, с. 167]. Антикорупційні структури будують свій імідж лише через прозорість прийняття рішень по корупційним справам, що є максимально цінним в частині формування уявлення про антикорупційні механізми в державі.

На думку Зозулі Є., наявна система антикорупційного законодавства потребує подальшого розвитку та удосконалення, усунення існуючих прогалин, серед іншого, і в частині підвищення ефективності діяльності всіх складових систем антикорупційних органів. Серед основних проблем, які потребують подальшого законодавчого вирішення на зазначеному напрямі - забезпечення достатніх гарантій інституційної та операційної незалежності та спроможностей НАБУ і САП, удосконалення процесу проведення незалежного оцінювання роботи антикорупційних органів, нормативно-правового регулювання процедур зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) ефективності діяльності НАБУ і САП [2, с. 33].

Інтегративний аналіз застосування норм кримінального та кримінально-процесуального права, приводить до висновків про необхідність системних змін законодавства, зокрема: а) посилення відповідальності за корупцію з кваліфікуючими ознаками, включаючи встановлення довічного позбавлення волі; б) запровадження інтегрованого інституту відповідальності за політичну корупцію; в) запровадження в кримінальному та кримінально-процесуальному праві гармонізованого інституту пом'якшення відповідальності за вчиненні корупційні та інші злочини за умов дієвого каяття підозрюваних (обвинувачених), при скасуванні існуючої угоди про визнання вини, яка не коригується з нормами кримінального права та суперечить конституційним та іншим нормам більшої юридичної сили; г) зміцнення процесуальної самостійності слідчого та гарантій його незалежності від виконавчої влади і політичних інституцій [3, с. 62].

Окремо слід зазначити роль міжнародних організацій у формуванні уявлення про антикорупційні структури. Міжнародні організації відіграють ключову роль у моніторингу антикорупційної політики, надаючи незалежну оцінку ефективності роботи національних антикорупційних органів. Організація Об'єднаних Націй (далі - ООН), через Конвенцію ООН проти корупції, оцінює країни-учасниці за рівнем реалізації своїх зобов'язань.

Група держав проти корупції (GRECO) Ради Європи здійснює оцінювання щодо покращення антикорупційної політики, розроблення практичних рекомендацій з метою підвищення ефективності антикорупційних органів. GRECO оцінює ефективність національних антикорупційних органів через цикли оцінювання, які охоплюють законодавчі,

інституційні та практичні аспекти боротьби з корупцією. Оцінка GRECO має комплексний підхід до оцінювання ефективності органів, що відповідають за розслідування корупційних злочинів, враховують експертні висновки та звіти діяльності.

GRECO надає рекомендації щодо покращення антикорупційної політики та механізмів, а невиконання рекомендацій може негативно вплинути на роль України на міжнародній арені. Рекомендації GRECO досить часто стосуються питань посилення прозорості діяльності державних органів; посилення норм антикорупційного законодавства відповідно до міжнародних стандартів. Оцінка GRECO впливає на міжнародне співробітництво країни, зокрема на можливість інтеграції до ЄС, реалізацію спільних антикорупційних ініціатив.

Transparency International проводить Індекс сприйняття корупції (CPI), де оцінюється ефективність антикорупційних органів через експертні оцінки та опитування бізнесу. Світовий банк та Міжнародний валютний фонд (МВФ) досліджують антикорупційні показники у свої оцінки управління, а також ефективність органів, що відповідають за розслідування корупційних злочинів.

МВФ здійснює оцінку діяльності антикорупційних органів і є частиною моніторингу виконання програм фінансової допомоги, оскільки боротьба з корупцією є важливим елементом економічних реформ. Організація приділяє особливу увагу прозорості державних фінансів, аудиту державних витрат та ефективності контролю за корупційними ризиками у державному секторі. Оцінки МВФ базуються на аналізі законодавства, інституційної спроможності та реальних результатів діяльності антикорупційних органів, зокрема розслідувань і судових вироків. Міжнародні організації не лише оцінюють антикорупційну політику України, а й впливають на її розвиток через фінансові та політичні стимули.

Реалізація антикорупційної політики в Україні стикається із низкою проблем, а саме: 1) конфліктність та неузгодженість дії органів публічної влади; 2) недосконалість системи критеріїв оцінки ефективності; 3) відсутність політичної волі; 4) брак науковості; 5) недоліки у роботі спеціалізованих органів боротьби з корупцією; 6) суперечливість кадрової політики; 7) низька ефективність інституційної взаємодії у сфері протидії корупції на міжнародному та європейському рівнях.

Подолання невизначеності та усунення концептуальних протиріч можливе шляхом: 1) аналізу стану корупції, корупційних факторів та ризиків; 2) розробки взаємопов'язаних програм боротьби з корупцією на державному та регіональному рівнях; 3) забезпечення одноманітного підходу до розуміння та інтерпретації міжнародно-правових розпоряджень та антикорупційних стандартів; 4) урахування історичного досвіду розвитку правової та політичної системи держави та законодавства, ментальних особливостей суспільства [4, с. 76].

На думку Зозулі Є., ключовими напрямками реформ є забезпечення незалежності НАБУ та САП, удосконалення процедур зовнішнього аудиту та усунення законодавчих прогалин. Тертишник В. наголошує на необхідності посилення відповідальності за корупцію, запровадження інституту дієвого каяття та зміцнення самостійності слідчих. Калугіна І. акцентує на потребі узгодженої антикорупційної політики та врахування історичного досвіду. Ці ідеї вказують на необхідність комплексного підходу: від законодавчих змін до підвищення суспільної довіри.

Після початку роботи НАБУ, САП, АРМА, НАЗК і ВАКС суспільство чекало від них максимальної включеності. Однак лише створення антикорупційних органів, навіть при виписуванні, здавалося б, цілком притомного для їхньої роботи законодавства, не гарантує, що ці інституції відразу запрацюють вдало. До того ж ми вже побачили, що в процесі їхньої роботи майже завжди з'являються питання, які треба вивчити і відповідно вдосконалити правову рамку діяльності.

Через те, що створювалися і запускалися ці органи в різний час, навіть за різної політичної та суспільної ситуації, їхня синхронізація між собою та з іншими важливими відомствами затримувалася, гальмувалася і не завжди була безхмарною. А така система може працювати лише у цілковитій взаємодії та за абсолютної незалежності від владного апарату, представників якого має контролювати, перевіряти і за необхідності карати [5].

З метою покращення функціонування антикорупційних структур слід врахувати наступні рекомендації: 1) вивести незалежність антикорупційних структур на новий рівень, врахувавши заборону втручання у кадрову політику САП та НАБУ та надати автономію

вказаним суб'єктам; 2) врегулювати порядок відбору та призначення на посаду суддів ВАКС; 3) укласти двосторонні угоди про екстрадицію з ключовими країнами (Австрія, Кіпр, ОАЕ), де ховаються підозрювані; 4) підвищувати рівень обізнаності громадян про несприйняття корупції та формування довіри суспільства до антикорупційних інститутів.

Корупційні правопорушення часто пов'язані з високим суспільним статусом підозрюваних, що зумовлює специфічні ризики їх вчинення:

- тиск на свідків чи потерпілих (використання вказаного прийому серед підозрюваних (обвинувачених) як спосіб впливу на перешкоджання розслідування кримінального провадження;

- міжнародна складова (наявність зв'язків за кордоном підвищує ймовірність переховування від органів досудового розслідування);

- складність у збиранні доказів (вчинення корупційних правопорушень пов'язане з використанням документів чи електронних доказах, які легко знищити).

Саме тому, роль антикорупційних органів у розслідуванні кримінальних проваджень полягає в превентивній діяльності щодо виявлення корупційних правопорушень, в подальшому проведенні ефективного, швидкого та об'єктивного розслідування, а суд вже приймає рішення по справам.

Висновки. Дослідження підтверджує, що антикорупційні органи України відіграють ключову роль у виявленні, розслідуванні та запобіганні корупційним злочинам, які загрожують економічній безпеці держави. Їхня діяльність охоплює весь цикл протидії корупції: від аналізу фінансових операцій і розкриття схем до відкриття кримінальних проваджень, судового розгляду, в тому числі повернення активів. Показники ефективності, такі як кількість проваджень, вироків, конфіскованих коштів і розслідувань щодо високопосадовців, свідчать про значний потенціал цих інституцій. Проте політичний тиск, слабка судова система, недостатня координація та низька довіра громадян знижують їхню результативність.

Для підвищення ефективності антикорупційних органів необхідно:

- 1) забезпечити їхню інституційну незалежність через заборону політичного втручання; 2) вдосконалити судову систему для прискорення розгляду справ; 3) укласти угоди про екстрадицію з країнами, де переховуються підозрювані; 4) підвищувати обізнаність громадян про неприйнятність корупції. Лише за умови системних змін антикорупційні органи можуть досягти реального зниження рівня корупції, відшкодування збитків і зміцнення довіри суспільства, що сприятиме економічному розвитку та міжнародній інтеграції України. Ефективність антикорупційних органів оцінюється не лише за кількістю розслідувань, а й за рівнем судових вироків, відшкодуванням збитків та реальним зниженням рівня корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальчук І. Порівняльно-правова характеристика національних та зарубіжних антикорупційних органів. Підприємництво, господарство і право, 6/2019. С. 163-168
2. Зозуля Є.В. Система спеціалізованих антикорупційних органів на сучасному етапі державотворення України (правові, організаційні та функціональні аспекти взаємодії) Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. Випуск 1, 2024. С. 27-36.
3. Тертишник В.М., Батраченко Т.С. Правові проблеми протидії корупції. Південноукраїнський правничий часопис. № 1/2024. С. 57-63.
4. Калугіна І.О. Проблеми вдосконалення антикорупційної політики в Україні у контексті сучасних викликів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024. Серія ПРАВО: Випуск 85: частина 1. С. 71-77
5. Риженко М. Що гальмує роботу антикорупційної системи? Офіційний сайт Transparency International Ukraine. 24.11.2023. URL: <https://ti-ukraine.org/news/shho-galmuye-robotu-antykoruptionsiynoyi-systemy/>

УДК: 343.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-258-264><https://orcid.org/0009-0003-3579-7144>

Миткалик С.І.

Здобувач ступеня доктора філософії
Державний університет інфраструктури та технологій

ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО АГЕНТСТВА З ПИТАНЬ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У ВИЯВЛЕННІ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ: АНАЛІЗ СТАТИСТИКИ 2021-2024 РОКІВ

Анотація. Наукова стаття присвячена аналізу ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції (далі - НАЗК) у сфері виявлення та фіксації порушень вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у 2021–2024 роках. Конфлікт інтересів розглядається як один із ключових чинників корупційних ризиків, що негативно впливають на довіру громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування. Наукова стаття досліджує статистичні показники складення протоколів про адміністративні правопорушення за статтею 172-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення, виявляє основні тенденції, проблеми та виклики у сфері правозастосування.

У роботі проаналізовано функціональні повноваження НАЗК щодо моніторингу дотримання законодавства про запобігання конфлікту інтересів, зокрема складання протоколів та внесення даних про осіб до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Розкрито особливості розмежування повноважень НАЗК та Національної поліції України у частині виявлення та фіксації таких правопорушень залежно від категорії посадових осіб.

Наукова стаття акцентує увагу на важливості вчасного виявлення та належного правового оформлення випадків конфлікту інтересів як запоруки дієвої антикорупційної політики. Окремо розглянуто проблемні аспекти ефективності притягнення до відповідальності осіб за неповідомлення про конфлікт інтересів та/або вчинення дій в умовах конфлікту інтересів. Зроблено висновок про необхідність підвищення інституційної спроможності НАЗК, удосконалення процедур правозастосування та посилення судового контролю за розглядом справ про адміністративні правопорушення у сфері запобігання корупції.

Отримані результати є важливими для подальшого удосконалення механізмів запобігання конфлікту інтересів і забезпечення належного рівня прозорості та підзвітності державного управління.

Ключові слова: Конфлікт інтересів, запобігання корупції, Національне агентство з питань запобігання корупції, адміністративне правопорушення, повноваження.

Annotation. This academic article is devoted to analyzing the effectiveness of the National Agency on Corruption Prevention (NACP) in identifying and documenting violations of legal requirements regarding the prevention and resolution of conflicts of interest during the period 2021–2024. A conflict of interest is examined as one of the key factors contributing to corruption risks, negatively affecting public trust in state and local government institutions. The article explores statistical data on the number of administrative offense protocols filed under Article 172-7 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and identifies key trends, issues, and challenges in law enforcement practices.

The study analyzes the functional powers of the NACP related to monitoring compliance with conflict of interest legislation, including the drafting of protocols and entering data into the Unified State Register of Persons Who Have Committed Corruption or Corruption-Related Offenses. It also

examines the division of responsibilities between the NACP and the National Police of Ukraine concerning the identification and documentation of such offenses, depending on the category of public officials involved.

The article emphasizes the importance of timely detection and proper legal documentation of conflicts of interest as a prerequisite for an effective anti-corruption policy. Particular attention is given to problematic aspects of holding individuals accountable for failing to report a conflict of interest and/or acting in situations where a conflict of interest exists. The study concludes that there is a need to strengthen the institutional capacity of the NACP, improve enforcement procedures, and enhance judicial oversight in handling administrative offense cases related to corruption prevention. The findings are essential for further improving conflict of interest prevention mechanisms and ensuring greater transparency and accountability in public administration.

Keywords: Conflict of interest, corruption prevention, National Agency on Corruption Prevention, administrative offense, authority.

Постановка проблеми: Конфлікт інтересів є одним із важливих корупційних ризиків, що впливає на ефективність державного управління та довіру громадян до владних інституцій. В Україні фактично основним органом відповідальним за виявлення та складання протоколів за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, — Національне агентство з питань запобігання корупції (далі - НАЗК). Діяльність агентства у цьому напрямку має критичне значення для реалізації антикорупційної політики, однак ефективність роботи НАЗК викликає питання, особливо з огляду на статистику складених протоколів.

В цій науковій статті сфокусовано увагу на аналізі статистики складання протоколів про конфлікт інтересів НАЗК за 2021-2024 роки, виокремлено ключові виклики у сфері правозастосування антикорупційного законодавства у частині виявлення та притягнення до відповідальності за конфлікт інтересів.

Питанням правового врегулювання конфлікту інтересів присвячені праці та публікації таких науковців: Ярова А.Є., Пастух І.Д., Мельник Є.О, Маслова Я.І., Бойко С.Ю., Шевчук О.М. Пантелєєв С.М., та інших.

Наявність реального та потенційного конфлікту інтересів серед посадових осіб органів влади суттєво впливає на рівень довіри громадян до державних інституцій і створює передумови для зловживань владою. Законодавство України передбачає чіткий механізм запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, зокрема покладаючи ключову роль у цьому процесі на НАЗК. Однак ефективність практичної реалізації повноважень НАЗК у цій сфері викликає дискусії в науковому та експертному середовищі.

Попри наявність нормативно визначених інструментів реагування, зокрема складання протоколів про адміністративні правопорушення, проблемним залишається питання вибіркової реакції. Крім того, відсутність системного аналізу судової практики за результатами розгляду протоколів НАЗК унеможливорює об'єктивну оцінку ефективності виявлення порушень, що стосуються конфлікту інтересів, а також перешкоджає належному вдосконаленню правозастосовної діяльності.

У зв'язку з цим постає потреба у ґрунтовному дослідженні практики виявлення та фіксації порушень вимог щодо врегулювання та запобігання конфлікту інтересів у діяльності НАЗК протягом 2021–2024 років. Аналіз кількісних показників, виявлення основних тенденцій і типових порушень щодо складених протоколів дозволять сформулювати практичні рекомендації для підвищення ефективності правозастосування та вдосконалення діяльності уповноваженого органу у сфері запобігання корупції.

Метою статті є аналіз ефективності діяльності НАЗК у виявленні та складанні протоколів за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за останні чотири роки та виявлення основних проблем й напрямів удосконалення правозастосування у цій сфері.

Викладення основного матеріалу. Серед своїх повноважень, визначених у статті 11 Закону України “Про запобігання корупції” (далі - Закон), НАЗК здійснює моніторинг та контроль за виконанням актів законодавства з питань етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб. Також, НАЗК вносить приписи про порушення вимог законодавства щодо етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог та обмежень, передбачених цим Законом [1].

Маслова Я.І. розглядає запобігання конфлікту інтересів як інструмент запобігання корупції, що застосовується НАЗК у двох значеннях: 1) як діяльність уповноважених суб’єктів, яка спрямована на виявлення можливих причин виникнення конфлікту інтересів, вчасне усунення цих причин та вирішення конфліктної ситуації у межах чинного законодавства України; 2) як окремий правовий інститут адміністративного права, що являє собою сукупність правових норм, спрямованих на врегулювання діяльності державних органів та інших юридичних осіб публічного права, пов’язаної із запобіганням та врегулюванням конфлікту інтересів як способу протидії корупції. Залежно від виду конфлікту інтересів, різнитимуться заходи, що мають бути застосовані для виключення конфлікту інтересів з практичної діяльності [2].

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП), який визначає процедуру притягнення до відповідальності, передбачає, що у разі виявлення фактів порушення законодавства про конфлікт інтересів, НАЗК складає протоколи про адміністративні правопорушення [3].

Відповідно до статті 172-7 КУпАП, за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, а саме неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів, передбачене покарання у вигляді штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів передбачене накладення штрафу від двохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Дії, передбачені частиною першою або другою статті 172-7 КУпАП, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення тягнуть за собою накладення штрафу від чотирьохсот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Отже, стаття 172-7 КУпАП передбачає відповідальність за:

- дію або бездіяльність, виражену у формі неповідомлення за конфлікт інтересів;
- вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів;
- повторюваність діяння із застосування адміністративного стягнення протягом року.

У справах про адміністративні правопорушення протоколи про правопорушення мають право складати уповноважені на те посадові особи НАЗК у випадках вчинення правопорушень, передбачених статтями 172-4, 172-5, 172-6, 172-7, 172-8, 172-9 КУпАП, але в частині правопорушень, вчинених службовими особами, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище. Органи Національної поліції України також складають протоколи за статтею 172-7, проте за винятком правопорушень, вчинених службовими особами, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище.

Таким чином, стаття містить чітке розмежування повноважень щодо складення протоколів про адміністративне правопорушення між органами Національної поліції та НАЗК.

Відомості про осіб, яких притягнуто до відповідальності за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов’язані з корупцією правопорушення (далі - Реєстру порушників), що формується та ведеться НАЗК. Фактично порушник у разі неповідомлення про конфлікт інтересів та/або вчинення дій в умовах конфлікту інтересів може бути притягнутий судом до адміністративної відповідальності та внесений до Реєстру порушників.

Для того, щоб проаналізувати ефективність роботи НАЗК щодо складення протоколів за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, варто порівняти статистику накладення протоколів протягом останніх років. Так, за останні 4 роки НАЗК склало понад 900 протоколів:

- у 2021 році 872 протоколи;
- у 2022 році 35 протоколів;
- у 2023 році 31 протокол[4];
- у 2024 році 11 протоколів [5].

Аналізуючи кількісну статистику складених протоколів, можна побачити тенденцію до зменшення їх кількості.

З метою визначення впливу на ефективність діяльності НАЗК щодо складання протоколів варто проаналізувати конкретні приклади складених протоколів НАЗК у 2024 році:

- 1) У січні НАЗК склало протокол про вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, за статтею 172-7 КУпАП щодо Голови Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (КРАІЛ) Івана Рудого. Він не повідомив про наявність реального конфлікту інтересів під час засідання КРАІЛ, де розглядалось питання про порушення дисциплінарного провадження щодо нього та його відсторонення і проголосував за порушення відповідного дисциплінарного провадження [6].
- 2) У січні НАЗК склало протокол про вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, за аналогічною статтею щодо судді Конституційного Суду України (КСУ) Сергія Головатого. Встановлено, що він не повідомив КСУ про наявність реального конфлікту інтересів під час розгляду скарги, яка стосувалась його особисто, та запропонував цю скаргу розглянути у межах порядку денного засідання КСУ (не на спеціальному пленарному засіданні). Такими діями суддя уник можливого дисциплінарного розгляду своїх дій та можливого звільнення.
- 3) У січні складено протокол стосовно голови Кам'янець-Подільської міської ради (Хмельницька область) Михайла Посітка за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, передбачених частинами першою, другою статті 172-7 КУпАП. НАЗК встановило, що він на пленарному засіданні ради брав участь у голосуванні стосовно кадрових призначень особи, яка здійснила добровільні внески до виборчого фонду Посітка під час виборів Кам'янець-Подільського міського голови у 2020 році. Крім того, він ухвалив рішення щодо встановлення цій особі максимально можливого розміру надбавки за високі досягнення у праці, а також визначав розмір щомісячного преміювання.
- 4) У квітні уповноваженими особами НАЗК складено протокол стосовно Старокостянтинівського міського голови Хмельницької області Миколи Мельничука за частинами першою, другою статті 172-7 КУпАП. Він у жовтні 2023 року видав два розпорядження про преміювання нареченої, яка обіймала посаду начальника загального відділу виконавчого комітету Старокостянтинівської міської ради, з якою перебував у позаслужбових стосунках, чим порушив вимоги пункту 3 частини першої статті 28 Закону України «Про запобігання корупції». Також встановлено, що у 2023 році посадовець зареєстрував шлюб із зазначеною працівницею апарату міської ради. За вимогами статті 27 Закону робота дружини, тобто близької особи, у прямому підпорядкуванні міського голови не допускається. У такому випадку міський голова або підпорядкована йому близька особа мають бути звільнені з посади. З урахуванням викладеного міському голові внесено припис з вимогою усунути відносини прямого підпорядкування, який останнім виконаний не був [7].

Ці приклади протоколів складених у 2024 році демонструють, що кожен окремий приклад не є типовим і на одну особу складається один протокол.

У попередні роки, наприклад, у 2021 році, щодо однієї особи могло бути складено декілька протоколів. Наприклад, якщо міський голова приймав рішення про своє преміювання та преміювання підпорядкованих осіб виконавчого комітету, це кваліфікувалося як конфлікт

інтересів. Оскільки такі дії могли здійснюватися щомісяця, кожен випадок окремо фіксувався у відповідних протоколах. До прикладу, Оксана Вінницька, Першотравенський міський голова Дніпропетровської області преміювала саму себе, у підсумку складено 4 протоколи [8].

У 2024 році НАЗК складало протоколи лише в межах одного випадку на одну особу. Таким чином, загалом притягнуто до відповідальності 11 осіб.

На думку керівника Департаменту моніторингу та контролю за виконанням законодавчих актів про конфлікт інтересів та запобігання корупції НАЗК Олександра Шульги, зменшення кількості зафіксованих НАЗК випадків порушення законодавства про конфлікт інтересів є індикатором підвищення рівня обізнаності з вимогами антикорупційного законодавства. Для НАЗК така тенденція є свідченням необхідності працювати над виявленням складніших та менш очевидних випадків конфлікту інтересів, що часто вказують на можливе вчинення корупційних правопорушень [9].

Можна погодитись з цим твердженням, оскільки мета моніторингу за виконанням актів законодавства про конфлікт інтересів не обмежується виключно забезпеченням невідворотності покарання за порушення вимог антикорупційного законодавства. НАЗК приділяє значну увагу усуненню причин та умов, що сприяють виникненню конфлікту інтересів, та вчиненню правопорушень, пов'язаних з корупцією..

Проте аналіз складених протоколів за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів передбаченого статтею 172-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення Національною поліцією України не свідчить про тенденцію зменшення у 2023 та 2024 роках, навідміну від 2021 та 2022 років:

Роки	НАЗК	органи Національної поліції України
2021	872	2745
2022	35	2518
2023	31	7141
2024	11	4308

Наведена статистика показує, що кількість складених протоколів Національною поліцією у 2024 в порівнянні з 2021 рік збільшилась 1,5 рази, в той час, як кількість складених протоколів НАЗК в 2021 році в порівнянні з 2024 роком зменшилась у 79 разів.

Це свідчить, що загальна кількість правопорушень, вчинених службовими особами, які не займають займають відповідальне та особливо відповідальне становище, не зменшується.

Зниження кількості складених НАЗК протоколів з одного боку може свідчити про зниження ефективності НАЗК та недостатність інструментарію для виявлення потенційних конфліктів, а з іншого боку - про підвищення рівня обізнаності з вимогами антикорупційного законодавства серед службових осіб, які обіймають відповідальне та особливо відповідальне становище.

Тенденція зменшення кількості складених НАЗК протоколів за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у період 2021–2024 років свідчить про декілька висновків, що враховує як зміну зовнішніх обставин, так і внутрішніх підходів до діяльності НАЗК.

По-перше, суттєвим фактором стало змінення практики НАЗК щодо складення протоколів: якщо у 2021 році протоколи складались на кожну особу за кожен окремий епізод конфлікту інтересів, то з 2023 року НАЗК перейшло до практики складання одного протоколу на одну особу за факт встановлення порушення. Така зміна, хоч і призвела до скорочення

кількості складених протоколів, фактично підвищила ефективність притягнення до відповідальності, оскільки дозволяє мінімізувати витрати ресурсів на фіксування кожного окремого епізоду з одного боку, а з іншого реагувати на протиправність дій конкретної особи. Цей підхід мінімізує можливості для уникнення відповідальності та свідчить про прагнення НАЗК до оптимізації правозастосовної діяльності.

По-друге, на динаміку змін у статистиці складання протоколів вплинуло повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році. Бойові дії на окремих територіях України істотно ускладнили проведення моніторингу та складання протоколів, що об'єктивно могло призвести до зменшення кількості виявлених фактів порушень. Окрім цього, частина працівників структурних підрозділів НАЗК, зокрема Департаменту запобігання та врегулювання конфлікту інтересів НАЗК, у перші місяці війни була залучена до пошуку колаборантів серед державних службовців та представників органів місцевого самоврядування. Така перефокусованість ресурсів і залучення до завдань, пов'язаних із національною безпекою, з об'єктивних причин могла знизити інтенсивність роботи агентства у традиційних напрямках його діяльності, зокрема в частині складання протоколів про конфлікт інтересів [10].

По-третє, важливим чинником є кадрове забезпечення НАЗК. Обмежена кількість уповноважених осіб, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, могла вплинути на загальну динаміку виявлення конфліктів інтересів, особливо за умов зростання обсягів роботи та складності перевірок у період воєнного стану. Водночас НАЗК вживало активних заходів превентивного характеру: здійснювало моніторинг виконання актів законодавства, надавало приписи, роз'яснення, що в цілому сприяло підвищенню обізнаності посадових осіб про вимоги антикорупційного законодавства та потенційно зменшувало кількість випадків конфлікту інтересів.

Висновки. Порівняльний аналіз складання протоколів дозволяє виявити як загальні тенденції зростання чи зниження активності НАЗК, так і особливості реалізації повноважень, що може свідчити як про реальні зміни у поведінці суб'єктів декларування, так і про зміну підходів у роботі НАЗК.

Систематизовані дані щодо кількості складених протоколів можуть слугувати корисним орієнтиром для подальшого нормативно-правового регулювання та пошуку рішень для підвищення ефективності роботи антикорупційного органу, зокрема задля зменшення кількості порушень антикорупційного законодавства.

Необхідно посилювати нормативно-правове регулювання у сфері виявлення та фіксації порушень вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, вживати заходів для забезпечення належного кадрового потенціалу НАЗК, а також удосконалювати механізми превентивного контролю, які сприятимуть підвищенню ефективності діяльності НАЗК в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Маслова Я. Адміністративно-правове регулювання трансформації Національного агентства з питань запобігання корупції : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Я. Маслова ; Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2022. 458 с.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
4. Національне агентство з питань запобігання корупції. Лист № 92-02/27715-24 від 22.04.2024 р. щодо кількості складених протоколів за ст. 172-7 КУпАП у 2021–2024 роках / НАЗК. 2024. 1 арк.
5. Національне агентство з питань запобігання корупції. Лист № 92-02/15599-25 від 24.02.2025 р. щодо кількості складених протоколів за ст. 172-4, 172-5, 172-6, 172-7, 188-46, 212-15, 212-21 КУпАП у 2023–2024 роках / НАЗК. 2025. 2 арк.

6. Конфлікт інтересів: січневі протоколи та рішення судів, ухвалені за матеріалами НАЗК [Електронний ресурс]. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/konflikt-interesiv-sichnevi-protokoly-ta-rishennya-sudiv-uhvaleni-za-materialamy-nazk/> (дата звернення: 22.04.2025).
7. Конфлікт інтересів: протоколи та приписи НАЗК у квітні [Електронний ресурс]. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/konflikt-interesiv-protokoly-ta-prypysy-nazk-u-kvitni/> (дата звернення: 22.04.2025).
8. НАЗК направило до суду 10 адмінпротоколів за тиждень [Електронний ресурс]. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/nazk-napravylo-do-sudu-10-adminprotokoliv-za-tyzhden/> (дата звернення: 22.04.2025).
9. Результати діяльності НАЗК за 2024 рік: моніторинг і контроль за виконанням актів законодавства про конфлікт інтересів [Електронний ресурс]. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/rezultaty-diyalnosti-nazk-za-2024-rik-monitoryng-i-kontrol-za-vykonannyam-aktiv-zakonodavstva-pro-konflikt-interesiv/> (дата звернення: 22.04.2025).
10. Три роки НАЗК 2.0: попередження конфлікту інтересів у топ-посадовців, виявлення колаборантів та нові IT-інструменти [Електронний ресурс]. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/try-roky-nazk-2-0-poperedzhennya-konfliktu-interesiv-u-top-posadovtsiv-vyyavlennya-kolaborantiv-ta-novi-it-instrumenty/> (дата звернення: 22.04.2025).

УДК:343.983

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-265-272><https://orcid.org/0000-0002-0892-1694>**Михайлов Володимир Олександрович**старший викладач кафедри правосуддя
юридичного факультету

Інституту управління та технологій

Державного університету інфраструктури та
технологій,

м. Київ Україна

ІСТОРІЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. В статті проведено комплексний, системний аналіз, законопроектів щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні. Законотворча діяльність в цій галузі є критичною для забезпечення правосуддя та зміцнення довіри до судової системи. Основна увага приділяється створенню єдиного термінологічного апарату, який би відповідав усім галузям судової експертизи. Зміни мають бути системними і включати законодавче, науково-методичне, інформаційне, фінансове та матеріально-технічне забезпечення. Необхідно враховувати міжнародний досвід і практики, щодо інтеграції сучасних технологій та електронного урядування є важливими напрямками реформування. Зокрема, впровадження електронних баз даних може значно спростити взаємодію між суб'єктами експертної діяльності. Ефективність судово-експертної діяльності може бути підвищена шляхом запровадження комплексного моніторингу законодавства, що регулює цю сферу. Також доцільно створити механізми для швидкого реагування на нові виклики, наприклад, під час військової агресії.

Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: була затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 № 231/2021 [1].

Судово-експертна реформа була ініційована Указом Президента України №837/2019 від 8 листопада 2019 року. Згідно з Указом, до кінця 2020 року Кабінет Міністрів України мав підготувати законодавчі зміни, зокрема створення системи самоврядування судових експертів, рецензування експертних висновків та визначення строків проведення експертиз.

Цей реформаторський підхід має на меті підвищення якості судової експертизи та відповідності міжнародним стандартам. Після прийняття Закону України «Про судову експертизу» 1994 року було прийнято і значну кількість правок і доповнень, що відображає постійний розвиток правового регулювання в цій сфері.

Ключові слова: судова експертиза, правове регулювання, державне управління, законодавство, експерт, спеціальні знання, спеціаліст, досудове розслідування, злочин, криміналістика, криміналістичні аспекти, криміналістичні дослідження, криміналістичні засоби.

Annotation. The article provides a comprehensive, systematic analysis of draft laws on the administrative and legal regulation of forensic activity in Ukraine. Legislative activity in this area is critical for ensuring justice and strengthening trust in the judicial system. The main attention is paid to the creation of a single terminological apparatus that would correspond to all branches of forensic expertise. Changes should be systemic and include legislative, scientific and methodological, information, financial and logistical support. It is necessary to take into account international experience and practices, the integration of modern technologies and e-government are important areas of reform. In particular, the introduction of electronic databases can significantly simplify the interaction between subjects of expert activity. The effectiveness of forensic activity can be increased

by introducing comprehensive monitoring of the legislation regulating this area. It is also advisable to create mechanisms for rapid response to new challenges, for example, during military aggression.

Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary for 2021-2023: was approved by the Decree of the President of Ukraine dated 11.06.2021 No. 231/2021 [1].

The forensic expert reform was initiated by the Decree of the President of Ukraine No. 837/2019 dated November 8, 2019. According to the Decree, by the end of 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine was to prepare legislative amendments, in particular, the creation of a system of self-government of forensic experts, review of expert opinions, and determination of deadlines for conducting expert examinations.

This reform approach aims to improve the quality of forensic examination and compliance with international standards. After the adoption of the Law of Ukraine "On Forensic Examination" in 1994, a significant number of amendments and supplements were adopted, reflecting the constant development of legal regulation in this area.

Key words: forensic examination, legal regulation, public administration, legislation, expert, special knowledge, specialist, pre-trial investigation, crime, forensics, forensic aspects, forensic research, forensic tools.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Аналізом правового регулювання судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні присвячена значна кількість наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, як: В. Авер'янов, В. Алексейчук, Д. Беззубов, Ю. Битяк, В. Гаращук, І. Голосніченко, В. Гончаренка, А. Іщенко, Н. Клименко, В. Лисиченко, М. Салтєвський, М. Сегай, І. Стародубов, Ю. Старілова, В. Стефанюк, Н. Ткаченко, М. Тищенко, В. Цимбалюк, С. Тихенко, К. Шунович В. Шепітько, М. Щербаковський та ін.

Формулювання завдання дослідження. Провести аналіз чинного законодавства України і законопроектів, сформулювати нові пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Законопроект № 3637, запропонований у листопаді 2013 року, мав на меті вдосконалити положення нового КПК України 2012 року.

По-перше, він передбачав створення нової статті 242-1, яка визначала види експертиз: первинна, повторна, додаткова, комісійна, комплексна. У КПК 1960 року такі експертизи вже були передбачені, однак у реформованому КПК 2012 року вони не знайшли відображення. По-друге, пропонувалось деталізувати процедуру залучення експертів стороною захисту. За цим проектом, після укладання договору з експертом чи експертною установою, документи долучалися до матеріалів справи. Однак цей законопроект був відкликаний, і запропоновані зміни не були реалізовані.

Наступний період діяльності Верховної Ради України VIII скликання (2014- 2019) ознаменувався підвищенням уваги законодавця до регулювання порядку проведення судових експертиз та залучення судового експерта в кримінальне провадження. Можна виокремити 8 законодавчих ініціатив в частині організаційних особливостей судово-експертної діяльності цього періоду, проте жодна з них не була підтримана парламентом.

Законопроекти Про судово-експертну діяльність в Україні», такі як:

- Про судово-експертну діяльність в Україні: проект Закону України від 30.03.2017 № 6264 [2];

- Про судово-експертну діяльність в Україні: проект Закону України від 03.10.2017 № 2149-VII [3].

З різних причин, а в основному з відсутності політичної волі для створення незалежної, об'єктивної системи адміністративно правового регулювання судово-експертної діяльності та бажанням залишити «монополію на правду» багато проєктів, що були спрямовані на удосконалення діяльності судових експертів, забезпечення прозорості, підвищення якості експертиз та адаптацію до сучасних викликів, не були проголосовані у ВРУ.

Але були прийняті зміни які вносили плутанину і обмежували права учасників процесу.

Наприклад : 3 жовтня 2017 року Верховна Рада України прийняла Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів, який був зареєстрований за № 6232 від 23.03.2017 та мав умовну назву «реформа судової системи».

Положення законопроекту № 6232 від 23.03.2017 містили низку юридичних недоліків, які створювали правову невизначеність. Зокрема:

- У випадку подальших змін до кодексів було складно однозначно ідентифікувати, з точки зору юридичної техніки, куди саме вноситимуться зміни. Це призводило до суперечливого застосування норм і потребувало додаткових тлумачень, роз'яснень і коригувань.

- Заборонялось залучати спеціалістів з відповідних галузей, окрім державних експертів або тих, хто внесений до Державного реєстру атестованих судових експертів. Що обмежувало право сторін у кримінальному процесі самостійно обирати експертів, залишаючи це виключно на розсуд слідчого судді або суду.

- Проект частини 2 статті 242 КПК України передбачав обов'язкове звернення слідчого чи прокурора до судді для проведення експертизи. Це ускладнює процес і суперечить цілям оперативності та економії процесуальних ресурсів.

- Запропонована редакція частини другої статті 9 Закону України «Про судову експертизу» відповідно до змісту якої особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, які є у Реєстрі атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом. Треба зауважити, що за такої редакції зміст норми за предметом свого регулювання є значно ширшим за назву статті, оскільки стаття 9 Закону України «Про судову експертизу» регламентує відносини щодо ведення та використання Державного Реєстру атестованих судових експертів.

- Запропоновані терміни, наприклад, у статті ст. 244 (частина 3) КПК України, встановлювали обмеження на п'ятиденний розгляд клопотання слідчим суддею. Водночас участь особи, яка подала клопотання, в процесі розгляду не є обов'язковою, якщо інше не вказано суддею, що зменшувало гарантії сторін.

Таким чином, відповідно до зазначених вище змін виключно слідчий суддя або суд міг приймати рішення про залучення експерта для проведення експертизи. Нагадаю, – до набрання чинності цим Законом таке рішення могли приймати сторона обвинувачення, сторона захисту, слідчий суддя у випадках відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта, суд. Як бачимо, змінами від 03.10.2017 року в кримінально процесуальне регулювання, законодавець виключив можливості для сторін самостійно залучати експертів у кримінальне провадження. У зв'язку з цим виникає ряд питань щодо передумов та наслідків таких нововведень, зокрема, чи такими законодавчими змінами не було обмежено принцип змагальності та свободи у наданні сторонами доказів, ризик потенційного впливу на результати судового розгляду в частині об'єктивності, швидкості та повноти дослідження обставин справи, перевантаженості судової системи, і, відповідно, – можливостей неефективного її функціонування. Зрештою, слід звернути увагу на ризики неправомірного впливу на судового експерта при такій організації залучення експерта у провадження, адже інформація про особу експерта була заздалегідь відомою, містилася в ухвалі суду про призначення судової експертизи, яку сторони могли використовувати для спроб вплинути та достовірність висновку експерта [4, с. 205].

Аналіз наведених положень законопроекту № 6232 від 23.03.2017, підводили до висновка, що вони мають низку недоліків, які потребують додаткового опрацювання та вдосконалення.

У лютому 2018 року до Верховної Ради України був поданий законопроект №7547, метою якого було скасування «поправок Лозового» щодо організації та проведення судових експертиз. Автори законопроекту запропонували повернути сторонам кримінального

провадження право самотійно звертатися до експертів для отримання висновків, тим самим скасувавши монополії повноваження слідчих суддів у цьому питанні.

Серед основних положень законопроекту виділялось:

- Можливість сторони захисту залучати експерта самотійно або за допомогою клопотання до сторони обвинувачення.
- Надання слідчому судді права залучати експерта лише у випадку відмови слідчого чи прокурора задовольнити відповідне клопотання сторони захисту.
- Скасування монополії державних спеціалізованих установ на проведення судових експертиз.

Попри запропоновані зміни, у березні 2018 року законопроект №7547 був відхилений і знятий з розгляду. Це стало ще одним прикладом складнощів у реформуванні кримінального процесуального законодавства України.

Законопроект №8112, зареєстрований у березні 2018 року, передбачав надати, окрім слідчого судді, ще й слідчому, прокурору можливість звертатися до експертів, експертної установи. Сторона захисту могла реалізувати своє право на залучення експерта для проведення судової експертизи лише або шляхом звернення з клопотанням до слідчого, прокурора або до слідчого судді. Також серед пропозицій законопроекту – надати право потерпілому, який відповідно до ст.3 КПК України не завжди є стороною обвинувачення, можливість звертатися до слідчого з клопотанням про проведення експертизи. Автори законопроекту пропонували передбачити положення, згідно яким «...у разі незгоди потерпілого, сторони кримінального провадження (крім сторони обвинувачення) із питаннями, поставленими перед експертом в постанові про призначення експертизи, винесеної слідчим чи прокурором, потерпілий, сторона кримінального провадження (крім сторони обвинувачення) мав право звернутись до слідчого судді із клопотанням про встановлення додаткових питань в межах вже призначеної експертизи» (проект ст.244-1 в редакції законопроекту №8112) [4, с. 207].

У березні 2018 року Верховною Радою України було зареєстровано законопроект №8166, який мав на меті повернути автономію сторонам кримінального провадження у прийнятті рішення щодо залучення експертів для проведення судових експертиз. Цей законопроект був схвалений у першому читанні, але подальший його розгляд було зупинене.

Метою законопроекту №8233 було створення нового закону про судову експертизу та самоврядування судових експертів. Це мало б забезпечити ефективну систему самоврядування і зменшити залежність судових експертів від органів влади. Законопроект запропонував новий підхід до організації судово-експертної діяльності, але його подальший розгляд також не просунувся.

Ще однією схожою ініціативою став законопроект №8249, зареєстрований у квітні 2018 року. Він підтримував ідеї, викладені в законопроекті №8233, і висловлював критику щодо практики, запровадженої попередніми змінами до законодавства. Зокрема, депутати вказували, що після ухвалення Закону України від 3 жовтня 2017 року судді фактично втрачали роль арбітра і частково переймали функції досудового розслідування. Однак і цей законопроект не був підтриманий парламентом.

У вересні 2018 року Верховна Рада України підтримала у першому читанні Проект Закону №8336 від 4 травня 2018 року. Законопроект передбачав внесення змін до законодавства з метою посилення гарантій незалежності судових експертів і забезпечення належних умов для здійснення судово-експертної діяльності. Однак після першого читання розгляд цього проекту був зупинений, і він так і не був прийнятий.

Визначні зміни відбулись при прийнятті проекту закону № 1009 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства 4 жовтня 2019 року, адже ним було частково скасовано монополію на проведення судових експертиз у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами. Разом з тим, право на проведення криміналістичних, судово-

медичних і судово-психіатричних експертиз залишено виключно державним спеціалізованим установам. Окрім цього, зазначений законопроект змінив суб'єктів ініціювання проведення судової експертизи у кримінальному провадженні, надавши право залучати експерта у провадження сторонам або слідчому судді за клопотанням сторони захисту у випадках, визначених законом. Зокрема йдеться про ситуації, коли для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок; сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ст. 244 КПК України в редакції від 15.10.2019). В той же час можливість залучення експерта у провадження потерпілим, його представником визначено не було [4, с. 210].

Верховна Рада України IX скликання має низку законодавчих ініціатив, спрямованих на вдосконалення різних аспектів законодавства. Серед них можна виділити проекти, що є актуальні на теперішній час і також стосуються судово-експертної реформи в Україні:

1. **Проект Закону про судово-експертну діяльність:**
 - Номер: 6284.
 - Дата реєстрації: 05.11.2021.
 - Ініціатор: Кабінет Міністрів України.
2. **Альтернативний проект Закону про судово-експертну діяльність:**
 - Номер: 6284-1.
 - Дата реєстрації: 19.11.2021.
 - Ініціатор: Народні депутати України.
3. **Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України:**
 - Номер: 6285.
 - Дата реєстрації: 05.11.2021.
 - Ініціатор: Кабінет Міністрів України.
4. **Альтернативний проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення:**
 - Номер: 6285-1.
 - Дата реєстрації: 19.11.2021.
 - Ініціатор: Народні депутати України.
5. **Альтернативний проект Закону про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів:**
 - Номер: 6284-2.
 - Дата реєстрації: 22.11.2021.
 - Ініціатор: Народні депутати України.
6. **Альтернативний проект Закону про внесення змін до Закону України "Про судову експертизу":**
 - Номер: 6284-3.
 - Дата реєстрації: 23.11.2021.
 - Ініціатор: Народні депутати України.

Основні відмінності між зазначеними законопроектами можна виділити наступним чином:

1. **Підхід до регулювання:**
 - Проект №6284 пропонує комплексне регулювання судово-експертної діяльності, охоплюючи всі ключові аспекти.

- Проект №6284-3 фокусується лише на *внесенні змін до чинного законодавства*, маючи більш обмежений обсяг регуляції.

2. **Самоврядування експертів:**

- Проект №6284-2 акцентує увагу на створенні системи *самоврядування судових експертів*, що охоплювала б і приватних, і державних експертів.

- Інші проекти менше зосереджені на впровадженні цього аспекту.

3. **Статус експертів:**

- Проекти №6284-1 і №6284-2 передбачають *ширші повноваження для приватних експертів*, тоді як проект №6284 зберігає більше обмежень.

4. **Державне регулювання:**

- Проект №6284 передбачає *централізоване державне регулювання* через Міністерство юстиції.

- Альтернативні проекти пропонують більш децентралізований підхід, розширюючи участь самоврядних організацій.

З приводу цього Ткаченко Н., Алексейчук В. вважають, що сьогодні реформування судової експертизи здобуло заслужене визнання: на розгляді Верховної Ради України перебуває чотири проекти закону, які передбачають регулювання судово-експертної діяльності в Україні (№ 6284, 6284-1, 6284-2, 6284-3). Одним із найголовніших питань, за яким ці проекти різняться, є модель інституцій судової експертизи в Україні (найбільш обґрунтована, доцільна й ефективна). Результати численних дискусій, обговорень, анкетувань і узагальнень, проведених фаховою експертною спільнотою, представниками органів досудового розслідування, суду, адвокатури, науковцями, свідчать про неоднозначність їх ставлення до різних моделей, за якими має функціонувати експертна галузь. Проведене Директоратом правової політики у сфері судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів Міністерства юстиції України узагальнення (Моніторинговий звіт, 2020) свідчить, що більшість респондентів (51%) на боці реформування судово-експертної системи (але різняться думки щодо напрямів реформування), 49% — бажають залишити чинну систему організаційно-управлінського забезпечення, 36% — за створення єдиного центрального органу виконавчої влади з метою координації та контролю всіх суб'єктів судово-експертної діяльності, фінансування їх діяльності у передбаченому законодавством порядку, а 13% — прагнуть запровадити єдину експертно-кваліфікаційну комісію [5, с. 15].

Гармонізація з міжнародними стандартами: Проект №6284 виглядає найбільш збалансованим, оскільки враховує міжнародний досвід і рекомендації Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI). Цей підхід дозволяє забезпечити відповідність національного законодавства сучасним викликам, зокрема пов'язаним із впливом воєнного стану.

Але нетреба відкидати питання підняті і в альтернативних ключових законопроектів, які стосуються реформи судової експертизи і ось чому:

1. **Проект Закону №6284 (05.11.2021):**

- Основна мета: створення чіткої нормативної бази для судово-експертної діяльності.
- Впроваджує стандарти для експертів, включаючи їхню сертифікацію, професійний розвиток та контроль якості.

- Передбачає створення системи самоврядування судових експертів, що сприятиме їхній незалежності.

2. **Альтернативний проект №6284-1 (19.11.2021):**

- Розширює положення основного законопроекту, додаючи механізми рецензування висновків експертів.

- Пропонує встановлення граничних строків для проведення експертиз, що має прискорити судові процеси.

3. **Проект Закону №6285 (05.11.2021):**

- Спрямований на вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України.

- Визначає чіткі критерії для призначення експертиз, що зменшує ризик упередженості.

4. Альтернативний проєкт №6285-1 (19.11.2021):

- Включає зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення.
- Пропонує нові процедури для проведення експертиз, що підвищують прозорість процесу.

5. Альтернативний проєкт №6284-2 (22.11.2021):

- Зосереджується на створенні органів самоврядування судових експертів.
- Передбачає посилення ролі недержавних експертних установ.

6. Альтернативний проєкт №6284-3 (23.11.2021):

- Вносить зміни до чинного Закону України "Про судову експертизу".
- Пропонує нові підходи до регулювання діяльності експертів, включаючи їхню професійну підготовку.

Виклики та перспективи:

- *Фінансування:* Реалізація реформи потребує значних ресурсів для створення нових органів та забезпечення їхньої діяльності.

- *Прозорість:* Важливо уникнути конфлікту інтересів та забезпечити незалежність експертів.

- *Міжнародні стандарти:* Законопроєкти спрямовані на гармонізацію з європейськими практиками, що підвищить довіру до судової системи.

Ці законопроєкти є важливим кроком до модернізації судово-експертної діяльності в Україні.

Попри позитивні аспекти, існують виклики, пов'язані з імплементацією цих законопроєктів. Наприклад, необхідність фінансування реформ, забезпечення прозорості процесу та уникнення конфлікту інтересів. Водночас, успішна реалізація цих ініціатив може значно підвищити довіру до судової системи та сприяти зміцненню верховенства права в Україні.

В умовах воєнного стану прийняття нового Закону України «Про судово-експертну діяльність» є нагальною потребою. Ефективна робота судово-експертної системи є критично важливою для розслідування воєнних злочинів, захисту прав людини та забезпечення справедливого правосуддя.

Міжнародний досвід експертного забезпечення правосуддя підлягає науковому аналізу з метою імплементації відповідних передових норм у законодавство України та застосування їх у практичній діяльності. Це необхідно для вдосконалення процедур участі судового експерта в судочинстві та вступу українських СЕУ до міжнародних організацій, якими об'єднано різні зарубіжні експертні інституції, із метою інтеграції української системи експертного забезпечення правосуддя в міжнародний простір [5, с. 16].

Виклики воєнного стану, а саме: знищення **інфраструктури** та технічних засобів, **втрата документів та доказів**, необхідних для проведення експертиз, **потреба в нових методиках** для розслідування воєнних злочинів.

Для подолання цих проблем необхідно:

- Внести зміни до законодавства, що враховують специфіку воєнного стану.
- Розробити нові методики проведення експертиз.
- Забезпечити належне фінансування судово-експертних установ.
- Активізувати міжнародну співпрацю.

Цифровізація судово-експертної діяльності є ключовим фактором для забезпечення її безперервності під час війни. Використання цифрових інструментів може прискорити обробку інформації та мінімізувати ризики втрати даних. Успішний досвід впровадження таких рішень підтверджує їхню ефективність.

Подальші кроки мають бути спрямовані на:

- Адаптацію найкращих міжнародних практик до української реальності.

- Розробку конкретних пропозицій щодо вдосконалення організації судово-експертної діяльності.
- Забезпечення незалежності та захисту експертів від зовнішнього впливу.

Законопроекти, спрямовані на адміністративно-правове забезпечення судової експертизи, є важливим кроком до вдосконалення правової системи України. Їх реалізація потребує комплексного підходу, який включає співпрацю між державними органами, експертною спільнотою та громадськістю. Це дозволить створити ефективну, прозору та справедливую систему судово-експертної діяльності.

Висновки. Проведено аналіз зареєстрованих на даний час законопроектів, що стосуються судово-експертної реформи в Україні, дозволяє прийти до висновків, що в умовах воєнного стану прийняття нового Закону України «Про судово-експертну діяльність» є нагальною потребою. Новий Закон України «Про судово-експертну діяльність» повинен забезпечити комплексний підхід до реформування судово-експертної діяльності. Врахувати міжнародний досвід, рекомендації Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) та сучасні виклики, забезпечуючи:

- **Чітке регулювання діяльності експертів** для покращення прозорості та якості їхньої роботи.
- **Системні зміни**, спрямовані на посилення правових гарантій і стандартів проведення експертиз.
- **Врахування сучасного контексту** через адаптацію до умов воєнного стану.

Попри позитивні аспекти, існують виклики, пов'язані з імплементацією цих законопроектів. Наприклад, необхідність фінансування реформ, забезпечення прозорості процесу та уникнення конфлікту інтересів. Водночас, успішна реалізація цих ініціатив може значно підвищити довіру до судової системи та сприяти зміцненню верховенства права в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>
2. Про судово-експертну діяльність в Україні: проєкт Закону України від 30.03.2017 № 6264. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH4U000A?an=390>.
3. Про судово-експертну діяльність в Україні: проєкт Закону України від 03.10.2017 № 2149-VII. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61469
4. Шуневич К. А. Історія законодавчих ініціатив та правового регулювання судової експертизи у кримінальному провадженні з часу дії КПК 2012 року: матеріали Всеукраїнської наукової-практичної конференції з нагоди 10 – річчя вступу в дію Кримінально процесуального кодексу України (м. Львів, 18 листопада 2022 р.) Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. с.199-213. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/ZBIRNYK.pdf#page=199>
5. Ткаченко Н., Алексєйчук В. Моделі системи інституцій судової експертизи в Україні (переваги та ризики). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2022. Вип. 1(26). С. 10–23.

УДК 343.1

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-273-279><https://orcid.org/0000-0001-5063-4018>*Подольян Юлія Олександрівна,**кандидат юридичних наук, доцент**доцент кафедри господарського та транспортного права**Юридичного факультету**Інституту управління та технологій**Державного університету інфраструктури та технологій,**Україна*<https://orcid.org/0000-0002-1684-3008>*Савицька Світлана Леонідівна,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри Правосуддя**Юридичного факультету ІУТП**Державного університету інфраструктури та технологій,**Київ, Україна*

ВИРОК НА ПІДСТАВІ УГОДИ: ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу інституту вироку на підставі угоди у кримінальному процесі України, запровадженого Кримінальним процесуальним кодексом 2012 року. Розглядаються основні види угод — про примирення та про визнання винуватості, їх процесуальні особливості, правові наслідки та актуальна судова практика. Особливу увагу приділено принципам добровільності, справедливості та ефективності цього механізму, а також його впливу на судову систему, сторони кримінального провадження та реалізацію публічних інтересів. Автор аналізує переваги застосування угод з точки зору процесуальної економії, оперативності вирішення кримінальних справ, а також ризики, пов'язані з можливістю формального підходу до їх затвердження судами. Досліджено зарубіжний досвід функціонування подібного інституту та наведено приклади з української практики. Зроблено висновок, що угоди можуть бути ефективним інструментом у кримінальному провадженні, проте їх застосування потребує посиленого судового контролю з метою забезпечення справедливості, захисту прав учасників провадження та дотримання публічного інтересу.

Ключові слова та словосполучення: кримінальний процес, вирок на підставі угоди, угода про визнання винуватості, угода про примирення, повне та своєчасне відшкодування завданої шкоди, судова практика, публічний інтерес, кримінальне судочинство.

Annotation. This article offers a comprehensive analysis of the institution of plea-based sentencing in the criminal procedure of Ukraine, introduced by the Criminal Procedure Code of 2012. This innovation marked a substantial shift towards European standards of criminal justice, introducing reconciliation and plea agreements as alternatives to traditional trial procedures. The study examines the legal nature, procedural framework, and consequences of both reconciliation agreements and guilty plea agreements.

Special attention is given to the principles of voluntariness, legality, fairness, and proportionality as essential conditions for the validity of such agreements. The article highlights how plea mechanisms contribute to procedural efficiency by reducing the workload of courts, expediting the resolution of less complex criminal cases, and promoting offender reintegration through restorative justice approaches.

The paper presents practical examples from Ukrainian judicial practice, including cases related to corruption and public interest, and identifies risks associated with superficial judicial review, inadequate sanctions, and insufficient evaluation of the actual implementation of agreement terms. A comparative overview of foreign models reveals international tendencies and provides insights for improving Ukrainian procedural legislation.

The author concludes that while plea agreements can serve as an effective tool for streamlining justice and reducing the burden on the judiciary, their effectiveness depends on substantive judicial oversight, proper enforcement of agreed obligations, and strict compliance with the fundamental principles of criminal procedure. These agreements should function not as a way to avoid responsibility, but as a legitimate and balanced mechanism for resolving criminal matters in accordance with legal norms and public interest.

Keywords and phrases: *criminal procedure, plea-based sentencing, plea agreement, reconciliation agreement, full and timely compensation for damages, judicial practice, public interest, criminal justice.*

Постановка проблеми. Інститут угод у кримінальному процесі України, запроваджений із набуттям чинності КПК 2012 року, покликаний забезпечити оперативність судового розгляду, зменшення процесуального навантаження та досягнення консенсусного врегулювання між сторонами провадження. Одним із ключових положень, що має визначальне значення для справедливості вироку на підставі угоди, є повне та своєчасне відшкодування завданої шкоди, якщо таку було заподіяно. На практиці ця умова часто виконується формально або взагалі ігнорується, що нівелює сутність угоди як механізму відновного правосуддя. У ряді випадків суди затверджують угоди без належної перевірки фактичного виконання зобов'язань сторін, що ставить під сумнів дотримання засад кримінального провадження — передусім принципів справедливості, законності та публічного інтересу. Така ситуація зумовлює необхідність комплексного аналізу змісту, підстав та судової практики укладення вироків на підставі угод із особливим акцентом на реальність відшкодування шкоди як передумови їх допустимості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою. Питання вироків на підставі угод у кримінальному провадженні стало предметом активного наукового аналізу в контексті реформування кримінального процесуального законодавства України. Дослідники сходяться на думці, що інститут угод сприяє досягненню процесуальної економії, гуманізації кримінального процесу та забезпеченню балансу інтересів між сторонами.

П. Декайло та І. Чапля розглядають угоду про примирення як важливий інструмент у провадженнях щодо нетяжких злочинів і підкреслюють необхідність удосконалення практики її реалізації [1]. І.В. Басиста вказує на проблеми формалізму, відсутність чіткого процесуального статусу медіатора та різне тлумачення норм КПК судами, слідчими і прокурорами[2].

Дисертаційне дослідження М.М. Тауса є одним із найповніших у цій галузі: автор систематизує етапи судового провадження на підставі угод, аналізує законодавчі прогалини, судову практику та зарубіжний досвід, і пропонує зміни до КПК України [3].

Гвоздецький В.Д. та Ляш А.О. акцентують увагу на відновному потенціалі угоди про примирення та її відповідності міжнародним стандартам прав людини [4]. У дослідженні С.В. Давиденка та Є.О. Боковикової основний наголос зроблено на необхідності нормативної підтримки медіації як ключового елементу реального примирення сторін [5].

Таким чином, сучасні дослідження підтверджують ефективність угод у кримінальному провадженні, водночас акцентуючи на ризиках формального підходу, відсутності чіткої процесуальної регламентації та недостатньому контролі за виконанням умов таких угод.

Підвищення якості правозастосування потребує не лише удосконалення законодавства, а й посилення інституційних гарантій дотримання засад справедливості та публічного інтересу.

Метою дослідження – є з'ясування правової природи, змісту та судової практики застосування вироків на підставі угоди у кримінальному провадженні України, з особливим акцентом на визначенні ролі повного та своєчасного відшкодування завданої шкоди як обов'язкової умови їх укладення. Дослідження спрямоване на виявлення проблем правозастосування, оцінку відповідності угод принципам справедливості, добровільності та публічного інтересу, а також на формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання та судової практики в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Вирок на підставі угоди, передбачений Кримінальним процесуальним кодексом України, є результатом докорінного реформування вітчизняного кримінального процесу, яке розпочалося з набуттям чинності нової редакції КПК у 2012 році [6]. Введення інституту угод стало суттєвим кроком у напрямі європеїзації кримінальної юстиції та спрямоване на підвищення ефективності судочинства, зниження навантаження на органи досудового розслідування і суди, а також сприяння швидкому і справедливому врегулюванню кримінально-правових конфліктів. Водночас застосування цього механізму виявило низку проблемних аспектів, зокрема пов'язаних із дотриманням принципів справедливості, добровільності та захисту прав потерпілого.

Суть угоди полягає у досягненні консенсусу між сторонами кримінального провадження щодо обставин вчинення злочину, визнання вини, добровільного зобов'язання на певні дії, зокрема щодо відшкодування шкоди, а також узгодження виду та розміру покарання. Законодавство України передбачає два основних типи таких угод — про примирення та про визнання винуватості. Обидва передбачають добровільну ініціативу однієї зі сторін, проте відрізняються складом учасників, змістом та юридичними наслідками.

Угода про примирення є однією з форм альтернативного врегулювання конфлікту, що виникає внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Її укладення ґрунтується на безпосередній участі потерпілого у процесі досягнення справедливості, з урахуванням не лише матеріального, але й морального аспекту завданої шкоди. Правова природа цієї угоди полягає в досягненні домовленості між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) щодо відповідальності останнього, за умови щирого розкаяння та повного відшкодування заподіяної шкоди. Така угода розглядається як вияв відновного правосуддя, де головна мета полягає не в суворому покаранні, а у компенсації заподіяного та відновленні морального балансу між сторонами.

Законодавство дозволяє ініціювати укладення угоди на будь-якому етапі після повідомлення особі про підозру і до моменту ухвалення судом вироку. Її затвердження відбувається у межах підготовчого судового засідання, участь у якому обов'язкова лише для сторін угоди. Водночас існують обмеження щодо можливості її укладення зокрема — внаслідок відмови потерпілого від обвинувачення у справах приватного обвинувачення або примирення з особою, яка вперше вчинила злочин невеликої чи середньої тяжкості з необережності, за умови повного відшкодування збитків. У таких ситуаціях КПК України прямо виключає можливість укладення угоди.

Особливість угоди про примирення полягає в її двошаровій структурі — матеріальній і моральній. Для потерпілого значущими є не лише компенсація шкоди, а й визнання з боку правопорушника, що сприяє психологічному відновленню. Для обвинуваченого угода є засобом мінімізації наслідків переслідування, зокрема можливістю уникнути реального позбавлення волі. Таким чином, інститут примирення — це не просто правовий компроміс, а спроба збалансувати інтереси обох сторін через механізми відновлення, компенсації та визнання відповідальності.

Судова практика засвідчує, що механізм угод про примирення активно використовується у провадженнях щодо злочинів середньої тяжкості. Так, у рішенні Дніпровського районного суду м. Києва від 18 грудня 2024 року у справі № 755/17917/24, суд затвердив угоду, укладену між потерпілою та обвинуваченим за фактом нанесення умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження [7]. Повне відшкодування шкоди, добровільність

угоди та згода потерпілої стали підставою для призначення покарання у вигляді одного року обмеження волі з іспитовим строком.

Цей приклад наочно демонструє потенціал інституту угоди про примирення як ефективного інструменту реалізації відновного підходу у кримінальному процесі. Він підтверджує, що лише за умов реального відшкодування шкоди та визнання вини укладення такої угоди може відповідати завданням справедливості, забезпечуючи баланс інтересів усіх сторін провадження.

Угода про визнання винуватості становить один із ключових інструментів сучасного кримінального процесуального права України. Вона покликана оптимізувати розгляд кримінальних проваджень шляхом досягнення домовленості між прокурором і підозрюваним або обвинуваченим щодо визнання вини, умов притягнення до відповідальності та узгодженого покарання. Такий підхід має забезпечувати не лише швидкість провадження, а й дотримання принципів добровільності, правомірності та справедливості, що є основоположними у кримінальному процесі.

Укладення угоди про визнання винуватості можливе у справах щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої або середньої тяжкості, а також у провадженнях щодо окремих тяжких злочинів, якщо шкода завдана лише державним або суспільним інтересам. Водночас закон прямо забороняє її застосування у кримінальних провадженнях де є потерпілий. У цьому контексті реальне, повне та своєчасне відшкодування шкоди стає критичною умовою справедливості угоди, адже лише таким чином можна забезпечити легітимність домовленості в очах суспільства і дотримання завдань кримінального провадження, передбачених статтею 2 КПК України.

Роль суду при затвердженні угоди виходить за межі формальної перевірки — він зобов'язаний встановити здатність обвинуваченого виконати зобов'язання, які він на себе взяв. Йдеться, насамперед, про реальність і повноту відшкодування шкоди, чіткість строків виконання зобов'язань, а також відсутність обставин, що можуть унеможливити дотримання умов угоди. Відповідно до пункту 5 частини 7 статті 474 КПК України, якщо суд приходить до висновку, що обвинувачений не здатен виконати умови угоди, її затвердження є недопустимим.

Судова практика свідчить, що у разі відповідального підходу сторін та належного контролю з боку суду угода про визнання винуватості може стати прикладом ефективної процесуальної моделі. Так, у вирокі Солом'янського районного суду м. Києва від 17 червня 2024 року у справі № 760/8343/24 обвинувачений у привласненні державного майна, вчинене в умовах воєнного стану, визнав винуватості, повністю компенсував завдані збитки та демонстрував щире каяття [8]. У межах угоди про визнання винуватості, укладеної з прокурором, обвинувачений визнав провину, повністю компенсував шкоду, в розмірі 264091 грн 50 коп. Суд, врахувавши ці обставини, визнав угоду такою, що відповідає інтересам правосуддя, й призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на п'ять років з іспитовим строком на два роки.

Позитивний ефект від застосування цього інституту полягає не лише в зменшенні навантаження на органи досудового розслідування і суди, а й у забезпеченні швидкого поновлення порушених інтересів, особливо у провадженнях, де потерпілою стороною виступає держава. Проте така ефективність можлива лише за умови реального виконання зобов'язань за угодою, насамперед — повного відшкодування шкоди. В іншому випадку угода перетворюється на формальний інструмент уникнення покарання, що суперечить самому духу кримінального судочинства.

Разом із позитивними результатами, практика також засвідчує наявність серйозних викликів. Зокрема, у низці справ суди обмежуються поверховою перевіркою змісту угоди, не аналізуючи обставини її укладення, мотивацію сторін або можливий тиск на підозрюваного. Особливу складність становлять справи щодо корупційних та службових злочинів, де громадський інтерес вимагає особливої уваги до прозорості та пропорційності покарання. У

таких випадках суди повинні проявляти вищий рівень процесуального контролю, щоби забезпечити не тільки швидкість, а й змістовну справедливість вироку.

Інститут угод у кримінальному процесі відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування судової системи. Його практичне значення полягає не лише у скороченні строків досудового розслідування й судового розгляду, а й у раціональному перерозподілі ресурсів правосуддя. Завдяки процедурі укладення угоди суди мають змогу зосередити увагу на розгляді складних та суспільно небезпечних злочинів, натомість менш тяжкі провадження можуть бути вирішені шляхом погодження сторін. Окрім цього, укладення угоди відкриває можливості для ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення і щиро розкаюлися, а також сприяє задоволенню інтересів потерпілих, передусім через відшкодування завданої шкоди.

Разом з тим судова практика виявляє низку серйозних викликів, пов'язаних із фактичним застосуванням цього інституту. Проблемним залишається питання поверхневого підходу судів до перевірки змісту угод. У багатьох випадках судді обмежуються формальним з'ясуванням наявності підписів і згоди сторін, не досліджуючи глибше обставини, які могли б вказувати, зокрема, на примус до укладення угоди або її реальні наслідки для потерпілого.

Особливо гостро це проявляється у справах про службові та корупційні злочини, де інтерес суспільства до справедливого покарання є надзвичайно високим, а прозорість та публічність процесу мають першочергове значення.

Суттєвим ризиком також є відсутність ефективного механізму контролю за виконанням умов угоди після її затвердження. Нерідко узгоджене покарання є явно м'яким або не відповідає тяжкості вчиненого діяння, а шкода, завдана злочином, не компенсується повністю чи взагалі залишається без належного правового реагування. У цьому контексті особливу увагу привертає вирок Вищого антикорупційного суду від 17 грудня 2024 року у справі № 991/13030/24, у якій особа, визнана винною у вчиненні тяжкого корупційного правопорушення (ч. 5 ст. 27, ч. 4 ст. 28 – ч. 2 ст. 364 КК України), отримала звільнення від реального відбування покарання та штраф у розмірі 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян при відсутності реального механізму повернення завданих державі збитків, адже компенсація шкоди менш ніж 0,02 % не може вважатися такою, що відновлює порушене право державного підприємства (відшкодування шкоди у 100 000 грн не відповідає реальному розміру завданих збитків у понад 554 млн грн) [9, 10].

Такий підхід прямо суперечить зміст ст. 474 КПК України та ст. 2 КПК України, а саме принципам справедливості та публічного інтересу. Відсутність належного аналізу пропорційності покарання, фактичного відшкодування шкоди, а також оцінки дій прокурора у контексті засад кримінального провадження свідчить про необхідність додаткової правової перевірки такого рішення. Такі рішення мають стати предметом оскарження до суду вищої інстанції або дисциплінарної перевірки (щодо прокурора) у разі відповідного звернення.

Подібні вирoki підривають довіру суспільства до ефективності боротьби з корупцією та ставлять під сумнів досягнення завдань кримінального провадження.

З огляду на вищевикладене, позиція Верховного Суду є надзвичайно важливою для формування стабільної та обґрунтованої правозастосовної практики. У своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що затвердження угоди можливе лише за умови, якщо покарання є співмірним тяжкості злочину, шкода відшкодована повністю, а інтереси потерпілих і суспільства належно враховані. Судові рішення вказують на обов'язок перевірки реальності відшкодування навіть у разі відсутності цивільного позову, а також на необхідність відмови у затвердженні угоди в разі формального або символічного характеру компенсації. У випадках, коли розмір відшкодування є символічним, а шкода — значною, суд зобов'язаний відмовити в затвердженні угоди (ч. 7 ст. 474 КПК України).

Практика укладення угод про визнання винуватості свідчить про наявність як значного потенціалу цього інституту, так і ризиків його формалізованого, механічного застосування. За умови дотримання усіх засад кримінального провадження — повного відшкодування шкоди,

широкого каяття, добровільності та відсутності зовнішнього тиску — така угода може слугувати ефективним інструментом досягнення правосуддя. Водночас, коли зазначені умови не виконано, а угода фактично використовується як засіб уникнення відповідальності, її застосування суперечить призначенню інституту правосуддя.

Таким чином, укладення угод у кримінальному провадженні не повинно зводитися до формального компромісу між обвинуваченим і стороною обвинувачення. Воно має розглядатися як складна правова процедура, спрямована на досягнення справедливості, реалізацію принципу невідворотності відповідальності та ефективний захист публічного інтересу.

Висновки. Укладення вироків на підставі угод, запроваджене Кримінальним процесуальним кодексом України, є значним кроком до гуманізації кримінального процесу та адаптації національного судочинства до європейських правових стандартів. Аналіз судової практики підтверджує, що угоди про визнання винуватості та про примирення можуть бути ефективними інструментами реалізації принципів процесуальної економії, добровільності, справедливості й ресоціалізації особи. Умови реального, повного та своєчасного відшкодування шкоди, за наявності заподіяння такої, відіграють ключову роль у забезпеченні змістовної обґрунтованості угоди та досягненні правового балансу.

Разом із тим дослідження виявило низку серйозних проблем у практиці застосування цього інституту. Йдеться, зокрема, про формалізм у підході до перевірки змісту угод, недостатню увагу до реального виконання зобов'язань, випадки символічного або непропорційного покарання, а також відсутність дієвих механізмів оцінки впливу угоди на публічний інтерес.

Судова практика підтверджує необхідність посилення ролі суду як активного суб'єкта контролю за відповідністю умов угоди не лише законодавчим критеріям, а й принципам змістовної справедливості. Суд має перевіряти не лише добровільність та формальну правильність укладеної угоди, а й обґрунтованість її наслідків — з урахуванням тяжкості злочину, наявності відшкодування (якщо шкоду було заподіяно), та потенційного впливу на публічний інтерес. Лише за дотримання таких підходів інститут вироку на підставі угоди може реалізовувати своє призначення як ефективна форма спрощеного провадження, що водночас гарантує законність і справедливість кримінального судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декайло П., Чапля І. Значення угоди про примирення в кримінальному процесі // Актуальні проблеми правознавства. – 2021. – № 4(28). – С. 82–87. – DOI: 10.35774/app2021.04.82.
2. Басиста І. В. Практичні проблеми укладення угод про примирення у кримінальному провадженні // Вісник кримінального судочинства. – 2017. – № 1. – С. 11–14.
3. Таус М. М. Судове провадження на підставі угод у кримінальному процесі України : дис д-ра філософії : 081 – Право / Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ. – Дніпро, 2021. – 239 с.
4. Гвоздецький В. Д., Ляш А. О. Угода про примирення у кримінальному провадженні: деякі питання правового регулювання та практичного вирішення // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2020. – № 1(21). – С. 1–5. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20hvdtpv.pdf>.
5. Давиденко С. В., Боковикова Є. О. Угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим: проблеми вдосконалення правового регулювання // Forum Prava. – 2018. – № 2. – С. 56–65. – DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1253356>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 19.05.2025).
7. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 18.12.2024 у справі № 755/17917/24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123939729> (дата звернення: 19.05.2025).

8. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 17.06.2024 у справі № 760/8343/24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123640067> (дата звернення: 19.05.2025).
9. Ухвала Верховного Суду від 14.04.2025 у справі № 991/13030/24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126569694>
10. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 12.03.2025 у справі № 991/13030/24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125766737>

УДК: 343.98:351.74:343.98-051

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-280-284><https://orcid.org/0009-0004-9893-422X>**Рендаренко Геннадій Вікторович,**

начальник відділу

Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та
судових експертиз Служби безпеки України, Київ<https://orcid.org/0009-0009-0468-0377>**Шарко Володимир Володимирович,**

головний судовий експерт

Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та
судових експертиз Служби безпеки України, Київ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ЗНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ З КАНАЛІВ ЗВ'ЯЗКУ ТА ІНШИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НЕГЛАСНОГО ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Анотація: в роботі розглядається нормативно-правове регулювання сфери спеціальних технічних засобів зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації) щодо їх назв та видів.

Ключові слова: спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації, СТЗ, перелік СТЗ, критерії належності, ліцензійні умови.

Annotation: the paper discusses the normative and legal regulation of the sphere of special technical means of removing information from communication channels and other technical means of covert obtaining information about their names and types.

The article discusses the main legislative and regulatory legal acts related to technical regulation, control over illegal trafficking and forensic examinations of special technical means of covert obtaining information. The authors drew attention to the concept and terms of special technical means of covert receipt of information, which are specified in DSTU 9249:2023 "Special technical means for removing information from communication channels and other technical means of covert obtaining information. Basic terms, definitions of concepts and classification".

The main problematic issues are presented both in the conceptual apparatus of special technical means of covert receipt of information from communication channels and other technical means of covert receipt of information, and in the list of their types. The term "means" in the names of types of special technical means of covert receipt of information and possible negative consequences of its misinterpretation are considered, the option of solving this problem is described.

The authors provide a classification of special technical means of covert receipt of information by functional purpose, which is brought in line with innovations in legislative acts. In addition, the above classification takes into account the trends in the development of scientific and technological progress, information technologies and the spread of their scope, as well as generalized the results of expert practice, which indicate the loss of their relevance of certain types of special technical means of covert obtaining information in operational-search, counterintelligence and intelligence activities.

Key words: special technical means of covert receipt of information, STZ, list of STZ, criteria of ownership, license conditions.

Постановка проблеми. На думку авторів статті на сьогодні існує необхідність внесення змін у нормативно-правові акти, що регулюють сферу спеціальних технічних засобів зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (далі – СТЗ), пов'язані з технічним регулюванням, контролем за їх незаконним обігом і проведенням судових експертиз. Тенденції розвитку науково-технічного прогресу, інформаційних технологій та поширення сфери їх застосування, а також узагальнені результати експертної практики вказують на те, що деякі види СТЗ втратили свою актуальність в оперативно-розшуковій, контррозвідувальній та розвідувальній діяльності, що в свою чергу потребує корекції переліку видів СТЗ.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідження проблемних питань нормативно-правового регулювання у сфері СТЗ відображені у таких наукових статтях, як «Особливості формування поняття «спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації»» Серьогіна В.С., Леонова Б.Д., Папа М.В. [1, с.126], «Визначення терміну спеціальні технічні засоби» Логінова І.В. [2, с.101], «Удосконалення законодавства щодо термінології у сфері спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації» Свінцицького А.В., Степанова В.А., Леонова Б.Д. [3, с.56].

У зазначених публікаціях і наукових дослідженнях висвітлюються питання нормативно-правового забезпечення обігу СТЗ та не приділяється достатня увага результатам експертної практики дослідження СТЗ з урахуванням технічного і гуманітарного напрямку.

У науковій статті «Щодо класифікації спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» Ярошенка О.С. та Богінича І.О. [4, с.215-217] запропоновані класифікації СТЗ за рядом факторів, зокрема за функціональним призначенням технічних засобів, за рівнем складності застосування, за рівнем конспіративності застосування тощо. Проте зазначені пропозиції не мають нормативно-правового обґрунтування та не враховують, що частина технічних засобів галузевого призначення (медична галузь, експертна й криміналістична діяльності тощо) підпадуть під заборону використання.

Класифікація СТЗ, наведена в методичному посібнику «Методичне забезпечення експертних досліджень щодо віднесення технічних засобів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» Серьогіна В.С. та інших авторів [5, с.6] наближена до сучасних реалій, проте не враховує останні зміни у законодавстві, а також набутий експертний досвід.

Отже, метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів у сфері СТЗ, виявлення недоліків (протиріччя) та актуалізація видів СТЗ.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія РФ проти України здійснюється всебічно, зокрема й отриманням розвідувальної інформації щодо наявності та місць дислокації техніки, особового складу, тактики дій на лінії бойового зіткнення, у тилу в державних органах влади, військових штабах тощо. Таку інформацію ворог може отримувати, зокрема і за допомогою СТЗ. Контроль з боку держави за незаконним обігом та розповсюдженням СТЗ потребує вдосконалення нормативно-правового регулювання в цій сфері.

З іншого боку, держава має піклуватися про гарантії дотримання прав і свобод своїх громадян, забезпечуючи формування понятійного апарату СТЗ, що базується на системі взаємодоповнюючих визначень термінів, суттєвих показників і критеріїв, які дозволяють розпізнати СТЗ, визначити і відокремити їх від інших засобів негласного отримання інформації.

Нормативно-правове регулювання сфери СТЗ пов'язане з технічним регулюванням, контролем за незаконним обігом і проведенням судових експертиз. Основними нормативно-правовими актами в зазначеній сфері на сьогодні є: Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Закони України «Про судову експертизу», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про виконавче провадження», Указ

Президента України від 13.04.2001 № 256 «Про впорядкування виготовлення, придбання та застосування технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку», постанови Кабінету Міністрів України від 27.10.2001 № 1450 «Про затвердження Положення про порядок розроблення, виготовлення, реалізації та придбання спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації», від 22.09.2016 № 669 (далі – постанова КМУ № 669), якою затверджені Ліцензійні умови провадження господарської діяльності, пов'язаної з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (далі – Ліцензійні умови), Критерії належності спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (далі – Критерії належності) та Перелік спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації (далі – Перелік СТЗ).

Терміни та визначення у сфері СТЗ нормативно закріплені Ліцензійними умовами та Критеріями належності. Проте з моменту набрання чинності постановою КМУ № 669 у законодавстві відбулися зміни, які потребують урегулювання та внесення відповідних уточнень у понятійний апарат СТЗ.

На сьогодні чинним є ДСТУ 9249:2023 «Спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку та інші технічні засоби негласного отримання інформації. Основні терміни, визначення понять і класифікація» (далі – ДСТУ 9249:2023) [6], який містить оновлені терміни та їх визначення, що враховують законодавчі зміни, а також практику використання термінів та визначень в сфері СТЗ. Наведені в зазначеному національному стандарті визначення автори пропонують взяти за основу для внесення змін до вищезазначеної постанови.

Разом з тим, наведена в ДСТУ 9249:2023 [6] класифікація СТЗ переважно співпадає з Переліком СТЗ, який, на думку авторів, потребує перегляду. Так, відповідно до постанови КМУ № 669 є такі засоби:

- засоби для негласного аудіо-, відеоконтролю та спостереження за особою, реччю або місцем;

- засоби для негласного отримання інформації про місцезнаходження та/або переміщення особи, транспортних засобів чи іншого володіння особи, зокрема для негласного установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу зв'язку;

- засоби для негласного обстеження кореспонденції, предметів, матеріальних носіїв інформації;

- засоби для негласного проникнення або обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи;

- засоби для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж;

- засоби для негласного зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Кожна назва з Переліку СТЗ починається зі слова «засоби», що по суті своїй означає «спеціальні технічні засоби». Разом з тим, під час визначення критеріїв належності СТЗ непоодинокими є ситуації, у яких засіб, що здатний здійснювати негласне отримання інформації, тобто придатний для негласного отримання інформації, але не призначений для його застосування у спосіб, характерний для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності, може визнаватись «засобом для негласного отримання інформації». Для прикладу: мобільний телефон у режимі аудіозапису (диктофону) є пристроєм, придатним для негласного отримання аудіоінформації (для негласного аудіоконтролю), але має ряд демаскуючих ознак, що не дозволяють його застосовувати у спосіб, характерний для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності, тобто не відноситься до СТЗ або ж «засіб для негласного отримання інформації», який має відповідні конструктивні особливості, функціональні можливості, технічні характеристики та придатний для негласного отримання зокрема аудіоінформації (для негласного аудіоконтролю),

відноситься до СТЗ. В обох прикладах пристрої є «засобами для негласного аудіоконтролю», але перший не відноситься до СТЗ, а другий відноситься. Виникає певна колізія, що в окремих випадках призводить до подвійного тлумачення. З метою уникнення таких «подвійних» тлумачень у кожній назві СТЗ, наведеній у Переліку СТЗ, пропонується замінити слова «засоби» на слова «спеціальні технічні засоби», як це вже реалізовано у ДСТУ 9249:2023 [6].

Стосовно «засобів для негласного отримання інформації про місцезнаходження та/або переміщення особи, транспортних засобів чи іншого володіння особи, зокрема для негласного установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу зв'язку» з Переліку СТЗ слід зазначити, що підґрунтям формування назви даного виду СТЗ є стаття 268 Кримінального процесуального кодексу України «Установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу)». З урахуванням наведеного, пропонується змінити назву даного виду СТЗ на «Спеціальні технічні засоби для негласного отримання інформації про місцезнаходження та/або переміщення особи, транспортних засобів чи іншого володіння особи, зокрема для негласного установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу)».

Поряд із зазначеними вище технічними засобами, вид СТЗ «засоби для негласного обстеження кореспонденції, предметів, матеріальних носіїв інформації» за своєю суттю має включати три підвиди засобів обстеження: кореспонденції, предметів і матеріальних носіїв інформації. Серед них є засоби для негласного обстеження поштової кореспонденції, які, зазвичай, включають у себе набір інструментів, зокрема стіл, праску, скальпелі, фотоапарат, розприскувачі тощо, які є доступними пересічним громадянам. Щодо засобів для негласного обстеження предметів автори вбачають, що до СТЗ можуть бути віднесені рентгенівське та ультразвукове обладнання, що використовується у медичній, будівельній сферах, пристрої при ліквідації з надзвичайних ситуацій, під час розмінування звільнених від окупації територій тощо. Щодо засобів для негласного обстеження матеріальних носіїв інформації, то за своїм функціональним призначенням під заборону використання може потрапити криміналістична техніка, зокрема дуплікатори та блокатори носіїв інформації, портативні пристрої зчитування інформації з телефонів (наприклад, UFED Celibrite), що використовується в службовій діяльності слідчими, оперативними, судово-експертними підрозділами, а також в комерційній діяльності (наприклад, під час відновлення інформації з пошкоджених мобільних пристроїв тощо). Тобто, усі три підвиди засобів, які зазначені в даному виді СТЗ, на сьогодні втратили актуальність як СТЗ через їх поширеність у повсякденному житті та використання у багатьох службових і професійних сферах. Тому авторами пропонується з Переліку СТЗ прибрати вид «засоби для негласного обстеження кореспонденції, предметів, матеріальних носіїв інформації».

Засоби для негласного проникнення або обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи поділяються на дві окремі групи засобів: засоби проникнення та засоби обстеження. Фахівці в галузі СТЗ підіймають окремі питання стосовно засобів для обстеження, до яких можуть відноситися технічні засоби для безшумного свердління стін будівельних споруд. Як і кожний вид СТЗ, ці засоби повинні мати дві критеріальні ознаки: придатність для негласного отримання інформації та призначеність для застосування у скритий спосіб, характерний для оперативно-розшукової, контррозвідувальної або розвідувальної діяльності. Є дискусійним питання щодо наявності однієї з ознак для таких засобів, які за своїм функціональним призначенням не здійснюють негласного отримання інформації, а лише створюють умови для подальшого використання засобів негласного аудіо-, відеоконтролю. З урахуванням зазначеного, авторами вбачається за логічне викреслити другу групу даного виду СТЗ та здійснити заміну назви на «Спеціальні технічні засоби для негласного проникнення до публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи».

Також, один із видів, наведений в Переліку СТЗ, а саме «засоби для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж», потребує приведення у відповідність до чинного законодавства. Так, Законом України «Про електронні комунікації» термін

«телекомунікаційна мережа» замінено на «електронна комунікаційна мережа», у зв'язку з чим змінилась і стаття 263 Кримінального процесуального кодексу України «Зняття інформації з електронних комунікаційних мереж», яка є підґрунтям вищенаведеного виду СТЗ. З урахуванням зазначеного, є необхідність змінити назву «Засоби для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж» на «Спеціальні технічні засоби для негласного зняття інформації з електронних комунікаційних мереж».

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правових актів, що регулюють сферу СТЗ щодо їх технічного регулювання, контролю за незаконним обігом і проведення судових експертиз, втрата своєї актуальності у оперативно-розшукової, контррозвідувальної та розвідувальної діяльності окремих видів СТЗ та висловлені вище аргументи можуть слугувати підґрунтям для відповідних змін:

у Переліку СТЗ пропонується замінити слова «засоби» на слова «спеціальні технічні засоби»;

назву виду СТЗ «засоби для негласного отримання інформації про місцезнаходження та/або переміщення особи, транспортних засобів чи іншого володіння особи, зокрема для негласного установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу зв'язку» змінити на вид СТЗ «Спеціальні технічні засоби для негласного отримання інформації про місцезнаходження та/або переміщення особи, транспортних засобів чи іншого володіння особи, зокрема для негласного установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу)»;

з Переліку СТЗ прибрати вид «засоби для негласного обстеження кореспонденції, предметів, матеріальних носіїв інформації»;

назву виду СТЗ «Засоби для негласного проникнення або обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи» замінити на «Спеціальні технічні засоби для негласного проникнення до публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи»;

назву виду СТЗ «засоби для негласного зняття інформації з телекомунікаційних мереж» замінити на «Спеціальні технічні засоби для негласного зняття інформації з електронних комунікаційних мереж».

ЛІТЕРАТУРА

1. Серьогін В.С., Леонов Б.Д., Пап М.В. Особливості формування поняття «спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації». Збірник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України. 2021. Вип. № 1. С. 124-133.
2. Логінов І.В. Визначення терміну “спеціально технічні засоби”: матер. міжвід. наук.-практ. конф. Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах. м. Київ, 19 травня 2011 р. Київ: Наук. вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. С. 98-103.
3. Свінцицький А.В., Степанов В.А., Леонов Б.Д. Удосконалення законодавства щодо термінології у сфері спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації. Журнал «Інформація і право» Державної наукової установи «Інституту інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» № 3(34)/2020. С. 55-61.
4. Ярошенко О.С., Богінч І.О. Щодо класифікації спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. С. 211-218.
5. Методичне забезпечення експертних досліджень щодо віднесення технічних засобів до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації: метод. посіб. / В.С. Серьогін та ін.; за ред. Б.Д. Леонова. Київ: ІСТЕ СБУ. 2021- 63 с.
6. ДСТУ 9249:2023 «Спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку та інші технічні засоби негласного отримання інформації. Основні терміни, визначення понять і класифікація». <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0220774-23>.

УДК: 343.9

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-285-290><https://orcid.org/0000-0001-6579-126X>**Сперкач Наталія Анатоліївна,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права та процесу

Державного податкового університету

<https://orcid.org/0009-0001-1839-8278>**Якимчук Олександра Ярославівна,**

здобувачка вищої освіти

Державного податкового університету

<https://orcid.org/0009-0008-3748-2572>**Шемчук Євгеній Вікторович,**

здобувач вищої освіти

Державного податкового університету

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РОЗВИТОК ЗЛОЧИННИХ ТЕНДЕНЦІЙ СЕРЕД НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація. У статті розглянуто актуальну проблему впливу сучасних цифрових технологій на злочинну поведінку серед неповнолітніх. Акцент зроблено на тому, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних засобів не лише відкриває нові можливості для розвитку суспільства, а й створює серйозні ризики в контексті безпеки. Зокрема, підкреслено, що неповнолітні, як найбільш активна група користувачів цифрового середовища, часто не лише стає жертвою кіберзлочинів, але й безпосередньо залучається до їх вчинення. У центрі дослідження — такі форми цифрової злочинності, як кібербулінг, онлайн-шахрайство та поширення забороненого контенту, які мають потенційно негативні наслідки для психічного здоров'я та соціалізації неповнолітніх осіб.

Особливу увагу приділено аналізу причин злочинної активності неповнолітніх в онлайн-просторі. Виявлено, що високий рівень цифрової компетентності, технічна грамотність, а також знижений рівень правової обізнаності та відповідальності сприяють тому, що саме неповнолітні дедалі частіше фігурують серед правопорушників у сфері кіберзлочинності. У статті висвітлені ключові технологічні й соціальні чинники, які сприяють зростанню цих негативних тенденцій, серед яких — недостатній контроль з боку держави, складність ідентифікації анонімних користувачів та необхідність вдосконалення технічної підготовки правоохоронних органів.

Авторами запропоновано низку комплексних заходів, спрямованих на подолання зазначених викликів, зокрема через розвиток цифрової освіти, інтеграцію модулів з кіберетики до навчальних програм, створення альтернативних каналів реалізації технічних навичок неповнолітніх, просвітницьку роботу та вдосконалення законодавчих норм. Зроблено висновок про необхідність міжсекторальної співпраці — держави, освітніх інституцій, батьків та цифрових платформ — для формування безпечного й етичного цифрового середовища. Розкрито важливість ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та формування відповідального ставлення до цифрових технологій, як основи превенції кіберзлочинності серед неповнолітніх.

Ключові слова. Інформаційні технології, злочинність, неповнолітні, інтернет, кіберзлочинність, кібербулінг, онлайн-середовище, онлайн-шахрайство, анонімність.

Annotation. *The article examines the current problem of the impact of modern digital technologies on criminal behavior among minors. The emphasis is on the fact that the rapid development of information and communication technologies not only opens up new opportunities for the development of society, but also creates serious risks in the context of security. In particular, it is emphasized that young people, as the most active group of users of the digital environment, often not only become victims of cybercrimes, but are also directly involved in their commission. The focus of the study is on such forms of digital crime as cyberbullying, online fraud, and the distribution of prohibited content, which have potentially negative consequences for the mental health and socialization of minors.*

Particular attention is paid to the analysis of the causes of criminal activity of minors in the online space. It was found that a high level of digital competence, technical literacy, as well as a reduced level of legal awareness and responsibility contribute to the fact that minors are increasingly appearing among offenders in the field of cybercrime. The article highlights key technological and social factors contributing to the growth of these negative trends, including insufficient state control, the difficulty of identifying anonymous users, and the need to improve the technical training of law enforcement agencies. The authors propose a number of comprehensive measures aimed at overcoming these challenges, in particular through the development of digital education, the integration of cyberethics modules into curricula, the creation of alternative channels for the implementation of technical skills of young people, educational work, and the improvement of legislative norms. The conclusion is made about the need for intersectoral cooperation — the state, educational institutions, parents, and digital platforms — to form a safe and ethical digital environment. The importance of resocialization of young offenders and the formation of a responsible attitude towards digital technologies as the basis for the prevention of cybercrime among minors is revealed.

Keywords: *Information technology, crime, youth, Internet, cybercrime, cyberbullying, online environment, online fraud, anonymity.*

Вступ. Сьогодні, жодну сферу діяльності не оминули сучасні технології, які з'явилися досить давно, однак з кожним днем вони вдосконалюються та з'являються нові технічні розробки. Головною метою сучасних технологій є покращення життя, спрощення отримання послуг, комунікації, можливість отримати певне благо на відстані. Однак, розвиток сучасних технологій та впровадження нових цифровізаційних форм взаємодії людей має і негативну сторону. Так, сучасні технології досить часто використовуються особами злочинців при вчиненні кримінальних правопорушень, оскільки велика кількість людей немає спеціальної освіти або знань у сфері інформаційних технологій, і відповідно не може захистити себе на достатньому рівні та можуть стати жертвами таких правопорушень. В свою чергу, існує категорія людей які цим користуються, та вчиняють кримінальні правопорушення за допомогою інформаційних технологій. Найпоширенішими видами протиправних дій із застосування сучасних технологій вважаються: кібербулінг, онлайн – шахрайство, поширення забороненого контенту (порнографічні матеріали, екстремістські) , які в свою чергу можуть призвести до таких негативних наслідків як самогубство. Цілком логічним такими злочинцями найчастіше стають неповнолітні, оскільки вони більш схильні до розуміння нюансів функціонування інформаційних технологій, а також, в них низький поріг страху настання відповідальності, високий рівень сміливості та рішучості, тощо.

Дана проблема сьогодні набула таких наслідків, що люди не довіряють жодним повідомленням у месенджерах, рекламі, бояться заходити у них, бояться користуватися електронними державними послугами, тощо. В свою чергу, відсутність належного розслідування даного виду кримінальних правопорушень, проблематика виявлення та встановлення особи злочинця, тощо призводять до того, більшість із аналізованих кримінальних правопорушень залишаються латентними. Саме тому, важливим є дослідження

впливу сучасних технологій на розвиток злочинних тенденцій серед неповнолітніх з метою розуміння масштабу проблеми та пошуку способів її подолання і вирішення.

Виклад основного матеріалу. Оскільки неповнолітні активно користуються інтернетом для комунікації, навчання та розваг, існують нові форми злочинності, такі як кібербулінг, онлайн-шахрайство, поширення забороненого контенту (порнографічні матеріали, екстремістські), які в свою чергу можуть призвести до таких негативних наслідків як самогубство.

Отже, вважаємо за необхідне розглянути причини та сутність найбільш поширених серед неповнолітніх злочинних дій з використанням сучасних технологій.

Соціальні мережі, такі як Facebook, Instagram, TikTok, є потужними платформами для самовираження, але водночас вони створюють нові можливості для здійснення кримінальних правопорушень. Одна з найбільших проблем — це кібербулінг та цькування, яке поширюється через публікації, коментарі та повідомлення в мережах. Кібербулінг-визначається як систематичне переслідування, приниження або залякування особи з використанням цифрових технологій: соціальних мереж, месенджерів, електронної пошти та інших засобів онлайн-комунікації [1]. Особливістю кібербулінгу є його безперервний характер, а також анонімність агресора, що ускладнює ідентифікацію джерела загрози та посилює психологічний тиск на жертву.

За даними різноманітних досліджень, жертви кібербулінгу частіше зазнають симптомів депресії, тривожних розладів, мають знижений рівень самооцінки, а у важких випадках — можуть вдаватися до аутоагресивної поведінки або навіть суїциду. Суттєву роль у поширенні кібербулінгу відіграють як відсутність ефективних механізмів контролю в цифровому середовищі, так і низький рівень цифрової грамотності серед неповнолітніх [2, с.167].

Боротьба з кібербулінгом вимагає комплексного підходу, який поєднує правові, освітні, психологічні та технологічні заходи. Ефективне протистояння цьому явищу передбачає як превентивні дії, так і механізми своєчасного реагування на випадки агресивної поведінки в онлайн-середовищі. Першочергове значення має формування цифрової грамотності серед підлітків, що включає навички безпечної онлайн-комунікації, критичного мислення та вміння розпізнавати прояви кібербулінгу. Освітні установи повинні впроваджувати просвітницькі програми, які охоплюють не лише учнів, але й педагогів та батьків, забезпечуючи їм інструменти для виявлення й реагування на такі випадки. Важливим є також створення безпечного психологічного середовища в школах, у межах якого жертви можуть звернутися по допомогу без страху осуду. Надання психологічної підтримки має здійснюватися кваліфікованими фахівцями, зокрема шкільними психологами або соціальними працівниками. На законодавчому рівні необхідно вдосконалювати механізми відповідальності за вчинення кібербулінгу та забезпечувати ефективне розслідування таких випадків. Соціальні мережі та цифрові платформи, у свою чергу, мають розробляти системи автоматичного виявлення агресивного контенту та забезпечувати можливість швидкого блокування зловмисників [3, с.45].

Таким чином, подолання кібербулінгу вимагає міждисциплінарної взаємодії всіх зацікавлених сторін — держави, освітніх закладів, сім'ї, технічних платформ та самих неповнолітніх, яка повинна бути активно залученою до формування етичного онлайн-середовища.

Також, не менш важливим питанням в аспекті впливу сучасних технологій на розвиток злочинної поведінки серед неповнолітніх є можливість вчинення онлайн – шахрайства. З розвитком цифрових технологій виникли нові методи шахрайства, де неповнолітні стають як жертвами, так і виконавцями. Онлайн-шахрайство включає в себе різноманітні форми обману, такі як фішинг (крадіжка особистих даних через фальшиві вебсайти або електронні листи), продаж неіснуючих товарів або послуг, а також обман через інтернет-магазини. Сучасні тенденції вказують на те, що серед осіб, залучених до вчинення таких кримінальних правопорушень, дедалі частіше фігурують неповнолітні. Це зумовлено високим рівнем

цифрової обізнаності молодого покоління, їхньою технічною грамотністю, гнучкістю мислення та здатністю швидко адаптуватися до нових технологій. Неповнолітні значно легше освоюють навички програмування, роботи з анонімними мережами, інструментами обходу систем безпеки та маніпулятивними техніками, такими як фішинг чи соціальна інженерія. Деякі з них, часто без повного усвідомлення юридичних і етичних наслідків своїх дій, долучаються до онлайн-шахрайства як засобу швидкого збагачення або задоволення інтересу до хакерської діяльності [4, с. 641].

Серед поширених форм шахрайства, які використовують неповнолітні кіберзлочинці, — створення підроблених сайтів для збору персональних даних, використання шкідливого програмного забезпечення для зчитування банківських даних, а також участь у схемах фінансового шахрайства через соціальні мережі. У деяких випадках ці дії координуються через закриті онлайн-спільноти або форуми, де обмінюються інструкціями, інструментами та інформацією про потенційних жертв [5, с.419].

Негативним є той факт, що внаслідок відсутності ефективної профілактики та правової обізнаності, деякі неповнолітні особи не сприймають свої дії як кримінально карані, вважаючи онлайн-середовище «простором без правил». Це підкреслює необхідність цілеспрямованих заходів — зокрема, включення основ цифрової етики та кібербезпеки до шкільних та університетських програм, а також створення альтернативних можливостей для неповнолітніх реалізовувати свої цифрові навички у правовому полі (наприклад, через участь у «білих» хакерських проєктах або IT-стартапах). Ефективна протидія онлайн-шахрайству, зокрема з боку неповнолітніх, потребує міжсекторального підходу, що об'єднує освітні, соціальні, правові та технологічні інструменти. Зважаючи на те, що неповнолітні часто залучаються до кіберзлочинної діяльності завдяки високому рівню цифрової грамотності та технічній обізнаності, ключовим завданням стає перенаправлення їхніх навичок у конструктивне русло [6, с.117].

Крім того, інтернет створює легкий доступ до порнографічного та насильницького контенту, який може впливати на формування норм і поведінки неповнолітніх. Часто неповнолітні стикаються з таким контентом без належної підготовки або розуміння його наслідків. Це може призвести до спотвореного сприйняття здорових міжособистісних стосунків, розвитку девіантних поглядів і поведінки [7].

Що стосується виявлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності за кіберзлочини, то варто відмітити, що нажалі статистика не втішна, про свідчить невелика кількість вироків опублікованих у Єдиному державному реєстрі судових рішень у цій категорії кримінальних правопорушень [8]. Технології розвиваються дуже швидко, і правоохоронні органи часто не встигають адаптувати свої методи розслідування до нових викликів. Нові форми кіберзлочинів з'являються регулярно, а відстеження новітніх технологічних рішень вимагає постійної освіти та оновлення інструментів для збору доказів. Нові методи шифрування, анонімізації (наприклад, VPN або криптовалюти) та інші інструменти для забезпечення анонімності користувачів дозволяють злочинцям уникати виявлення. Кіберзлочинці можуть легко змінювати свої тактики, що ускладнює правоохоронним органам процес виявлення та ідентифікації правопорушників. Програмне забезпечення, яке використовують злочинці для кібератак, швидко оновлюється, що ускладнює правоохоронцям ідентифікацію та збирання доказів.

Таким чином, враховуючи зазначені вище положення, на нашу думку, до ефективних заходів запобігання негативного впливу сучасних цифрових та інформаційних технологій на злочинність серед неповнолітніх можна віднести наступні:

1. Освіта та цифрова етика. Впровадження системної освіти з основ цифрової безпеки, права та етики вже з раннього віку є критично важливим. Школи та університети мають інтегрувати в навчальні програми модулі з питань юридичної відповідальності за дії в цифровому просторі, основи кіберетики, а також кейси, які демонструють наслідки участі в шахрайських схемах.

2. Альтернативи для самореалізації неповнолітніх в ІТ. Створення умов для легальної реалізації цифрових навичок неповнолітніх є ефективним способом профілактики. Це можуть бути участь у хакатонах, «білих» хакерських програмах, стартап-інкубаторах або проєктах, де неповнолітні спеціалісти застосовують свої знання у сфері безпеки, програмування чи аналізу даних в етичний спосіб.

3. Сприяння критичному мисленню та відповідальності. Через просвітницькі кампанії, соціальні ініціативи та роботу з лідерами думок у молодіжному середовищі необхідно формувати у неповнолітніх усвідомлення особистої відповідальності за цифрові дії, включно з розумінням правових наслідків шахрайства.

4. Виявлення та супровід «груп ризику». Заклади освіти, соціальні служби та психологи мають співпрацювати для раннього виявлення неповнолітніх, яка проявляє інтерес до забороненої хакерської діяльності, та надавати їм підтримку й альтернативи розвитку. Особлива увага має приділятися мотиваційним аспектам: часто неповнолітні залучається до шахрайства через брак можливостей, соціальну ізоляцію або економічну потребу.

5. Вдосконалення законодавства та правоохоронних механізмів. Потрібні сучасні законодавчі підходи, які не лише карають, але й враховують вік, наміри та контекст дій неповнолітніх. Важливо впроваджувати програми ресоціалізації та перевиховання для неповнолітніх кіберзлочинців, зокрема через громадські роботи у сфері кібербезпеки або проходження спеціалізованих курсів.

Висновок. Сучасні технології відкривають безліч можливостей для розвитку неповнолітніх, однак вони також створюють нові ризики та загрози. Кібербулінг, інтернет-залежність, екстремістські погляди, доступ до порнографії та насильницького контенту — це лише деякі з негативних наслідків, які можуть виникати внаслідок використання цифрових технологій серед неповнолітніх. Тому важливо працювати над підвищенням цифрової грамотності серед неповнолітніх, а також розвивати законодавчі та соціальні механізми для боротьби з такими проявами злочинності в інтернеті.

Ключовими заходами для зменшення цих загроз є підвищення цифрової грамотності серед неповнолітніх, впровадження навчальних програм з безпеки в інтернеті, а також вдосконалення законодавства для боротьби з кіберзлочинами. Системне навчання неповнолітніх відповідальним навичкам користування технологіями та інтернетом є необхідним для формування здорових онлайн-звичок і забезпечення їх безпеки в цифровому середовищі.

Крім того, важливо створювати ефективні механізми віктимологічної профілактики та зменшення рівня віктимності жертв кібербулінгу та інших цифрових кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЮНІСЕФ Кібербулінг – що це та як це зупинити? URL: <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying>
2. Танасійчук І.М. Кібербулінг в соціальних мережах: філософський аспект. Новітні тенденції в науці: Матеріали 3-ї Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 16-17 травня 2024 року. Дніпро, Україна. с.166 – 168
3. Бедан В.Б. Проблема кібербулінгу у молодіжному середовищі: теоретичний аналіз. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. №1. 2022. С. 42 – 47
4. Чекмарьова І.М. Шахрайство в інтернеті як один із видів шахрайства. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». №2. 2024. С.639 – 643
5. Севрук І.Ю. Види шахрайств, що вчиняється через мережу інтернет. Редакційна колегія, 2023. С. 418–421
6. Дубина В.Є., Калякін С.В. Попередження шахрайства і торгівлі людьми в кіберпросторі. Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми: зб. матеріалів міжнар. наук. – практ. конф. (м. Вінниця, 31 трав. 2023 р.). Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 116–118.

7. Ясенев М.О. Девіантна поведінка студентського середовища та його причини. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/18936/1/Zbirka_Aktualni%20pytannia%20suchasnoho%20sotsiohumanitarnoho%20znannia%202022-92-93.pdf
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>
9. Топчій, В. В. Цифровізація у системі детермінант злочинності. Ірпінський юридичний часопис. №1(14). 2024. С.132–137
10. Орлов Р.Р., Окушко А.В. Різновиди онлайн шахрайств та методи протидії злочинам у мережі Інтернет. Застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності: матеріали круглого столу, м. Харків, 14 грудня 2023 р. Харків, 2023. С. 50–52

УДК 343.98

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-291-297><https://orcid.org/0000-0002-9893-1588>

Чекін Денис Олександрович,
здобувач вищої освіти ступеня доктор філософії у галузі права
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОТИДІЇ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ

Анотація. Мета роботи — є з'ясування стану наукової розробленості питання протидії оперативними підрозділами незаконного заволодіння транспортними засобами, що вчиняються молоддю. У науковій статті автором підкреслено, що напрацювання та удосконалення існуючих методів протидії оперативними підрозділами незаконного заволодіння транспортними засобами, що вчиняються молоддю неможливо без належної їх наукової розробленості. Автор аналізує сучасні наукові підходи до вивчення проблеми протидії оперативними підрозділами незаконного заволодіння транспортними засобами, що вчиняються молоддю, здійснює оцінку наукової розробленості теми на сучасному етапі, акцентуючи на здобутки та прогалини в існуючих дослідженнях. Зазначено, що проблеми протидії незаконного заволодіння транспортними засобами багато уваги приділяли фахівці з галузей оперативно-розшукової діяльності, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи та ін.. Встановлено, що зміст наукових досліджень у цій сфері відрізняються залежно від поставлених завдань дослідження. Вивчено дискусійні питання, доведено актуальність тематики, визначено пріоритетні напрями, що сприятимуть вирішенню наукової проблеми. За результатами дослідження зроблено висновок про перспективні напрями подальших наукових розробок у сфері протидії оперативними підрозділами Національної поліції України незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, оперативні підрозділи, протидія, молодь, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії.

Annotation. The purpose of this work is to clarify the state of scientific development of counteraction by operational units against illegal seizure of vehicles by youth. In this scientific article, the author emphasizes that the development and improvement of existing methods of counteraction by operational units against illegal seizure of vehicles by youth is impossible without their proper scientific development. The author analyzes modern scientific approaches to studying the problem of counteraction by operational units against illegal seizure of vehicles by youth, assesses the scientific development of the topic at the present stage, focusing on achievements and gaps in existing research. It is noted that specialists in operational and investigative activities, criminal law, criminal procedure, criminology, and forensic examination, etc., have devoted considerable attention to the problem of combating illegal seizure of vehicles. It has been established that the content of scientific research in this area varies depending on the research tasks. Discussion issues have been studied, the relevance of the topic has been proven, and priority areas have been identified that will contribute to solving the scientific problem. Based on the results of the study, a conclusion has been made about promising areas of further scientific development in combating illegal vehicle seizure by operational units of the National Police of Ukraine committed by young people.

Keywords: criminal offense, operational units, counteraction, youth, operational and investigative measures, covert investigative (search) actions.

Постановка наукової проблеми. За дослідженнями, незаконне заволодіння транспортними засобами на сьогодні залишається одним з небезпечних кримінальних правопорушень і є серйозною проблемою, яка негативно впливає на безпеку суспільства, економічний стан країни та до значних матеріальних втрат для власників й юридичних осіб. В умовах агресивних дій російської федерації ця проблема стала ще більш актуальною, оскільки також спричинила підвищення активності кримінально налаштованих молодих осіб у т.ч. й вчинення незаконного заволодіння транспортних засобів.

Молоді особи все частіше використовують сучасні технології, у т.ч. протиугінних систем, методи конспірації під час готування або вчинення цього виду кримінального правопорушення, що ускладнює їх запобігання, виявлення та затримання оперативними підрозділами. Основною метою вчинення молодими особами кримінального правопорушення у сфері незаконного заволодіння транспортними засобами є отримання нелегального доходу від реалізації цих засобів або їх експлуатації з метою вчинення ними іншого кримінального правопорушення. Як свідчить практика, більше 60 відсотків особи молодого віку вчиняють кримінальне правопорушення такої категорії шляхом таємного заволодіння, що вказує на необхідність розробки оперативними підрозділами ефективних заходів та їх вжиття щодо запобігання та протидії цього виду злочину.

Зазначене свідчить про актуальність нашого напрямку і вимагає комплексного підходу вирішення проблеми у розробці комплексу гласних та негласних заходів протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремими питаннями цієї проблематики досліджували такі вчені, як Л. І. Аркуша, О. М. Бандурка, О. О. Гапчич В.О. Говорун, Горішний, В. В. Дараган, О. В. Кириченко, В. В. Лисенко, О. Ф. Долженков, С. Жукова, В. П. Захаров, В.М. Лютий, О. О. Мороз В. Л. Ортинський, О.О. Подобний, С.Є. Петров, М. А. Погорецький, В. Д. Пчолкін, Є. Ю. Пліско, Д.В. Ковбаса, Христов, О. Л. Цибенко, О. С. Черниш М.О. Щупаківський, О.О. Юхно та ін. Результати аналізу наукових досліджень вченими свідчать про те, що на сьогодні проблемні питання протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю не досліджувались або досліджувались лише окремі проблеми такої протидії.

Мета статті. Провести аналіз сучасних наукових досліджень, у яких досліджуються проблемні питання протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю.

Методи дослідження. Застосовано загальнонаукові (індукція, дедукція, аналіз, синтез, моделювання, системний аналіз) і спеціальні методи (формально-логічний, системно-структурний).

Викладення основного матеріалу дослідження. Проблемні питання протидії оперативними підрозділами незаконному заволодінню транспортними засобами були предметом досліджень у різних сферах юридичних наук. Я справедливо висловлював наукову позицію С.О. Павленко, що головною умовою будь-якого наукового дослідження є ґрунтовний аналіз наукового доробку вітчизняних та іноземних учених різних історичних періодів. Такий аналіз надасть можливість з'ясувати найвагоміші з-поміж них, що стали теоретичним підґрунтям предмета дослідження, з одного боку, й акцентувати на проблемних аспектах, що залишилися поза межами дослідження попередників, у контексті соціально-економічних, політичних, нормативно-правових, криміногенних та інших чинників – з іншого [1, с. 107], а також виявити прогалини в наукових дослідженнях та розробити перспективні напрями їх удосконалення.

Так, у сфері оперативно-розшукової діяльності проблемні питання протидії оперативними підрозділами незаконному заволодінню транспортними засобами досліджували такі вітчизняні науковці як: Брисковська О.М. Говорун, Д.В., Мороз О.О., Стрельченко Д.В., Христов О.Л. та ін. Ними було проведено ряд наукових досліджень, спрямованих на вивчення причин та наслідків, а також розробку нових підходів до їх запобігання та протидію.

Дослідження О.О. Мороза на тему: «Організація та тактика боротьби з крадіжками і угонами автотранспорту» було присвячено питанням оперативно-розшукової протидії незаконному заволодінню транспортними засобами та в ході його ним було запропоновано науково-практичні рекомендації по удосконаленню оперативного обслуговування об'єктів та осіб, які становлять інтерес у зв'язку із вчиненням крадіжок і угонів автотранспорту [2, с.6], що є важливим кроком у посиленні ефективної системи протидії цього виду злочину. Також він під час дослідження приділив увагу питанням удосконалення організації і тактики запобігання зазначеним протиправним діям, зокрема:

- 1) чіткого планування оперативно-розшукових заходів;
- 2) запровадження постійної спеціалізації працівників оперативних підрозділів по лінії розкриття незаконних заволодінь або викрадень АТЗ;
- 3) здійснення координації сил та засобів різних органів і підрозділів правоохоронних органів з виявлення та розкриття вказаних кримінальних правопорушень;
- 4) удосконалення системи ОРЗ, які забезпечують попередження та розкриття незаконних заволодінь або викрадень АТЗ [3 с. 18, 4, с.6,]. До цього, на нашу думку слід додати 5) розробка і впровадження сучасних технологій у сфері оперативно-розшукової діяльності щодо використання штучного інтелекту, з метою збору та аналізу даних для своєчасного виявлення і розкриття даного злочину; 6) розробка і впровадження ефективної системи моніторингу і контролю за рухом АТЗ, яка дозволить своєчасно виявляти і запобігати протиправним діям, що готуються та вчиняються особами молодого віку.

У своєму дослідженні С.Є. Петров розглядав проблемні питання виявлення та розкриття незаконного заволодіння АТЗ, особливості використання джерел оперативної інформації щодо встановлення осіб, причетних до викрадення АТЗ та проблеми їх легалізації. На підставі результатів дослідження та їх узагальнення він дійшов до висновків що працівники оперативних підрозділів на підставі оперативно-розшукової інформації повинні встановлювати і перевіряти на причетність до легалізації осіб, які:

- 1) систематично вчинюють викрадення АТЗ, а також здійснюють підроблення необхідних документів на транспортний засіб;
- 2) переховують викрадені АТЗ в орендованих гаражах (ангарах) для подальшого їхнього збуту або легалізації;
- 3) займаються систематично заміною номерів вузлів й агрегатів транспортних засобів, перепрошивкою програмного забезпечення сучасних АТЗ;
- 4) реалізують легалізовані АТЗ на авторинках, автосалонах, в мережі Інтернет;
- 5) займаються розборкою АТЗ або здійснюють прийом і здачу на металобрухт їх частин;
- 6) здійснюють на замовлення транспортування АТЗ із-за кордону;
- 7) раніше притягувалися до кримінальної відповідальності за незаконні заволодіння АТЗ, підробку документів на транспортні засоби тощо; 8) працівники нотаріальних контор, які з порушенням законодавства видають генеральні доручення на розпорядження АТЗ [3 с. 184, 5. С. 14–15].

Учений Д.В. Стрельченко, який визначаючи дії з підготовки неправомірних заволодінь автомобілями, визначив, що в ряді випадків під час вчинення розбійних нападів на водіїв інформація щодо автомобіля, характеру його вантажу й маршруту проходження може передаватися членам організованої злочинної групи [6, с. 8] серед яких можуть бути й молоді особи.

Учений Д.В. Говорун у своїй науковій роботі на тему: «Організація і тактика протидії підрозділами кримінальної поліції розбійним нападам на водіїв автотранспорту» він дослідив елементи оперативного обслуговування кримінальною поліцією лінії роботи щодо незаконного заволодіння транспортними засобами, проаналізував стан оперативної обстановки як способу виявлення осіб, які вчиняють розбійні напади на водіїв автотранспорту,

динаміку, рівень, місце, час, спосіб, контингент осіб, які їх вчиняють та інші обставини вчинення цих злочинів [7], що ми підтримуємо.

Наукові позиції щодо протидії незаконного заволодіння транспортними засобами в подальшому були розвинуті у дослідженнях Мицака Б.Ф. «Попередження та розкриття незаконного заволодіння транспортними засобами» [8], Христова О.Л. «Організація і тактика попередження та розкриття незаконних заволодінь транспортними засобами, поєднаних з насильством» [9], Брисковської О.М. «Розкриття підрозділами карного розшуку злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням автотранспортними засобами» [10].

Вказані наукові роботи суттєво вплинули на подальшу теоретичну і прикладну розробку цього напрямку та удосконалення форм і методів ОРД в цілому і сьогодні є актуальним для вирішення проблем протидії оперативними підрозділами незаконному заволодінню транспортними засобами у т.ч. що вчиняються молоддю.

Продовжуючи аналізувати дослідження у сфері кримінального права, слід відмітити, що проблемні питання протидії оперативними підрозділами незаконному заволодінню транспортними засобами розглядали такі вітчизняні науковці С. Ф. Денисов, Ю.Ф. Іванов, М.С. Клімов, В.А. Мисливий, В.В. Ємельяненко, І.В. Пшеничний А.С., Сорокуном, Є.В. Скрипа та ін.

Дослідивши теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту В.А. Мисливий, дійшов висновку, що визначення родового та видового об'єктів злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту дозволяє класифікувати злочини проти безпеки дорожнього руху залежно від видів та способу злочинної діяльності суб'єктів [11, с. 27], що має важливе значення для вдосконалення кримінального законодавства та правозастосовної практики у цій сфері.

Результатами дисертаційного дослідження В.В. Ємельяненка є удосконалення наукової позиції, відповідно до якої насильницьке заволодіння чужим ТЗ необхідно вважати закінченим не з моменту застосування насильства, а з моменту, коли винний вчинив протиправне вилучення ТЗ [12, с. 5] та отримав над ним контроль.

У своєму дослідженні Ю.Ф. Іванов у загальнотеоретичному і конкретно-практичному напрямі здійснив розгорнутий аналіз причин і умов, котрі детермінують вчинення досліджуваних злочинів і спробував розробити теоретичні та практичні пропозиції щодо профілактики злочинних посягань на власність, предметом яких є автотранспортні засоби, у ринкових умовах [3, с.20, 13, с. 5]. які можна застосовувати під час здійснення профілактичних заходів щодо недопущення у підготовці та вчинення кримінальних правопорушень незаконного заволодіння транспортних засобів особами молодого віку.

У своїй науковій роботі І.В. Пшеничний розглянув проблему крадіжок та незаконного обігу автотранспортних засобів та зробив спробу з'ясувати причину сучасного стану цієї проблеми в Україні та проаналізовано діяльність роботи правоохоронних органів у цьому напрямі, і на цій основі викладено конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи правоохоронних органів у сфері запобігання викраденню та контрабанді автомобілів підкресливши її актуальність та важливість [14, с. 9] й це стосується на необхідності підвищення ефективності міжнародної співпраці між Україною та іншими країнами у протидії злочинам, пов'язаних з незаконним заволодінням автотранспортними засобами, зокрема, що вчиняються молоддю.

У своєму дослідженні А.С. Клімов здійснив комплексний кримінологічний аналіз незаконного заволодіння ТЗ, які вчиняються організованими злочинними групами та запропонував практичні рекомендації, які спрямовані на профілактику дослідженого кримінального правопорушення [15], що ми підтримуємо. На нашу наукову позицію, оперативні підрозділи повинні розробляти комплекс оперативно-розшукових заходів та під час їх здійснення повинні впливати на молодих осіб з метою їх подальшої добровільної відмови від готовування та вчинення незаконного заволодіння ТЗ.

Цікавою, на наш погляд, є точка зору Є.В. Скрипи, який визначив поняття незаконної легалізації автотранспорту та обґрунтував роль оперативно-розшукової діяльності у доказуванні зазначених злочинів і розкрив особливості використання матеріалів ОРД з метою отримання доказів у такої категорії справ [16, с. 4], що є цінним внеском у розвиток теорії та практики оперативно-розшукової діяльності.

Продовжуючи дискусію нашого дослідження слід вказати, що відповідно О. Д. Воляннюк, який при дослідженні основної кримінологічної характеристики та запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми, зазначав, що криміналізація середовища неповнолітніх залишається небезпечним явищем сучасного суспільства. Згідно його наукової позиції він пропонує, під запобіганням злочинності неповнолітніх розуміти усунення негативних детермінант і стимулювання позитивних тенденцій у суспільстві та державі, а також здійснення заходів щодо соціально-правової, психологічної, медичної та педагогічної допомоги неповнолітнім, які належать до групи ризику, та їх родинам [17, с. 152] й серед молодих осіб.

Так, у дослідженні злочинності серед молоді та її попередження Н. В. Яницька висвітлювала комплекс питань щодо проблем протидії групової корисливо-насильницькій злочинності молоді. Нею аргументовано, що злочинність набуває в Україні дедалі більш організованого характеру. Вона зазначає про зміни кримінологічної характеристики і структури злочинних угруповань обґрунтовано доводить, що найбільш поширеними злочинами, що мають корисливо-насильницьку спрямованість, є: розбій, грабіж, вимагання, вбивство з корисливих мотивів. Учена окремо виділяє що такі злочини вчиняли дві вікові групи злочинців: 14–17 та 18–28 років. При цьому вона зазначала, що групова корисливо-насильницька злочинність молоді характеризується високим рівнем корпоративності, наявністю лідерів, які планують діяльність групи, жорсткою внутрішньо груповою ієрархією, чітким розподілом ролей та функцій між учасниками групи, конспірацією злочинної діяльності. Особливу увагу вона приділила розробленню заходів загально-соціального, спеціально-кримінологічного та віктимологічного запобігання груповим корисливо-насильницьким злочинам молоді, удосконаленню чинного кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за злочини [18, с. 10], що ми підтримуємо. Ми згодні з науковою позицією Н. В. Яницької, що без розроблення заходів загально-соціального, спеціально-кримінологічного та віктимологічного запобігання не можна ефективно здійснювати організацію протидії злочинності серед молоді.

Слід також підтримати професора С. Ф. Денисова, який досліджуючи питання профілактики серед злочинності молоді, як об'єкта кримінологічного дослідження, обґрунтував виділення такої злочинності як самостійного об'єкта кримінологічного дослідження. Автор зазначає, що існує наукова та практична необхідність у виділенні молодіжної злочинності як специфічного об'єкта уваги фахівців. Основним завданням такої запобіжної діяльності має стати створення банку даних кримінологічної інформації про злочинність осіб молодіжного віку (зокрема детермінанти злочинної поведінки, наслідки вчинення злочинів тощо). На цій основі усі зацікавлені суб'єкти мають розробити, обґрунтувати та реалізувати основні заходи запобігання злочинності із різними категоріями молоді. Запобіжні заходи необхідно запроваджувати з урахуванням специфічної категорії, а саме кримінально активної частини молоді віком від 18-ти до 29-ти років [19, с. 69]. У той же час на нашу наукову позицію, відповідно до п.17 ст.1 Закону України «Про основні засади молодіжної політики» молоді особи це особи віком від 14 до 35 років, які є громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах [20] й слід було б визначити кримінально активну частину молоді не від 18-29 років, як вважає С. Ф. Денисов, а з 14 до 35 років. Як свідчать статистичні дані, що значно рідше вчиняються незаконне заволодіння транспортних засобів неповнолітніми від 14 до 18 років (14,2 % від загального числа осіб, які вчинили такі злочини), а у віці від 18 до 35 років, що складають у середньому % 72,3 від числа вивчених нами осіб, які вчинили такий злочин).

Вищевказані наукові роботи вчених у галузі кримінології, які досліджували елементи кримінологічної характеристики незаконних заволодінь транспортних засобів, причини такої злочинності і запропонували науково-практичні рекомендації щодо ефективної протидії незаконних заволодінь транспортних засобів та ін., але на монографічному рівні теоретичні, правові, організаційні, тактичні та прикладні проблеми оперативно-розшукової діяльності поліції з питань незаконних заволодінь транспортних засобів, що вчиняються молоддю не досліджувались.

Продовжуючи вивчати досліджений нами напрям у сфері кримінального процесу та криміналістики особливої уваги заслуговують наукові роботи таких вчених як: М. Ковбаси, В.І. Перкіна С.Є. Петрова, Б.В. Псарьова та ін.

Цілком можна погодитися з думкою В.М. Ковбаси, стосовно того, що такі злочини не складають однорідну групу криміногенних явищ, оскільки різняться не тільки предметом злочинного посягання, але і низкою якісних характеристик, способом, механізмом, метою, причинами та умовами вчинення, оперативною обстановкою, організаційно-тактичними основами (методикою) попередження, розкриття та розслідування [3, с.24, 21, с. 21].

У своєму дисертаційному дослідженні В.В. Лютий розкриваючи особливості розкриття та розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених організованими групами, обґрунтував ефективність проведення слідчих (розшукових) дій та НСРД з метою викриття організованих груп, що вчиняють незаконні заволодіння транспортних засобів, залежить від всебічного і цілеспрямованого використання та застосування інформації, отриманої оперативними методами і засобами, та безпосередньо впливає на ефективність розслідування вказаних кримінальних правопорушень [3, с.23, 22, с. 11–15]. Як свідчать результати нашого дослідження? молодь все більше залучається до готування та вчинення кримінальних правопорушень щодо незаконного заволодіння транспортних засобів, що вимагає активних дій та позитивних результатів здійснення профілактики та протидії з боку держави та правоохоронних органів.

Висновки. На підставі вищевикладеного слід зробити висновки, що проведене нами дослідження стану наукової розробленості проблем протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю оперативними підрозділами Національної поліції України свідчить про те, що раніше вказана тема не досліджувалась. У науковій літературі простежується розвиток наукового інтересу до проблем протидії незаконному заволодінню транспортними засобами, що вчиняються молоддю. Раніше дослідження з цієї проблеми мали фрагментарність та односторонність і на сьогодні потребує подальшого розвитку теорії піднятої проблеми та здійснення розробки пропозицій і науково-практичних рекомендацій щодо протидії оперативними підрозділами дослідженого напрямку.

REFERENCE

1. Pavlenko S.O. Analiz suchasnoho stanu naukovykh doslidzhen problem operativno-rozshukovoi taktyky. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2018. № 2 (107). S. 105–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_2_12
2. Moroz O.O. Orhanizatsiia ta taktyka borotby z kradizhkamy i uhonamy avtomototransportu: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 21.00.06. Kyiv: NAVSU, 1999. 17 s.
3. Metodika rozsliduvannya kradizhok z avtotransportnix zasobiv: problemi teorii ta praktiki: monografiya / V. Yu. Drozd. K. O. Chaplins'kij. Odesa: Vidavnicztvo «Yuridika». 2023. 306.
4. Moroz O.O. Orhanizatsiia ta taktyka borotby z kradizhkamy i uhonamy avtomototransportu : dys. ... kand. yuryd. nauk : 21.07.04. Kharkiv, 1998. 255 s.
5. Petrov S.Ie. Rozsliduvannya nezakonnoho zavolodinnia avtotransportnymy zasobamy : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyiv, 2010. 19 s.
6. Ctrelchenko D.B. Osnovy vyivlennia ta rozsliduvannya nezakonnoho zavolodinnia transportnymy zasobamy, vchynenoho orhanizovanymy zlochynnymy hrupamy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk.

- stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.09 «Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza» / D.B. Chtelchenko. Odesa, 2008. 20 s.
7. Hovorun D.V. Orhanizatsiia i taktyka protydii pidrozdilamy kryminalnoi polityky rozbiinym napadam na vodiiv avtotransportu: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09. Kyiv: NAVS, 2021. 20 s.
8. Mytsak B.F. Poperedzhennia ta rozkryttia nezakonnoho zavolodinnia transportnymy zasobamy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.09 "Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist" / B.F. Mytsak. - Lviv, 2010. – 16.
9. Khrystov O.L. Orhanizatsiia i taktyka poperedzhennia ta rozkryttia nezakonnykh zavolodin transportnymy zasobamy, poiednanykh iz nasyilstvom: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 / O.L. Khrystov. - Dnipropetrovsk, 2010.. 290 s. 92
10. Bryskovska O.M. Rozkryttia pidrozdilamy karnoho rozshuku zlochyniv, poviazanykh iz nezakonnym zavolodinniam avtotransportnymy zasobamy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.09 "Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist" / O.M. Bryskovska. - Kyiv, 2012. - 19 s.
11. Myslyvyi B.A. Zlochyny proty bezpeky dorozhnogo rukhu ta ekspluatatsii transportu (kryminalno-pravove ta krymi- nologichne doslidzhennia) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk : spets. 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia ; kryminalno-vykonavche pravo» / B.A. Myslyvyi. K., 2005. 40 s.
12. Iemelianenko B.B. Kryminalna vidpovidalnist za nezakonne zavolodinnia transportnym zasobom : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo» / B.B. Iemelianenko. – Harkiv, 2009. 16 s.
13. Ivanov Yu.F. Borotba iz zlochynnymy posiahanniamy na vlasnist, predmetom yakykh ye avtotransportni zasoby (kryminalno-pravovi i kryminologichni aspekty) : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv, 1999. 18 s.
14. Pshenychnyi I.V. Orhanizovana transnatsionalna zlochynnist i rol pravookhoronnykh orhaniv u protydii yii : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyiv, 2000. 16 s.
15. Klymov A.S. Uholovno-pravovaia y kryminolohicheskaia kharakterystyka khyshchenyi transportnykh sredstv, sovershaemykh orhanyzovannymy prestupnymy hruppamy : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kyev, 2009. 32 s.
16. Skrypa Ye.V. Kryminalno-protseualne dokazuvannia zlochyniv, poviazanykh iz nezakonnoiu lehalizatsiieiu avtotransportu : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.09 "Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist" / Ye.V. Skrypa. - K., 2010. - 20 s.
17. Volianiuk O. D. Osnovna kryminologichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynam, shcho vchyniautsia nepovnolitnymy. Derzhava ta rehiony. Ser. : Pravo / Klasychnyi pryvatnyi un-t. Zaporizhzhia, 2012. № 01(35). S. 150–152.
18. Yanytska N. V. Hrupova koryslyvo-nasylnytska zlochynnist molodi ta yii poperedzhennia : avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo». Kyiv, 2000. 19 s.
19. Denysov S. F. Profilaktyka molodizhnoi zlochynnosti yak obiekt kryminologichnoho doslidzhennia. Derzhava ta rehiony. Ser. : Pravo : nauk.-vyrob. zhurn. 2010. № 2. S. 65–69.
20. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky» [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text\(data zvernennia: 26.02.2025\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text(data%20zvernennia%3A%2026.02.2025))
21. Kovbasa V.M. Taktychne zabezpechennia rozsliduvannia nezakonnykh zavolodin transportnymy zasobamy, vchynenykh zlochynnymy uhrupovanniamy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. – Dnipropetrovsk : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 2012. 238 s. S. 21.
22. Liutyi V.V. Kryminalistychna kharakterystyka ta osoblyvosti rozsliduvannia nezakonnykh zavolodin transportnymy zasobamy, vchynenykh orhanizovanyymi hruppamy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 2016. 252 s.

УДК: 342.723

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-298-306><https://orcid.org/0009-0000-4442-0275>

Павло ГРИЦЕНКО

аспірант Національної академії Служби безпеки України

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА НА ДЕРЖАВНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правових і організаційних засад забезпечення інформаційної безпеки підприємств у складних умовах сьогодення, а саме в умовах війни, коли постає необхідність збереження, захисту персональної та комерційної інформації та розвитку інформаційного суспільства. Метою статті є аналіз особливостей управління інформаційною безпекою підприємства. З'ясовано, що інформаційна безпека охоплює різноманітні напрями діяльності спрямована на створення умов для захисту інтересів підприємства, регіону та держави в інформаційному просторі. Розглянуто теоретичні підходи до визначення змісту понять «інформаційна безпека» і «національна безпека». Управління інформаційною безпекою ґрунтується на системному підході до захисту конфіденційної інформації підприємства, забезпечуючи його безпеку. Ця система включає персонал, бізнес-процеси та інформаційні системи. Сучасні інформаційні системи являють собою комплексні поєднання технологій — апаратного, програмного та мікропрограмного забезпечення, а також відповідних процесів і персоналу, які спільно забезпечують ефективну обробку, зберігання та передачу інформації. Їхня головна мета — підтримка господарської діяльності та забезпечення безперервності бізнес-процесів організації.

Ключові слова: безпека, інформаційна безпека, інформаційний захист, технічні загрози, внутрішні і зовнішні джерела загрози

Annotation. The article is devoted to the study of legal and organizational foundations for ensuring information security of enterprises in today challenging conditions, particularly during wartime, when the need arises to preserve and protect personal and commercial information and to foster the development of the information society. The aim of the article is to analyze the specific features of enterprise information security management. It is established that information security encompasses various areas of activity aimed at creating conditions for protecting the interests of the enterprise, the region, and the state within the information space. Theoretical approaches to defining the concepts of "information security" and "national security" are examined. Information security management is based on a systematic approach to protecting the confidential information of an enterprise, thereby ensuring its safety. This system includes personnel, business processes, and information systems.

Forms and methods of ensuring information security act as a tool, in addition to which security features are implemented for a full range of tasks for the protection of those important for the functioning of enterprises and organizations interests in the sphere of economics, business and finance. Connected with this is the need for clear legal regulation during the development of relevant legal acts that regulate the activities of information security agencies.

A key role in the management of government enterprises to ensure information security is the promotion of mechanisms for implementing existing legal norms in this area and the disaggregation and promotion of access control regulations to information systems of state enterprises. At the same time, the kernel of the state enterprise is responsible for recognizing the cause-and-hereditary connection between powerful administrative actions in this sphere and will become the protection of the enterprise from internal ones and external information threats.

Modern information systems are complex combinations of hardware, software, and firmware technologies, as well as the corresponding processes and personnel, which together ensure efficient

processing, storage, and transmission of information. Their main goal is to support business activities and ensure the continuity of organizational business processes.

Key words: security, information security, information protection, technical threats, internal and external sources of threat.

Постановка проблеми. В умовах війни інформаційна безпека стає критичним елементом захисту державних і приватних підприємств. Кіберзагрози зростають у рази, оскільки атакують не лише військові об'єкти, а й стратегічно важливі підприємства, критичну інфраструктуру та державні установи. З огляду на зростаюче значення інформаційних ресурсів та наявність численних загроз, питання інформаційної безпеки підприємств і організацій в Україні набувають особливої актуальності та потребують ретельного аналізу. Ефективний захист інформаційного середовища є невід'ємною умовою забезпечення економічної стабільності та безпеки підприємства. У статті розглянуто та представлено покроковий алгоритм впровадження вимог українського законодавства та міжнародних стандартів в діяльність сучасного державного підприємства. Розроблено план впровадження інформаційної безпеки на державному підприємстві.

Виклад основного матеріалу. В підтвердження існуючої позиції, що в сучасних військово-політичних реаліях важко і навіть недоречно заперечувати роль інформації як інструменту протистояння, фактично – зброї.[12] Інформація дає змогу перемагати у війнах і політичних конфліктах без застосування зброї, впливаючи на суспільство через загострення внутрішніх суперечностей.

Основними загрозами в умовах війни є:

1. Кібератаки з боку ворожих держав, такі як:
 - DDoS-атаки на державні ресурси та сайти підприємств.
 - Зломи баз даних та викрадення конфіденційної інформації.
 - Впровадження шкідливого ПЗ для саботажу.
2. Дезінформація та психологічні операції:
 - Фальсифікація даних з метою дестабілізації роботи підприємств.
 - Фішингові атаки для отримання доступу до внутрішніх систем.
 - Використання соцмереж для поширення паніки серед співробітників.
3. Фізичне знищення серверів та дата-центрів, відбуваються в наслідок ураження кіберінфраструктури під час бойових дій й відповідно втрачається доступу до важливих цифрових ресурсів через руйнування комунікаційних мереж.

Не треба забувати й про внутрішні загрози, такі як:

- Саботаж або зрада окремих співробітників.
- Недостатня обізнаність персоналу щодо правил інформаційної безпеки.

У цьому випадку фахівці у сфері інформаційних технологій виступають у ролі етичних хакерів: вони здійснюють спроби проникнення в систему за попередньою згодою її власника. Такий підхід передбачає аналіз і використання всіх наявних вразливостей для оцінки рівня захищеності.

Захист інформаційних даних необхідний для всіх компаній та підприємств, незалежно від форм власності чи від розміру, будь то невеличка фірма чи то велика корпорація. Захист потребують всі без виключення електронні технічні засоби, призначені для обробки, зберігання, передавання та відображення інформації, що взаємодіють з інформаційними даними. Будь-яка інформація, яка опинилася в руках зловмисників, становить загрозу. Тому необхідно докладати максимальних зусиль для забезпечення високого рівня конфіденційності ІТ-систем. У сучасних умовах не існує універсального способу захисту, що гарантував би абсолютну безпеку, отже, система інформаційної безпеки повинна постійно оновлюватися й удосконалюватися. Це зумовлено тим, що хакери та злочинні угруповання постійно покращують свої методи злону та несанкціонованого доступу.

Протягом довгого часу багато вчених займалися вивченням та дослідженням питань інформаційної безпеки. До цієї кагорти науковців можна віднести: Абрамчук М.,

Барановський О., Богуш В., Боярчук Р., Герасименко А., Горбатюк О., Кормич Б., Кравченко О., Ліпкан В., Максименко Ю., Маркіна І., Марущак А., Нашинець-Наумова А., Ортинський В., Петрик В., Сороківська О., Скопа О., Черв'як А., Смотрич Д., Шилова Ю., Шевченко С. та ін. Однак досі залишаються відкритими питання сутності та змісту інформаційної безпеки підприємств; відсутні чітко визначені підходи до її складових, а також не сформульовано науково обґрунтовані принципи управління інформаційною безпекою в умовах сучасного господарювання. Проте, як слушно наголошують правники, «інформаційна безпека – це унікальний феномен сучасного суспільства, поява якого має глобальне значення для всього людства, а тому важливо сформулювати її об'єктивне, практичне визначення». [7] Ще одним підтвердженням важливості уваги до цих питань є позиція щодо пріоритетності кібербезпеки як частини національної безпеки держави особливо, [10] в умовах агресії рф.

Як зазначається в науковій літературі «поняття інформаційної безпеки, в залежності від його використання, розглядається в декількох ракурсах. У загальному випадку інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави. Необхідно зазначити, що серед науковців відсутній єдиний погляд на сутність поняття «інформаційна безпека». Для одних це поняття відображає діяльність, стан; для інших – властивість, процес, функцію, систему гарантій, здатність. Також відсутня норма, яка б містила дефініцію поняття «інформаційна безпека», враховуючи різницю між поняттями інформаційної безпеки й безпеки інформації.»[8]

При цьому, науковцями наголошується, що відносно розуміння змісту інформаційної безпеки «основний наголос робиться не на захисті життєво важливих інтересів (категорії достатньо аморфної і суб'єктивної через відсутність чіткого законодавчого визначення), а на забезпеченні (збереженні) умов, необхідних для нормального існування, життєдіяльності, функціонування об'єкту захисту, причому загальноприйняті вимоги щодо цих умов визначаються та регулюються низкою документів, зокрема Загальною декларацією прав людини, Конституцією України, Господарським кодексом України тощо».[1]

Інформаційне середовище (англ. information environment) слід розглядати як сферу діяльності суб'єктів, що охоплює процеси створення, трансформації та використання інформації. Воно умовно поділяється на три основні функціональні компоненти:

- генерація та поширення первинної й обробленої інформації;
- формування інформаційних ресурсів, розробка інформаційних продуктів і надання відповідних послуг;
- використання інформації.

Окрім того, виділяють дві підтримувальні складові, такі як:

- впровадження й використання інформаційних систем, технологій та відповідних технічних засобів;
- розробка і застосування інструментів та механізмів забезпечення інформаційної безпеки.

В залежності від видів загроз фахівці розглядають інформаційну безпеку, «як забезпечення стану захищеності особистості, суспільства, держави від впливу неякісної інформації;

- інформації та інформаційних ресурсів від неправомірного впливу сторонніх осіб;
- інформаційних прав і свобод громадянина.

В інформаційному праві інформаційна безпека – це одна із сторін розгляду інформаційних відносин у рамках інформаційного законодавства з позицій захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави і акцентування уваги на погрози, механізми усунення або запобігання таких загроз правовими методами.

Питання інформаційної безпеки, які наведені в юридичній та спеціальній літературі, і базуються на розумінні інформаційної безпеки як складової національної безпеки України.

По суті це є вірним, оскільки завданням заходів з інформаційної безпеки є мінімізація шкоди за неповноти, несвоєчасності або недостовірності інформації чи негативного інформаційного впливу через наслідки функціонування інформаційних технологій, а також несанкціоноване поширення інформації» [11]. Тому забезпечення інформаційної безпеки потребує існування відповідних державних інституцій та умов для існування її суб'єктів, визначених міжнародним та національним законодавством. В Україні існує ряд нормативно-правових актів, які регулюють питання інформаційної безпеки та встановлюють вимоги до підприємств щодо інформаційної безпеки, зокрема щодо зберігання даних, захисту від кіберзагроз та використання криптографічних засобів.

Укази Президента України:

1. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.05.2021 «Про Стратегію кібербезпеки України» - основний документ, що встановлює основні принципи безпеки, зокрема інформаційні.
2. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про доктрину інформаційної безпеки України».

Закони України:

1. Закон України «Про національну безпеку України» – визначає загальні засади безпеки, включаючи інформаційну.
2. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» – регулює питання захисту інформації, обробки та передачі даних.
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації» – встановлює порядок доступу та захисту державної інформації.
4. Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» – регулює питання електронного цифрового підпису та безпечного документообігу.
5. Закон України «Про захист персональних даних» – встановлює вимоги до обробки, зберігання та передачі персональних даних.
6. Закон України «Про інформацію» – визначає правові основи отримання, зберігання, використання та поширення інформації.
7. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» – встановлює основи захисту кіберпростору держави та підприємств.

Підзаконні акти та постанови

- Постанова Кабінету Міністрів України № 373 від 29 березня 2006 р. – «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах».
- Постанова КМУ № 764 від 28 червня 202024 р. – «Деякі питання електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг».

Державні стандарти (ДСТУ)

- ДСТУ 3396.1-96 – «Захист інформації. Технічний захист інформації. Порядок проведення робіт»
- ДСТУ ISO/IEC 27001:2023 – «Інформаційна безпека, кібербезпека та захист конфіденційності. Системи керування інформаційною безпекою. Вимоги» (На заміну ДСТУ ISO/IEC 27001:2015 (ISO/IEC 27001:2013; Cor 1:2014, IDT); (ISO/IEC 27001:2022, IDT).
- ДСТУ ГОСТ 28147:2009 – «Системи обробки інформації. Захист криптографічний. Алгоритми криптографічного перетворення» – алгоритми шифрування даних.

Побудова моделі управління інформаційною безпекою має дотримуватися загальноприйнятих концептуальних принципів, закладених при побудові будь-якої системи захисту інформації. Враховуючи основні тенденції в сфері забезпечення захисту інформації при управлінні інформаційною безпекою, пропонуємо підтримуватися таких концептуальних принципів:

- цілісність;
- доступність;

- конфіденційність;
- достовірність.

В науковій літературі представлено детальний опис-розшифровка кожного з наведених принципів «цілісність інформаційних відомостей – це ніщо інше, як властивість інформації залишатися незмінною, в її первісному вигляді, структурі, під час її зберігання або багаторазової передачі. Змінити, видалити, внести корективи має право тільки людина-користувач, якому належать права доступу. Також це дозволено особам із законним доступом до цієї інформації.

Доступність. Інформаційні дані, що знаходяться у вільному доступі, повинні оперативно надаватися легальним користувачам, без будь-яких зволікань і перешкод.

Конфіденційність інформації базується на понятті створення обмеженого доступу до інформаційних ресурсів третіх, сторонніх осіб. Відомості можуть надаватися виключно користувачам, які мають право взаємодіяти з даними системами, були ідентифіковані та отримали право доступу

Достовірність відомостей свідчить про те, що інформаційні дані належать довірній особі або законному власнику, який також є першоджерелом відомостей».[4]

Інформаційна безпека є комплексом різнопланових ефективних заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та усунення несанкціонованих спроб доступу до системи з боку сторонніх осіб. Вона також забезпечує захист системи від можливого ушкодження, викривлення, блокування чи несанкціонованого копіювання даних.

Її важливість зростає в умовах, коли проникнення до системи та викрадення інформації можуть мати серйозні наслідки — зокрема, спричинити значні фінансові втрати або суттєве погіршення репутації фізичної чи юридичної особи тощо.

Насьогодні існує щонайменше сто типів загроз інформаційної системи. Саме тому необхідно постійно з певною періодичністю проводити аналіз усіх наявних вразливостей, використовуючи різноманітні діагностичні прийоми-способи.

Лише за умови ретельного й грамотного аналізу показників можна визначити найбільш ефективний набір заходів для захисту системи від проникнення та атак зловмисників.

До причин вразливостей систем безпеки державного підприємства можна віднести:

- недосконале програмне забезпечення, інша техніка;
- деякі процеси роботи системи неповноцінні;
- робота з інформаційною системою відбувається в складних експлуатаційних умовах.

Вразливості не завжди з'являються навмисно. Їх класифікація передбачає вразливості, які можуть бути випадкового або об'єктивного характеру. Щоб звести загрози втрати, крадіжки, зміни інформаційних даних до мінімуму, потрібно ліквідувати або мінімізувати вплив слабких місць в системі безпеки.

Як приклади випадкових – ненавмисних загроз, це можуть бути:

- неполадки в роботі апаратури;
- помилки, збої в ПЗ;
- помилки в діях персоналу або працівників, які працюють в системі;
- форс-мажори, викликані діями стихій, природними факторами;
- проблеми через постійні перебої електроенергії. [5].

Несанкціоноване проникнення в систему може мати різноманітні причини. Зловмисниками нерідко виступають співробітники компанії, користувачі ресурсу, конкуренти або найняті спеціалісти з недобросовісними намірами. Основним мотивом часто є прагнення отримати вигоду за рахунок інших. Конкуренти можуть намагатися завдати шкоди, викрадаючи конфіденційні дані, а колишні працівники — мститися роботодавцю за звільнення.

Отже, джерел загроз багато, і завдання інформаційної безпеки полягає в тому, щоб виявляти та блокувати зловмисні дії ще на ранньому етапі. Для досягнення високого рівня

захисту варто звертатися до перевірених фахівців із бездоганною репутацією. Саме тоді інформаційні системи будуть надійно захищені.

Наразі, в науковій літературі пропонуються здійснити досить масштабні кроки по удосконаленню законодавства, зокрема, прийняття окремих нормативно-правових актів рівня закону та підзаконних актів, які б регулювали обіг та захист інформації з обмеженим доступом.[6] І це тільки в окремій частині інформаційної безпеки державних підприємств. Але вже сьогодні, в реаліях сьогодення пріоритетним завданням кожного підприємства має стати захист, збереження наявної інформації та запобігання її витоку на зовні, аби не допустити використання інформації, яка належить підприємству, з метою нанесення шкоди його господарській діяльності та існуванню підприємства в цілому.

Задля убезпечення збереження і захисту інформації існує ряд методів, які можуть бути впроваджені на підприємстві, які пропонуються фахівцями. [3]

Нижче представлено покроковий алгоритм впровадження інформаційної безпеки на державному підприємстві, а також політики та заходи відповідно до законодавчих норм України, а саме регламент управління доступом до інформаційних систем:

1. Аналіз ризиків та аудит безпеки

- Перший етап – це визначення вразливостей та оцінка можливих загроз.
- Проведення аудиту інформаційної безпеки відповідно до ДСТУ ISO/IEC 27001:2015.
- Аналіз можливих загроз і ризиків (зовнішні та внутрішні атаки, витік даних, саботаж).
- Визначення рівня критичності інформації та можливих наслідків її втрати, розголошення, крадіжки, несанкціонованого копіювання тощо (компрометації).

2. Організаційні заходи

2.1. Створення підрозділу або відповідального за інформаційну безпеку

- Призначення відповідального за інформаційну безпеку (CISO – керівник відділу IT-безпеки, директор з IT-безпеки, головний менеджер з IT-безпеки).
- Формування комісії або служби з кібербезпеки.

2.2. Розробка нормативних документів

Згідно із Законами України «Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про кібербезпеку», підприємство повинне мати внутрішні регламенти:

- Положення про інформаційну безпеку підприємства (це основний документ, який регламентує правила захисту даних та кібербезпеки).
- Інструкцію доступу до інформації (включаючи розподіл прав доступу, облік користувачів, багаторівневу аутентифікацію).
- План реагування на інциденти (алгоритм дій у разі витоку, зламу системи).
- Регламент резервного копіювання та відновлення даних (опис частоти, методів та способів відновлення даних).
- Журнали обліку доступу та змін у системах (згідно з ISO 27001).

2.3. Проведення навчання персоналу

- Навчальні курси та тренінги з основ інформаційної безпеки (фішинг, соціальна інженерія, робота з конфіденційними даними).
- Перевірка співробітників при прийомі на роботу (згідно із Законом України "Про захист персональних даних").
- Запровадження угоди про нерозголошення (NDA) з метою захисту конфіденційної інформації.

3. Технічні заходи:

3.1. Контроль та розподіл прав доступу

- Впровадження методу підтвердження особи для доступу до комп'ютерної системи або онлайн-обліковки, іншими словами - двофакторної аутентифікації (2FA) для всіх критичних систем.
- Використання електронних цифрових підписів (ЕЦП, КЕП) для авторизації.

- Використання системи контролю доступу на за допомогою ролевої моделі (RBAC) – це спосіб контролювати, хто і до чого може отримати *доступ*.

- Адміністративний доступ надається лише спеціально уповноваженим особам.
- Доступ до інформаційних систем надається відповідно до посадових обов'язків.
- Користувачам заборонено передавати свої облікові дані третім особам.

3.2. Захист мережі та даних

- Встановлення апаратного та програмного брандмауера (Firewall) та систем виявлення вторгнень (IDS/IPS).

- Використання антивірусного ПЗ та SIEM-систем для моніторингу загроз.
- Регулярне оновлення ОС, програмного забезпечення та патчів безпеки.
- Шифрування баз даних та важливих документів (наприклад, ДСТУ ГОСТ 28147:2009).

3.3. Резервне копіювання

- Щоденне автоматичне створення резервних копій критично важливих даних та їх зберігання в захищених сховищах (офлайн та у хмарних рішеннях).

- Контроль USB-накопичувачів та знімних носіїв для запобігання несанкціонованому копіюванню.

4. Контроль та аудит

4.1. Регулярний аудит інформаційної безпеки

- Щоквартальні перевірки відповідності нормам ISO/IEC 27001.
- Проведення тестування на проникнення (penetration testing).
- Усі спроби входу та зміни прав доступу логуються.

4.2. Реагування на інциденти

- Автоматизована система фіксації та аналізу інцидентів (SIEM).
- Регулярні навчання щодо реагування на кіберзагрози.

5. Дотримання нормативних вимог та сертифікація

- Відповідність вимогам Закону України "Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах".

- Сертифікація програмного забезпечення та криптографічних засобів відповідно до вимог Держспецзв'язку.

Цей регламент визначає порядок управління доступом до інформаційних систем державного підприємства з метою забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації.

Висновки. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що кожне підприємство незалежно від форм власності, будь то приватне, чи державне, чи величезні корпорації мають потребу у впровадженні комплексного плану захисту інформації. Імплементация норм інформаційної безпеки на підприємстві залежить від його масштабу, сфери діяльності та рівня чутливості оброблюваних даних. Комплексний підхід до імплементации норм інформаційної безпеки включає юридичні, організаційні та технічні заходи.

В умовах війни інформація – це зброя, і її захист має пріоритетне значення. Надійна система кібербезпеки допоможе:

- Запобігти витокам даних, що можуть зашкодити обороноздатності країни.
- Захистити фінансові та адміністративні ресурси підприємств.
- Підтримувати стабільну роботу стратегічних галузей навіть під час атак.

Інформаційна безпека у воєнний час – це не просто технічний аспект, а частина загальної національної безпеки. Її нехтування може призвести до серйозних наслідків як для підприємств, так і для держави загалом.

Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки виступають інструментом, за допомогою якого реалізуються засоби захисту для вирішення повного спектру завдань із охорони важливих для функціонування підприємств і організацій інтересів у сфері економіки, бізнесу та фінансів. У зв'язку з цим виникає потреба в чіткому юридичному врегулюванні під

час розробки відповідних нормативно-правових актів, що регламентують діяльність органів інформаційної безпеки.

Ключову роль в управлінні державним підприємством для забезпечення інформаційної безпеки є впровадження механізмів реалізації діючих правових норм в цій сфері та розроблення та впровадження регламенту управління доступом до інформаційних систем державного підприємства. У свою чергу, кожен керівник державного підприємства повинен усвідомлювати причинно-наслідковий зв'язок між власними управлінськими діями в цій сфері та стану захищеності підприємства від внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов О.Є., Архипова Є.О. Особливості розуміння понять «інформаційна безпека» та «безпека інформації» / О.Є. Архипов, Є.О. Архипова // Информационные технологии и безопасность: основы обеспечения информационной безопасности (ИТБ-2014): Материалы XIV международной научнопрактической конференции. – К.: ИПРИ НАН Украины, 2014. – С.18-30. https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/st-14_AA_Osoblivosti-rozuminnya-IV_BI.pdf
2. Волот О.І. Інформаційна та кібернетична безпека сучасного підприємства: забезпечення та моделювання// Центральний науковий вісник. Економічні науки – вип. 3(36)., Чернігів, Україна – 2019. – С. 238-244 // [https://economics.kntu.kr.ua/pdf/3\(36\)/25.pdf](https://economics.kntu.kr.ua/pdf/3(36)/25.pdf)
3. Габрук Юлія Охорона конфіденційної інформації та комерційної таємниці: як? що? навіщо? Юридична газета. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/ohorona-konfidenciynoyi-informaciyi-ta-komerciynoyi-taemnici-yak-shcho-navishcho.html>
4. Інформаційна безпека та види можливих загроз / системний інтегратор// <https://itbiz.ua/statti-ta-obzori/informacijna-bezpeka-ta-vidi-mozhlivih-zagroz/>
5. Інформаційна безпека: види загроз і методи їх усунення// <https://datami.ee/ua/blog/informatsijna-bezpeka-vidi-zagroz-i-metodi-yih-usunennya/>
6. Кравченко, О. М. (2024). Розмежування понять «конфіденційна інформація» та «комерційна таємниця» у стратегії інформаційної доктрини України. Правовий часопис Донбасу, 1(4), 98–104. <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-98-104>
7. М.О. Шевчук До питання генези поняття інформаційної безпеки як складової національної безпеки. Том 2 № 78 (2023): Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/285994>
8. Маркіна І.А. Інформаційна безпека підприємства та організаційні заходи її забезпечення. (Текст) / Український журнал прикладної економіки. – 2019. – Том 4. – С. 209-215. // <http://ujae.org.ua/informatsijna-bezpeka-pidpryyemstva-ta-organizatsijni-zahody-yiyi-zabezpechennya/>
9. Перун Т.С. Інформаційна безпека суб'єктів господарювання: нові загрози та перспективи розвитку// вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського, Серія: юридичні науки. – 2020. – Т.31(70) № 3 2020. – С. 138-142 // https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/26.pdf
10. Пінкас Я. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні в умовах російсько-української війни (2014-2022 рр.). Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційна безпека: сучасний стан, проблеми та перспективи», електронне видання, Кам'янець-Подільський, 2023 – С. 10, 42. // https://politkaf.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/04/zbirnyk-material-konfer.-inf_bezp_2023.pdf
11. Скопа О.О. звіт про науково-дослідну роботу «Удосконалення принципів та методів інформаційного забезпечення, інформаційної та фінансово-економічної безпеки підприємств та організацій сфери економіки, бізнесу та фінансів» (проміжний), Одеса, 2013 – С. 16-18 // <http://dSPACE.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/.pdf>

12. Смотрич Д.В. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. (Текст) / Науковий вісник Ужгородського Національного Університету / Серія ПРАВО. Випуск 77: частина 2. – 2023. – С.121-126 // <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/22-2.pdf>
13. Черв'як А.В., Буряк А.А., Циганенко К.Д. Особливості формування безпекоорієнтованого інформаційного середовища національної економіки. (Текст) / Науковий вісник Херсонського державного університету. / Серія Економічні науки / Випуск 52, - 2024. – С. 19-23 // <file:///C:/Users/varvarova/Downloads/849-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1797-1-10-20241115.pdf>
14. Шипілова Ю. Правова база української кібербезпеки: загальний огляд і аналіз / Юлія Шипілова // Міжнародна фундація виборчих систем в Україні, 2019. // <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/10/IFES-Ukraine-Ukrainian-Cybersecurity-Legal-Framework-Overview-and-Analysis-2019-10-07-Ukr.pdf>

Шановні автори!

Вимоги до статей

1. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

1. Стаття має містити структурні елементи наукової статті відповідно до вимог Постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/01.

1. Редакція журналу наполегливо рекомендує при виборі теми статті орієнтуватися на основні напрями розвитку правової науки.

- Постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки досліджень (які містять наукову новизну та (або) мають важливе теоретичне та (або) практичне значення).

2. З метою підвищення індексів цитування наших авторів, редакція журналу рекомендує подавати статті, написані англійською або українською мовами.

3. Статті англійською мовою, які перекладені з української або російської мови, мають супроводжуватися текстом на мові оригіналу, оформленому у відповідності до даних вимог.

4. До статей аспірантів, ад'юнктів і здобувачів необхідно додати – рекомендацію наукового керівника чи рецензію особи, яка має науковий ступінь доктора (кандидата) юридичних наук, яка є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики дослідження статті.

2. ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ

2. Стаття обов'язково має містити:

а) П.І.Б. автора(-ів) і назва статті, УДК, ORCID;

б) анотація на двох мовах (укр., англ. – 1800 знаків);

в) ключові слова та словосполучення (не менш 3, але не більш 8) виділити напівжирним;

г) відомості про автора (-ів) (повністю – прізвище, ім'я, та по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання, місто).

2.1. Перед назвою статті вказати рубрику, в якій її бажано опублікувати.

2.2. Обсяг статті – не більше 10 машинописних сторінок через 1,5 інтервалу, шрифт 14-го кегля;

2.3. Посилання на джерела робити по тексту у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, а самі назви джерел наводити в кінці тексту статті у порядку згадування. Кожне джерело з нового рядка.

- Назви і дати прийняття законів та інших нормативно-правових актів наводити у тексті і до списку літератури їх не включати;
- В тексті статті виділяти напівжирним ключові терміни, а шрифтом 12-го кегля – приклади із судової практики, смислові відступи тощо.
- Мова публікацій: українська, російська, англійська.

Журнал приймає заявки на рекламу, а також на спецвипуски з актуальних тем досліджень

Тел. редакції: +38(050)083-06-07

Видавець: ТОВ «ГАЛЛАПРИНТ»

ISSN 2663-6352

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1643 від 29.06.2021 р. журнал
внесений до переліку фахових видань категорії "Б" у галузі юридичних наук**

Матеріали друкуються мовою оригіналу в редакції авторів.

**Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою
Державного університету інфраструктури та технологій
(протокол № 23 від 30.04.2025р.)**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018 р.

Сторінка журналу: www.df.duit.edu.ua

Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,9

(формат 70x108 1/16)

Умовн. Фарбо відбитків 8. Тираж 100

Надруковано з готових форм у ТОВ «ГАЛЛАПРИНТ»,
02160, м.Київ, пр-т Соборності, 7-А, оф. 727

© Товариство з обмеженою відповідальністю
«ГАЛЛАПРИНТ», 2018.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації

Серія КВ № 23172-13012 Р від 23.03.2018р.

**Поштова адреса редакції: 02160, м.Київ, пр-т Соборності, 7-
А, оф. 727**

Тел. +38(044) 229 35 27